

Міністерство освіти і науки України

Ніжинський
державний університет
імені Миколи Гоголя

Наукові записки

Філологічні науки

Книга 2

Ніжин – 2013

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя**

Серія “Філологічні науки”

Відповідальний редактор – д. філол. н., проф. **Самойленко Г. В.**

Члени редколегії:

Арват Н. М. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;

Астаф'єв О. Г. – д. філол. н., проф. Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Бойко Н. І. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;

Ковальчук О. Г. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;

Левицький А. Е. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;

Михед П. В. – д. філол. н., провідн. спец. Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН України та проф. НДУ ім. М. Гоголя;

Плющ М. Я. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя та Київського педагогічного університету ім. М. Драгоманова;

Потапенко С. І. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя;

Хархун В. П. – д. філол. н., проф. НДУ ім. М. Гоголя

Постановою ВАК України журнал включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України, 2011. – № 2. – С. 6).

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 8 від 11.04.2013 р.

Наукові записки. Серія “Філологічні науки” (Ніжинський державний університет Н34 імені Миколи Гоголя) / відп. ред. проф. Г. В. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – Кн. 2. – 267 с.

Адреса видавництва університету: вул. Воздвиженська, 3/4,
м. Ніжин, 16600,
Чернігівська обл., Україна.

Тел.: (04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Верстка і макетування – Н. О. Приходько, А. В. Новгородська
Літературний редактор – А. М. Конівненко, О. М. Лісовець
Коректор – А. М. Конівненко

Підписано до друку
Гарнітура Computer Modern
Наклад 100 пр.

Формат 60x90/8
Офсетний друк
Замовлення №

Папір офсетний
Ум. друк. арк. 31,15
Обл.-вид. арк. 24,5

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.

© Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя, 2013
© Г. В. Самойленко, відповідальний редактор, 2013

МОВОЗНАВСТВО

Бойко Н. І. Інтерпретація експресивної лексики в лінгвістичній спадщині М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенка

7

Гуйванюк Н. В. Чернівці у долі і творчій біографії Федора Степановича Арвата (1928–1999).

14

Кульбабська О. В. Функції засобів вторинної предикації в художньому тексті.

23

Мірченко М. В. Категорія локативності як підкатегорія надкатегорії субстанційності елементарного простого речення.

32

Бибик С. П. Культура усного спонтанного наукового висловлення: кореляція стильових мовомисленневих компонентів.

37

Бережняк В. М. Дослідження В. М. Пащенко в галузі української діалектології

44

Жук Т. В., Жук О. А. Підрядні словосполучення та їх види в сучасному мовознавстві.

50

Зінченко С. В. Особливості творення компаративів давньоруськоукраїнської мови

55

Кавера Н. В. Семантико-морфологічна експлікація предикатів означеної кількості.

61

Кадочнікова О. П. Засоби реалізації граматичного значення пояснення.

66

Калита О. М. Синтактико-стилістичні прийоми формування іронічного смислу.

70

Козіна Ю. В. Функціонування архаїчних форм іменників на позначення істоти у прийменниково-відмінкових конструкціях.

75

Колібаба Л. М. Функціонально-семантичне розмежування віддієслівних спільнокоренових різносудіксальних іменників у сучасній українській мові.

79

Колодко С. А. Функціональні особливості прислівників ступеня у китайській мові.

86

Лаврінець О. Я. Пасивні конструкції з дієсловами на -ся в сучасній українській науковій мові: питання нормативності.

90

Медвідь Н. С. Основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII–XVIII ст.

98

Мединська Н. М. Дієприслівник у позиції другорядного предиката.

102

Межов О. Г. Субстанційні синтаксеми і супровідні предикати в структурі простого речення.

109

Мельник І. А. Іменникові компоненти, зумовлені валентністю відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів.

114

Меркулова О. В. NOMINA ABSTRACTA з суфіксом -ище в українській мові

121

Овчиннікова І. І. Опис дієслівного значення як лексико-граматична проблема

126

Шевченко С. П. Інтерпретація граматичного статусу дієприкметника в лінгвістичних працях XVII–XIX ст.

129

Пасік Н. М., Рогальчук В. В. Комунікативно-синтаксична деструкція в художньому мовленні Марії Матіос

132

Семотюк О. В. Комунікативно-прагматична реалізація емоційної оцінки у вставлених конструкціях.

138

Сіроштан Т. В. Історія лексико-словотвірних типів N.LOCI на –J(A) в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст.

145

Сюта Г. М. Цитата у діаспорному поетичному тексті

.150

Трифонов Р. А. Прогностичні метамовні вислови: особливості функціонування в дискурсі

155

Федонюк В. Є. Номінації осіб у чеській мові кінця XX ст.

159

Фурса В. М. Диференціація за родами нових іншомовних невідмінюваних іменників у сучасній українській мові.

167

Холявко І. В. Роль саморедагування у процесі формування культури писемного наукового мовлення студентів

172

Хомич В. І., Кайдаш А. М. Темпоральні синтаксеми в атрибутивному значенні.

178

Хомич Т. Л. Особливості формування аналітичних словотвірних умінь у школярів і студентів.

183

Ціеун Н. М. Декодування тексту як основа лінгвістичного аналізу

187

Шемет В. Г. Лексичні та словотвірні особливості композитів із префіксоїдами на позначення розміру

191

Ярошевич І. А. Прикметникова система в граматиках середньовіччя: поняттєво-термінологічний аспект.

195

Ясакова Н. Ю. Семантика персональності: рівні, способи і форми репрезентації в українській мові.

200

Волющук Р. М. Чинники комунікації та їх взаємодія в реченні

206

Кашуба Н. В. Семантичні різновиди предикатів соціальної діяльності

211

Костусяк Н. М. Функційні особливості граем вірогідної та переповідної модальності

216

Кумейко Т. А. Субстанціальні характеристики дієслів інформаційної діяльності.

221

Мудринич С. Ю. Функціонально-семантичне поле стану в сучасній українській та англійській мовах

225

Руссу А. О. Семантичний опис префікса від- як засобу дієслівного термінотворення (на матеріалі "Російсько-українського словника" (1924–33))

230

Симоненко І. В. Східнополіські ад'єктиви у "Словнику поліських говорів" П. С. Лисенка

.....
235

Хропата С. І. Композиційні типи багатокомпонентних складних речень – основа комунікативно-синтаксичної організації речень

.....
238

Чернищук Ю. І. Парадигматичні та синтагматичні характеристики прикметників на позначення кольору в англійській класичній літературі

.....
244

Чешко Г. А. Квантитативні прислівники в східнополіському діалекті

.....
248

Шалацький Д. Л. Лексико-семантичні групи номінацій адресата у мовленнєвій стратегії докору

.....
251

Якункіна Ю. О. Класифікаційні ознаки дієслів мовлення в системі дієслівної лексики сучасної української літературної мови

.....
257

Гаценко І. О. Звукозображення в сучасному мовознавстві: структурно-семантичний опис.

.....
261

Наші

автори

.....
265

CONTENTS

LINGUISTICS

Boyko N. I. Interpretation of expressive vocabulary in M. A. Zhovtobruk and A. P. Hryshchenko's	linguistic	legacy
.....		
7		
Huyvanyuk N. V. Chernivtsi in life and research of Fedyr Stepanovych Arvat (1928–1999)		
.....		
14		
Kul'babs'ka O. Functions of secondary predication in belletristic text		
.....		
23		
Mirchenko M. V. Locativity category as subcategory of substantivity supercategory of elementary	simple	sentence
.....		
32		
Bybyk S. P. Culture of oral unprepared scientific statement: Correlation of stylistic linguistic	and	thinking components
.....		
37		
Berezhnyak V. M. V. M. Pashchenko's research into Ukrainian dialects		
.....		
44		
Zhuk T. V., Zhuk O. A. Subordinate phrases and their types in modern linguistics		
.....		
50		
Zinchenko S. V. Peculiarities of forming comparative units in Old Rus Ukrainian language		
.....		
55		
Kavera N. V. Semantic morphological explication of definite quantity predicates		
.....		
61		
Kadochnikova O. P. Means of explicating grammatical explanation meaning		
.....		
66		
Kalyta O. M. Syntactic stylistic devices of forming ironic sense		
.....		
70		
Kozina Yu. V. Functioning of archaic noun forms denoting an individual in prepositional	case	constructions
.....		
75		
Kolibaba L. M. Functional semantic differentiation of Ukrainian common root verbal nouns	with	different suffixes
.....		
79		
Kolodko S. A. Functional peculiarities of degree adverbs in Chinese		
.....		
86		
Lavrinets O. Ya. Passive constructions with the verbs ending in –sya in modern Ukrainian:	Norm	problem
.....		
90		
Medvid' N. S. Main aspects of studying language of 17-18 th century documents		

98	Medyns'ka N. M. Participle I as secondary predicate
102	Mezhov O. G. Substantive syntactic units and accompanying predicates in simple sentence
109	Mel'nyk I. A. Substantive components dependent on the valency of verbal syntactic transpositions derived from numerals
114	Merkulova O. V. NOMINA ABSTRACTA with – <i>ishche</i> suffix in Ukrainian
121	Ovchynnikova I. I. Description of verb meaning as lexical grammatical problem
126	Shevchenko S. P. Interpretation of grammatical status of participle I in 17-19 th century linguistic works
129	Pasik N. M., Rogal'chuk V. M. Communicative syntactic destruction in Mariya Matios' belletristic works
132	Semotyuk O. V. Communicative pragmatic implementation of emotional valuation in parenthetical constructions
138	Siroshitan T. V. History of lexical word building types N/LOCI on – J(A) in new Ukrainian of late 17 th – early 21 st centuries
145	Syuta G. M. Quotation in diaspora poetic text
150	Tryfonov P. A. Prognostic metalinguistic utterances: Peculiarities of discourse functioning
155	Fedonyuk V. Ye. Nomination of individuals in 20 th century Czech language
159	Fursa V. M. Gender differentiation of new non-declinable loan nouns in modern Ukrainian
167	Kholiyavko I. V. Role of self-editing in forming students' scientific writing culture
172	Khomych V. I. Kaydash A. M. Temporal syntactical units in attributive meaning
178	Khomych T. L. Peculiarities of forming pupils and students' analytical word-building skills

183

Tsivun N. M. Text decoding as basis of linguistic analysis

187

Shemet V. G. Lexical and word-building peculiarities of composites with size denoting prefixes

191

Yaroshevich I. A. Adjective system in medieval grammars: Conceptual terminological aspect

195

Yasakova N. Yu. Semantics of personality: Levels, methods and representation forms in Ukrainian

200

Voloshchuk R. M. Communication factors and their sentence interaction

206

Kashuba N. V. Semantic types of social activity predicates

211

Kostusyak N. M. Functional peculiarities of probability and indirect modality grammemes

216

Kumeyko T. A. Substantive features of informational activity verbs

221

Madrynych S. Yu. Functional semantic field of state in modern Ukrainian and English

225

Russu A. O. Semantic description of *vid-* prefix as means of verbal term formation (a case study of Russian-Ukrainian Dictionary of 1924–33)

230

Symonenko I. V. East Polissia adjectives in P.S. Lysenko's "Dictionary of Polissia accents"

235

Khropata S. I. Compositional types of multi-componential composite sentences as basis of communicative syntactic sentence organization

238

Chernyshchuk Yu. I. Paradigmatic and syntagmatic features of adjectives denoting colour in English classical literature

244

Cheshko G. A. Quantitative adverbs in East Polissia dialect

248

Shalatsky D. L. Lexical semantic groups of nominating addressee in reproach communicative strategy

251

Yakunkina Yu. O. Classificatory features of verbs of speaking in modern Ukrainian verbal system

.....
257

Hatsenko I. O. Onomatopoeia in modern linguistics: Structural semantic description

.....
261

УДК 811.161.2.:366.587

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЕКСПРЕСИВНОЇ ЛЕКСИКИ В ЛІНГВІСТИЧНІЙ
СПАДЩИНІ М. А. ЖОВТОБРЮХА ТА А. П. ГРИЩЕНКА**

Бойко Н. І.

У статті окреслено основні теоретичні положення щодо виокремлення й інтерпретації експресивної лексики в лінгвістичній спадщині М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенка.

Ключові слова: експресивна лексика, експресив, лексична семантика, семантична структура.

В статье освещены теоретические положения относительно выделения и интерпретирования экспрессивной лексики в лингвистическом наследии М. А. Жовтобрюха и А. А. Грищенко.

Ключевые слова: экспрессивная лексика, экспресив, лексическая семантика, семантическая структура.

The article deals with theoretical statements concerning the distinguish and interpretation of expressive vocabulary in the linguistic heritage of M. Zhovtobriukh and A. Grishchenko.

Key words: expressive vocabulary, expressive, lexical semantics, semantic structure.

У сучасній лінгвістиці, яка спрямована на дослідження багаторівневої природи виражально-зображальних мовних засобів, процесів експресивізації текстів, виявленні лінгвальних явищ та їхнього зв'язку з людиною, культурою, свідомістю тощо, погляди мовознавців на марковану лексику як стилістично значущий компонент лексичної системи є досить важливими й актуальними. Праці українських мовознавців репрезентують різні підходи до аналізу виражально-зображальних мовних засобів, лінгвістичного аналізу текстів різних стилів, вони є актуальними в контексті тих помітних змін у розвитку сучасної лінгвістичної науки, що набула нових, таких важливих рис, як антропоцентризм, когнітивізм та функціоналізм на тлі її зв'язків із психолінгвістикою та соціолінгвістикою.

Багатогранні праці патріарха українського мовознавства – доктора філологічних наук, професора Михайла Андрійовича Жовтобрюха – та його найталановитішого учня – Арнольда Панасовича Грищенка, випускника історико-філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту імені Миколи Гоголя 1958 року, доктора філологічних наук, професора, дійсного члена Академії педагогічних наук України, дійсного члена Академії вищої школи України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата премії імені І. Я. Франка Національної академії наук України – видаються сьогодні особливо актуальними і значущими, їм належить особлива роль у становленні і розвитку українського мовознавства. Імена Михайла Андрійовича Жовтобрюха та Арнольда Панасовича Грищенка широковідомі, добре знані як в Україні, так і в усьому слов'янському лінгвістичному світі, вони давно й по праву вписані в історію українського і світового мовознавства.

Одним із визначних здобутків у лінгвістичній спадщині М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенка є виокремлення й ґрунтовна характеристика експресивної лексики у словниковому складі сучасної української літературної мови. Праці М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенка містять положення і висновки, співзвучні із сучасними концепціями, в основі яких – антропоцентризм лексичної парадигми мови. Досягнення експресології – новітньої спеціальної галузі лінгвістики, що сформувалася в межах антропоцентричної парадигми, пов'язані передусім із лінгвістичною спад-

щиною М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенка, а також іменами та працями низки видатних українських мовознавців: С. Я. Єрмоленко [3–5], Н. М. Сологуб [17], А. К. Мойсієнка [13], Л. О. Пустовіт [14], Л. О. Савицької [18], В. А. Чабаненка [22–23], О. О. Тараненка [21], В. С. Калашника [12] та інших учених.

Про вельми вагомий внесок М. А. Жовтобрюха в розвиток низки українських мовознавчих шкіл та української лінгвістичної науки загалом неодноразово писали сучасні мовознавці: “Михайло Андрійович Жовтобрюх – мовознавець щонайширшого діапазону, який брав безпосередню участь у розбудові українського мовознавства в 30–80-х роках збіглого століття, для якого не існувало складних лінгвістичних проблем, оскільки він знав концептуальні засади всіх мовознавчих шкіл і напрямків, цитував класиків світової лінгвістики, бо багатьох із них читав в оригіналі” [19, с. 4].

У працях М. А. Жовтобрюха обґрунтовується і стилістично диференціюється лексичний склад сучасної української літературної мови, вмотивовуються складні теоретичні питання, з'ясовуються критерії виділення експресивної лексики в окремий клас маркованих слів.

У праці [7, с. 66–68] М. А. Жовтобрюх для характеристики експресивних слів використовує термін “емоційно забарвлена лексика” і кваліфікує її як окрему стилістичну категорію в літературній мові. До цього класу, на думку вченого, належать “слова, які виражають різні почуття, а також емоційні відтінки в оцінці явищ дійсності, осіб, подій та ін. У переважній більшості емоційно забарвлені слова належать до фонду загальнонавжваної лексики” [Там само, с. 66]. Тут “емоційно забарвлена лексика” протиставлена термінологічній і офіційно-діловій, у значенневих планах яких відсутнє емоційне забарвлення, оскільки для таких слів обов'язковою є точність у передачі понять, а образність – зовсім недоречною.

Сферою активного вживання “емоційно забарвленої лексики” визначено художній, публіцистичний стилі, ораторську мову, у яких “емоційне забарвлення певних слів є доконечною умовою, без цього неможливий глибокий вплив на читача чи слухача” [7, с. 66–67]. До аналізованого складу лексики залучено і слова, які тільки називають певні почуття. Їх кваліфіковано як такі, що “є емоційними вже своїм лексичним значенням, наприклад: *радість, горе, журба, сум, туга, жаль, жах, гнів, ніжність, ненависть, гордість, любов, кохання, щирість* та ін.” [7, с. 67]. Щоправда, це положення вченого не завжди знаходить підтримку і продовження в сучасних концепціях категорії експресивності. Так, окремі українські дослідники цього мовного й мовленнєвого феномена вважають, що поняття про емоції, афективні стани та їх називання пов'язані з дещо іншим (окремим) класом лексичних одиниць, які мають денотативний тип лексичного значення та виконують лише номінативну функцію. Цей лексичний шар репрезентований словами, які тільки називають емоції, почуття, стани душі або описують їх: *радість, сум, любов, ласка, ніжність, щастя, страх, осуд, зневага, закохатися, ненавидіти* тощо. Сема ‘емоція’ у їхніх значенневих планах належить до складу денотативного макрокомпонента, а не до конотативного. У зв'язку із цим такі слова не зараховуються до експресивної лексики. Їх кваліфіковано як нейтральні, неекспресивні та віднесено до окремої тематичної групи – “емотивна лексика”. Однак усі сучасні дослідники дотримуються думки М. А. Жовтобрюха про те, що “вдале використання їх [“емоційно забарвлених слів” – Н. Б.] надає емоційного забарвлення висловлюваній думці” [7, с. 67]. Справді, узуальний статус згаданих лексичних одиниць не перешкоджає їм, актуалізувавши свій глибинний експресивний потенціал, який має будь-яке повнозначне слово, набути функціонально-семантичної експресивності.

Цінними є погляди М. А. Жовтобрюха про лексико-граматичні класи слів української мови, об'єднані однією функцією. Учений наголошував, що “емоційність звичайно притаманна лексичному значенню, як його безпосередньому компонентіві, всім тим словам, що виражають якісну оцінку предметів, явищ дійсності, осіб та стану й почуттів людини. У функції експресивних оціночних слів в українській мові виступають іменники (*щастя, радість, щирість, журба, лютість*), прикметники (*милий, коханий, щирий, чарівний, веселий, сумний, тужливий, жакливий, нікчемний, мерзенний*), прислівники (*весело, радісно, сумно, тужливо, млосно, жакливо*) і дієслова (*любити, кохати, радіти, сумувати, ненавидіти*)” [9, с. 174]. Експресивні значеннєві плани таких різнокатегорійних лексичних одиниць не залежать від мов-

ного оточення (контексту), оскільки вони репрезентують як їхню денотативну частину, так і конотативну.

Досить актуальними і сьогодні є погляди М. А. Жовтобрюха щодо експресивізації узуально нейтральних лексичних одиниць у межах художніх або публіцистичних текстів: “Однак у сучасній українській літературній мові існує чимало й таких слів, що в одному контексті виступають як стилістично нейтральні, а в іншому – як емоційно забарвлені. Стилістично нейтральними вони бувають тоді, коли вживаються в своєму прямому значенні...” (1), “емоційного ж забарвлення ці слова набувають тоді, коли вони виступають у переносному значенні...” (2). Для зіставлення нейтральних і “емоційно забарвлених” слів мовознавець запропонував такі приклади: 1. “Вже на одвалах нір вигрівались на сонці *байбаки*” (Н. Рибак); “*Собаки* виють скрізь по дворах” (М. Коцюбинський); “І він притуляв до себе голе тільки білочубого Петрика, якого по ночах *будили* молоденькі півники” (М. Стельмах); “Аж у середу я заходилася *варити* обід” (І. Нечуй-Левицький); “Марта *колотила* ложечкою чай” (І. Нечуй-Левицький); “Брянський боком стрибнув кілька кроків уперед і *метнув* гранату” (О. Гончар); “Заклавши шитво під голку, стала *строчити*” (А. Головка) і 2. “А я, старий *байбак*, розговорився, як на ярмарку” (В. Собко); “*Собака* він, а не брат” (Панас Мирний); “З образою сказане слово *будить* його гнів, наливає очі кров’ю” (Панас Мирний); “Привикла з інших *варити* воду, то й до нього, за звичкою, потяглася” (М. Стельмах); “Добре, синку, отак лупцюй кожного, як мене *колотиє*” (О. Довженко); “Яків, не дожидавши одказу, хутко *метнув* з хати” (Панас Мирний); “Край села з рівчаку, *строчив* кулемет” (П. Панч) [9, с. 174].

М. А. Жовтобрюх до складу експресивної лексики послідовно зараховував усі урочисті слова. У зв’язку з цим учений зазначав: “В сучасній українській літературній мові урочисті слова за своїм походженням різні. Одні з них – старослов’янізми або створені на старослов’янському мовному ґрунті: *благовітити, благовітник, благословляти, благословенний, благословен, брань, бранний, воїн, златоглавий...* Зрідка вони належать до іншомовних запозичень, що зайшли до української мови в різний час і мають у ній стилістично незабарвлені лексичні відповідники: *титан* (дуже великий), також *титанічний, владар* (пор. чеськ. *vladar*, володар), звідси *владарка, владарювати...*” [9, с. 175]. У такому ж плані було схарактеризовано урочисті слова сучасної української літературної мови, які виникли на її власному ґрунті (*батьківщина, вітчизна, велич, знамено, керманіч* (синонім до керівник), *подвиг, прапороносець, величавий, величний, вікопомний, могутній, нездоланий* та ін.) [9, с. 175].

Близькими до згаданого класу експресивів є так звані поетизми, репрезентовані фольклорними елементами та індивідуально-авторськими неологізмами (оказіоналізмами). М. А. Жовтобрюх у своїх працях, присвячених лексичному складу української літературної мови, послідовно зазначав, що до експресивної лексики “... належать і всі поетичні слова, властиві художній літературі і народній творчості (*рута-м’ята, голубонько, лебедонько, білолиций, сизокрилий, ясночолий, ясновидий, віщувати*)” [7, с. 67]. Тут важливо додати, що виражально-зображальні можливості експресива та емотивно-аксіологічний план висловлювання значно посилюються за рахунок тих індивідуально-авторських найменувань, внутрішня форма (первинна ознака як основа okazіонального найменування) яких не лежить на поверхні, а є дещо завуальованою, наприклад: *Чому ти завжди набусурманений* [насуплений]? (О. Коломієць) (порівняймо: *бусурманити, бусурманитися* [15, т.1, с. 116]). Новотвір, що характеризує вдачу персонажа, інтерпретується через емотивно-оцінні семи, закодовані у свідомості мовців передусім у зв’язку з іменником аксіологічного змісту *бусурман*, належного до пасивного шару лексики. Фольклоризм *бусурман* (*бусурмен*) – заст., нар.-поет. 1. Про людину іншої віри (переважно про магометанина); 2. Уживається як лайливе слово [16, т. 1, с. 264] – розвинув конотативні компоненти негативного змісту на основі стійких національних стереотипів, які сформувалися в результаті стосунків з іншими народами та у зв’язку з позицією: наша (християнська) віра рідна, близька, а тому завжди краща, ніж чужа, бусурманська. Наприклад: *Ой панночко-шаблючко... з бусурманом зустрівалась, та й не двічі цілувалась; Кримці та нагайці, безбожні бусурмени; Із землі турецької да з віри бусурменської* [15, т. 1, с. 115–116]; ... *знай приговорює: “Ось так тобі, бусурмену, католицькому, гаспидському мужикові!...”* (Г. Квітка-Основ’яненко).

Не залишився без пильної уваги мовознавця ще один складник аналізованої лексичної підсистеми – експресивні синоніми сучасної української мови до стилістично нейтральних слів: *ненька* – до *мати*, *братва* – до *товариші*, *друзі*, *бурмило* – до *ведмідь*, *шкапа*, *огир* – до *кінь*, *коняка*, *лес* – до *собака*, *баньки* – до *очі*, *лупити* – до *бити*, *прекрасний*, *чарівний*, *чудесний* до *гарний* та ін.

Посилують та увиразнюють експресивну семантику лексичних одиниць у дериваційні засоби, до яких належать передусім суфікси суб'єктивної оцінки. Лексичні одиниці, афіксовані демінутивно-меліоративними та аугментативно-пейоративними формантами, відзначаються інтенсифікованою виразністю, оскільки вони вступають у межах контексту в різкий контраст або між собою, або зі словами нейтрального семантичного плану чи експресивами, що не містять афективних формантів. Такі експресивні слова М. А. Жовтобрюх виділяв в окрему групу, наголошуючи, що їхня "емоційність" досягається засобами словотворення, зокрема використанням спеціальних суфіксів: "В українській мові значення пестливості, здрібності, згрубілості, іронії та ін. надається за допомогою суфіксів **-к-, -ик;** **-ок, -очок, -иц-, -иськ-, -ан, -ак-, -аг-, -иц-, -еньк-, -есеньк-, -езн-, -ецьк-** та ін.: *хатка, хлопчик, голосок, гайочок, водиця, сестриця, дівчисько, хлопчисько, дідуган, писака, чоловіяга, носище, вовчище, маленький, малесенький, добресенький, старезний, здоровецький* тощо" [7, с. 67].

Характеризуючи засоби експресивного словотвору, М. А. Жовтобрюх послідовно виокремлює низку іменникових і прикметникових формантів, "... які надають словам емоційного забарвлення, пестливості, напр.: **-к-** (*хатка, дівчинка, молодичка*), **-ик** (*хлопчик, горобчик, голубчик*), **-ок** (*голосок, голубок, гайок*), **-очок** (*гайочок, ставочок, (дубочок)*), **-иц'** (*сестриця, водиця, вдовиця*), **-оньк-** (*зіронька, голубонька, дібровонька, дівчинонька*), **-ус'** (*дідусь, бабуся, матуся*), **-ун'** (*дідуня, бабуня, татуньо, мамуня*), **-еньк-** (*миленький, біленький, голубенький*), **-есеньк-** (*білесенький, малесенький, милесенький, добресенький*) та ін. Забарвлення згрубілості надається словам за допомогою суфіксів **-иц-** (*носище, вовчище, бабище*), **-аг-** (*чоловіяга*), **-ур-** (*носюра, басюра*), **-уг-** (*п'янюга, зподюга*), **-ук-** (*шаблюка, багнука*), **-езн-** (*величезний, старезний, добрезний*), **-ецьк-** (*здоровецький*) тощо. Разом з тим окремі з цих суфіксів додатково вносять у значення слова відтінок зневаги (*волюцюга, п'янюга*) або фамільярності (*дружище, козарлюга, добряга*). Зневажливого забарвлення набувають деякі слова на означення осіб, вжиті з суфіксом **-ак-** (*писака*), **-л-** (*базікало, дурмило*), **-ух-** (*балакуха*) та ін. Суфікс **-ак-** часто надає іменникам також відтінку фамільярності: *друзяка, вояка* ("Миколо, мій *друзяко* давній, ідеалісте непоправний" – І. Франко). Із суфіксом **-иськ-** іменники набирають іронічного забарвлення: *хлопчисько, дівчисько, вовчисько*" [9, с. 176–177].

Засадничі положення про систему виражально-зображальних (експресивних) засобів української мови, сформовані в багатогранних працях М. А. Жовтобрюха, розвинув і поглибив Арнольд Панасович Грищенко, який високо оцінив мовознавчий ужинок свого Вчителя: "Як учений М. А. Жовтобрюх був справжньою енциклопедією українознавства. Він блискуче орієнтувався у складних перипетіях історії України, досконало знав специфіку становлення української літератури й культури, гуманітарних галузей наукового знання. М. А. Жовтобрюх був чуйним і дбайливим вихователем наукових кадрів. Що ж до кількості тих, кого він консультував, напучував добрим словом, то статистика тут безсила. Та найголовніше в тому, що довгі літа нічого не змінювали в характері М. А. Жовтобрюха: ні допитливого розуму, ні бажання творити, ні спраги спілкування. Засади людяності, наукового сумління, чесності й добропорядності, які визначали життєвий шлях М. А. Жовтобрюха, варті наслідування" [1, с. 37]. Такі риси наукової звитяги, життєвої мудрості й глибокої людяності перейняв від свого наставника Арнольд Панасович Грищенко і впродовж усього свого наукового й викладацького життя передавав своїм колегам та учням – студентам-філологам, здобувачам, аспірантам, докторантам, формуючи нові філологічні школи на згаданих засадах.

Осмислення різнорівневих виражально-зображальних (експресивних) мовних засобів української мови та потужного емотивно-оцінного потенціалу її лексичної системи дозволило А. П. Грищенкові зробити висновок про те, що оцінні (аксіологічні) ознаки української мови є надзвичайно багатогранними, що згідно з ними

українська мова “за силою своїх виражальних можливостей аж ніяк не поступається перед іншими високорозвиненими мовами” [20, с. 3].

Найґрунтовніше проблему виражально-зображальних (експресивних) мовних засобів української мови А. П. Грищенко висвітлив у розділі “Лексикологія”, вміщеному в підручнику “Сучасна українська літературна мова” (для студентів-філологів педагогічних університетів), який витримав кілька видань (1993, 1997, 2002) і сьогодні користується в лінгвістичних колах України великим попитом. А. П. Грищенко очолив авторський колектив, здійснив загальне редагування підручника, затвердженого Міністерством освіти і науки України, особисто написав розділи “Вступ”, “Лексикологія”, “Фразеологія”, “Лексикографія”, “Морфологія” (предмет морфології, типи морфологічних форм і засобів вираження їх, частини мови і принципи класифікації їх, частини мови: іменник, прикметник; підрозділ “Дієслово” підготовлено у співавторстві з Л. І. Мацько). Українські філологи відразу помітили нові підходи до аналізу лексичного матеріалу, свіжі погляди на природу й сутність маркованої лексики й особливо високо оцінили саме перший розділ праці, склавши велику шану авторові – мовознавцеві від Бога: “На виняткову увагу заслуговує розділ “Лексикологія”, що містить багато нових відомостей про лексику української мови з погляду походження – про споконвічну українську лексику та про лексичні запозичення з інших мов (слов’янських і неслов’янських), про багатозначність слів, про знакову природу слова, про системні семантичні зв’язки в словниковому складі. У цьому розділі “враховано досягнення сучасного мовознавства, пов’язані з аналізом лексичного складу як системно організованої єдності, подано важливі відомості про функціонування словникового складу сучасної української мови, проілюстровані репрезентативними фактами” [19, с. 8]. Уже у “Вступі” А. П. Грищенко наголошує: “Мовне виховання ставить своїм першочерговим завданням усвідомлення значення рідної мови не лише як засобу спілкування, а й як найважливішого джерела формування інтелекту і духовно-емоційної сфери особистості через її органічний зв’язок з національними традиціями” [20, с. 4].

Розглядаючи склад лексики сучасної української літературної мови з погляду її стилістичного забарвлення [2, с. 199–202], А. П. Грищенко використовує термін “експресивно-оцінна лексика” й виділяє в її складі слова “з додатковими позитивними експресивно-оцінними значеннями” і “стилістично знижені, так звані просторічні слова” [2, с. 200].

У зв’язку з тим, що проблема лексичної експресивності тісно пов’язана з питаннями лексичної семантики й функціональної лексикології, окремі аспекти її повному висвітлено в низці положень А. П. Грищенка, як-от: 1) про чітке розмежування (виділення) прямих, переносних (похідних) та конотативно зумовлених лексичних значень [2, с. 103]; 2) про зумовленість (маркованість) експресивних лексичних значень, яка полягає в тому, що “номінативний зв’язок з позначуванним ускладнюється додатковою інформацією про позитивну або негативну оцінку предмета чи явища, ступінь інтенсивності вияву дії або ознаки” [2, с. 104]. Автор обґрунтовує це положення, використавши матрицю семантичної структури дієслова *бити*, яке у значенні “завдавати ударів кому-небудь” функціонує як експресивно нейтральне, позбавлене додаткової (конотативної) інформації про позначувану дію. На противагу номінативному значеннєвому плану виступають конотативно зумовлені значення, що властиві іншим лексичним одиницям, які також позначають названу дію, а саме: *гамселити* “сильно бити кого-небудь”, *гніздити* “бити в одне місце”, *духопелити* “сильно бити кого-небудь”, *дубасити* “сильно бити кого-небудь”, *кулачити* “бити кулаками кого-небудь” [Там само, с. 104]; 3) про “модифікаційний словотвір, тобто творення похідних лексичних одиниць, у яких значення твірних основ зберігаються, але доповнюються новими відтінками експресивно-оцінного або кількісного плану, наприклад: 1) похідні іменники *голівка*, *голівонька* (*головонька*), крім значення іменника *голова*, від основи якого вони утворені, виражають позитивну емоційну (так звану зменшено-пестливу) оцінку позначуваного (*Вона підняла од шитва голівоньку, глянула любо, всміхнулася.* – Марко Вовчок) або ж його невеликий розмір (*Чорний вуж, здіймаючи вгору лакову голівку, з жовтими пелюстками, швидко плазував у гущавину.* – О. Довженко); конотативне значення негативної оцінки або вказівка на великий розмір властиве іменникові *головище*; 2) пряме номінативне значення дієслова *спати* “перебувати у стані сну” набуває

додаткових відтінків пестливої оцінки у семантичній структурі похідних *спатки*, *спатоньки*, *спаточки*, *спатунечки*, *спатуні*, *спатусеньки*, *спатусі*, *спатусічки*, наприклад: *За сонцем хмаронька пливе, Червоні поли розстилає / сонце спатоньки зове У синє море* (Т. Шевченко) [Там само, с. 104]; 4) про утворення (моделювання) на ґрунті особливостей сполучуваності “фразеологічно обмежених” і “синтаксично зумовлених” лексичних значень. Фразеологічно обмежені значення властиві словам, що виявляють вибіркочну сполучуваність з іншими лексичними одиницями. Так, у словниковому складі української мови окрему лексико-семантичну групу репрезентують прикметники на позначення власне кольорів, відтінків та різних поєднань кольорів, наприклад: *білий, чорний, зелений, жовтий, малиновий, буряковий, вишневий, золотистий, багряний, блідо-рожевий, жовтогарячий* тощо. Названі лексеми з погляду сполучуваності не мають обмежень, оскільки іменники (назви носіїв відповідних кольорових ознак) не становлять фіксованої кількості. Проте зовсім іншу парадигму мають прикметники, що позначають масті тварин за певними кольоровими характеристиками, а саме: *вороний* (чорний з синюватим полиском), *буланий* (світло-рудий), *знідий* (темно-коричневий), *чалий* (сірий, сіро-коричневий). Названі прикметники слід кваліфікувати як слова, що мають фразеологічно обмежені значення, оскільки вони поєднуються тільки з іменниками *кінь, жеребець, кобила* у випадках називання відповідної масті. Семантику синтаксично зумовлених лексичних значень А. П. Грищенко пов’язує з умовами обов’язкової їхньої реалізації лише у відповідних конструкціях. Це стосується передусім багатозначних слів, окремі лексико-семантичні варіанти яких можна виявити лише у складі словосполучень. Наприклад, іменник *море*, крім прямого номінативного значення “частина океану, великий водний простір з гірко-солоню водою”, уживається і в переносному значенні, номінуючи велику кількість яких-небудь предметів або інтенсивний вияв ознак чи процесів: *Ярмарок шумів і гув, як буйна зелена діброва. Море сміху, море гомону – гумору* (С. Васильченко) [Там само, с. 105].

Ідеї та положення визначних мовознавців – Михайла Андрійовича Жовтобрюха та Арнольда Панасовича Грищенка – про залежність експресивного значення лексичної одиниці від контексту, про структурно-семантичний та лексико-граматичний склад експресивної лексики, про можливість виділення її тільки на тлі зіставлення з нейтральною, а також визначення залежності експресивних значенневих планів від сполучення лексеми з іншими словами, з’ясування впливу словесного оточення (контексту) на моделювання експресивної семантики, належна оцінка стилістичного забарвлення слова, яке безпосередньо може бути пов’язане не тільки з його лексичним значенням, а й зі сферою вживання; встановлення значущості засобів словотвору (передусім демінутивно-меліоративних та аугментативно-пейоративних суфіксів) для формування емотивно-оцінних смислів у лексичній системі української літературної мови заклали основи лінгвістичних досліджень семантичного та стилістичного планів. І зараз дослідники із вдячністю послуговуються працями М. А. Жовтобрюха та А. П. Грищенка, широковідомих учених-лінгвістів, наукові студії яких стали підґрунтям для розвитку молодшої галузі мовознавчої науки – експресології.

Література

1. Грищенко А. Михайло Жовтобрюх / Арнольд Грищенко // Дивослово. – 2006. – № 6 (591). – С. 37–39.
2. Грищенко А. П. Лексикологія // Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища школа, 2002. – С. 92–202.
3. Єрмоленко С. Я. Експресивність / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К., 2000. – С. 156–157.
4. Єрмоленко С. Нариси з української словесності: стилістика та культура мови / С. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 430.
5. Єрмоленко С. Я. Стиль індивідуальний / С. Я. Єрмоленко // Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К., 2000. – С. 603–604.
6. Жовтобрюх М. А. Дослідження українського усного літературного мовлення / М. А. Жовтобрюх // Взаємодія усних і писемних стилів мови. – К. : Наук. думка, 1982. –

С. 5–27.

7. Жовтобрюх М. А. Лексика і фразеологія / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик // Курс сучасної української літературної мови. – К. : Вища школа, 1972. Ч. I. – 1972. – С. 17–90.
8. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.) / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1970. – 304 с.
9. Жовтобрюх М. А. Стилiстична диференціяція української лексики / М. А. Жовтобрюх // Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1973. – С. 151–178.
10. Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова / М. А. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1984. – 255 с.
11. Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 3–12.
12. Калашник В. С. Особливості слововживання в поетичній мові : навч. посіб. / В. С. Калашник. – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1985. – 68 с.
13. Мойсієнко А. К. До питання про експресивність / А. К. Мойсієнко // Стилiстика української мови : зб. наук. пр. – К., 1990. – С. 25–28.
14. Пустовіт Л. О. Словник української поезії другої половини XX століття (семантико-функціональний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 (Інститут української мови НАН України) / Л. О. Пустовіт. – К., 1993. – 37 с.
15. Словарь української мови : у 4 т. / упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. – К., 1907–1909.
16. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
17. Сологуб Н. М. Мовний світ Олесея Гончара / Н. М. Сологуб. – К. : Наук. думка, 1991. – 140 с.
18. Ставицька Л. О. Естетика слова в українській поезії 20–30 рр. XX століття / Л. О. Ставицька. – К. : Правда Ярославичів, 2000. – 155 с.
19. Степаненко М. І. Українського мовознавства вірний слуга / М. І. Степаненко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 “Проблеми граматики і лексикології української мови” : зб. наук. праць / відп. редактор М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 4–10.
20. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., допов. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
21. Тараненко О. О. Конотація / О. О. Тараненко // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К., 2000. – С. 248.
22. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії / В. А. Чабаненко. – К. : Вища шк., 1984. – 166 с.
23. Чабаненко В. А. Стилiстика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 1993. – 215 с.

УДК 81(477)(092)Арват

ЧЕРНІВЦІ У ДОЛІ І ТВОРЧІЙ БІОГРАФІЇ ФЕДОРА СТЕПАНОВИЧА АРВАТА (1928–1999)**Гуйванюк Н. В.**

У статті охарактеризовано чернівецький період життя і творчості українського мовознавця, педагога Федора Арвата (1928–1999). Звернено увагу на наукові праці Ф. Арвата, написані за період праці в Чернівецькому університеті. Ключові слова: Федір Арват, Чернівці, Чернівецький університет, історія українського перекладу, історія українського мовознавства.

В статье охарактеризован черновицкий период жизни и творчества украинского языковеда, педагога Федора Арвата (1928–1999). Обращено внимание на научные труды Ф. Арвата, написанные за период работы в Черновицком университете. Ключевые слова: Федор Арват, Черновцы, Черновицкий университет, история украинского перевода, история украинского языкознания.

In the article Chernivtsi period of life and creative work of the Ukrainian linguist, pedagogue Fedir Arvat (1928–1999) is described. Attention was paid on scientific works of F. Arvat, written in the period of his working in the Chernivtsi university. Key words: Feodor Arvat, Chernivtsi, Chernivtsi university, history of the Ukrainian translation, history of Ukrainian linguistics.

18 квітня 2013 р. мало б виповнитися 85 років від дня народження відомого українського мовознавця й педагога Федора Степановича Арвата, кандидата філологічних наук (1964), професора (1989), академіка Академії педагогічних наук України (1992), Заслуженого працівника народної освіти України (1999).

Метою нашої статті є висвітлення чернівецького періоду життя і творчості вченого, який приїхав на Буковину в 1952 році як випускник філологічного факультету Одеського університету, працював в одному з буковинських сіл учителем української мови та літератури, методистом в обласному інституті підвищення кваліфікації вчителів та викладачем у Чернівецькому університеті до березня 1976 р., 8 років був деканом філологічного факультету Чернівецького державного університету (з 1968 р. по 1976 р.) і залишив по собі добру згадку і довічну справжню шану в душах викладачів і студентів. 24 роки життя на Буковині молодій людини, сповненої творчих сил, – це помітний слід у його творчій біографії.

Федір Степанович Арват народився 18 квітня 1928 року в селі Олександрівка, нині Ширяївського району Одеської області. До початку Великої Вітчизняної війни закінчив 7 класів Олександрівської середньої школи. Після війни, в 1947 році, закінчив школу і вступив на філологічний факультет Одеського університету. Народившись у селянській родині в степах Одещини, Федір Арват по-справжньому пізнав сіль і піт землеробської праці, допомагав батькам по господарству, і до навчання в школі чи в університеті ставився так само сумлінно, як до будь-якої відповідальної праці. Його вирізняли завжди з-поміж інших передусім працелюбність, чесність і порядність – ті риси, що закладені генетично, які особливо цінувалися в родині Арватів. Студентом Федір виявив зацікавленість науковою роботою, виступав на студентських наукових конференціях, захистив дипломну роботу з української мови. У той час в Одеському університеті працювали такі відомі вчені, як А. А. Москаленко, О. В. Біляєв, І. Є. Грицютенко, П. І. Збандуто та ін.

Чернівці, як і Одеса, у долі Федора Степановича Арвата були так само доле-носними, бо саме на Буковину приїхав молодий випускник Одеського університету в 1952 році, здобувши фах учителя української мови та літератури. Доленосним був ще один факт у його біографії – після закінчення університету 15 липня 1952 року він узяв шлюб із Соколовою (Арват) Нінель Миколаївною, так само випускницею Одеського університету. Того ж року Нінель Арват вступила до аспірантури при кафедрі російської мови Одеського університету, а Ф. С. Арват після закінчення університету

їде за направленням у Чернівецьку область, де працює вчителем української мови та літератури протягом одного року в селі Старі Бросківці Сторожинецького району. У 1953 році він вступає до аспірантури в Одеському університеті, проте через три роки, тобто 1956 року, після закінчення аспірантури він знову повертається на Буковину. Дружина Нінель Миколаївна Арват народила в 1955 р. дочку Оленку, а також у грудні 1955 року успішно захистила кандидатську дисертацію на тему: “Безособові речення в давньоруській мові (на матеріалі пам’яток Новгородської писемності XI–XV ст.)”. Ф. С. Арват на той час був ще аспірантом третього року навчання, завершував роботу над кандидатською дисертацією “Іван Франко – перекладач”. Молода сім’я вирішує повернутися на Буковину. У квітні 1956 р. Н. М. Арват подала заяву як кандидат філологічних наук на ім’я ректора Чернівецького університету на заміщення посади старшого викладача кафедри російської мови у зв’язку з оголошеним конкурсом і з першого вересня 1956 р. починає тут працювати. Ф. С. Арват спочатку влаштовується на роботу в Чернівецький інститут удосконалення кваліфікації вчителів, де пропрацював 5 років. Спочатку – методистом, а пізніше – завідувачем відділу методики викладання мови та літератури (1956–1961). Робота методиста була цікавою і не чужою для нього. По-перше, він сам уже мав досвід педагогічної роботи в школі. По-друге, будучи аспірантом Одеського університету, читав лекції із вступу до мовознавства та з курсу української мови на заочному відділенні. За час роботи в Чернівецькому інституті підвищення кваліфікації вчителів він проявив себе ініціативним і принциповим, висококваліфікованим методистом, спеціалістом з методики викладання української мови в школі. Він уміло організовував семінари, практикуми й конференції для вчителів області, де обговорювалися питання педагогіки, методики й новітніх методів викладання, поширювався досвід кращих учителів.

З вересня 1961 р. Ф. С. Арват переходить на роботу до Чернівецького університету, працює спочатку викладачем, згодом – доцентом кафедри української мови (1961–1976), з 1968 р. – деканом філологічного факультету. У заяві на ім’я ректора Чернівецького університету К. М. Леутського, датованій ще 27 травня 1961 р., Ф. С. Арват просить зарахувати його на посаду викладача кафедри української мови. На цій же заяві збереглася резолюція тодішнього завідувача кафедри української мови – проф. І. Г. Чередниченка: “Вважаю, що тов. Арват до лекцій і практичних занять підготовлений”. В особистому листку по обліку кадрів сказано, що Ф. С. Арват вільно володіє українською, російською, молдавською та румунською мовами. І знання цих мов для викладача філологічного факультету у нашому багатонаціональному регіоні було надзвичайно важливим. В університеті, крім кафедр української мови й російської мови, була й окрема кафедра тоді молдавської (тепер румунської) мови, а студенти філологічного факультету навчалися відповідно на трьох відділеннях. В особистому листку по обліку кадрів Ф. С. Арват скромно зазначив свої наукові здобутки – три публікації: “До питання про становлення реалістичних традицій художнього перекладу в українській літературі II пол. XIX ст.”, “Із спостережень над мовою перекладу І. Я. Франка поеми Гоголя “Мертві душі” та “До питання про переклад поеми Гоголя “Мертві душі” українською мовою (переклад фразеологізмів)”. Ці праці були опубліковані в наукових виданнях Одеського університету в 1956 та 1958 рр. [8; 9, с. 1].

Працюючи викладачем кафедри української мови Чернівецького університету, Ф. С. Арват читає курси лекцій з історії української літературної мови та методики викладання української мови в школі, активізує роботу над кандидатською дисертацією, присвяченою історії українського перекладу II пол. XIX ст. Науковими уподобаннями його були перекладацькі студії українських письменників – Івана Франка, Павла Грабовського, Лесі Українки, Михайла Старицького та ін. У “Вчених записках Чернівецького університету” з’являється його стаття про переклад поеми М. В. Гоголя “Мертві душі” українською мовою [10]. Молодий викладач активно виступає з доповідями на наукових конференціях, зокрема, про переклад з російської літератури як одне з джерел збагачення лексики української мови на IV Славистичній конференції (Чернівці, 1964) [13], на щорічних наукових конференціях викладацького складу у Чернівецькому університеті. Його доповіді присвячені актуальним питанням історії українського перекладу другої половини XIX ст., а саме: Михайло Старицький як перекладач [3], Павло Грабовський і Леся

Українка як теоретики перекладу [4]. Дослідник звертає увагу на те, що П. Грабовський і Леся Українка залишили нам у спадок не лише прекрасні зразки художніх перекладів, але й цінні думки щодо теорії реалістичного перекладу. Важливою для П. Грабовського була проблема вибору творів для перекладу, а також проблема точної передачі змісту та форми (в листах до Івана Франка та до редакції журналу “Правда”). Мистецтво перекладу П. Грабовський вважав важкою “творчою роботою, а не простим копіюванням тексту”. На його переконання, переклад повинен передавати не тільки зміст оригіналу, але й його стиль, не допускати різних вставок чи пропусків. Ф. С. Арват дослідив погляди Лесі Українки щодо перекладу, вміщені в листах до М. Драгоманова та О. Кобилянської. Зокрема, в листах до буковинської письменниці О. Кобилянської Леся Українка застерігає її від “спотвореності” перекладу повісті “Земля”, говорить про труднощі передачі мовних особливостей оригіналу, про потребу доброго знання перекладачем народної мови [4, с. 63–64].

Про проблеми перекладу доповідає Ф. С. Арват і на наукових конференціях у Житомирі [6] та Харкові [11]. Особливо цікавлять ученого питання про особливості перекладу поеми М. В. Гоголя “Мертві душі”, здійсненого Іваном Франком. Предметом дослідження Ф. С. Арвата стають народні українські мовні елементи в перекладі [12]. На особливу увагу заслуговують праці Ф. С. Арвата про синтаксичні особливості перекладу “Мертвих душ” М. В. Гоголя Іваном Франком [18]. Так, на міжвузівській науковій конференції з проблем синтаксису української мови у Чернівцях, у 1965 році Ф. С. Арват зробив цікаву доповідь про звертання в перекладі Івана Франка “Мертвих душ” Гоголя. Доповідач відзначав, що звертання є важливим стилістичним засобом, який служить для передачі найрізноманітніших відтінків почуттів та мовних характеристик персонажів. Разом з тим це створює певні труднощі при перекладі звертань з однієї мови на іншу. По-різному звучать у поемі М. Гоголя звертання панів до селян, селян до панів, панів між собою. Всі ці відтінки прекрасно передані Іваном Франком у його перекладі “Мертвих душ” Гоголя українською мовою. В поемі Гоголя селяни, звертаючись до панів, вживають, як правило, слово “барин”. Це ж слово вживає і сам автор поряд з “господин”, “хозяин”. В устах автора і селян вони звучать по-різному. Цю інтонаційно-смыслову різницю прекрасно розумів І. Франко, перекладаючи поему. В перекладі авторське “барин” передається словом “пан”, а звертання селян зі словом “барин” – специфічно українським “прошу пана”. Напр.: *На такое рассуждение барин совершенно не нашелся, что ответить. – Селифан! – Что, барин? – Погляди-ка, не видно ли деревни? – Нет, барин, нигде не видно. // На такую бесіду пан зовсім не знайшов, що одповісти. – Селифане! – Що, прошу пана? – Поглянь-но, чи не видно села? – Ні, прошу пана, ніде не видно.* Специфічно західноукраїнське “прошу пана” Франко використовує і при перекладі звертання “сударь”. Напр.: *Да еще, сударь, чубарого коня, право, хоть бы продать. // А ще, прошу пана, лисого коня, далєбі, хоч би продати.* Подекуди Франко передає російське “сударь” українським “пане добродію”, намагаючись вводити в текст перекладу специфічно українські народні слова та вирази, щоб передати дух мови художніх творів Миколи Гоголя (“пані добродійко” (рос. “судариня”), “серденько” (рос. “душенька”), “парубче”, “голубчику”, “тумане” та ін.) [2, с. 141–142].

У праці “Про синтаксичну співвідносність у структурі фразеологізмів української та російської мов” Ф. С. Арват розкриває важливість фразеології кожної мови як специфічного і національного складника так само на матеріалі перекладу “Мертвих душ” Гоголя Іваном Франком. Найбільша національна специфіка відчутна, на його думку, в ідіомах, фразеологічних зрощеннях, прислів'ях та приказках і меншою мірою у фразеологічних єдностях та фразеологічних сполученнях [14, с. 18]. Ф. С. Арват говорить, що Іван Франко вдається часто до калькування як способу перекладу, але, наприклад, при перекладі ідіом, фразеологічних єдностей прислів'їв та приказок письменник вдається до синонімічних співвідносних засобів.

Особливо успішним у творчій біографії Ф. С. Арвата був 1968 рік. 27 березня 1968 року його одноголосно обрано деканом філологічного факультету. (До речі, на цій посаді його ще двічі переобиратимуть і кожного разу одноголосно). 19 квітня 1968 року на раді Чернівецького університету він захищає кандидатську дисертацію “Іван Франко як перекладач” (протокол №4) [5] і отримує 12 липня 1968 року диплом кан-

дидата філологічних наук. Основними тезами дисертації Ф. С. Арвата були такі: 1) художній переклад є важливим засобом духовного спілкування народів, взаємозбагачення і розвитку їх літератур і літературних мов; 2) перекладений твір є явищем рідної літератури; 3) потрібно перекладати тільки такі твори, які підносять культурний рівень народу, збагачують і розвивають літературу і літературну мову; 4) завданням перекладу є точне відтворення оригіналу; 5) справжня точність перекладу досягається не буквальною передачею слів оригіналу, а добором таких мовних засобів, які б виражали думку і форму оригіналу, відтворювали його стиль; 6) якість перекладу значною мірою визначається внутрішньою спорідненістю перекладача й автора оригіналу; 7) перекладач повинен глибоко знати мову оригіналу і мову перекладу; “знати мову – це насамперед знати її органічно, а не книжно, тобто знати народну мову”; 8) творче втілення розглянутих вище теоретичних принципів І. Я. Франка можна простежити на його власній перекладацькій діяльності тощо.

З 27 червня 1969 року Ф. С. Арват переведений на посаду доцента кафедри української мови. Він продовжує працювати над монографією “Історія українського перекладу”, видає лекції зі спецкурсу “З історії українського перекладу” під назвою “Іван Франко – теоретик перекладу” [7], зібрав і систематизував матеріали до розділу “Українські письменники про переклад”, ретельно вивчає творчість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (листування, автопереклади), поетів-романтиків 20–40-х рр. XIX ст., творчу спадщину Михайла Старицького (листування, передмови до перекладів), Павла Грабовського (статті, листування) та ін.

Проте Федір Степанович був не тільки здібним мовознавцем, прекрасним педагогом, але й так само прекрасним сім'янином. Одружившись із красунею і відмінницею, випускницею філологічного факультету Одеського університету Нінель Миколаївною Арват, він привіз молоду дружину на Буковину. Дружина повністю віддавалася науковій роботі. Працюючи у Чернівецькому університеті, вона захистила докторську дисертацію, стала завідувачем кафедри російської мови. Сьогодні вона знаний в Україні мовознавець, доктор філологічних наук, професор. А тоді, в молодості, Федір Степанович створив їй належні умови для заняття науковою роботою, взявши на себе більшу половину домашніх клопотів і з догляду за дітьми (у Чернівцях в них народилася друга донечка Ярослава). Зранку він поспішав на чернівецький базар за продуктами. Там його вже чекали буковинські газдині, щоб поспілкуватися з цікавим співрозмовником, який любив пожартувати, устигав щось цікаве їм розказати, розпитати про їхнє життя-буття. Вони любили його за те, що цей чоловік аж світився добротою і порядністю, любив життя і поважав усіх людей, а ще відзначався гумором, завжди виглядав оптимістом. Після базару йшов Федір Степанович додому, а тоді на роботу, на філологічний факультет. Завжди йшов на роботу, як на свято, йшов з якоюсь особливою радістю, чи то тоді, коли заходив в аудиторію, на лекцію, чи то у деканат, чи то на кафедру, чи в бібліотеку. І приходив завжди вчасно, бо у всьому мав бути порядок. А ще мав Ф. С. Арват одну особливу рису: він звертався до кожної людини на ім'я чи на ім'я й по батькові, ніколи не проходив мимо тільки привітавшись. У нього завжди знаходилося адресоване тільки цій людині слово, запитання про її життя чи просто доречний жарт і подарована щира усмішка.

Разом з дружиною Нінель Миколаївною Арват вони видали декілька підручників з російської мови для шкіл з молдавською мовою навчання. Цю роботу подружжя розпочало ще в Чернівецькому університеті. Результатом їхньої спільної праці були підручники для 4-го, 5–6-х та 7–8-х класів [15; 16; 17; 19]. А ще спільно виховали вони дві прекрасних доньки – Олену й Ярославу, які стали кандидатами наук і до сьогодні викладають у Чернівецькому університеті.

Ф. С. Арват був чудовим педагогом і вихователем молоді. Любов до студентів у нього поєднувалася з безкомпромісним ставленням до будь-яких порушень ними норм загальнолюдської моралі. Але умів він виховувати не криком, не залякуванням, а володів якимись особливими секретами виховної роботи з кожним студентом. По-перше, він знав кожного студента і звертався до нього на ім'я та прізвище, знав родинне становище кожного, вів бесіду з кожним по-батьківському, щиро і відверто.

Випускник Чернівецького університету, директор Видавничого центру “Академія” в Києві, В. І. Теремко згадує “легендарного декана” Ф. С. Арвата, який знав усіх студентів по імені і розмовляв з кожним його рідною мовою. У розмові з

В. Теремком він запитав хлопця, чому той має дві четвірки в атестаті (з української та російської мов), але вирішив вступати на філфак. Довго юнак доводив деканові, що любить читати книжки, і через захоплення художніми книгами трохи запустив ці навчальні предмети в школі. Після вступних іспитів Ф. С. Арват підійшов до нього і сказав: “Теремко, ідіть носити парти!” Ці слова означали, що юнак зарахований студентом. “Кращих слів, мабуть, я ніколи не чув, а солодшої фізичної роботи не мав”, – згадує В. І. Теремко. Улюблена і сказана з гумором фраза декана про хлопців, яких загалом небагато навчалось на філологічному факультеті, була: “Якщо не буде хлопців, то хто на факультеті парти носитиме?”. Звичайно, це був жарт, але такі “жарти” запам’ятовувалися на все життя [23, с. 268].

Досить тепло згадує Ф. С. Арвата і письменниця, випускниця Чернівецького університету Галина Тарасюк. У статті, надрукованій у газеті “Буковинське віче” під назвою “Альма-матер” за 19 вересня 2008 р., вона зазначає, що предметом її обожнювання був декан факультету Федір Степанович Арват: “По-перше, таких деканів взагалі не існує в природі, тим більше не існувало в природі радянської вищої освіти. По-друге і по-десяте... Це був МІЙ ДЕКАН... Посланий мені Небом. Федоре Степановичу, якщо Ви зараз чуєте мене на своєму небі, простіть, що я, вже, живучи в Києві, не змогла приїхати до Вас у Ніжин, щоб поклонитися низенько в ноги... За те, що розуміли мене, берегли, шанували, рятували від рутини мою душу романтичну. Справа в тому, що доля не довго балувала мене. У листопаді після тяжкої хвороби помер письменник Володимир Самойлович Бабляк. Це був удар, від якого я довго не могла отямитись. Я втратила не тільки найдорожчу на Буковині людину, друга і порадирика, а й янгола-хранителя. І це я відчула дуже скоро, особливо від керівництва обласної письменницької організації, на якій зав’язувались мої творчі перспективи. Змінилося до мене ставлення і деяких викладачів, які або конкурували, або ворогували з Бабляком. Почалися непорозуміння, а то й конфлікти з деким з викладачів, особливо з тими, які читали лекції із позовклих, але партійно виважених конспектів. Я не розуміла, як можна так сухо, по-канцелярськи примітивно і бездушно говорити про літературу, хай навіть вона буде найдавнішою?! А тому, коли всі однокашники очманіло строчили “конспекти конспектів” вслід за монотонним голосом професора, я пропадала пропадом від глухої ненависті до нього за те, що він убивав у душах цих дітей їхню святу, але незрілу, неусвідомлену любов до рідного слова. А він ненавидів мене за те, що я тупо сиділа і ще тупіше дивилася у вікно, за яким печально проминали не лише пори року, а й моє невідале студентське життя. Так не з моєї вини моє життя-буття перетворилося на ще страшнішу повинність, як перед тим праця “літраба” у Заставнівській райгазеті. На одній з таких лекцій я з жахом усвідомила, що не вчуся, а марную час! Просто-таки вбиваю його! Ледве дочекавшись перерви, кинулась в деканат, до Федора Степановича Арвата. Не пригадую, що я йому казала, як переконувала, але уважно вислухавши мою “трагедію”, він весело, як завжди, сказав: – Добре! Я вас зрозумів. Від сьогодні я дозволяю вам вільне відвідування лекцій. Навіть моїх! І засміявся, а я заплакала, не знаючи, як дякувати своєму деканові. От з того дня для мене почалося справжнє навчання в університеті. Цілими днями, бувало до пізнього вечора, я тепер сиділа в університетській бібліотеці, перечитуючи вітчизняну і зарубіжну класичну літературу. І тільки тепер до мене дійшло, що мав на увазі Володимир Самойлович, наказуючи мені, що “письменник повинен вчитися”. О, мої літературні університети імені Федора Степановича Арвата! Що б я без вас робила, сільська дитина, якій доводилося ховатися з книжкою від односельців, для яких читання серед білого дня було найбільшим гріхом і розпустою: “замість того, щоб робити, вона читає!” Жоден філфак жодного університету, бо навіть жоден літінститут не зміг би мене навчити більше, як ця подарована мені Арватом дворічна самоосвіта у стінах Чернівецького університету” [21].

Про Ф. С. Арвата як надзвичайно чесну, добру людину письменниця згадує і на зустрічі зі студентами Ніжинського педагогічного університету. У Галини Тарасюк на все життя збереглися спогади з тих далеких 70-х, коли вона навчалася в Чернівецькому університеті, на філологічному факультеті і деканом якого був тоді Федір Степанович. Не прості то були часи, тим більше, для студентів, яких звинувачували в українському націоналізмі... Особисто її не раз рятувала від нагінок і навіть виключення з університету надзвичайна порядність і мужність декана Федора Сте-

пановича Арвата. Крім того, він поважав її як творчу особистість, не тільки допоміг перейти із заочного відділення на стаціонарне, а дав дозвіл, що тоді було наймовірним, на право вільного відвідування лекцій, створивши таким чином усі умови для інтенсивного вивчення улюблених предметів – мови й літератури, а також для творчості і... підробітку в молодіжній газеті, що було дуже важливим для студентки. Письменниця вважала Федора Степановича своїм янголом-охоронцем. Про це вона сказала на зустрічі зі студентами Ніжинського педагогічного університету: “Я щаслива, що відвідала цей прекрасний навчальний заклад, який став останньою робітнею і дітищем незабутнього Федора Степановича Арвата” [20].

Тепло відгукується про свого вчителя, який давав чи не кожному студентові теплі і щирі батьківські поради, і професор кафедри історії та культури української мови Н. Д. Бабиш: “Кожен, хто знав Федора Степановича, згадуючи його, скаже: душа – людина. Я, студентка вечірнього відділення філологічного факультету, працювала лаборантом на кафедрі української мови. Якось після зарплати в обідню перерву побігла у книгарню, накупила книжок і несла перед собою. Федір Степанович допоміг донести, але не до кафедри, а до деканату і попросив: “Розкладіть ці книжки на три стосики: 1) ті, які Вам будуть весь час потрібні для роботи, 2) ті, до яких, можливо, звернетесь при нагоді, 3) ті, які Ви вже читали, знаєте, а звернетесь хіба що через багато років”. Виконала я прохання, а він сказав: перші купуйте безсумнівно, другі – зважте, наскільки часто вони Вам слугуватимуть, треті – не купуйте для колекціонування – вони завжди будуть в бібліотеці і зможете їх перечитати. “Адже у Вас не буде “палацу”, щоб у ньому могло все вміститися!” Я й тепер вдячна своєму деканові за науку раціонального комплектування власної бібліотеки. А ще за те, що з його рук я отримала право викладати курс історії української літературної мови – курс, іспиту з якого я панічно боялася, але слухати який з уст Федора Степановича могла б не рік, а всі п’ять. Склала тоді на “відмінно”, але завжди згадую його слова: “Цю історію повністю вивчити за тиждень одна людина неспроможна. Якби ж то знати всю правду...!”. Федір Степанович був легким у спілкуванні з усіма людьми – незалежно від їх віку й соціального статусу, і твердим у вимогах щодо виконання посадових обов’язків. Був Людиною гарною і мудрою”.

У моїй долі Ф. С. Арват відіграв так само надзвичайно важливу роль. Він завжди підтримував мене як студентку (роки навчання в Чернівецькому університеті – 1967–1972), і особливо після університету, коли я вступила до заочної аспірантури на кафедрі української мови (заочно) і почала працювати лаборантом кафедри. Чотири роки я перебувала на посаді лаборанта, завершила роботу над кандидатською дисертацією, проте надії отримати посаду викладача не мала, бо не було вакантних посад. І довгі розмови з деканом Федором Степановичем були спрямовані на переконання, що треба чекати й вірити, що все буде добре, а ще треба постійно працювати, творити, писати праці, їздити на наукові конференції. Ці по-батьківські щирі розмови безперечно допомогли мені, підтримали.

У березні 1976 році Ф. С. Арват переїздить до м. Ніжина у зв’язку з запрошенням на посаду проректора. У 1977 році я подала до захисту кандидатську дисертацію до Ужгородського університету, бо на той час у Чернівцях не було спеціалізованої вченої ради. Тоді Федір Степанович запрошував мене викладачем до Ніжинського педагогічного інституту, обіцяв непогані перспективи мені й чоловікові Степанові, який з відзнакою закінчив Чернівецький університет і був залишений на роботу на одній з кафедр географічного факультету. Проте в моїй долі тоді сталася ще одна подія – чоловіка покликали на службу в ряди радянської армії, і я залишалася одна з донькою Оксаною, яка повинна була йти до школи. Так я не поїхала до Ніжина, хоч до того ми з чоловіком уже були готові на такий переїзд. Після кадрових змін і певного реструктурування філологічного факультету в 1978 році один викладач (це був справжній літератор і письменник А. О. Фаріон) перейшов з кафедри української мови на кафедру української літератури, а я отримала посаду викладача кафедри української мови, згодом стала доцентом. Дружні стосунки ми підтримували з сім’єю Арватів ще довго. Особливо я любила спілкуватися на синтаксичні теми з Нінель Миколаївною Арват і все життя буду вдячна їй за мудрі поради щодо наукової роботи. Була я в Ніжинському педінституті і на наукових конференціях, і головою ДЕК, коли Ф. С. Арват працював там проректором із навчальної роботи (1976–1977), ректором (1978–1995), радником ректора (1996–1999). Були ми в гостях

у Арватів і з чоловіком Степаном, і з колегою Марією Филімонівною Кобилянською. Це були незабутні зустрічі, як незабутніми залишаться світлі спогади про ті години спілкування.

Очолюючи протягом майже двох десятиліть (1978–1996 рр.) Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя, Ф. С. Арват зробив неоціненний внесок у справу розвитку традицій та збагачення цього славетного навчального закладу, за що нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та орденом Дружби народів. Йому було присвоєно почесне звання Заслуженого діяча народної освіти України. Науковий доробок Федора Степановича дозволив йому успішно зайняти посаду професора кафедри української мови. Постановою Кабінету Міністрів України від 16 червня 1992 року професор Ф. С. Арват був затверджений дійсним членом – засновником Академії педагогічних наук України [22].

Та 2 листопада 1999 р. до Чернівців долетіла сумна звістка – несподівано, як у польоті птаха, перестало битися серце Ф. С. Арвата. На похорони до м. Ніжина з Чернівецького університету ми поїхали удвох з професором Скабом Мар'яном Степановичем. Через усю Україну поїздами й електричками везли ми з Чернівців вінок і квіти, а ще вірш нашого декана, доктора філологічних наук, професора і поета Бориса Бунчука, який називався “Другий від’їзд”. Наведемо цей вірш повністю, бо він відображає всю любов Чернівців до дорогої серцю багатьох викладачів і студентів людини – Федора Степановича Арвата. У день, коли він від’їздив з Чернівців, філологи зірвали пари. Вони вишикувались колонами і пройшли від університету аж до залізничного вокзалу строєм, дивуючи містин (тоді, в радянський час, такі паради були дозволені тільки на жовтневі й першотравневі свята). Студенти не запитували ні в кого дозволу, вони просто дружно всі разом пішли провести свого Декана. А перед поїздом заповнили весь перон. І дивувалися провідники, хто це такий знаменитий їде сьогодні їхнім поїздом? Не грала музика, але були квіти і сльози прощання. Плакали студенти і викладачі, плакав і сам наш декан – Федір Степанович Арват, стоячи на східцях вагона. Це були щирі сльози людської шани і дяки.

Другий від’їзд

Коли ти від’їздив – не проспали. Туман
Розметали і вранішню студінь.
І забили перон, бо ти був наш декан,
А ми – твої “студи”.

Обцілуй кількасот молодих і дурних,
Але відданих, мов собака!
Потяг важко рушав. І бурчав провідник.
Ти на східцях заплакав.

Ми любили тебе, бо ти був чоловік.
Як світала душа безборонна!
... Знову їдеш далеко. Тепер вже навід.
Без перона й вагона.

Отже, у долі Федора Степановича Арвата були три священних місця на землі. Це одеська земля, на якій він з’явився на світ і де знаходяться могили його батьків. Це чернігівська земля, яка прихистила його і дала місце для вічного спочинку. І це буковинська земля, яка в юності дала йому сил для професійного зростання. А ще було три міста і три університети: Одеса і Одеський університет, де Ф. С. Арват визначився із своїм професійним фахом, де він став на стезю філолога, викладача української мови та літератури, де він познайомився зі своєю другою половинкою, другом на все життя і коханою дружиною – Нінель Миколаївною. Потім – Чернівці і Чернівецький університет, який дав йому крила для професійного утвердження, випробував його наукові, педагогічні й організаторські здібності. І нарешті Ніжин і Ніжинський педагогічний університет, який дав йому змогу досягти найвищих кар’єрних висот, подарував всеукраїнське визнання і склав останню шану перед його талантом вченого і педагога.

Література

1. Арват Ф. С. До питання про становлення реалістичних традицій художнього перекладу в українській літературі II половини XIX століття (Науковий керівник – доц.

1. Є. Грицютенко) : окремий відбиток / Ф. С. Арват ; Міністерство вищої освіти УРСР. – Одеса, 1958. – С. 161–168. – (Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова; Т. 148 : Збірник молодих вчених; Вип. II. Філологічні науки).
2. Арват Ф. С. Звертання в перекладі Івана Франка “Мертвих душ” Гоголя / Ф. С. Арват // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови : тези доповідей. – Чернівці, 1965. – С. 140–142.
3. Арват Ф. С. З історії українського перекладу II половини XIX ст.: М. Старицький як перекладач / Ф. С. Арват // Матеріали XIX наукової сесії. Секція філологічних наук. – Чернівці : Чернівецький університет, 1963.
4. Арват Ф. С. З історії українського перекладу II половини XIX ст. : П. А. Грабовський і Леся Українка як теоретики перекладу / Ф. С. Арват // Тези доповідей XX наукової сесії. Секція філологічних наук. – Чернівці : Чернівецький університет, 1964. – С. 63–64.
5. Арват Ф. С. Иван Франко как переводчик (“Мертвые души” Н.В.Гоголя в переводе И.Я.Франко) : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук / Федор Степанович Арват. – Черновцы, 1968.
6. Арват Ф. С. Иван Франко – перекладач на українську мову творів М. Є. Салтикова-Щедріна / Ф. С. Арват // Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 110-річчю з дня народження і 50-річчю з дня смерті Івана Франка. – Житомир : Житомирський педінститут, 1966.
7. Арват Ф. С. Иван Франко – теоретик перекладу (Лекції із спецкурсу “З історії українського перекладу”) / Ф. С. Арват ; Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Чернівецький державний університет. – Чернівці, 1969. – 38 с.
8. Арват Ф. С. Із спостережень над мовою перекладу І. Я. Франка поеми Гоголя “Мертві душі”. (Переклад фразеологізмів) / Ф. С. Арват // Збірник, присвячений 100-річчю з дня народження Івана Франка / Міністерство вищої освіти УРСР. – Одеса, 1956. – С. 73–85. – (Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова; Т. 146).
9. Арват Ф. С. Із спостережень над мовою перекладу І. Я. Франка поеми Гоголя “Мертві душі”. (Переклад фразеологізмів) : окремий відбиток / Ф. С. Арват; Міністерство вищої освіти УРСР. – Одеса, 1956. – С. 73–86. – (Праці Одеського державного університету імені І. І. Мечникова; Т. 146).
10. Арват Ф. С. К вопросу о переводе поэмы Н.В.Гоголя “Мертвые души” на украинский язык / Ф. С. Арват // Ученые записки Черновицкого университета. Серия филологических наук. – Т. 43. – Вып. 12. – Черновцы, 1961.
11. Арват Ф. С. Максим Рильський – теоретик перекладу [Текст] / Ф. С. Арват // Питання літературознавства і мовознавства : тези доп. та повід. респ. наук. конф. (травень 1967 р.). – Харків : Харківський університет, 1967. – С. 229–230.
12. Арват Ф. С. Народні українські мовні елементи в перекладі “Мертвих душ” М. В. Гоголя Іваном Франком // Тези доповідей XXI наукової сесії. Секція філологічних наук. – Чернівці : Чернівецький університет, 1965.
13. Арват Ф. С. Переклад з російської літератури як одне з джерел збагачення лексики української мови / Ф. С. Арват // Тези доповідей IV Славістичної конференції на Україні. – Чернівці, 1964.
14. Арват Ф. С. Про синтаксичну співвідносність у структурі фразеологізмів української та російської мов (на матеріалі перекладу “Мертвих душ” М.В.Гоголя Іваном Франком) / Ф. С. Арват // Тези доповідей XXII наукової сесії. Секція філологічних наук. – Чернівці : Чернівецький університет, 1966. – С. 18–21.
15. Арват Ф. С. Русский язык : учебник для 5–6 классов школ УССР с молдавским языком обучения / Ф. С. Арват, Н. Н. Арват, Е. Я. Павлюк. – Киев ; Черновцы : Радянська школа, 1973; изд. 2, 1975; изд. 3, переработанное, 1979; изд. 4, 1982; изд. 5, 1986; изд. 6, переработанное, 1990. – 361 с.
16. Арват Ф. С. Русский язык : учебник для 7–8 классов школ УССР с молдавским языком обучения / Ф. С. Арват, Н. Н. Арват, Е. Я. Павлюк. – Киев ; Черновцы : Радянська школа, 1974; изд. 2, 1977; изд. 3, переработанное, 1980; изд. 4, 1983; изд. 5, 1988. – 177 с.
17. Арват Ф. С. Сборник диктантов по русскому языку (для 4–8 классов молдавских школ УССР) / Ф. С. Арват, Н. Н. Арват, В. А. Кучеренко. – Киев ; Черновцы : Радянська школа, 1981; изд. 2, переработанное, 1987. – 192 с.

18. Арват Ф. С. Синтаксичні питання перекладу: на матеріалі перекладу “Мертвих душ” М. В. Гоголя Іваном Франком / Ф. С. Арват // Тези доповідей XIX наукової сесії. Секція філологічних наук. – Чернівці : Чернівецький університет, 1965.

19. Арват Ф. С. Сопоставительное изучение русского и украинского языков в школе / Ф. С. Арват, Н. Н. Арват. – К. : Радянська школа, 1989. – 192 с.

20. Маринич О. Три зустрічі з Галиною Тарасюк [Електронний ресурс] / О. Маринич. – Режим доступу.

<http://ualit.org/?tag=галина-тарасюк>. – Назва з екрана.

21. Тарасюк Г. Альма матер / Г. Тарасюк // Буковинське віче. – 2008. – 19 вересня.

22. Федір Степанович Арват : біобібліограф. покажч. / упор. та відп. за вип. Г. В. Самойленко ; Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М. В. Гоголя. – Ніжин, 1993. – 12 с. – (Вчені-філологи Ніжинської вищої школи).

23. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича: імена славних сучасників. – К. : Світ успіху, 2005. – 288 с.

УДК 811.161.2'36

ФУНКЦІЇ ЗАСОБІВ ВТОРИННОЇ ПРЕДИКАЦІЇ В ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Кульбабська О. В.

У статті описано прагматичний потенціал засобів вторинної предикації. З'ясовано, що вони ранжують події за вагомістю, новизною, бажаністю в тексті, а також за актуальністю повідомлюваної інформації як для мовця, так і для співрозмовника.

Ключові слова: прагматика, вторинна предикація, інтенції, пресупозиції, художній текст.

В статье описан прагматический потенциал средств вторичной предикации. Доказано, что они устанавливают ранги для событий по значимости, новизне, желанности в тексте, а также в аспекте актуальности сообщаемой информации как для говорящего, так и для его собеседника.

Ключевые слова: прагматика, вторичная предикация, интенции, пресупозиции, художественный текст.

It is clause considers word forms, word-combinations and designs in structure of a simple sentence which are based on a parity of statements with a different degree of actualization of fragments of the message about the same situation of the validity.

Key words: pragmatic, secondary predication, intentions, presupposition, artistic text.

Мова – не лише засіб пізнання та репрезентації світу предметів і явищ, світу ідей, вона пов'язана зі структуруванням і передаванням думок, із вираженням почуттів і різноманітних інтенцій, забезпечуючи тим самим сферу емоційної та когнітивної діяльності людини, формування її естетичних уподобань. З іншого боку, мова в її реальному використанні завжди диференціює свої засоби відповідно до призначення висловлення і співвідношення мовця й адресата, тобто з огляду на комунікативну функцію.

За твердженням А. П. Загнітка, комунікативна функція тісно пов'язана з іншими функціями мови: номінативною, експресивною, граматичними і семантичними функціями, що уможлиблює виокремлення “трьох типів фокусування” в реченні: а) предикуювання властивостей певного топіка – предикатний топік, у функції структури “топік-коментар”; б) ідентифікацію аргумента певної пропозиції – аргументований фокус, ідентифікаційна функція; в) введення нового дискурсивного референта або повідомлення про подію – фокусування речення, тобто презентаційна функція, або функція повідомлення про подію [7, с. 158–159]. У цьому аспекті важливим є питання про номінативні знаки синтаксису (І. В. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. В. Гуйванюк, С. В. Ломакович, А. П. Загнітко, В. Г. Гак, О. С. Кубрякова, Н. Д. Арутюнова, В. М. Телія та ін.), оскільки домінувати “беруть участь у структуруванні (номінативній деривації) комунікативних одиниць, різних за структурою та семантикою, які забезпечують потреби мовця не лише в плані відображення дійсності, позначення різних фактів і ситуацій, але й у плані вибору саме тих, які найбільше відповідають потребам комунікації [4, с. 174]. Номінативно-класифікаційна функція речення пов'язана ще з однією досить важливою проблемою – про зв'язок номінації з предикацією. Питання про взаємодію семантики з синтаксисом, прагматикою та процесами номінації, про співвідношення номінації і предикації, на думку дослідників, є однією з центральних проблем сучасної синтаксичної теорії [4, с. 175; 6, с. 104–105 та ін.]. У з'ясуванні цих питань вбачаємо мету нашого дослідження. Предметом аналізу обрано різнотипні засоби вторинної предикації як засоби текстової комунікативної компресії. Не претендуючи на вичерпність викладу проблеми, спробуємо з'ясувати кореляцію похідних реченневих утворень із поняттями інтенція, пресупозиція, функціонально-стилістичний потенціал, варіантність виражальних засобів у художньому тексті.

Просте ускладнене речення є поліінформативною одиницею. Найголовніше те, що воно містить відомості про певний фрагмент дійсності, який збагнув мовець

(зовнішньоситуаційний компонент семантики). Попри те, мовленнєва діяльність людини полягає не лише в індивідуальному усвідомленні реальності, але й у творчій трансформації багатомірного континуального уявлення про дійсність у його двомірний образ – **текст**. Тому “будь-яке вивчення речення з настанов функціональної граматики повинно здійснюватися в тексті: саме множина текстів, статистично вірогідна для певного дослідження, є реальним ґрунтом опису граматичних особливостей конструkcій” [11, с. 95].

Механізм структурування інформації потребує врахування багатьох чинників, зокрема, кваліфікації подій за важливістю, новизною, бажаністю, актуальністю як для мовця, так і для співрозмовника. Ця інформація про комунікативні інтенції, стратегії та іллокутивні цілі мовця має стосунок до комунікативного компонента смислу.

Засобом самовираження смислових домінант під час мовленнєвого акту є **авторська інтенція**. Вона вміщує: цілеспрямований і неусвідомлений набір репрезентативних фактів; емоційно-експресивну оцінку того, про що йдеться; модальну характеристику висловлення про подію самим мовцем; вибір певних форм впливу на адресата (розповідь, спонування, питання); співвідношення змісту висловлення з конкретним комунікативним актом (із його учасниками, із часом його тривання). Отже, інтенція найбільше орієнтує зміст тексту на його автора, надає текстовому масиву егоцентричного спрямування, що його виявляємо в модальній, часово-просторовій, персональній, емоційно-експресивній, актуалізаційній та ін. лініях смислової перспективи. Ті самі прагматичні моменти авторська інтенція опосередковано активізує також і в реченні як частині тексту.

Успішність процесу мовленнєвої комунікації, здійснюваного в координатах *адресант – адресат*, зумовлена двома чинниками: 1) адекватним мовним оформленням думки та 2) адекватним сприйняттям цієї думки адресатом (співрозмовником, слухачем, читачем). Й оформлення, і розуміння висловлення залежать від фонових знань комунікаторів (пресупозиції). Перетин їхніх “горизонталей” і “вертикалей” забезпечує взаємне розуміння, дешифрування виражених (експліцитних) і невиражених (імпліцитних) способів передачі художньо-образної, естетичної, емоційної та інших типів інформації (у широкому значенні слова), як-от, у тексті-метафорі І. Чендея, “Казка білого інею”:

Рідний горизонт.

І світ земний, що багатолико відкрився у проявах краси, аби не просто бути до кінця днів твоїх з тобою, а чарувати і наповнювати високим розумінням батьківських околиць, чуттям причетності, справді великим і постійним, а тому й патріотичним.

Тут збагнув єси диво проростання трав і буйство квітів.

Тут радів єси грізним громовицям і теплому літньому дощукі.

Тут заманливим чаклунством барв до тебе приходить срібна осінь.

Тут казкою білого інею тебе щедро впів'є студена зима.

І оце з тобою неоціненним скарбом уже назавжди, якими дороги не були – дальшими, далекими чи зовсім близькими при рідних горизонтах. І це твоє, якою доля не була – привітною і щасливою чи зовсім-зовсім непомітною і звичайною.

Хіба сутність оця не таїть у собі істинну і вічну мудрість буття укупі з духовною наповненістю?

Хіба це не достойно уваги нашої?

Цілком погоджуємося з думкою А. Мойсієнка, що будь-який митець і сам осягає істинність людського буття, і здатен “прочинити двері” в нове, ще не відоме читачеві, інакше кажучи, здатен відтворити правду життя в усій її багатогранності [...]. І коли це “передбачення” – не шаблон, не “перелопачування” сцен і фактів, а тонке осцилографування світу, створеного письменником, тоді воно здатне приносити естетичну (і не тільки естетичну) насолоду не меншою мірою, ніж художній твір” [17, с. 58].

Різний обсяг знань у комунікаторів змушує мовця до експлікації елементів пресупозиції, які не представлені у висловленні. Порівн.: *Люди дивилися на ріку ↔ В розпучі дивились люди в каламутні хвилі ріки* (М. Марфієвич); *Марічці не стало сердячка ↔ Сьогодні для маленької Марічки, учениці першого класу, не стало сердячка* (Д. Макагон); *Досить ночі, досить муки ↔ Досить ночі, досить муки (Не рабом вже бути нам!)* (К. Ластівка). “Текст, трансформований у чіткі структурні

висловлення (як варіанти речень без засобів вторинної предикації. – О. К.), відобразить його внутрішню антологію, граматичний “скелет”, позбавлений змісту художності; втрата дискурсу, роздуму, медитацій, що є основним проявом семантики ускладнення, спричиняє кореляцію речень тексту канонізованим схемам граматики. Але текст подовжиться втричі й набуде ознак індивідуальності, відчуженості від свого носія – він матиме форму простої послідовності висловлень, поєднаних змістовим зв'язком, у якому зовсім відсутня творча активність мовця, а відтак і творча активність слухача: їх “моделі світу” не перетинаються, а узгоджуються лише з деталізованим пропозиційним змістом речень. /.../ Ускладнення речень, навпаки, передбачає цю активність, що в загальних рисах відповідає процесові мовленнєвої свідомості” [12, с. 63]. Отже, ускладненість структур у тексті стає виявом динаміки вислову.

Фонові знання адресанта й адресата, єдність часу, місця, умов спілкування репрезентують прагматичну пресупозицію існування, яка збігається з реальними уявленнями адресата мовлення й визначає кореляцію експліцитного та імпліцитного у висловленні. Здебільшого спочатку мовець використовує описові засоби, складні номінації, пізніше вдається до вживання спеціальних “економних” засобів, надаючи оповіді динамізму, напр.: *Отож сьогодні забрали Цвичка на п'ятнадцять діб у район. Перше: за вчинення опору владі і її повноважному представникові під час виконання ним службового обов'язку, друге – за намагання заволодіти зброєю дільничного міліціонера, і третє – лихослів'я, приниження честі і гідності присутніх під час конфлікту в приміщенні сільської ради* (М. Матіос).

За визначенням Ф. Бацевича, пресупозиція (або презумпція) – це такі імпліцитні компоненти тексту, які автор уважає істинними та відомими адресатові і які не потребують спеціальних засобів своєї номінації [3, с. 663]; див. також: [18, с. 23–30; 14, с. 230]. Прагматичну значущість номінація набуває завдяки тому, що завжди має суб'єктивне забарвлення, оскільки вибір тієї чи тієї пресупозиції цілком залежить від індивідуальних інтенцій мовця [13, с. 98].

Можна вести мову про загальнолюдські, регіональні та країнознавчі пресупозиції, якими володіють усі члени певної етнічної та мовної спільноти. Цей поділ можна продовжити, звужуючи рамами однієї професії осіб-комунікантів, місцем роботи чи проживання, сімейними зв'язками тощо.

І комунікативний мотив, і його розгортання, і втілення в мові спостерігаємо завдяки свідомій (чи несвідомій) орієнтації мовця на адресата, завдяки самій потребі спілкування, співробітництва людей [7, с. 29]. На нашу думку, узявши до уваги два чинники, а саме: 1) безпосередньою / опосередковану участь адресата в комунікації та 2) співвідношення експліцитної та пресупозитивної імпліцитної частин у тексті, можна виокремити **два види комунікації** – усну (означений адресат) та *літературну* (потенційний адресат).

В усному мовленні здебільшого частка пресупозиції більша, ніж у писемному, оскільки учасників усної комунікації об'єднує єдність часу, місця, мовленнєвих умов. Тому усне мовлення уможливує високий ступінь мовної економії, регулярне вживання засобів вторинної предикації, напр.:

Немолода сусідка всього хвилику оглядалася по ній [Василині – О. К.], *по хаті так, ніби враз хотіла довідатися, а чи все тут готове для приходу на світ немовляти, і мовила:*

- *Вже на часі?*
- *Без часу...*
- *Може ти тяжко піднімала?*
- *Ні!..*
- *В дорогу проситься...*
- *Ще два місяці, за моїм рахунком...*
- *Най з миром у здоров'ї і для радості щасливе приходить на світ!..*

(І. Чендей)

У разі низького рівня фонові інформації мовця та слухача процес комунікації відбувається складніше: для досягнення мети спілкування потрібне постійне коригування за допомогою перепитування, уточнення, вставок. Наприклад:

- *Але я до нього нічого не чую, тето, крім...*

– Ну, кінчи: крім?

– Крім обридження... (Б. Грінченко).

Так само може не здійснитись і літературна комунікація, тобто адресат правильно не сприйматиме авторську інтенцію. Цей факт зумовлює низка прагматичних чинників, основними з-поміж яких є: специфіка ситуації спілкування (часовий проміжок між написанням твору та його прочитанням, отже, відсутність контакту між комунікантами) та специфічний характер адресата (його неконкретність, узагальненість та змінність, невизначений рівень фонових знань). Отже, засоби корекції літературної комунікації мають бути іншими, складнішими, а мовленнєва поведінка суб'єкта мовлення ретельнішою.

Насамперед мовець не має порушувати “максим релевантності” (“говори по суті”), “максим способу вираження” (“уникай неточності, сумбурності, багатозначності”), дотримуватися правил мовленнєвої поведінки. Ще однією важливою умовою успішного мовленнєвого акту є активізація в системі координат співрозмовника тієї моделі дійсності, про яку повідомляє мовець (ідентифікація референтів імен, часу, простору тощо).

Так, носіями пресупозитивної інформації зазвичай бувають детермінантні конструкції часу, місця та з власне характеризувальним значенням. Часові конструкції, називаючи відрізки часу або момент перебігу будь-яких дій і процесів як ситуацію, маркують часову перспективу в структурі мовлення. Посідаючи препозитивну позицію щодо основного складу речення, темпоральні детермінанти виконують роль експозиції, якою автор вводить нас у “передсюжетну” ситуацію, а присудки, послідовно міняючи одні одних, проसують оповідь до розв'язки. Наприклад:

Усе життя вона [Левантіна – О. К.] відбувала кару.

Малою – як була попихачем-байстрючкою, ображуваною й кривдженою.

Дорослою сиротою – тиняючись по наймах, зазнаючи тяжкої роботи, бійки, лайки і того, що гірше за все це.

Коханкою – віддавши все тому, хто занастив її.

А нарешті тепер – схотівши оборонити людей від ворожого заходу.

Це був кінець і вінець її земних пригод, найвища болюча нота в тужливій пісні її замученого життя. Найвища і остання... (Б. Грінченко).

Окрім темпоральних детермінантів, ситуативний контекст формують і просторові конструкції, що забезпечують зв'язок між місцем дії (реальним або вигаданим) та місцем розташування суб'єкта чи об'єкта. Адвербіальні індикатори з часовою та просторовою семантикою дають змогу реципієнтові розв'язати питання, де і коли відбувається дія, долучитися до перебігу подій літературного твору. Інколи для актуалізації знань адресата мовець може виносити часово-просторові пресупозиції в ініціальну позицію (її визначають як “тема-нове” [20, с. 40–41]), паралельно застосовуючи графічні засоби. За таких умов детермінанти слугують засобом підтексту, своєрідним “глибинним напруженням тексту” (за В. Адмоні), яке “співіснує” з емоційними та сюжетними лініями. “Смислове навантаження графа постає промовистим за усього прочитання тексту, оскільки він цілком логічно розчленовує на зачинове тло і панораму розгортання, де викладена препозитивна інформація розгортається і деталізується” [9, с. 65]. Наприклад:

У НЕДІЛЮ, до сходу сонця, після сходу сонця й заходу, до служби Божої, під час читання Євангелія і після триразового панотцевого благословення, В ТИСОВІЙ РІВНІ на повен голос і пошепки іншої бесіди, ніж про те, що

або зачнеться нова війна,

або на край упаде яка інша кара,

а спокійна година встановиться людям

хіба що по смерті, –

не було й не могло бути (М. Матіос “Нація. Одкровення”).

Спостережуваний ритміко-інтонаційний збій А. Загнітко називає комунікативним “пуантом” [7, с. 453], який виводить на поверхню причиново-наслідкові відношення, тому наступні події постають умотивованими, закономірними.

Мотиваційну семантику висловлення зумовлюють і самостійні неприслівні поширювачі зі значенням зумовленості, для яких характерним є загальна семантика вказівки на певні ситуації, події, факти, що передують наслідкові або породжують його. У цьому разі мовлення набуває логічності, доказовості, створює особливу

глибину думки та експресії слова. Так, прагнучи надати особливого смислового навантаження поетичному мовленню, автори вдаються до прийому нанизання однофункційних конструкцій, розширюючи горизонти образної мови. Наприклад:

***Від спитих слів** оскома і судома.
Від крику – кара. А **від смутку** – сміх.
Від крові – нари... **Від страху** – не зміг...
Від ситих снів – судома і оскома.
Від тиранії – пряник і батіг.
Від суєти суєт – в душі саркома.
Від ліні – на очах душі лейкома.
Від бунтарів ГБ. **Від Бога** біг.
Від диктатури – ранні рвані рани.
Від демократій – грати і лопати.
Від революцій – клапани і крани.
 В мирському морі хвилі гнутих спин –
Від шторму в телефоннім апараті.
 Причини різні – наслідок один (В. Кожелянко).*

Імплицитні моделі здатні поставати цілісним відображенням ситуації, за якої принципово важливою є семантика і функція прийменника. Безперечно, поза синтаксичним контекстом прийменниково-іменниковий детермінант, має граматичну багатозначність, оскільки немає умов, які давали б змогу встановити кореляцію імені з модально-часовим планом висловлення. Наприклад, модель “від + р. в., окрім каузативного, має інші значення, наприклад, часу: **Від неділі** чи не третина черемошнянської мужицької челяді шукала Матронку (М. Матіос); простору: *Василь прямував стежкою від садиби до села* (І. Чендей); причини й мети руху: **Від клопотів буденних і невдячних, від сварок, суперечок, суєти, від слів ґрімких і кроків необачних ще, слава Богу, є куди втекти** (Т. Севернюк) тощо.

Взагалі поява аналітичних конструкцій, зокрема імплицитних, зумовлена “драматизацією повнозначних слів, які домислюються в мовленні, і семантизацією прийменників”, а те, що “імплицитність пов’язана з елімінацією імені процесуальної семантики, з виявами вторинної предикації не підлягає ніякому сумніву” [8, с. 129]. Наприклад: *Вранці скупавшись, з десятої до третьої – читати, потім до п’ятої всякий дріб’язок – лекції в установах, міняти в бібліотеці книжки, обідати, лежати; тоді дві години – мова; наприкінці погуляти десь на вулиці чи в садку, повечеряти і з одинадцятої спати до сьомої – такий був розпорядок* (В. Підмогильний).

“Замкнуті у своїх основних категоріях, знаки служили б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегорійним змінам думка звільняється, а висловлення збагачується й набуває різних відтінків” [2, с. 143]. Репрезентація ситуації широким арсеналом засобів мотивована сприйняттям автора або персонажа навколишнього світу. Так, наприклад, прийменниково-відмінкові форми в системі кореферентних засобів активніше використовують: 1) для більшої експресивності та комунікативної достатності висловлення (до того ж у структурі прийменниково-відмінкової форми часом уживаємо прикметник або означальний прислівник), порівн.: *Роберт із щирою вдячністю дивиться на дідуся* (В. Бабляк) // *Роберт дивиться на дідуся, дякуючи щиро*; 2) для конкретизації ситуації та характеру події через уведення сурядного ряду обставинних поширювачів або напівпредикативного звороту, порівн.: *На цей раз Лупул зі своїми вояками покинув село серед ночі і без прощання* (М. Матіос) // *На цей раз Лупул зі своїми вояками покинув село серед ночі, не простившись*; 3) для створення ефекту діалогізації (у цьому разі до складу прийменниково-відмінкових форм входять субстантивовані компоненти, які за інших комунікативних потреб можуть бути самостійними висловленнями), напр.: *Нова недовга влада зникла без “будь здоров” і без “дякую”* (М. Матіос).

Прислівники ж і дієприслівники поширенішими є: 1) за відсутності спільнокореневого абстрактного іменника, що легко поєднується з прийменником, напр.: *Дитинка машинально схопився за руків’я шаблі* (М. Івасюк); або ж така конструкція гіпотетично можлива, але не вживана, напр.: *Дитинка захитав заперечливо головою* (М. Івасюк) // **із запереченням*; 2) за потреби маркування додаткових відтінків мо-

дального значення: *Думки плавали вільно, без перешкод* (М. Івасюк); [Побратими] *Зітхнули полегшено // Зітхнули з полегшенням* (М. Івасюк). Уживання прислівників і дієприслівників часто обмежене рамами лексичної сполучуваності: *Вершники особливо обережно просувались углиб Буковини* (М. Івасюк); *Іван так і сидить під брамою, вгорнувшись залишеним Дарусею коцом* (М. Матіос). Якщо зіставляти прислівники, дієприслівники і прийменниково-відмінкові форми, то варто зауважити, що: 1) прийменниково-відмінкові форми репрезентують миттєвість такого вияву розповіді, тоді як прислівники передають постійність цього стану; дієприслівниковий вияв пропозиції має особливе призначення – утворювати висловлення на означення кількох подій, пов'язаних часовими й логічними відношеннями; 2) прислівники та дієприслівники постають стилістично нейтральними порівняно з останніми. Отже, **варіативність** є обов'язковою характеристикою сприйняття авторської інтенції літературного твору.

Прихованим засобом діалогізації, розрахованим на реального або уявного адресата чи опонента, слугують допустові конструкції. Вони вміщують указівку на часткову згоду з позицією іншого комуніканта, а також виражають деяку незгоду з його думками, слугують для утвердження переконань і поглядів мовця. Наприклад: *Дім Кобилянських був знесений всупереч історичній пам'яті, всупереч аргументованим протестам, на угоду можновладцям* (В. Вознюк).

Інтродуктивна номінація на означення об'єкта за його належністю до широкого класу зазвичай у детермінантній позиції семантично збіднена. Попри те, якщо об'єкт входить до мікркосмосу оповідача, то автоматично стає залежним від цього мікркосмосу й "має відповідати тому фрагменту дійсності, який слугує у висловленні "данним", відомим, вихідним пунктом повідомлення" [21, с. 300]. Порівн.: *У мене є колекція марок*. Якщо галузь буття означена як деяка установа, то використовуємо функційну номінацію особи: *У нас в університеті є Центр буковинознавства*. Якщо даним є сукупність предметів, то номінація виконує виокремлювальну функцію, як-от: *З-поміж подруг вона вирізнялася пунктуальністю* або сукупності *Разом із чоловіком бабуся виховала п'ять дітей*.

Детермінанти мають характер паралельного, згорнутого повідомлення і введені у висловлення для конкретизації основної інформації. Вони актуалізують реченнєву інформацію, поширюють можливості обставинної або суб'єктної характеристики типової пропозиції додатковим змістом. Утім, одним із найулюбленіших прийомів письменників є обігравання імпліцитної пресупозиції читача та експліцитної частини тексту. Прикладом можуть слугувати зачини, побудовані так, начебто вони є продовженням лінії оповіді, ніби читач уже знає героїв, локально-часову орієнтацію. Оскільки автор не готує адресата до сприйняття інформації, то "ілюзія даного", ефект напруженого очікування пояснень посилюється:

ОДИН

Дунав. Дунав так пекельно, що голова тріскала на частини. Але не міг згадати, коли ще так думки обсідали його мозок, як нині.

Не рухався з місця. Земля схопила на ноги і посадила перед собою на сповідь. Знала: скоро ввійде в неї.

Душа не хотіла сповідатися. Корчилась, крутилась, але мусіла тримати слово перед світом. Де ж дітись... (С. Кохмат).

Жодного речення з наведеного тексту вилучити неможна, оскільки втілення авторської інтенції забезпечене цілісністю та повнотою викладу. Проте це не означає, що речення поза текстом не має цілісності та вичерпності. Але ця властивість утворена іншим чином – актом предикації, який розчленовано виокремлює з макроситуації уявлення про суб'єкт і предикат. Речення, сформоване на ґрунті суб'єктно-предикатного відношення, має предикативну повноту, і водночас у стосунку до тексту воно стає одиницею квантування цілісного смислу, що його забезпечує акт предикації.

У літературній комунікації конструкції, побудовані за зразком детермінантів, за певних умов можуть бути потрактовані як "вільні синтаксеми" [10, с. 4; 5, с. 52–62], або "самостійні смислові репрезентанти" [7, с. 285], які, по-перше, володіють самостійним узагальнено-номінативним значенням; по-друге, функціонують самостійно, ізольовано, поза синтаксичним контекстом; по-третє, представлені прийменниково-відмінковими формами; по-четверте, перебувають між повними та неповними

реченнями. На нашу думку, ця здатність репрезентує властивість засобів вторинної предикації здійснювати пропозиційну функцію називання події. Самостійність структурно-смиислового значення вільних синтаксичних форм слова, еквівалентних семантичному навантаженню окремого висловлення, та морфологічного вираження визначає їх широке функціонування в мовленні як заголовків або інтродуктивних ремарок у драматичних текстах [про типологію та особливості функціонування див.: 5; 16; 15].

Так, засоби вторинної предикації актуалізують у заголовку до художнього або публіцистичного текстів різні макроелементи текстового масиву: тему, рему, просто-рвово-часові; оцінні, асоціативні компоненти тощо, які формують комунікативно-прагматичний потенціал тексту. Наприклад: “*Читаючи Шевченка*”, “*У великій кишені вулиці*”, “*Магія Карпат*”, “*Іванові журавлі*” тощо (Із часопису “Буковинський журнал”). Заголовки тут, безперечно, є засобом членування тексту та водночас його зв’язності (ініціальної сегментації), реалізуючи “комплекс модальностей, насамперед суб’єктивної, поза якою текст як кодувально-декодувальна міжособистісна іпостась не може постати.

Натомість називні комунікати виконують експозиційну функцію у ремаркових конструкціях, у жанрах щоденника, у кіносценаріях, називаючи за допомогою засобів вторинної предикації час і місце, де відбуваються події, конкретизують інформацію про персонажа, маркують особливості його мовлення, поведінки тощо. Наприклад: **Г і с т ь (схаменувшись):** *Так часом зірветься з досади слово...; І в а н (зачеплений):* *От знайшлася зненацька оборонниця для тебе, боярине!; Г о д в і н с о н (з погрозою в голосі):* *Громада власні парості негідні рубати може...; Д е в і (біля шафи):* *Можна й те дістати, що ти з Італії привіз?; Д ж е н н і К е м б л ь (молоденька дівчина в дуже простому вбранні):* *Ах, вибачте! Ви самі? (Із тв. Лесі Українки).* Вільні ремаркові синтаксеми слугують своєрідним “сурогатом дії” п’єси (вислів Е. Кошмідера), даючи читачеві змогу уявити подію так, ніби вона відбувається в момент прочитання.

У процесі текстового рангування змісту для його виразності, “зняття семантичної напруги” мовець може свідомо відмежовувати від основного складу речення певні компоненти, інтонаційно увиразнювати, акцентувати увагу адресата на важливих деталях. Таку внутрішню “корекцію” розташування смислів у простому поліпропозитивному реченні уможливають парцельовані та сегментовані конструкції. Так, актуалізаційні ряди парцельованих одиниць уяскравлюють потужний емоційно-експресивний і когнітивно-інтерпретаційний потенціал, оскільки, за спостереженнями А. Загнітка, єдине смислове тло можна передати через призму: 1) виокремлення наслідкових, умовних, причинових, цільових відношень як потужних текстотвірних начал; 2) надання комунікативної достатності парцелятам (особливо за парцелювання головних членів речення) тощо [9, с. 64–65].

Однорідні головні члени речення, що становлять поширений ряд (три і більше компоненти), виокремлюють для “однозначного розуміння речення з кількома взаємодіючими предикаціями як простого з можливим поділом на два (або кілька)” [11, с. 112–113]. Наприклад: *Варська ожила в його уяві. Ніби балакала до нього і всміхалася* (Б. Лепкий); *Дерева змолкли. Просяться до хати. Займають чергу аж біля воріт* (В. Вознюк); *Мовчать собі небіжчики уперті. – Епохи. Люди. Села і міста* (О. Лупул).

Інтонаційні та змістові акценти зміщуються і в разі парцеляції іменної частини подвійного присудка, який виражає дві події, учасники яких пов’язані різними “сюжетами”. Такі інновації, уможливлучи деталізацію опису, поглиблюють дотик до чуттєвого внутрішнього світу персонажів, водночас маркують авторизовану оцінку – “такий різновид оцінного значення, який поєднує вказівку на автора – суб’єкта оцінки, об’єкт оцінки та характер оцінки (саму оцінку)” [1, с. 6]. Наприклад: *Аж ту і мій господар приходить. Високий, крепкий, лицем червоний, як кат* (І. Франко); *Тим часом увійшов з сіней хазяїн. Не такий здоровий, як патрокл, але премудрий і дужий, з великою блискучою бородою, з дужим закуцьорбленим носом* (Б. Грінченко).

Схильні до парцеляції також відокремлені конструкції – напівпредикативні та пояснювально-уточнювальні. Цьому сприяє їхня відносна самостійність у реченнєвій структурі та особливості синтаксичних зв’язків. Так, виокремлення пояснювально-

уточнювальних компонентів зумовлено авторською інтенцією до точності повідомлюваного, сконцентрованості інформаційної площини: *Все пішло з димом... Перемінилося у дим... Тобто – стало нічим. Все пішло з димом. Опріч одного імені та прізвища: Януш, званий Тоемач* (А. Содомора); *Шагаї дійсно почав ставитися до людей прихильніше, ніж перед тим... Крім Крикучки...* (Б. Лепкий).

Напівпредикативні конструкції поза межами основного складу речення актуалізують певні фонові знання, сприяють емоційно-експресивному забарвленню, стаючи вагомим чинником пластичного зображення образу людини, її характеру. Усе це нарощує глибину речення, уможлиблює конденсацію інформації, напр.: *Моя весна красивою була. Одягнена у срібнохмарні шати* (О. Лупул); *Були вони [ноги] у нього як два приправлені патики. Тонкі, чорні, з великими пороздзявленими пальцями, з грубою шкірою на підошві* (Б. Лепкий); *Діставшись своєї стихії, він [дим] струмить у небо, йде у повітря. Йдучи – зникає* (А. Содомора); *Хлопець був черемошнянський. Юрка Огронника син. Іван, на псевдо Яструб* (М. Матіос).

Парцельовані вставні конструкції використовують для передавання переживань, настроїв, сприйняття героїв, напр.: *Може, вона [Докія – О. К.] боялася мачухи. Може... А все ж був у неї завсіді вовчий погляд* (Б. Грінченко); *Старі люди і сонники кажуть, що цей день – день недолі. Може. Однак мені не хочеться в те вірити* (Б. Грінченко).

Парцельовані поширювачі також надають експресивного забарвлення тексту. Наприклад, означення дають змогу виразити релевантні ознаки фактів, осіб і предметів, зокрема: спостережувані (з відтінком інтенсифікації), інформативні, емоційні, оцінні, як-от: *На краю села стояла хата. Нова-новенька* (Б. Лепкий); *В селі був також піп. Старий, як найстарші господарі* (Б. Лепкий); *Не вирвусь. Прикручена, прикута* (Л. Костенко); *Ади, які кукурудзи... Мізерні, жовті* (В. Зубар). Особливу вагу становлять парцеляти, утворені в процесі повторення компонентів у різних синтаксичних позиціях, які набувають безапеляційної доказовості, напр.: *Треба би дібратися до тих глибин і переробити їх, поправити. Це може зробити тільки хата і школа. Просвічена хата і добре поставлена школа. Особливо початкова* (Б. Лепкий); *У ранньому віці дитині цікаво все. Абсолютно все* (із часопису).

Обставини-парцеляти увиразнюють логіку та діалектику фактів, почуттів. Їх добір залежить від бажання автора конкретизувати оповідь у часово-просторових координатах, установити причинно-наслідкові зв'язки, показати особливості перебігу дій, виявити авторизовані оцінки, прагнення до новизни, емоційно-експресивної зображальності, оригінальності функційної спрямованості висловлення. Наприклад: *Вона чекає дитину... Буквально з дня на день...* (В. Фольварочний); *Аж стіни трясуться. Од шепоту* (Т. Шевченко); *Співали всі. Хоч з примусу, та дружно* (О. Лепкий); *Я полюбив тебе на п'яту голодну весну... Всю до дна* (М. Драй-Хмара); *Останні каплі дощу тихо спадали з вікон. Як сльози* (Б. Лепкий); *Цей міщанин і до шпіку ц.к. урядник виглядав дійсно смішно серед сільського оточення... Як метеор, або просто, як за нігтем скалка* (Б. Лепкий); *Він вперше закохався. Випадково. Для себе несподівано й для мене* (Г. Тарасюк); *Вибравши очима найглибше місце, міряєш висоту. Ого. Височенько. Метрів надцять* (М. Лазарук).

Отже, цілком вмотивованим постає висновок О. Пешковського, що в тексті "інтонаційним засобом притаманний рухомий, вільний характер. Вони нашаровуються складними, вигадливими візерунками на звукові засоби, не зростаючись із ними в певні типи зв'язку, а, навпаки, дистанціюючись на кожному кроці. Інтонаційні засоби, так би мовити, блукають граматичною поверхнею мови" [19, с. 191]. Різноманітність інтонаційних та граматичних ознак спричинює не лише їх дисонанс у разі вираження комунікативних інтенцій мовця в межах одного висловлення, а й те, що вони можуть по-різному членувати текст (мовлення) на сегменти. Комунікативно автономне висловлення може бути або довшим від структурно завершеної одиниці, або коротшим за неї, тому дослідження специфіки текстової комунікативної компресії є актуальним і перспективним.

1. Агафонова А. М. Авторизовані конструкції в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Агафонова Алла Миколаївна. – Івано-Франківськ, 1999. – 19 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Шарль Балли ; перевод Е. В. и Т. В. Вентцель ; ред., вступ. ст. и прим. Р. А. Будагова. – 2-е изд. – М. : УРСС, 2001. – 416 с. – (Лингвистическое наследие XX века).
3. Бацевич Ф. Імпліцитні текстові засоби в повістях І. Франка / Флорій Бацевич // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 25–27 вересня 1996 р.) / ред. кол.: Л. Бондар, М. Гнатюк, І. Денисюк та ін. – Львів : Світ, 1998. – С. 662–666.
4. Гуйванюк Н. Номінативна деривація і кореферентність синтаксичних одиниць / Ніна Гуйванюк // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. : До 130-річчя заснування Чернівецького ун-ту / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 276–277 : Слов'янська філологія. – С. 174–179.
5. Гуйванюк Н. В. Синтаксичний статус вільних синтаксем / Н. В. Гуйванюк // Verba Magistri : Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика : зб. наук. праць, присв. ювілею доктора філологічних наук, професора С. В. Ломакович / за заг. ред. В. М. Терещенка та П. Б. Ткач. – Харків, 2008. – С. 52–62.
6. Загнітко А. П. Корелятивність первинних і вторинних функцій морфологічних форм / А. П. Загнітко // Семантика і функції граматичних структур : зб. наук. праць / ред. кол. : М. О. Луценко (наук. ред.) та ін. – К. : НМКВО, 1991. – С. 101–110.
7. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонУ, 2006. – 378 с.
8. Загнітко А. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні / Анатолій Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : ДонУ, 2007. – Вип. 15. – С. 120–131.
9. Загнітко А. Типологічні вияви актуалізаційності у внутрішньотекстовій структурі / Анатолій Загнітко // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць / ред. кол. : Б. І. Бунчук (наук. ред.) та ін. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 382–384 : Слов'янська філологія. – С. 62–68.
10. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1988. – 440 с.
11. Кадомцева Л. О. Українська мова: Синтаксис простого речення : підручник / Л. О. Кадомцева. – К. : Вища шк., Голов. вид-во, 1985. – 126 с.
12. Кадомцева Л. О. Ускладнення речень у світлі сучасної синтаксичної теорії / Л. О. Кадомцева // Українське мовознавство : респ. міжвідом. наук. зб. / ред. кол. : І. К. Кучеренко (ред.) та ін. – К. : Вища шк., 1989. – Вип. 16. – С. 60–65.
13. Караулов Ю. Н. Активная грамматика и ассоциативно-вербальная сеть : монография / Ю. Н. Караулов. – М. : ИРЯ РАН, 1999. – 180 с.
14. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика / И. М. Кобозева ; Москов. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 346 с.
15. Кульбабська О. В. Напівпредикативні звороти як конденсатори реченнєвого змісту (на матеріалі ремаркових конструкцій) / О. В. Кульбабська // Лексико-грамматические инновации в современных восточно-славянских языках : материалы III Междунар. науч. конф. (Днепропетровськ, 19–20 апреля 2007 р.) / упоряд.: Т. С. Пристайко. – Днепропетровськ : Пороги, 2007. – С. 249–250.
16. Кульбабська О. Прагматика заголовка в системі *заголовок – текст* / Олена Кульбабська, Ірина Остафійчук // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2007. – Вип. 321–322 : Слов'янська філологія. – С. 369–373.
17. Мойсієнко А. К. Мистецтво бачити світ / А. К. Мойсієнко // Актуальні проблеми філології та перекладознавства : зб. наук. праць : у 2 ч. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – Ч. 2. – С. 57–61.
18. Падучева Е. В. Презумпции и другие виды неэксплицитной информации в предложении / Е. В. Падучева // Научно-техническая информация. Информационные системы и процессы. – 1981. – № 11. – С. 23–30. – (Серия 2).
19. Пешковский А. М. Интонация и грамматика / А. М. Пешковский // Избранные труды. – М. : Учпедгиз, 1959. – 511 с.
20. Федосюк М. Ю. Способы передачи новой информации в художественном тексте / М. Ю. Федосюк // Научные доклады высшей школы. – 1983. – № 6. – С. 40–46. – (Филологические науки).
21. Языковая номинация (Виды наименований) / А. А. Уфимцева, Е. С. Кубрякова и др. ; отв. ред. В. А. Серебренников, А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1977. – 357 с.

УДК 811.161.2'367.7

КАТЕГОРІЯ ЛОКАТИВНОСТІ ЯК ПІДКАТЕГОРІЯ НАДКАТЕГОРІЇ СУБСТАНЦІЙНОСТІ ЕЛЕМЕНТАРНОГО ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Мірченко М. В.

У статті досліджено одну з категорій надкатегорії субстанційності – підкатегорію локативності. Показано складну взаємодію локативних субстанційних виявів у структурі надкатегорії, що моделює елементарне просте речення.

Ключові слова: надкатегорія субстанційності, підкатегорія локативності, елементарне просте речення, категорійна структура.

В статье исследовано одну из категорий надкатегории субстанциальности – подкатегорию локативности. Показано сложное взаимодействие локативных субстанциальных проявлений в структуре надкатегории, которая моделирует элементарное простое предложение.

Ключевые слова: надкатегория субстанциальности, подкатегория локативности, элементарное простое предложение, категориальная структура.

The article represents a category of the supercategory of substantiveness – the subcategory of locativeness. Complex interaction between locative substantive effects in the structure of supercategory modeling the elementary simple sentence is explicated.

Key words: the supercategory of substantiveness, the subcategory of locativeness, the elementary simple sentence, the categorical structure.

Семантико-синтаксична структура речення ґрунтується на його семантико-синтаксичних категоріях. Семантико-синтаксична категорія речення – це семантико-синтаксичний різновид синтаксичної реченнєвої категорії, який спрямований на відображення позамовної дійсності й охоплює загальним семантичним змістом кілька взаємопротиставлених і формально виражених реченнєвих значень видових щодо цієї категорії понять.

Характерну ознаку системи семантико-синтаксичних реченнєвих категорій становить те, що в реченні функціонують і його структурують дві семантико-синтаксичні надкатегорії – предикатність (ознаковість у широкому розумінні) і субстанційність (предметність), навколо яких групуються підпорядковані їм семантико-синтаксичні величини – підкатегорії, категорії та грамеми. Сукупність цих категорій чітко розмежовує прості семантично елементарні речення, з одного боку, і складні речення та похідні від них прості семантично неелементарні речення – з другого.

Важливу роль у дослідженні семантико-синтаксичних категорійних явищ відіграє обґрунтована кваліфікація семантичних типів предикатів і зумовлених їхньою семантико-синтаксичною валентністю субстанційних синтаксем і категорій. Семантико-синтаксичний різновид синтаксичних категорій тісно пов'язаний із морфологічною частиномовною категорійністю і семантичним структуруванням словотвірних категорій.

Субстанційність як семантико-синтаксична надкатегорія елементарного речення тісно пов'язана з предикатністю як його (речення) семантико-синтаксичною надкатегорією. Саме ці дві надкатегорії формують різні типи семантично елементарних простих речень. Проте вони й істотно розрізняються. Надкатегорія предикатності елементарного простого речення являє собою семантико-синтаксичну надкатегорію, властивість предикатного слова передавати сукупність значень власне-ознаки (дії, процесу, стану, якості, кількості) і в типових виявах функціонувати в ролі центрального компонента семантико-синтаксичної структури речення. А субстанційність – семантико-синтаксична надкатегорія елементарного простого речення, яка виражає значення власне-предметності (реальної, а не граматичної предметності), властивість власне-іменникового слова передавати сукупність функційних значень власне-предметності (суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія, локатива) і в типових виявах виступати в ролі залежної від предиката

іменникової синтаксеми. Із зіставлення дефініцій двох надкатегорій випливає, що предикатність центральніша за субстанційність.

Субстанційність як вершинна щодо значення власне-предметності семантико-синтаксична величина в семантично елементарному простому реченні у відповідний спосіб структурована, безпосередньо підпорядковуючи п'ять підкатегорій: суб'єктність, об'єктність, адресатність, інструментальність і локативність. Останні відповідно виявляють подальше категорійне і графемне членування в його ієрархічно-функційному структуруванні. Зокрема, підкатегорія суб'єктності в зовнішньому стосунку до інших субстанційних підкатегорій є центральною, а категорія суб'єкта дії всередині підкатегорії суб'єктності, тобто за внутрішніми суб'єктними характеристиками, формує її (підкатегорії суб'єктності) ядро.

Завдання статті. Окреслити категорію локативності елементарного простого речення як складову надкатегорії субстанційності. Показати графемну структуру субстанційної локативності на тлі інших складників цієї надкатегорії.

Локативну субстанційну семантику викликають три основних групи предикатів: власне-локативні, локативні предикати процесу і локативні предикати дії. Як підкреслює І. Р. Вихованець, характерну рису цих дієслів (йдеться лише про дієслівні предикати – М. М.) становить наявність у їхній структурі локативного постфікса (прийменника), який диференціює лексичні значення дієслів і викликає семантичну і морфологічну варіантність локативних субстанційних синтаксем [1, с. 130]. Помічено, що субстанційну локативність виражають три варіанти синтаксем: статичної локалізації, динамічної локалізації напрямку руху і динамічної локалізації шляху руху [1, с.130]. Таку семантичну варіативність зумовлюють прийменники-постфікси, які й переводять іменникові компоненти при локативних дієсловах-предикатах в аналітичні прислівники (на морфолого-синтаксичному рівні) і локативні синтаксеми. Гама просторових відношень, синтаксичним показником яких, здебільшого, виступає прийменник-постфікс, дуже широка й охоплює різні локативні моделі розміщення суб'єкта й об'єкта. Пор.: “Просторові відношення, які існують в об'єктивній реальності, представлені в мові категорією місця, або локативності. Місце – це простір, на (у) якому хтось перебуває або щось розташовується, поверхня, що являє собою верхній шар маси речовини, рідини тощо, на якій щось відбувається, розташовується” [3, с. 27]. Всі вони групуються навколо семантичної осі контактність – дистантність із обов'язковою мотивацією щодо статичності й динамічності [1, с.130]. Контактне локативне значення передбачає наявність у семантико-синтаксичній структурі вокативного об'єкта-орієнтира – зовнішнього (пасивного) і внутрішнього. Значення внутрішнього суб'єкта-об'єкта орієнтира програмують дієслівні постфікси типу *в, всередині, зверху, на, посеред, зверху, поверх, поверху, серед* з формами місцевого, родового та знахідного відмінків, напр.: *Ховайтеся у хату та краще мовчіть...* (В. Винниченко); *Павло стояв посеред двору прислухаючись до німотної тиші в селі...* (Гр. Тютюнник); *Жінка везе волами віз соломи. Сама стоїть зверху соломи* (Нар. тв.); *І здається їй* (Нимидорі), *що вона в Києві в Лаврі, на вечірні на страстях* (І. Нечуй-Левицький); *На яру стояло чимале село; посеред села біліла невеличка нова церква* (І. Нечуй-Левицький); *На озеречку поверх льоду повиходила зеленкувато-блакитна вода* (М. Стельмах) (пор., *Очі його дивились кудись уперед, поверх ворога* (Г. Тютюнник “Вир”), де у першому *поверх* у значенні “вище від” належить і до дистантних.

Підкатегорія локативності, підпорядкована надкатегорії субстанціальності, вказує на статичні й динамічні просторові характеристики предметів, їхню контактну чи дистантну локалізацію. Вона охоплює дві категорії – категорію статичної локалізації і категорію динамічної локалізації з їхнім подальшим графемним плануванням.

Категорія статичної локалізації, безпосередньо підпорядкована підкатегорії локативності, виражає нединамічне контактне й дистантне розташування предметів і зумовлена семантико-синтаксичною валентністю власне-локативних предикатів (*бути, перебувати, розташовуватися, опинитися* й под.) і локативних предикатів процесу (*сидіти, стояти, лежати, висіти*). Ця категорія має дві графеми – графему контактної статичної локалізації і графему дистантної статичної локалізації. Семантичну своєрідність графем категорії статичної локалізації зумовлює численна група просторових прийменників, яких у сучасній українській літературній мові нараховується близько дев'яноста.

Грамема контактної статичної локалізації позначає нединамічний контакт із внутрішньою частиною предмета або з його поверхнею. Контактні прийменники *в* із місцевим відмінком іменників, *в*, *всередині*, *серед* з родовим відмінком виражають значення внутрішньої локалізації, прийменники *на* з місцевим відмінком, *поверх*, *зверху*, *вверх* з родовим відмінком – значення місця на поверхні предмета; прийменники *посеред* і *посередині* з родовим відмінком – значення місця як у внутрішніх межах просторового орієнтира, так і на його поверхні. Напр.: *Другого дня ми були в Києві* (О. Довженка); *В саду лежав глибокий сніг* (М. Коцюбинський); *Людина перебуває не над природою, а всередині природи* (М. Холодний); *Антон стояє серед хати, як стовп, і мовчав* (С. Чорнобривець); *Коло його стара мати сидить на ослоні* (Т. Шевченко); *Низка сушених грибів, привезених мамою, лежала поверх одягу* (Є. Гуцало); *Стою я сам посеред нів чужих, Немов покинута офіра* (П. Тичина); *Павло стояє посеред двору* (Гр. Тютюнник).

Грамема дистантної статичної локалізації передає неконтактне розташування предметів, тобто вказує на відсутність контакту з просторовим орієнтиром. Близько вісімдесяти прийменників виражають семантичні варіації цієї грамеми, а саме: а) загальну дистантну локалізацію (прийменники *поза* і *за* з орудним відмінком); б) дистантну локалізацію за ознакою близькості – віддаленості стосовно просторового орієнтира (прийменники *біля*, *коло*, *побіля*, *близько*, *близько від*, *поблизу*, *неподалік*, *неподалік від*, *недалеко*, *недалеко від*, *поодаль* та ін. з родовим відмінком); в) дистантну локалізацію між просторовими орієнтирами (прийменники *між*, *поміж*, *проміж* з орудним або родовим відмінком); г) локалізацію по колу (прийменники *навколо*, *довкола*, *навкруг*, *довкруг* та ін. з родовим відмінком); г) дистантну локалізацію на горизонтальній (прийменники *перед* і *поперед*, *поряд* з, *поруч* з, *за*, *поза* з орудним відмінком; *поперед*, *попереду*, *проти*, *навпроти*, *спереду*, *позад*, *позаду*, *поряд*, *поруч*, *збоку*, *обабіч* та ін. з родовим відмінком) і вертикальній (прийменники *над*, *понад*, *під*, *попід* з орудним відмінком; *вище*, *нижче* та ін. з родовим відмінком) осі. Напр.: *Він уже не живе поза собою*. (Л. Первомайський); *Нема моєї пари в селі і за селом* (М. Рильський); *Засмучений і стомлений стояє він біля веранди..* (О. Довженко); *Герман опинився недалеко вівчарської колиби.. біля обгородженої овечої кошари* (І. Франко); *Хутір .. лежав неподалік станції* (П. Загребельний); *Між коморою та будиночком ворота й хвіртка. Біля воріт дві тополі* (О. Довженко); *Між брил – фіалки у траві* (М. Нагнибіда); *Навколо ставка – верби густим вінком* (Г. Тютюнник); *Штабні працівники стоять довкола Фрунзе* (О. Гончар); *Панас Половець стояє перед братом Іваном та його комісаром Гертом* (Ю. Яновський); *Поряд з Людмилою – гарненька брюнетка* (А. Головка); *Поперед розвідки, задравши догори голову, стояє Гордій Байда* (П. Панч); *Здоровило в одному чоботі стояє позад шевця* (М. Стельмах); *Ось навпроти універмагу – картинні галереї* (П. Тичина); *Поруч хаток... стояли височенні ожереди сіна...* (З. Тулуб); *Обабіч залізничної колії лежали зорані поля* (П. Загребельний); *Над землею стояла сіра густа завіса* (Ю. Збанацький); *Під величезною липою стіл, засланий червоним сукном* (Г. Тютюнник); *І от на висоті Ай-Петрі Ми опинились – вище хмар* (М. Рильський).

Категорія динамічної локалізації, безпосередньо підпорядкована підкатегорії локативності, вказує на напрямок і шлях руху з їхніми контактними або дистантними характеристиками стосовно просторового орієнтира. Вона має шість граем: граему контактного вихідного пункту руху, граему дистантного вихідного пункту руху, граему контактного кінцевого пункту руху, граему дистантного кінцевого пункту руху, граему контактного шляху руху і граему дистантного шляху руху.

Грамема контактного вихідного пункту руху позначає рух із внутрішніх меж предмета або з його поверхні. Контактні прийменники *з*, *від*, *з-посеред*, *зсередини* з родовим відмінком виражають вихідний пункт руху з внутрішніх меж просторового орієнтира, а прийменник *з* із родовим відмінком – також вихідний пункт руху з поверхні просторового орієнтира. Напр.: *Зі школи на майдан вивалила дівчора* (А. Головка); *Прибігла мати від сусід і впала, плачучи, на груди* (В. Сосюра); *Де-не-де видніється з-посеред того золотого, шумливого та пахучого моря синє чаруюче око блавату...* (І. Франко); *Падає з голови залізна каска* (О. Довженко); *Сержант випустив повід цяцькованої вуздечки і неохоче сплигнув з коня* (О. Гончар).

Грамема дистантного вихідного пункту руху вказує на рух із пункту поза межами просторового орієнтира. Дистантні прийменники передають такі семантичні варіації цієї грамеми: а) дистантну початкову межу руху або його дистантний загальний вихідний напрямок (прийменники *від*, *з боку* з родовим відмінком); б) дистантний вихідний рух з місця перед предметом (прийменники *з-перед*, *з-поперед* з родовим відмінком); в) дистантний вихідний рух із протилежного боку предмета (прийменники *з-за*, *з-поза*, *з-позад* з родовим відмінком); г) дистантний вихідний рух із місця над предметом (прийменники *з-над*, *з-понад* з родовим відмінком); ґ) дистантний вихідний рух із місця під предметом (прийменники *з-під*, *з-попід* з родовим відмінком); д) дистантний вихідний рух із місця між предметами (прийменники *з-межи*, *з-поміж*, *з-проміж* з родовим відмінком) тощо. Напр.: *Пішов собі з-під хати в садок походити* (Т. Шевченко); *Нарешті від хвилерізу відходить шаланда на веслах* (Ю. Яновський); *Оленка йшла двором від річки* (І. Ле); *Підійшли з боку Чонгара ешелони Інтернаціонального полку* (О. Гончар); *Мельникова постать раптом зникає з-перед очей, мов розпустилась в імлі* (М. Коцюбинський); *Літак наближався до Волги з-за далекого лісу* (О. Ільченко); *З-поза дерева вийшов вусатий солдат* (Л. Первомайський); *Лише з-над хмар часом прилине Прощання з літом журавлине* (П. Тичина); *Далеко десь з-понад самого Бузу сірою грудкою покотився в село заєць* (М. Стельмах); *А очиці, наче блискавиці, Так і грають з-попід брівок темних!* (Леся Українка); *Вилізли тіні з садків, з-під стріх, із-за повіток* (А. Головка); *Телефоніст вийшов з-поміж гіллястих дерев, усміхаючись роті* (О. Гончар).

Грамема контактного кінцевого пункту руху позначає рух усередину предмета або на його поверхню. Контактні прийменники в із знахідним відмінком і *до*, *всередину*, *посеред* з родовим відмінком виражають значення руху у внутрішні межі предмета, а прийменники *на* із знахідним відмінком і *насеред* з родовим відмінком – значення руху на поверхню предмета. Напр.: *В церкву, як з кінокадру, влетів молодий русявочубий полковник* (М. Стельмах); *Бульба засміявся, як гроза, і рушив з синами до світлиці* (О. Довженко); *... ми всі разом пішли всередину вокзалу* (П. Тичина); *В нестямі Параска охопила горщик, вийшла насеред двору, трахнула ним об землю* (К. Гордієнко); *Вода стекла по чорному обличчю на сорочку і капнула на штани* (Є. Гуцало); *Стала вона до діброви учацати* (Марко Вовчок).

Грамема дистантного кінцевого пункту руху вказує на рух поза межі просторового орієнтира. Дистантні прийменники передають такі семантичні варіації цієї грамеми: а) дистантний рух у бік предмета (прийменники *на*, *в* із знахідним відмінком; *до*, *у напрямі*, *у напрямку*, *в бік* із родовим відмінком); б) дистантний рух у простір перед предметом (прийменники *перед*, *поперед* із знахідним відмінком); в) дистантний рух у простір за предметом (прийменники *за*, *поза* із знахідним відмінком); г) дистантний рух у простір вище предмета (прийменники *над*, *понад* із знахідним відмінком); ґ) дистантний рух у простір нижче предмета (прийменники *під*, *полід* із знахідним відмінком); д) дистантний рух у простір між предметами (прийменники *між*, *поміж*, *проміж* із знахідним відмінком) та ін. Напр.: *І ти бредеш по мокрому піску На вогник той, немов мала дитина...* (А. Малишко); *У синяву підносяться чолом Тут буками взеленені Карпати* (М. Рильський); *Підійду до ганку, повний дивних дум* (В. Сосюра); *Євгеній ішов з Регіною вулицею у напрямі її помешкання* (І. Франко); *Люди йшли у бік станції* (О. Гончар); *Приїхала фірою на вулицю Куліша перед батьківський дім* (І. Вільде); *Та пішов козак, торбину, взявши, за синє море!* (Т. Шевченко); *Старі сиві птахи, злякані звуком походу, важко злітали понад галяву* (П. Загребельний); *Ясногорська забилась під великий цупкий брезент...* (О. Гончар); *В нестямі дерлися кудись між стрімке каміння і знову скочувалися вниз* (О. Гончар); *Галя, почувши, вийшла за ворота* (Панас Мирний).

Грамема контактного шляху руху вказує на рух у внутрішніх межах певного простору або на поверхні предмета. Здебільшого орудний безприйменниковий відмінок і прийменники *по* з місцевим відмінком, *через* і *крізь* із знахідним відмінком виражають значеннєві відтінки контактного шляху руху. Напр.: *Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подався Семен дорогою ген за село* (М. Коцюбинський); *Котилася тарілочка По крутій горі..* (Л. Глібов); *Летять по полю білі коні – Вітрів січневих табуни* (Д. Павличко); *Ой летіли лебедоньки через*

темний бір (М. Рильський); *Загін Чубенка помалу посувався крізь ліс* (Ю. Яновський).

Грамема дистантного шляху руху позначає різні вияви не контактного щодо просторового орієнтира шляху руху. Зокрема, дистантні прийменники передають такі семантичні варіації цієї грамеми: а) дистантну динамічну локалізацію позаду рухомого просторового орієнтира (прийменники *за, вслід за, слідом за, навздогін за* з орудним відмінком; *вслід, навздогін* з давальним відмінком); б) дистантну динамічну локалізацію близько просторового орієнтира (прийменники *лише* з родовим відмінком: *повз, попри* із знахідним відмінком); в) дистантну динамічну локалізацію щодо протилежного руху предмета – просторового орієнтира (прийменники *назустріч, навстріч* із давальним відмінком); г) дистантну динамічну локалізацію в напрямку перетину руху предмета – просторового орієнтира (прийменник *навперейми* з давальним відмінком). Напр.: *Побігла дівчинка за сannyaми...* (Г. Хоткевич); *Сергій іде міжряддями слідом за Лесею* (В. Козаченко); *Люди ... побігли навздогін за втікачами, нічого не бачачи в темряві* (П. Загребельний); *Услід мені дивились сині очі, як зоря* (В. Сосюра); *Андрій пройшов мимо ченця, змірявши його поглядом, повним зневаги й ненависті* (О. Довженко); *Або йде попри хату молодець* (Г. Хоткевич); *Велетень плив назустріч людині в морі* (Ю. Яновський); *Василик біг якраз навстріч Орлюкові* (О. Довженко); *Грицько присів, знайшов книжку і кинувся навперейми собаці* (С. Васильченко).

Категорійне значення субстанціональної локативності реалізують переважно прийменники, через які виявляємо локативну валентність предикатів. Пор.: "... у прийменникових сполуках **створюється враження** залежності відмінка від прийменника, оскільки у великій кількості випадків використання того або іншого прийменника зумовлює використання певного відмінка...", але річ у тому, що сам-то прийменник залежить від дієслова, так що, наприклад, дієслово *в'їхати* вимагає неодмінно прийменника *в*, дієслово *отказатися* – прийменника *от*, дієслово *подойти* – прийменника *под* та *к* і под., у тих випадках, коли прийменник може сполучатися з двома або трьома різними відмінками, вибір відмінка залежить знову ж таки від дієслова... керування відмінком в обох випадках виходить від дієслова, тільки в одному випадку дієслово визначає прямо **відмінок**, а в другому випадку дієслово визначає **прийменник**, а вже **прийменником – відмінок**" (виділено нами. – М. М.). Прийменник мотивує локативну семантику в певній відмінковій формі. У семантико-синтаксичній структурі речення локативні субстанціональні синтаксеми зі значеннями місця, напрямку руху, шляху руху займають відповідні позиції. Локативна синтаксема завжди стосується сильновалентної площини в реченні, але вона й не є факультативною у реченнєвій семантиці.

Література

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 256 с.
2. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
3. Степаненко М. І. Просторові поширювачі в структурі простого речення / М. І. Степаненко. – Полтава : АСМІ, 2004. – 463 с.

УДК 808.5

**КУЛЬТУРА УСНОГО СПОНТАННОГО НАУКОВОГО ВИСЛОВЛЕННЯ:
КОРЕЛЯЦІЯ СТИЛЬОВИХ МОВОМИСЛЕННЄВИХ КОМПОНЕНТІВ**

Бибик С. П.

У статті проаналізовано лексичні та граматичні маркери наукового спонтанного висловлення, які не суперечать нормам усної мови.

Ключові слова: усна мова, параметр усності, параметр розмовності, елементи надлишковості, явища хезитації.

В статье проанализированы лексические и грамматические маркеры научного спонтанного высказывания, не нарушающие нормы устной речи.

Ключевые слова: устная речь, параметр усности, параметр разговорности, элементы избыточности, явления хезитации.

The article analyzes the lexical and grammatical markers scientific spontaneous expression that are not contrary to oral language.

Key words: oral language, parameter of oral, parameter of colloquial, elements of redundancy, phenomenon of hesitation.

Усна наукова мова – це мова спеціальна, створювана фахівцями та звернена до односторонніх, які володіють однією й тією ж системою понять та професійних знань. Через це її специфіку, тематичне спрямування визначає належність до певної галузі знань. Чинник теми об'єднує її з писемною мовою та впливає на вибір тих мовних засобів, що визначають поняттєво-змістове наповнення висловлення, його високу інформативність, інтелектуалізованість, композиційну структурованість. Для наукового тексту виділяють також таку ознаку, як теоретичність – можливість фіксувати одержані відомості та передавати їх для наступної наукової комунікації [2, с. 142–148].

Матеріалом дослідження стали аудіограми засідань спеціалізованої вченої ради з розгляду дисертацій. Тексти подано в орфографічному запису.

Зміст поняття “культура усного спонтанного наукового висловлення” становлять питання: а) стильової, жанрово-дискурсивної відповідності у мовному оформленні висловлення; б) органічності для комунікативної ситуації маркерів ‘усності’ – ‘розмовності’, елементів т. зв. надлишковості, явищ хезитації.

Щодо першого, то в усному спонтанному науковому тексті-висловленні за вимогами жанру виступу є контактовстановлювальна етикетна частина (*Шановне товариство!; Шановні колеги!; Я насамперед хочу звернути увагу на такий позитивний факт / як...; Я / перш за все / хочу сказати / що ми сьогодні маємо справу із серйозним науковим дослідженням*), ознайомлювальна інформативна, характеризувальна, оцінна, проблемно-констатаційна, зауваження, накреслення перспективи, стереотипна висновкова (*Я загалом [...] оцінюю роботу. Вважаю / що це робота / яка заслуговує / не заслуговує на високий ступінь науковий доктора / кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 / українська мова*).

За параметром відповідності науковому стилю диференційовано функції: а) **дискурсивних одиниць** (книжних загальнонаукових слів та словосполучень, спеціалізованої лексики, визначальної для наукового жанру виступу на засіданні спеціалізованої вченої, вузькоспеціалізованих номінацій та понять, зокрема в галузі лінгвістики; б) **дискурсивних кліше**. В аналізованих усних наукових текстах засвідчено усі п'ять типів метадискурсивних висловлень, характерних для цього жанру комунікації [9, с. 56–59]: 1. Аудіальні: *Я / перш за все / хочу сказати / що ми сьогодні маємо справу із серйозним науковим дослідженням*). 2. Візуальні: *Я завжди дивлюся на форму дисертації*. 3. Кінестетичі: *Я би хотів підкреслити / що дуже добре / що творчість Олександра Олеся чітко розглядається за певними періодами*. 4. Дигітальні: *В принципі частина вчених обстоюють думку / що запозичені терміни та інтернаціоналізми / це не одне й те саме / тому що інтернаціональними можуть бути терміни й певної національної мови*. 5. Інтегративні:

Зараз же, забігаючи наперед, скажу, що, безумовно, я підтримую цю докторську дисертацію.

Не позбавлена спонтанна усна наукова мова і розмовних **лексичних одиниць із повсякденно-побутової сфери**, які: а) спрощують процес сприйняття висловлення науковця (Обойми прізвищ / що вони дають. Ну що сказати..? А дисертант боїться когось не образити / не згадати / бо справді море дослідження у цьому; Ви його трошечки зіпхали; б) уможливлюють економію мовних зусиль у “своєму” соціокультурному середовищі (Ви непогано виписали творення; У Вас це виділено як сполучний комплекс. А де тут частинка? Ціле підрядне іде); в) пом'якшують негативну оцінку (Можливо / саме тому / що авторка пішла шляхом екстенсифікації роботи / тому інтенсифікаційна складова трошечки виявилася затертою).

Органічні в усній науковій спонтанній мові **професіоналізми та жаргонізми**, як-от: Отже / з таких трьох позицій: позиції історії мови / позиції вживати чи не вживати ті чи інші лексеми і того / наскільки добре збита [скомпонована, сформована, структурована] дисертація / я її оцінюю цілком позитивно; Це не те / що людина прийшла в аспірантуру і за три роки зрослася вона з матеріалом чи не зрослася / а треба видати результат.

Отже, і лексика, і фразеологія в усному спонтанному тексті-висловленні засвідчують його функціонально-стильову належність, бо переважають книжні одиниці мови. Теоретична мовомисленнева домінанта обмежує прояви розмовності в усних наукових висловленнях.

Так, з-поміж **засобів текстового зв'язку** виразні прикмети ‘усності’ має повтор: а) займенниково-іменникові повтори як засоби забезпечення інформаційної когерентності спонтанного висловлення, коли відбувається його контамінація, тобто відтворення частини попереднього висловлення в наступному: І щодо фразеології / то ми переважно розглядали ту фразеологію / поруч з лексико-семантичними групами... / тобто розглядали ті фразеологізми / до складу яких входять досліджувані нами лексеми із виокремлених нами лексико-семантичних груп; б) лексичний повтор того самого слова-теми, що надає висловленню експресивності, забезпечує локальну зв'язність та засвідчує психоемоційну напругу мовця, як-от: Ви використовуєте архівні матеріали / а чи вплинули ці матеріали на структуру і концепцію дослідження? Якщо вплинули / то як?; в) ініціальний повтор, що складається із двочленної синтагми та синтагми із залежними словами (Я б не давала таких оцінок радянському часові / що це тільки лінгвоцид / знищення української мови. Я б не давала таких політичних оцінок. Тому що насправді працювали в Інституті мовознавства працювали ті дослідники / які зараз білі плями). При цьому, як вже спостережено в дослідженнях усної розмовної мови, у таких висловленнях відображено лише напруження між актуальним (у першій синтагмі) та синтаксичним (у наступних синтагмах) членуванням [12, с. 375].

Специфічна функція вказівних займенників в усному спонтанному науковому висловленні пов'язана з тим, що вони підкреслюють, увиразнюють його тему, ситуацію, символізують зв'язок між мовними та немовними, прагматичними, компонентами наукового дискурсу “захист дисертації” – вказівні займенники це, оцей, той, цих, ці, ця, це, цей, оцей, оці виступають у ролі опертя в побудові висловлення, створюють психофізичні передумови контактування між адресантом та адресатом тексту-висловлення [12, с. 271–272]: Враховуючи ці спостереження / цей аналіз / дисертантка зробила висновки.

Роль сполучників в усній мові пов'язана з такими особливостями: а) вживання єднального сполучника *і* у функції видільної або приєднувальної частки, яка зв'язує елементи висловлення, маркує когерентність мовомисленневих операцій: І в основній частині Ви поставили ряд завдань / то / я вважаю / що ці завдання виконані. І ви в розділах нормально все це написали; б) парцеляція підрядної частини зі сполучником бо, але, хоч, що, притаманна й усній повсякденно-побутовій комунікації: Я насамперед хочу звернути увагу на такий позитивний факт / як ділова мова. Бо мене допікали всі підручники / які пішли з мовлення. Дослідники наукового стилю відзначають, що тенденція до самостійності речень з початковим сполучним

засобом пов'язана з прагненням до виділення авторських оцінок описуваного факту [5, с. 68].

Особливими функціями координаторів внутрішньотекстових зв'язків наділені частки. Саме на матеріалі жанрів наукового дискурсу було виконане дослідження Яо Ли про роль часток [16]. Аналізовані висловлення репрезентують відчутне накладання стильових обмежень на вживання цих одиниць мови. В усному спонтанному тексті-висловленні, зорієнтованому на вплив, на актуалізацію уваги слухача, задіяні лише деякі структурно-семантичні класи простих часток та часток-фразем: 1) вказівні частки **от, ото, то, це, оце, ось**, що беруть участь у комунікативній організації висловлення, виділяючи його тему та рему (*От лексика і фразеологія сьогодні виникало питання*), вказуючи на сегментну межу висловлень на зразок: *От Ви стверджуєте / що сполучні комплекси не відтворюються / а конструюються у мові*. Функція діалогізатора підтримується й іншими частками, модальними словами, які підтверджують факт внутрішнього діалогізму в теоретичному мовомисленнєвому процесі, наприклад, згоди з самим собою (*От ви використовуєте поняття когнітив / так / когнітивна модель*). Частка *от* посилює фрагментацію висловлень, заповнює логічні паузи, необхідні для обдумування, пошуку потрібного слова, створює особливу ритмічну структуру висловлення: *Також укладанням цих словників могли займатися працівники бюрократичних установ. Це не були фахові лексикографи. От;* 2) видільно-підсилювальна частка **ну** – це вокальний жест, слово-замінник пауз, елемент апеляції до слухача, спаювання речень у межах суперсинтагми [13]. Ця частка часто передує іншому сполучному елементові висловлення – вказівній частці, сполучникові у функції приєднувальної частки, з якими утворюються стереотипні конструкції: *Ну / то нехай собі / заявити / заява / оголосити / оголошення / об'явити / об'ява / це різні просто лексеми; Ну це такі ми можемо шукати кожного в нас*. Зафіксовані випадки вживання частки *ну* відображають певні коливання мовомисленнєвого процесу на тлі пролонгації пауз, вони засвідчують невпевненість адресанта висловлення: *А з іншого боку / отакі процеси / про які йшлося сьогодні / їх важче помітити / бо синтаксис / це те / що / ну / менш експліцитно / ніж / е / лексика*. Характерно, що частка *ну* поєднується із вставними словами – мовними актуалізаторами мікротеми висловлення, тобто композиційними скріпами (*Ну / наприклад / якщо беремо “ведомість” / то це може бути “оборотная ведомість”*). Видільна функція частки *ну* накладається на функцію засобу включення самопрезентації адресанта висловлення. Це простежено на прикладах її поєднання із займенником *я*: *Ну я / власне / слово не просила*; 3) видільні частки, зокрема **знову-таки, все-таки**: *І знову ж таки погоджуємося з дисертанткою / що це самодостатній / окремий функціональний різновид офіційно-ділового стилю; Щоб помітити синтаксичні відмінності / треба мову вже аналізувати / а не тільки її спостерігати*; 4) означальна частка **саме**: *І водночас підкреслено у прийнятній академічній формі окремі саме напрямки / в яких треба це подумати / і / можливо / рухатися*; 5) частки **тут (отут), там**, що виділяють пікові моменти в актуальному членуванні висловлення, підкреслюють вираження думки “тут і зараз” (*Тут у висновках якось написано / що це утвердження національних традицій і національна самобутність; Мало тут мовного феномену / але багато тут позамовного / і він визначає тенденцію*).

У зв'язку з поставленою для цієї публікації проблемою варто акцентувати увагу саме на “чужих”, іншостильових компонентах. Серед них **типові усно-розмовні синтаксичні конструкції та їхні граматичні маркери**: 1) висловлення із займенником *воно*, який сприймається як перехідна форма від повнозначного до службового слова: *І воно справді надається до продовження це дослідження; А воно є в Матіос / і в Нестайка також*; 2) розмовні синтаксичні конструкції, побудовані за моделлю неповного, еліптичного речення та синтаксичних одиниць, еквівалентних реченню. Вони відображають явища синтаксичної компресії, лаконізму, невимушеність процесу обміну думками. Так, за аналогією до неповних речень змодельовано висловлення-питання (*На макроструктурному рівні ви визначили 8 компонентів. А на мікроструктурному?*), висловлення-відповіді, висловлення-виступи науковців (*Ми пробували і з структурою, і з категорією / а зупинилися на явищі. Хоча / дійсно / явищем є саме слово / тому так / мовомисленнєва категорія / можливо / і була б і рельєфнішою / і доречнішою*).

Неповнота таких реченневих конструкцій, як відомо, ситуативно мотивована, комунікативно орієнтована й інтенційно маркована [10]; 3) явища еліпсису (*Я б одне іще побажання; Про це варто було згадати. А це ще чіткіше термінологічне окреслення*). В усній спонтанній мові ці моделі висловлення є специфічними фактами мовної економії, коли з погляду актуального членування такі конструкції містять комунікативний мінімум – одну тему й одну рему [15]; 4) синтаксичні конструкції, співвіднесені з односкладними реченнями: *От теперішній час. Адже завжди теперішній час у законах; Розгорнула Конституцію / розгорнула я художній текст / розгорнула науковий текст / і таки не можна не помітити навіть формально-синтаксичні особливості цих текстів; Поєднання слів і функційно тотожних слів не брали до уваги. А на цьому тільки зупинялися*; 5) приєднувальні, що відзначають межу висловленої думки: *Друга площина / це та площина, де авторка дає аналіз різним лексемам / фразеологізмам. От. І дає відповідні рекомендації; Дискусія / яка сьогодні виникла на захисті дисертації / не є випадковою. І не з вини дисертантки чи наукового керівника / а з причин екстралігвальних*; 6) парцеляція синтаксичних структур: *Або / скажімо / щоразу коли. Також / тут прислівник / і відразу конкретизація / підрядна частина часу. Конкретизація. Коли саме*. Комунікативно-прагматичне наповнення таких висловлень – інтенція до актуалізації змісту; 7) синтаксичні еквіваленти речення: *Актуальний. Так / так; Ні. Це прості / так / як от Ви правильно кажете / що це прості речення*. У повсякденній спонтанній мові такі структури виявляють імпульсивність психоемоційного стану мовця, його позицію щодо певної інформації.

Одним із важливих граматичних маркерів усного спонтанного висловлення загалом є **порядок слів**. Він в усній мові відзначений високою варіативністю. У наукових спонтанних текстах-висловленнях спостережено такі визначальні явища синтаксису повсякденної розмовної мови: а) постпозиція прикметника відносно іменника: *Тому що діловий стиль / ми знаємо / однією з його рис є відтворюваність легка / е / мовних конструкцій*; б) позиція дієслівного присудка є в кінці висловлення на зразок: *Вирізнено специфічні явища / ті / які прецедентними є*; в) позиція видільних часток у кінці речення на зразок: *Що Ви скажете про свою фразеологію саме?*; г) інверсійний порядок слів, зумовлений потребою висунення на перше місце того, що є інформативно важливим: *Ця робота сьогодні зацікавлює нас не тільки з погляду класифікації / що ми можемо збільшити кількість сполучників або сполучних комплексів / які наближаються до сполучників*; г) відсунення аксіологічних акцентів на кінець висловлення на зразок: *Відомо / що на його основі укладено досить таки багато словників / сучасних / новітніх*.

Отже, в усних наукових спонтанних текстах-висловленнях елементи розмовного синтаксису не порушують його стрункість, книжність, логічність: вони засвідчують асоціативність оралізованої форми мовомислення, структурування думки. Книжні за тематичним наповненням, теоретичним змістом лексико-синтаксичні єдності структуруються за психолінгвальними закономірностями моделювання усно-розмовної мови в повсякденній культурі. Стереотипні моделі розмовно-побутової мови – це не лише формально-структурні, формально-синтаксичні маркери усності, але й свого роду оператори спрощування інформації, полегшення її ословлення та сприймання у висловленнях з пояснювальною модальністю.

Культура усного наукового виступу, його ефективність залежить від залучення **засобів діалогізації висловлення** (діалогічні питання, вербальні реакції на психоемоційні реакції аудиторії, репліки-переривання, вокативи, репліки-уточнення, фраземи-кліше із семою 'говорити', сегменти-вставлення). Наявність діалогічного сегменту, побудованого за моделлю "питання – відповідь", який визначають як один із основних різновидів діалогічної єдності усної мови [7, с. 231–241]. Оскільки питання спонтанні, то виникає своєрідний діалог без заздалегідь продуманого плану. Це зумовлює появу додаткових внесень, переривання відповіді "своїми думками" і под. Діалогізація виникає також під час самопрезентації науковців, які висловлюються з приводу дисертації під час її обговорення. У текстах-виступах засвідчено сегменти-інклюдії. Діалогічність наукового мислення, дискурсу – його загальна визначальна риса. Наукова дискусія відбувається на засадах комунікативного співробітництва, тобто толерантної мовної поведінки, яка не передбачає переривання співрозмовника [14, с. 69–75]. У зв'язку з цим актуалізовано функції діалогічного питання –

“традиційного” й у формі риторичного самозапитування (*От я сиділа і кажу Миколі Івановичу / це ж 50-ті / 60-ті роки замінено було на нашій пам'яті / на пам'яті молоді минулого століття було замінено об'яву на оголошення. Чому було замінено? Для того / щоб відштовхнутися від російського*); репліки-переривання виступу з метою уточнення певних позицій, думок дисертанта (*Звичайно / якщо йдеться про наукову літературу / і наукову літературу з українського мовознавства / то передусім / у мові науковців такі ідеї виражені найбільшою мірою. (Городенська К. Г.: Вони помітніші / звичайно)*); локативів (*Я спочатку так подумав. От / Павле Юхимовичу / Ви задали питання з приводу того / які особливості / так?*); реплік-уточнень, що стають опорними словами для побудови наступних висловлень адресанта – ще один різновид діалогізаторів у спонтанному науковому обговоренні на зразок: *І щодо фразеології / то ми переважно розглядали ту фразеологію / поруч з лексико-семантичними групами... / тобто розглядали ті фразеологізми / до складу яких входять досліджувані нами лексеми із виокремлених нами лексико-семантичних груп. (Городенська К. Г.: Наприклад). Ну / наприклад / якщо беремо “ведомість” / то це може бути “оборотная ведомість”.*

У ролі внутрішньотекстових діалогізаторів засвідчено фраземи-кліше із семою ‘говорити’, що засвідчують апеляцію до попереднього ‘чужого’ висловлення, щодо змісту якого адресант виражає інтенцію до аргументації, як-от: *Л. В. сказала про...; Щодо того / що говорив Петро Іванович* і под.

Маркерами ‘усності’ є такі сегменти-вставлення, що виражають інтенцію до ословлення. Фактично це компоненти, що вживаються з метою паузації в момент пошуку потрібних слів, формування аргументів. Засвідчено такі приклади, коли адресант психолінгвальні колювання вербалізує нанизуванням вставних і вставлених конструкцій на зразок: *Однак / на нашу думку / є певні / я б сказала / можливо / дискусійні моменти / на які варто було б звернути увагу в подальшому. Важливий комунікативно-прагматичний потенціал мають сегменти-вставлення знаєте, розумієте. Ці діалогізатори посилюють ефективність спілкування, активізуючи увагу аудиторії слухачів до повідомлюваного, викликаючи певне реагування з боку адресатів у процесі ословлення думок, встановлюючи контакт з аудиторією: Ну на скільки коректно сформульовані завдання! Тут немає в першому “опрацювати літератури з проблеми” / яким воно буває / знаєте; Такі речі складно вивчати / їх треба робити на тлі контекстів / розумієте. В інших ситуаціях сегменти-вставлення – це додаткова інформація екстралінгвального плану.*

З погляду культури усного наукового висловлення т. зв. елементи надлишковості та елементи хезитації можуть бути кваліфіковані як анормативи. Насправді в усній мові вони – органічний складник висловлення.

Так, з-поміж т. зв. елементів надлишковості провідним маркером усності є **називний теми**. Для усної мови характерна реалізація в ній підтримувальної функції вказівних займенників. Дослідники зазначають, що з високим ступенем регулярності ця система реалізується у розмовній побутовій мові, зокрема й літературній, поширена у просторіччі та діалектній мові [12, с. 272]. Це тип подвоєння, коли іменник у називному відмінку, що стоїть на початку речення, начебто повторюється називним іменником узгодженого з ним займенника. О. А. Лаптева означила таку особливість усної мови як двочленна модель [8, с. 31], що складається із сегмента та основної частини висловлення, у якій формальним репрезентантом сегмента є вказівний займенник. Його у психолінгвістиці кваліфікують як стимул, ключ до творення висловлення, а не частину висловлення як такого [13]. Завдяки називному теми відбувається чітке розмежування та оформлення теми й реми висловлення. Винесення теми на початок, його відокремлення пов'язане з труднощами моделювання смислу на початку побудови висловлення: мовцеві зручніше розвести в часі перше позначення та вибір структури речення в подальшому [13].

Так, у досліджуваних аудіограмах суб'єктно-об'єктні позиції, окрім займенникових іменників *він, вона, воно, вони* (Такі риси, вони були варіативними на всій території функціонування літературної мови), можуть заміщувати займенникові прикметники *цей, ця, це, ці; той, та, те, ті: Сполучникові вирази, цей термін ввела*

Наталія Юрїївна Ясакова. Таку саме функцію виконують і локальні прислівники *там, тут*: *Стосовно еміграції чеської, там треба бути дуже обережними.*

В усних наукових висловленнях засвідчено й **надлишкову експлікацію складників висловлення**: *Всі ці речі в роботі викладено докладно і вичерпно. І я все-таки погоджуюся з тим / що оце дванадцять завдань “визначити особливості” якраз на місці; Але сполучні комплекси мають властивість / розширювати свої семантичні значення за допомогою часток / які надають їм різних додаткових значень тощо.*

Елементи хезитації в усному науковому висловленні спричинені ситуативними умовами комунікації. Такі мовні коливання експліковані нелексичними вставними звуками, заїканням, паузами, не заповненими звуками, незавершеністю речення, корекцією речення. Вони пов'язані з відображенням пошуку мовцем наступного фокусу свідомості [13], із чинниками мислення, пам'яті, уваги, внутрішньої мови [1, с. 96] тощо. Пор. деграматикалізовані та десемантизовані елементи – **нелексичні вставні звуки** *а-а, е-е, м-м, мн-мн* (Тому що / е / скажімо / лексичні процеси / які відбуваються не тільки в українській мові / їх легше помітити / тому що нові слова або нові значення / вони самі кидаються у вічі; Іде зйяння / *гіатус* / *іде мн / мн / ліквідація гіатусу*).

Як прояв самокоригування, самоконтролю за правильністю висловлення виступають **заміни слів**: *Треба говорити, як Олесь пережив оцю / оце відкидання разом із Сосюрою; Вони набувають... Вони зберігають своє значення цієї галузі і додається тема співвіднесення з галуззю журналістики.*

Отже, елементи т. зв. надлишковості та елементи хезитації – це ситуативно зумовлені “анормативи” у проєкції на писемну практику, які засвідчують спонтанність мовного потоку, психоемоційне напруження мовців в умовах офіційного наукового спілкування.

Проаналізований матеріал засвідчує, що усний спонтанний текст формується поступово, порціями, шляхом асоціативних приєднань; мовець може робити паузи і повертатися до вже сказаного, повторювати деякі компоненти висловлення й коригувати його зміст і спосіб вербалізації смислу, контролювати логіко-композиційну, синтаксичну та лексико-фразеологічну правильність, зв'язність, логічну адекватність. Через це маркери ‘усності’ у спонтанному науковому тексті – вагомий чинник організації інформаційного потоку мови. Маркери ‘розмовності’ маловиразні, оскільки наукова мова найменш емоційна, експресивна, тому різні типи суб'єктивної модальності, без яких неможлива індивідуальна усна спонтанна самореалізація, у цьому жанрово-стильовому різновиді вербалізовані за допомогою логіко-композиційних прийомів внутрішньо текстової організації комунікації. Їхнє співвідношення і створює поняття “культура усного наукового тексту-висловлення”.

Література

1. Александрова О. А. Пауза колебания – комплексный феномен современной коммуникации / О. А. Александрова, В. В. Иваницкий // Вестник Новгородского государственного университета. – 2003. – № 25. – С. 96. – Режим доступа до статті: [http://admin.novsu.ac.ru/uni/vestnik.nsf/all/92A21F1A034BCBACC3256E2900554D39/\\$file/Александрова.pdf](http://admin.novsu.ac.ru/uni/vestnik.nsf/all/92A21F1A034BCBACC3256E2900554D39/$file/Александрова.pdf). – Назва з екрана.
2. Алексеева Л. М. Теоретизация как способ моделирования в научном тексте / Л. М. Алексеева, М. Б. Чудин // Стереотипность и творчество в тексте : межвуз. сб. науч. тр. – Пермь, 2010. – С.142–148.
3. Грицина В. І. Інфраструктура речень публіцистичного стилю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.01 “Українська мова” / В. І. Грицина. – Запоріжжя, 2002. – 20 с.
4. Загнітко А. П. Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Донецьк, 2003. – Вип. 11, Ч. І. – С. 135–147.
5. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української мови. Структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К. : Київський ун-т, 1970. – С. 34, 31.
6. Кожина М. Н. О диалогичности письменной речи : учеб. пособие по спецкурсу / М. Н. Кожина. – Пермь, 1986. – 92 с.

7. Красильникова Л. В. Функционирование вопросов в научной рецензии (к проблеме диалогизации письменной речи) / Л. В. Красильникова // *Stylistyka*. – II. – С. 231–241.
8. Лаптева О. А. Диалектная и литературная разновидность устно-разговорного синтаксиса и перспективы их сопоставительного изучения / О. А. Лаптева // *Вопросы языкознания*. – 1969. – № 1. – С. 31.
9. Лебединский С. И. Стратегии понимания и интерпретации устной научной речи / С. И. Лебединский. – Минск : Изд-во БГУ, 2011. – С. 56–59.
10. Марченко Т. В. Семантика й прагматика неповних речень в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.91 "Українська мова" / Т. В. Марченко. – Луганськ, 2007. – 22 с.
11. Плющ Н. П. Інтонація вставленості в українській мові / Н. П. Плющ. – К. : Наук. думка, 1976. – 132 с.
12. Русская разговорная речь / под ред. Е. А. Земской. – М. : Наука, 1973. – 486 с.
13. Рыбка И. Н. Психолингвистическое исследование особенностей устного научного монологического текста : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 "Теория языка" / И. Н. Рыбка. – Уфа, 2007. – 21 с. – Режим доступа до автореф:
<http://www.dissercat.com/content/psikholingvisticheskoe-issledovanie-osobennostei-ustnogo-nauchnogo-monologicheskogo-teksta>. – Назва з екрана.
14. Соловьева Н. В. Формы диалогичности письменной научной речи в аспекте авторской индивидуальности / Н. В. Соловьева // *Стереотипность и творчество в тексте : межвуз. сб. науч. тр.* – Пермь, 2010. – С. 69–75.
15. Шульгина В. И. Структурно-семантические типы эллиптических конструкций в русской разговорной речи : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / В. И. Шульгина. – К., 1990. – 17 с.
16. Яо Ли. Функции частиц в современной русской устной научной речи [Электронный ресурс] : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / Ли Яо. – М., 1994. – 19 с. – Режим доступа до автореф. :
<http://www.dissercat.com/content/funksii-chastits-v-sovremennoi-russkoi-ustnoi-nauchnoi-rechi>. – Назва з екрана.

УДК 811.161.2'28(477.51)

ДОСЛІДЖЕННЯ В. М. ПАЩЕНКО В ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ**Бережняк В. М.**

У статті подані напрацювання В. Пащенко в галузі діалектології української мови.

Ключові слова: мова, наріччя, діалект, говірка, мовний континуум, діалектна мікросистема, дифтонги.

В статье представлены наработки В. Пащенко в отрасли диалектологии украинского языка.

Ключевые слова: язык, наречие, диалект, говор, языковой континуум, диалектная микросистема, дифтонги.

The article deals with the works by V. Paschenko in the branch of dialectology of the Ukrainian language.

Key words: language, colloquialism, dialect, accent, language continuum, dialectical microsystem, diphthongs.

Серед українських мовознавців сьогодні вирізняється постать Валентини Пащенко – багатогранного філолога з виразною домінантою діалектологічних інтересів. Валентина Михайлівна Пащенко належить до сучасного покоління українських філологів. Необхідність творчої праці формували останні десятиліття існування СРСР, який розпався й викликав економічну кризу, кризу духовну; складні роки перебудови, утвердження України як самостійної держави, переосмислення цінностей на зламі століть. Усе це додавало сили. А ще особлива аура, яка огорнула Валентину Пащенко з перших днів навчання на філологічному факультеті Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя. Після отримання кваліфікації вчителя української мови і літератури вона крок за кроком ішла вперед, удосконалюючи свій фаховий рівень у середній школі, в медучилищі і, нарешті, починаючи з лютого 1980 року, у вищій школі. Робота на кафедрі української мови славнозвісного гоголівського вузу окрилювала, підносила, вивищувала, давала можливість займатися наукою, зростати.

З роками коло інтересів В. М. Пащенко розширювалося. За тридцять два роки роботи її на кафедрі української мови виголошено тисячі лекцій, проведено незліченну кількість практичних занять з багатьох дисциплін мовознавчого циклу. Але улюбленою справою стали історична фонетика та діалектологія. Метою цього дослідження є здійснити огляд діалектологічних праць Валентини Пащенко, адже для неї діалектологія – наука конкретно зафіксованого факту, яка з роками стала не тільки заняттям, а й сутністю, буття, джерелом емоційної і творчої наснаги. Поштовхом до цього певною мірою став мовознавчий проект в Україні – збір матеріалів до Атласу української мови. Відділ діалектології Інституту української мови націлював на цю роботу викладачів вузів та студентів, що поступово сформувало стійке переконання в неперехідному значенні діалектних фактів, у їх широких інтерпретативних можливостях. Збирання матеріалів, опрацювання записів, написання статей, монографій – усе це змінювало обличчя української діалектології. Захоплювала магічна сила діалектичного розмаїття української мови, про яке не можна було не писати. В. Пащенко у цій науці цікавило все, а найбільше історична фонетика. Згодом вона видрукувала ґрунтовні статті про особливості вокалізму східнополіської системи, рефлексії давнього [e] на Східному Поліссі, мовний потенціал діалектної мікросистеми м. Ніжина, голосні фонем середньонаддніпряньського регіону, надбузько-поліську мікросистему як структурний компонент північноукраїнської макросистеми, мовознавчі інтереси Всеволода Ганцова та ін. Усе це проблеми, в які, наче за ланцюговою реакцією, входила В. М. Пащенко, окреслюючи в них нову проблематику та нові шляхи дослідницького пошуку.

Валентина Пащенко закохана в рідний край, безмежно любить українську землю, тому не дивно, що найбільшу частину своїх наукових інтересів зосередила

на вивченні поліських говорів. Коли йдеться про величну багатомірність, гармонію діалектів, їх ще не сповна використані для науки й культури свідчення, то, здається, у цю мить для неї все інше, крім народної мови, перестає існувати. Фонетичний напрям своїх досліджень В. М. Пащенко реалізувала в численних статтях про фонологічно релевантні особливості вокалізму східнополіської діалектної мікросистеми, про факультативні варіанти вокалізму цієї системи.

Фонологічна система лівобережнополіських говорів, її структура, динаміка в історичному й ареальному аспектах завжди цікавили й цікавлять дослідників. Її вивчали такі науковці, як В. Ганцов, Т. Назарова, Ф. Жилко, П. Лисенко, І. Матвіяс, О. Біла, О. Синявський, О. Никончук, П. Романюк, А. Залеський, М. Толстой та ін. Та дослідники говірок здебільшого залишають поза увагою специфіку фонологічної системи, а вдаються до узагальнення характерних особливостей діалектних систем і макросистем. На ці особливості й звернула увагу В. М. Пащенко. Глибоко проаналізувавши систему голосних фонем у наголошеній (їх вісім) та ненаголошеній (їх шість) позиціях, мовознавець приходиться до висновку, що в складі лівобережнополіських говірок на фонетичному рівні зафіксовано сталі (вживаються у всіх типах говірок) та спорадичні системи зв'язкових одиниць (уживаються не в усіх діалектних мікросистемах) [1, с. 209]. Нерегулярність уживання голосних та їх кількісний склад зумовлюються суперсегментними факторами: позицією фонем у слові, контрастом наголошених та ненаголошених складів за тривалістю та інтенсивністю, своєрідністю фонетичної системи, пов'язаною зі специфікою етимологічного розвитку окремих голосних. Особливістю системи Лівобережного Полісся є те, що всі фонетичні процеси мають спорадичний характер. Такі ж результати відбито на картах Атласу української мови. Фонологічні ознаки лівобережнополіських говорів відповідають північноукраїнській діалектній мікросистемі [2, с. 395].

Вивчаючи рефлекси давнього [e] в східнополіській системі, Валентина Пащенко обстежила говірки Козелецького, Прилуцького, Ріпкинського, Менського, Чернігівського, Бобровицького, Щорського, Ніжинського, Бахмацького районів Чернігівщини. Рефлекси досліджуваного звука виявилися під наголосом і в ненаголошеній позиції. У ненаголошеній позиції зафіксовано [a]<[e] в коренях слів: [з'ат'], [п'ят'], [д'акуват']; у флексіях іменників середнього роду: [хлоп'а], [курч'а], [лош' а]; у закінченнях дієслів 3 ос. мн. II дієвідміни теперішнього часу: [спл'ат'], [лиж'ат'], [сид'ат'] здебільшого зі збереженням м'якості попереднього приголосного.

На місці ненаголошеного [a]<[e] зберігається [e] в коренях [девеносто], [йечмен'], [памет']; у закінченнях дієслів 3 ос. мн. теперішнього часу: [л'убет'], [лазет'], [ходет'].

Спорадично чується [e] в дієслівній частці –ся: [ж е н и ц': е], [з д а й е ц': е]. Усе це свідчить про певну стійкість розглядуваної риси, яка є "гарантованою" північноукраїнською ознакою. Дослідниця переконана, що з цієї причини Полісся й сьогодні залишається архаїчною зоною всього слов'янського світу [3, с. 79].

Працюючи над системою голосних фонем, В. М. Пащенко постійно тримає в полі зору факультативні варіанти вокалізму [4]. У статті "Факультативні варіанти вокалізму лівобережнополіської системи діалектних мікросистем" такі алофони, а це "безліч звуків мовлення, частково тотожних, частково близьких один до одного в артикуляційному відношенні, які зустрічаються у різних мовленнєвих потоках, у складі значущих одиниць" [4, с. 23]. Ці міркування спонукали до дальшого аналізу зібраного фактичного матеріалу в селах Ніжинського, Менського, Носівського, Прилуцького, Новгород-Сіверського, Борзнянського, Сосницького, Куликівського районів Чернігівської області. Виявлено чотири рівні підняття голосних у наголошеній позиції та три рівні підняття голосних у ненаголошених складах. Дослідниця вважає, що скорочення відбулося за рахунок голосних неоднорідного творення, які функціонують у наголошених складах. В. М. Пащенко відзначає також явище аналогії фонетичних і лексичних відповідників та безпосереднє запозичення. Територіальна близькість до інших діалектних систем, запозичення подібних явищ з російської мови залишилося тими чинниками під дією яких, наприклад, звук [o] міг з'явитися там, де раніше його не було.

Інший напрям досліджень – Полісся в мовознавчих інтересах окремих учених-діалектологів – знайшов продовження в численних статтях. Так, зокрема, у величезному ареалі лінгвістичних інтересів К. Михальчука виявилось місце й для порівняно

невеликого Полісся. К. Михальчук запропонував перший опис українських діалектів і порушив проблему територіально-діалектного порядку української мовно-етнічної території. В основу класифікації він поклав лінгвістичний, етнічний, географічний критерії і вважає, що поліське наріччя поширене в північній частині Чернігівської, Київської, Волинської губернії, на півдні Мінської та ряді повітів Гродненської губерній.

У поліському наріччі К. П. Михальчук виділяє сіверське, власне поліське (середньополіське), підляське і чорноруське піднаріччя.

В. М. Пащенко помітила, що К. Михальчук спонукав дослідників вивчати говори мови в їх конкретних рисах на різних мовних рівнях: а) у фонетичному відношенні; б) в етимологічному аспектах. Він називає поліське наріччя давньодревлянським і пристає до думки О. Соболевського про поділ української мови на два наріччя: північне й південне. Мовлення поліського (північномалоруського) піднаріччя охоплювало всю область південної течії Дніпра та його приток. В. М. Пащенко вважає, що детального аналізу говірок на всіх мовних рівнях у першому діалектному дослідженні К. Михальчука “Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины” (1871) бути не могло, оскільки ще не було їх детального обстеження. Але визначальні фонетичні та морфологічні риси описані. Думки К. Михальчука про виникнення дифтонгів, їх зміни, утворення звука [i] на матеріалі поліських діалектів мають і тепер першорядне значення в науці [5, с. 104], хоча помилкою його є те, що він неправильно зараховував до поліського наріччя білоруські говори та помилявся у визначенні східнополіських говорів, які мають риси білоруської та російської мов.

Інший дослідник поліських говорів – В. Ганцов – висловив думку про те, що “північна група (поліські й підляські говори) становить одну діалектичну цілісність об’єднану комплексом аналогічних фонетичних з’явищ, що розвилися на ґрунті давнього принципу відрізнення ненаголошених і наголошених складів у цих говорах. Давніше територія цієї діалектичної групи була ширша, сягаючи далі на південь і на Лівобережжі, і на Правобережжі” [6, с. 76].

Як зазначає В. М. Пащенко, у працях “Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою)” (1923), “Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку” (1923), “Діалектологічні межі на Чернігівщині” (1925) В. М. Ганцов запропонував системну і науково довершену мовну картину вокалізму поліського наріччя, підкреслюючи, що всі північні говори визначаються звуковими рисами. У цих статтях визначено інвентар голосних фонем північноукраїнської макросистеми діалектних систем, здійснено їхнє групування у фонологічній опозиції, виявлено реалізацію кожної з них, з’ясовано залежність репрезентації фонем від ряду позицій, різних для наголошеного й ненаголошеного вокалізму та окремих груп говірок Полісся. В. М. Ганцов зумів реконструювати найархаїчніший стан цього наріччя. Він наводить давніші форми, часто навіть одиничні, справедливо вважаючи, що спорадичні мовні форми так само варто фіксувати, оскільки вони рідко вживані, не випадкові, а уникнення їх в описі змінило б образ наріччя.

В. М. Пащенко констатує, що результати спостережень В. М. Ганцова збагачують фонетику діалектної та сучасної української мови важливими науковими свідченнями, поглиблюють теорію міжмовних контактів.

Полісся вабило до себе своєю старовиною та своєрідністю й білоруського мовознавця Ю. Карського. Академік брав активну участь у виділенні Полісся на основі лінгвальних фактів, класифікації його систем діалектних мікросистем. Учений цілком справедливо зазначав, що найважливіші риси сучасної української мови іноді настільки давні, що деякі з них помітні ще у пам’ятках XII ст. У статті “Полісся у мовознавчих інтересах Ю. Ф. Карського” В. Пащенко акцентує увагу на критерії поділу систем діалектних мікросистем на північну та південну групи, які називає білоруський дослідник: наявність дифтонгів у північній групі говорів і відсутність їх у південній. Але Ю. Карський пропонує виділити ще третю групу говорів – карпатську, яка відрізняється від двох інших наявністю артикуляційно відмінних зв’язків [ы] та [и] з різними рефlekсами [o], [e] в новозакритих складах та деякими лексичними особливостями [7, с. 36]. У статті також представлено кілька фрагментів обґрунтування системи вокалізму Полісся в працях Ю. Карського. Авторка статті переконана, що думки й спостереження Ю. Карського щодо виникнення дифтонгів, їх зміни, представлені на матеріалі поліських діалектів, мають ще й зараз першорядне значення в науці. Важливим є те, що для визначення основи українсько-білоруських ді-

лектних мікросистем змішаного чи перехідного типу академік Ю. Ф. Карський брав до уваги лише характер вимови давніх [e], [i] (i) та приголосних перед ними. В українських говірках приголосні перед цими голосними тверді, а звук [i] (i) відбивається як специфічний звук переднього ряду високого підняття з дещо обмеженою артикуляцією, чого немає в білоруських говірках.

В. М. Пащенко упродовж десятиліть здатна на послідовне відстоювання своєї наукової позиції щодо актуальності діалектологічних досліджень. Вона постійно підкреслює евристичну цінність діалектних свідчень для пізнання мови як цілісного в часі і просторі феномена. Багато уваги дослідниця приділила вивченню фонологічно релевантних ознак діалектних мікросистем Ніжинщини та м. Ніжина зокрема.

Ніжинський район входить до складу Чернігівської області, яка лежить у басейні Десни й Остра в межах Придніпровської низовини. Поліська макросистема діалектних систем української мови в цілому й діалектна мікросистема Ніжина зокрема відображають історичний процес формування української літературної мови, а тому декодування їх мовного потенціалу на всіх структурних рівнях може стати поповненням до наукових досліджень північноукраїнського наріччя: з'явиться можливість на конкретних прикладах простежити деякі специфічні його риси, відмінні від інших регіоналізмів. Здійснюючи інтерпретацію зібраного матеріалу під час обстеження цієї території в 2004–2010 роках, Валентина Пащенко визначає двадцять чотири фонетичні особливості говірки м. Ніжина та одинадцять граматичних особливостей [8, с. 24–25]. Визначаючи напрям модифікацій і характер явищ у ніжинських говірках, вона називає конкретні причини цих процесів: вплив української літературної мови, запозичення з інших діалектних мікросистем і систем (найбільше російської). В усіх лексико-систематичних групах є слова з польської мови. Завдяки впливу літературної мови в говірках Ніжинщини триває нівеляція в напрямі до норм цієї мови. Спорадичні явища менше нагадують північнодіалектичні риси і розглядаються як архаїзми [1, с. 219; 9, с. 60].

В. М. Пащенко далека від створення теорій задля самих теорій, які не пояснюють конкретних мовних фактів. Вона завжди намагається йти далі – до конкретної реалізації певних теоретичних засад, постулатів у процесі розгляду конкретних мовних явищ. Звідси – значущість теоретичних висновків у її працях, побудованих на значному фактичному матеріалі. Підтвердженням цьому стали праці, присвячені розгляду підляської системи, яка є структурним компонентом поліської макросистеми [10, с. 98–103; 11, с. 115–118].

Підляські говори називають ще надбузько-поліськими. Підляшша є ареалом, де співіснують мови й культури трьох братніх слов'янських народів: польського, українського й білоруського. Населення Південного та Північного Полісся є українського походження, а Східного – білоруського. Українські підляські говірки об'єднують у чотири діалектичні системи: луговицьку, полівицьку, хмацьку та архаїчну. Дослідниця характеризує кожну з цих систем, глибше зупиняючись на фонетичних особливостях: “укання”, наближення [e] до [i], [i] до [e], [e] до [i], пом'якшення й ствердіння приголосних перед [e], [i], злиття [i], [ы] в [и], уживання дифтонгів, монофтонгів. Ці говірки є найближчими до волинсько-поліських, хоча В. М. Пащенко пропонує їх визначити як четверту поліську систему діалектних мікросистем – надбузько-поліську [11, с. 118].

Невід'ємною складовою вивчення історії та сучасного стану мови В. М. Пащенко завжди вважала докладне пізнання діалектів, “живої народної мови”. З роками ареал її досліджень розширився. Оскільки в основу української літературної мови лягли говори південно-східного наріччя, авторка статті “Репрезентація голосних фонем середньонаддніпряньської системи діалектних мікросистем української мови” розглядає середньонаддніпряньські говори, на основі яких і моделюється це наріччя [12, с. 34]. Сьогодні для кількох мовних ландшафтів релевантними є такі опозиції: центр – периферія, північ – південь, захід – схід. Це дало підставу авторці виділити окремі групи говірок:

- 1) центральні, або наддніпряньські;
- 2) північні середньонаддніпряньські з окремими рисами середньо- і східно-поліського діалектів;
- 3) західні середньонаддніпряньські з елементами подільського й волинського говорів південно-західного наріччя;

4) східні середньонаддніпрянські з окремими рисами північної й південно-західної діалектних систем;

5) південні середньонаддніпрянські.

Розглядаючи систему вокалізму цих груп говірок, дослідниця визначає шестифонемну структуру, типову для наголошеного вокалізму середньонаддніпрянських говорів, та п'ятифонемну структуру, типову для ненаголошеного вокалізму [12, с. 35].

Над проблемними питаннями діалектології В. М. Пащенко працювала також у співавторстві з В. М. Бережнюк. Спільними зусиллями було створено ряд методичних посібників, хрестоматій, статей. Першим надбанням стала хрестоматія “Діалект і сучасність” (1998), у якій подано не тільки тексти живих народних говорів, а й методичні поради, як їх збирати й записувати, як використовувати ці тексти на практичних заняттях з української діалектології [13].

Збирання діалектного матеріалу викликало потребу в питальнику. Питальник Й. Дзендзелівського залишається актуальним і сьогодні. Але автори розробили інструкційну програму-питальник, адаптовану до збирання діалектизмів на Східному Поліссі [14].

У 2005 році була започаткована серія хрестоматій з методичними рекомендаціями для використання студентами філологічних факультетів на практичних заняттях та при написанні курсових і дипломних робіт. Першою стала хрестоматія “Поліська макросистема діалектних мікросистем української мови” [15]. Плідним у співпраці виявився 2007 рік, коли вийшли наступні хрестоматії діалектних текстів “Південно-західна макросистема діалектних систем української мови” [16] та “Південно-східна макросистема діалектних систем української мови” [17]. Крім текстів, у хрестоматіях подано детальний опис груп говорів конкретного наріччя, карти, вимоги до написання фонетичної транскрипції. У розділі “Методичні поради” визначено три кола завдань і запитань з метою систематизації умінь та навичок студентів, які спонукають їх до практичної діяльності. Діалектні тексти різнопланові й можуть виявитися цінними для етнолінгвістів, етнографів, фольклористів, істориків. У цьому ж році авторами підготовлено ще дві журнальні статті, які надруковано у збірнику “Література та культура Полісся”. Це нові спостереження над специфікою вокалізму східнополіської системи [18, с. 8–19] та мовними особливостями творів Л. Глібова [19, с. 3–10]. В останній статті названо ряд слів діалектної мови, зафіксованих у байках поета: *кунделі* (собаки), *хвintiв* (гуляв), *згодя* (потім), *проява*, *покіль*, *буцимто* та ін., які репрезентують полтавські говірки.

Останнім спільним доробком стала праця “Макросистеми діалектних систем української мови: Навчальний посібник з методичними рекомендаціями”, яка перебуває у друці. Це цілий навчально-методичний комплекс з української діалектології, який містить багато порад студентів при вивченні дисципліни, контрольні завдання, вправи для виконання, теми для самостійної роботи, теми індивідуальних науково-дослідних завдань. У посібнику надруковано найважливіші статті з діалектології І. Матвіяса, М. Жовтобрюха, С. Бевзенка, П. Гриценка та інших учених-діалектологів.

Усі дослідження В. М. Пащенко з української діалектології стали науковим надбанням. Її глибоко переконливі думки читатиме не одне покоління. Побажаємо автору міцного здоров'я і нових творчих успіхів. Сподіваємося, що наукову скарбницю поповнять праці вченого про морфологічні та синтаксичні особливості діалектної мови Полісся та інших діалектних груп, а також про перехідні українсько-білоруські, українсько-російські говори.

Література

1. Пащенко В. М. Декодування фонологічного релевантних ознак діалектних мікросистем Ніжинщини / В. М. Пащенко // Поліське село: соціологічний та духовний виміри / редкол.: А. М. Черній, В. Ф. Ятченко, В. І. Волобуєв, В. Ф. Калуга, П. І. Лакида, П. Г. Шевченко та ін. – К. : Міленіум, 2007. – 240 с.

2. Пащенко В. М. Із спостережень над фонологічно релевантними особливостями вокалізму східнополіської системи діалектних мікросистем / В. М. Пащенко // Збірник наукових праць науково-дослідного інституту українознавства / за заг. ред. П. П. Кононенка. – К. : Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, 2007. – Т. XVII. – С. 389–396.

3. Пащенко Валентина. Рефлекси давнього [e] у східнополіській системі діалектних мікросистем української мови / В. Пащенко // Лінгвоукраїністика у вищих навчальних закладах : матеріали всеукраїнської конференції. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – С. 77–81.
4. Пащенко В. Факультативні варіанти вокалізму лівобережнополіської системи діалектних мікросистем / В. Пащенко // Наш український дім. – 2008. – № 2. – С. 23–27.
5. Пащенко Валентина. Полісся в мовознавчих інтересах К. П. Михальчука / В. Пащенко // Історія української лінгвістики : збірник наукових праць. – К. ; Ніжин : Наука-сервіс, 2001. – С. 102–106.
6. Пащенко В. М. Північноукраїнська система діалектного вокалізму у мовознавчих інтересах В. М. Ганцова / В. М. Пащенко // Репресовані мовознавці : збірник наукових праць. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – С. 76–81.
7. Пащенко В. М. Полісся у мовознавчих інтересах Ю. Ф. Карського / В. М. Пащенко // Ю. Ф. Карський і сучасне мовознавство : матеріали XI міжнародних Карських питань. – Ніжин ; Гродно : Міланік, 2008. – С. 35–36.
8. Пащенко В. Діалектна мікросистема української мови і сучасність / В. Пащенко // Наш український дім. – 2011. – № 1. – С. 23–27.
9. Пащенко В. М. Сучасний мовний потенціал діалектної мікросистеми м. Ніжина / В. М. Пащенко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2010. – Вип. 58. – С. 59–64.
10. Пащенко В. М. Підляська система діалектних мікросистем у структурі поліської макросистеми / В. М. Пащенко // Репресовані мовознавці : збірник наукових праць. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – С. 98–103.
11. Пащенко В. Надбузько-поліська система діалектних мікросистем як структурний компонент північноукраїнської макросистеми / В. Пащенко // Український вимір : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. – Чернігів, 2009. – Вип. 2. – С. 115–118.
12. Пащенко В. Репрезентація голосних фонем середньоадніпрянської системи діалектних мікросистем української мови / В. Пащенко // Наш український дім. – 2009. – № 1. – С. 34–36.
13. Пащенко В. М. Діалект і сучасність : хрестоматія / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк. – Ніжин, 1998. – 190 с.
14. Пащенко В. М., В. М. Бережняк. Інструкційна програма-питальник з української діалектології / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк. – Ніжин, 2000. – 178 с.
15. Пащенко В. М. Поліська макросистема діалектних мікросистем української мови : хрестоматія / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – 62 с.
16. Пащенко В. М. Південно-західна макросистема діалектних систем української мови : хрестоматія / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 67 с.
17. Пащенко В. М. Південно-східна макросистема діалектних систем української мови : хрестоматія / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 67 с.
18. Пащенко В. М. Спостереження над специфікою вокалізму східнополіської системи діалектних мікросистем / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 34. – С. 8–19.
19. Пащенко В. М. Декодування мовних засобів ліризму у творах Л. І. Глібова / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2007. – Вип. 39. – С. 3–10.

УДК 81'367.4

ПІДРЯДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ ТА ЇХ ВИДИ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Жук Т. В., Жук О. А.

У статті розглядаються підрядні словосполучення та їх види в сучасному мовознавстві.

Ключові слова: словосполучення, складнопідрядне словосполучення, синтаксична валентність.

В статье рассматриваются сложноподчинённые словосочетания и их виды в современном языковедении.

Ключевые слова: словосочетание, сложноподчинённое словосочетание, синтаксическая валентность.

Subordinate phrases and their types in modern linguistics.

The article deals with the subordinate phrases and their types in modern linguistics.

Key words: phrase, subordinate phrase, syntactic, valence.

Як зазначає П. С. Дудик, головний і залежний компоненти словосполучення повністю зберігають категоріальні ознаки певної частини мови. Лексико-граматичною природою стрижневого слова (його належність до тієї чи іншої частини мови) визначається синтаксична валентність повнозначного слова у функції головного компонента словосполучення, тобто здатність стрижневого слова до розгортання, поширення, до сполучуваності з іменними словами (словом) у структурі словосполучення. З цієї причини підрядні словосполучення можуть характеризуватися за категоріальними (частиномовними) ознаками стрижневого слова [3, с. 71].

Опорними частиномовними одиницями, з яких найчастіше структуруються підрядні словосполучення, виступають іменники та дієслова, рідше прикметники, прислівники, числівники.

О. С. Мельничук визначає 36 типів підрядних словосполучень і дає їх коротку характеристику [5, с. 59–69].

П. С. Дудик подає такі різновиди підрядних словосполучень за приналежністю головного компонента до тієї чи іншої частини мови [3, с. 71–76]:

1. **Субстантивні** (іменникові) словосполучення. Є дві основні найбільш продуктивні моделі субстантивних словосполучень – “прикметник + іменник”, “іменник + іменник” (часто з прийменником), наприклад: *зелені ліси, блакитне небо, розмова з подругою, краса вірності, мрія про майбутнє*.

Менш продуктивним є ті різновиди субстантивних словосполучень, у яких залежним словом виступає: а) *займенник*: *мій біль, наше щастя, думка про тебе*; б) порядковий або кількісний числівник: *другий рік, п'ятий місяць, один начальник*; в) дієприкметник: *прочитана книга, працююча машина*; г) прислівник: *політ униз, трохи художник*; ґ) інфінітив: *намір одружитися, бажання вижити*.

2. **Вербальні** (дієслівні) словосполучення. Ці словосполучення, як і попередні, належить до найбільш активно вживаних.

Дієслівні словосполучення поділяються на такі основні підгрупи – за граматичним (морфологічним) вираженням залежного слова: а) **дієслівні** словосполучення з іменником у ролі залежного слова – безприйменникові і прийменникові: *писати листа, працювати над темою, їсти ножем, мчати назустріч долі*; б) **дієслівні** словосполучення із залежним **прикметником**: *ставати розумним, прокидатися сліпим*; **числівником**: *розрізати на двоє, розділяти на семеро*; **займенником**: *розмовляти з усіма, молотити кожному*; **інфінітивом**: *просити прийти, думати допомогти*; **прислівником**: *знайти мало, плакати навзрид, бігати щодня*; **дієприслівником**: *іти крадучись*.

3. **Ад'єктивні** (прикметникові) словосполучення. Залежними словами можуть виступати: а) іменник (часто з прийменником): *блідий від хвороби, вдячний батькам*; б) числівник: *сильніший двох, важчий за п'ятьох*; в) займенник: *лінивіший за інших*,

якийсь злий; г) інфінітив: *готовий воювати, радий привітати*; г') прислівник: *дуже гарний, занадто правильний*. Ці словосполучення менш продуктивні, ніж попередні.

4. **Адвербіальні** (прислівникові) словосполучення. Залежний компонент у таких словосполученнях може виражатися: а) іменником: *видно хату, близько від криниці, треба сонця*; б) прислівником: *дуже швидко, надто високо, зовсім близько*; в) числівником: *менше тридцяти, більше восьми*; г) займенником: *недалеко від них, гірше за всіх*; г') інфінітивом: *необхідно вивчити, краще здатися*.

5. **Нумеральні** (числівникові) словосполучення. Виділяють дві групи нумеральних словосполучень: а) словосполучення з числівниками *два (дві), обидва (обидві), три, чотири* у функції головного слова: *два слова, обидва заняття, чотири місяці, три сантиметри*; б) словосполучення з кількісним числівником, починаючи від *п'яти* і до *двадцяти* і т. д., а також із збірними і неозначено-кількісними числівниками: *п'ять товаришів, шістдесят вісім діб, багато років, троє дітей*.

6. **Прономінативні** (займенникові) словосполучення – результат приєднання керованих іменникових форм до займенника. Залежними словами виступають іменники, прикметники, інші займенники: *усе для дітей, щось зелене, хтось із наших*.

І. Р. Вихованець відповідно до частиномовних розрядів розглядає такі класи підрядних словосполучень:

- 1) іменникові;
- 2) дієслівні;
- 3) прислівникові;
- 4) інфінітивні – *допомогти матері, наполегливо працювати*;
- 5) прикметникові [1, с. 204–205].

У словосполученні між компонентами можливі тільки два типи синтаксичного зв'язку – підрядний і сурядний.

“Підрядний зв'язок у реченні має два різновиди: детермінантний і прислівний. Перший різновид характерний лише для речення, другий поширюється на словосполучення та речення (у реченні він реалізується через словосполучення)” [2, с. 11]. Підрядний зв'язок між компонентами в підрядних словосполученнях є **прислівним** підрядним зв'язком, бо він детермінується семантикою і морфологічними властивостями самого головного слова, а не його синтаксичною функцією, і позицією в реченні. Традиційно виділяють такі три основні типи підрядного зв'язку слів: узгодження, керування, прилягання.

Прислівний підрядний зв'язок в українській мові має дві специфічні форми реалізації – керування та узгодження. Семантичні особливості опорного компонента словосполучення, його семантична неповнота породжують форму керування [2, с. 12].

Керування – “такий синтаксичний зв'язок між ведучим і залежним членами, при якому ведучий (керуючий) член вимагає від залежного (керованого) іменника (іменного члена) певної відмінкової форми, що залишається незмінною при будь-якій зміні форм керуючого члена” [5, с. 68].

Керування, яке здійснюється за допомогою прийменника, називається **посереднім** або **прийменниковим**. Наприклад: *залізи на дерево, сидіти на возі, зустріти в гостях, краще за все*, а яке здійснюється безпосередньо – **безпосереднім** або **прямим**. Наприклад: *дай мені, зошит учня, взяв хліб, повіяло снігом*.

“Залежно від того, якою мірою семантика керуючого члена вимагає наявності при ньому керованого члена, звичайно розрізняють **сильне** керування, при якому кероване слово більш або менш виразно вимагає при ньому залежного слова, і **слабке** керування, при якому кероване слово семантикою керуючого слова з необхідністю не передбачається” [5, с. 68].

Сильне посереднє керування буває в сполученнях з префіксальним дієсловом, що вимагає певної відмінкової форми іменника з прийменником, який дублює префікс керуючого дієслова: *з'їхати з гори, накреслити на папері, зійти з небес, заїхати за огорожу*.

Сильний характер зв'язку і його форма керування виявляється в тому, що опорний компонент за своєю лексико-граматичною природою вимагає залежного компонента у певній формі для розкриття свого змісту, тобто опорний компонент містить у собі потенцію керування. Опорними компонентами, що за своєю лексико-граматичною будовою вимагають залежного компонента певної форми, виступають

передусім перехідні дієслова, а також предикативні прикметники, іменники-дериванти. Цікаво, що такої ролі не можуть виконати власне іменники, перехідними можуть бути лише іменники віддієслівного або відад'єктивного походження [2, с. 21]. При сильному характері підрядного зв'язку позиція залежного компонента завжди центральна. Найчастіше в українській мові центральну позицію **займає знахідний прямого об'єкта** при прямо-перехідних дієсловах: 1) *Та з часом трюми сповняться ваги. На берег спишуть тих, хто **родовід** забули* [8, с. 80]; 2) *Вже листопад підкрався з-за дубів і гай знімає золоту **перуку*** [7, с. 105].

“Центральну позицію можуть займати інші непрямі відмінки та прийменникові відмінкові форми при перехідних дієсловах (в останньому випадку прийменник від'єднується від відмінкової форми і стає постфіксом власне дієслова або його еквівалента” [2, с. 21]. Наприклад:

*Вона не вищербила моєї **душі*** [9, с. 67].

За допомогою форми керування поєднуються також елементи, що не перебувають у центральній позиції і не сигналізують про центральність або периферійність елемента. Типовою формою такого керування виступає у східнослов'янських мовах давальний відмінок дальшого об'єкта, який має ознаки об'єкта, з одного боку, і цільової обставини (адресата), з другого боку. З цієї причини давальний відмінок в українській мові є своєрідною межею між відмінками, що перебувають у центральних позиціях, і відмінками конкретними (переважно обставинами) – у периферійних позиціях. Напр.:

*І ніхто мене не чує, і ніхто **мені** не пише, і ніхто мене не жде, і не гука* [8, с. 74].

О. О. Потєбня, наприклад, взагалі не вважав словосполучення окремою синтаксичною одиницею і окремих об'єктом синтаксичного розгляду. Якщо розглядати вузьке розуміння керування, то слід сказати, що, наполягаючи на обмеженості поняття керування, О. О. Потєбня висуває, як йому здається, чисто формальний критерій: “Щоб поняття керування не розповзлося в туман, треба розуміти під ним такі випадки, коли відмінок додатка визначається формальним значенням доповнюючого (наприклад, знахідний прямого об'єкта при дійсному дієслові, як “*надіятися на Бога*”)” [4, с. 120].

Друга форма реалізації прислівникового підрядного зв'язку в українській мові – це узгодження.

Узгодження – такий тип підрядного зв'язку між ведучим і залежними членами словосполучення, при якому форми словозміни залежного члена уподібнюються формами ведучого слова [5, с. 66].

Узгодження реалізується у сфері атрибутивних відношень, коли обидва члени бувають об'єднані категоріями роду (тільки в однині), відмінка і числа: *третій батальйон*.

Залежно від того, в якій мірі використовуються морфологічні засоби формального уподібнення підпорядкованого члена речення до підпорядковуючого, узгодження може бути повним, коли залежне слово узгоджується з головним в усіх тих формах, що властиві головному членові: *веселій дівчині, зелене яблуко* і частковим (неповним) – узгодження залежного члена лише в частині форм, властивих головному членові: *книга батька, борода клином, брови дугою, наша земля*.

Прилягання – спосіб (тип) підрядного зв'язку, який, на відміну від узгодження і керування, характеризується тим, що залежне слово є граматично незмінним: *важко дихати, говорити лаконічно*. Залежні компоненти таких словосполучень виражаються [3, с. 103–108]:

а) **прислівниками**, крім предикативних типу *видно, жаль, пора, шкода: безмежно щасливий, бігти праворуч*.

Існують такі види словосполучень, утворені зв'язком прилягання: прислівники прилягають до дієслова: *важко зітхнув*;

1) прислівники прилягають до прислівника: *читає дуже добре*;

2) прислівники прилягають до іменника: *робота вручну*;

б) **дієприслівниками**: *читати заікаючись, танцювати сміючись*;

в) **інфінітивом**: *радий повідомити, примусити воювати*.

П. С. Дудик, слідом за Л. А. Булаховським, визначає ще **тяжіння** та **кореляцію** [3, с. 110–112], які становлять два окремі проміжні типи підрядного зв'язку. Обидва терміни не використовуються в шкільному курсі української мови, не мають вони й однозначного трактування й застосування у вузівському викладанні.

На межі узгодження і прилягання стоїть тяжіння. Словосполучення в таких випадках складається з дієслова, що означає рух або стан, та узгоджуваного з ним у числі (а в однині – і в роді) підпорядкованого прикметника (дієприкметника, порядкового числівника або прикметникової форми займенника). Зв'язок подвійний, двобічний. Наприклад:

1) *Олег лежав жовтий і зосереджений*; 2) *Ми прийшли бадьорими деревице саджать*.

“Зв'язок тяжіння простежується у так званих граматичних трійках, у трикомпонентних сполученнях слів: а) дієслова із значенням руху або стану; б) з прийменника (дієприкметника, порядкового числівника чи займенника прикметникової форми і в) з іменника, займенника чи субстантивного слова у функції підмета” [3, с. 110].

Кореляція (автор цього терміна Є. В. Кротевич) – граматико-змістовий зв'язок прикладки з означуванням, пояснювальним словом. Наприклад: *Київ-місто, Остер-ріка, красуня зима*. Підмета і присудка: *дощ іде, хлопець пише*.

“Синтаксичними відношеннями називають ті загальні лексико-змістові відношення, які виявляються в структурі словосполучень і речень, отже, встановлюються на синтаксичному рівні” [3, с. 77]. Той чи інший тип синтаксичних відношень впливає з лексико-граматичного значення компонентів словосполучення, зі смислової взаємодії головної й залежної частин словосполучення, поєднаних певним видом підрядного зв'язку.

Виділяють такі основні типи синтаксичних відношень у підрядному словосполученні: атрибутивні (означальні), об'єктні й обставинні.

1. **Атрибутивні відношення.** “Це такий тип відношень семантико-граматичної залежності, при яких предмет (опредмечена дія, стан) характеризується за певною зовнішністю чи внутрішньою якістю, властивістю, належністю або визначається за просторовою, часовою ознакою, вказівкою на спосіб дії, причину тощо” [3, с. 78].

Атрибутивні відношення бувають двох типів **власне атрибутивними**, означальними (*зелене яблуко, пісня весни, десяти іменини*) й **обставинно-означальними** (*сніданок по-французьки*); **узгоджені й неузгоджені**. Наприклад:

1) *Звідти везуть повні грузовики рябих кавунців на базари та все, що вродило* [6, с. 530]; 2) *Будуть вам ще місячні ночі, будуть ще вам сиві тумани і роси по пояс* [6, с. 563].

Специфічним різновидом означень є **прикладка**: *Одна з вулиць на Колонії названа іменем легендарної такої зв'язкової-студентки Майї Прапірної, яку ще й досі багато хто пам'ятає* [6, с. 443].

2. **Обставинні відношення** (адвербіальні, релятивні, модифікаторні). “Ці відношення ґрунтуються на значеннях дій, станів, з одного боку, і на обставинних значеннях – з другого. Обставинні відношення простежуються в словосполученнях, у яких залежне слово позначає спосіб дії, якість, міру, ступінь вияву дії, стану чи ознаки або ж позначає місце, час, причину, мету, умову дії, стану чи певної виявлюваної ознаки” [3, с. 81]. Залежне слово виконує роль обставини. Обставинні синтаксичні відношення бувають кількох видів (за П. С. Дудиком):

1) обставинно-означальні, які поділяються на:

а) відношення способу дії (виявляються за допомогою питань як? яким способом? яким чином?): *танцювати гарно, їхати швидко*;

б) відношення кількісні, міри і ступеня (скільки? скільки разів? якою мірою?): *пройтися тричі, дуже хворіти*;

2) просторові відношення (де? куди? звідки?): *піти до театру, знайти у полі, взяти з сумки*;

3) часові відношення (коли? як довго? з якого часу? доки?): *стояти до ночі, поїхати зимою*;

4) причинові відношення (чому? від чого? через що?): *пропустити через хворобу*;

5) відношення мети (навіщо? для чого? з якою метою?): *придатний до вживання, взяти почитати*;

б) умовні відношення (за якої умови?): *отримати при можливості, вступити при бажанні*.

3. **Об'єктні відношення.** “Ці відношення встановлюються між названою в словосполученні дією чи станом і тим предметом (у граматичному трактуванні цього слова), якого дія або стан так чи інакше стосується” [3, с. 80].

І. Р. Вихованець об'єктні відношення називає “субстанційними відношеннями – відношення предмета до дії, процесу, стану та інших ознак” [1, с. 208], наприклад: *принести води, косити сіно, взяти книгу, позичити щастя, їде трактором*.

Обережно поправила ті ноженята: спить, набігались за день [6, с. 443].

Отже, можна зробити висновок, що граматична структура підрядного словосполучення формує підрядний зв'язок. У підрядних словосполученнях залежний компонент виступає характеристикою незалежного – вказує на певну властивість предмета (явища), названого цим компонентом.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К., 1993. – 386 с.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городецька, В. М. Русанівський. – К., 1983. – 219 с.
3. Дудик П. С. Словосполучення в українській літературній мові : навчальний посібник / П. С. Дудик. – К., 1998. – 132 с.
4. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потєбня. – М., 1958. Т. 1–2. – 536 с.
5. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білоліда. – К., 1972. – 583 с.
6. Гончар О. Циклон. Тронка. Собор : романи / О. Гончар. – К., 1990. – 592 с.
7. Костенко Л. Сад нетанучих скульптур / Л. Костенко. – К., 1987. – 207 с.
8. Олійник Б. Вибрані твори : у 2 т. / Б. Олійник. – К., 1985. Т. 1 : Лірика. – 1985. – 269 с.
9. Стельмах М. Правда і кривда / М. Стельмах. – К., 1990. – 427 с.

УДК: 811.161.2'366(09)

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ КОМПАРАТИВІВ ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Зінченко С. В.

У статті проводиться аналіз використання засобів творення вищого ступеня порівняння прикметників на матеріалі писемних пам'яток XI–XIII ст., що, ймовірно, написані на території сучасної України. Розкриваються механізми фонетичних змін засобів творення ад'єктивних компаративів у діахронічному плані. Робиться спроба простежити взаємодію двох типів творення вищого ступеня порівняння.

Ключові слова: праслов'янська мова, давньоруськоукраїнська мова, компаративний формант, лексико-дериваційні процеси, фонетичні зміни, типи дериватів вищого ступеня порівняння, морфемний склад, твірна основа.

В статье проводится анализ использования средств создания высшей степени сравнения прилагательных на материале письменных памятников XI–XIII ст., что, вероятно, написаны на территории современной Украины. Раскрываются механизмы фонетических изменений средств создания адъективных компаративов в диахроническом плане. Делается попытка проследить взаимодействие двух типов создания высшей степени сравнения.

Ключевые слова: праславянский язык, давнерусскоукраинский язык, компаративный формант, лексико-деривационные процессы, фонетические изменения, типы дериватов высшей степени сравнения, морфемный состав, образующая основа.

The article analyzes the use of a higher degree of comparison of adjectives on material written records XI–XIII century, that probably written in the territory of modern Ukraine. Mechanisms of phonetic change of a comparator adjective in diachronic terms. An attempt is made to trace the interaction between the two types of creating highly comparison.

Key words: slavonic language, davnoruskoukrainska language, comparative formants, lexical and derivational processes, phonetic change, such as derivatives highly comparison morphemic structure, which forms the basis.

Давньоруськоукраїнська мова¹ (XI–XIII ст.) – це період, коли склалися специфічні українські фонетичні риси та відбувся процес занепаду зредукованих; виникли характерні лише для української мови лексеми, напр., *оболонь, гай, луца, яр, полонина, гребля, криниця, жито, зоря, жадати, ховатися* та ін. Звуковими явищами цього етапу розвитку української мови є: перехід *е > о* після історично м'яких приголосних та *ј*, незалежно від наголосу і збереження *е* під наголосом після інших приголосних (*жона* і т. д.); утворення нових *е* та *о* в новозакритих складах; ствердіння приголосних перед *е* та *и*; злиття в одному звуку (фонемі) давніх *ы* та *и*; окреслився перехід *h* в *i* [6, с. 11]. Виразно виявлялися втрачені іншими слов'янськими мовами морфологічні риси (напр., збереження закінчення *-у* в Р.в. однини іменників чол. роду: *роду, меду*; закінчення *-ові, -еві* цих же іменників: *Богові, домові*; форми 3-ої особи однини дієслів 1-ої дієвідміни без кінцевого *-ть* (*може, йде*).

¹ Сучасне українське мовознавство напрацювало кілька загально визначених періодизацій української мови, які, як правило, різняться в частині визначення початків української мови. Згадаймо періодизацію М. Бойчука, яка ґрунтується на радянському розумінні мовного буття Київської Русі (концепція Ф. Філіна). Ю. Шевельов уклав періодизацію, яка значною мірою базується на вивченні історії фонологічної системи української мови. Ю. Карпенко в основу виділення періодів становлення української мови кладе основні фонологічні зміни. В. Німчук пропонує і свою періодизацію української мови, яка, на нашу думку, є досить виваженою й науково обґрунтованою. У статті ми використали термінологію періодизації В. Німчука.

Дослідження засобів творення вищого ступеня порівняння давньоруськоукраїнської мови базується на вивченні умов уживання двох типів компаративних суфіксів, зафіксованих у найдавніших писемних пам'ятках, оскільки в сучасній українській мові всі дериваційні способи творення лексем вищого ступеня порівняння за своїми формальними ознаками до цього часу зберігають зв'язок із цими двома типами творення: прислівникові компаративи на *-е* і прикметникові із суфіксом *-ш-* формально пов'язані з праслов'янським суфіксом **-jьš-*; компаративи прикметників із суфіксом *-иш-*, *-ійш-* (діалектний варіант) пов'язуються з афіксальним утворенням **-ějьš-*.

Уже в праслов'янській мові більш продуктивним, як припускають дослідники, було творення лексем вищого ступеня порівняння за участю своєрідного суфіксального елемента *-ěj-*, яким поширювалася твірна основа. Унаслідок поєднання цього елемента з формантом **-jьš-* (**-ješ-*) виник абсолютно тотожний з ним із функціонального погляду формант **-ějь* (наз. відм. одн. чол. р.), **-ėje* (наз. відм. одн. середн. р.), **-ějьš-і* (наз. відм. одн. жін. р.). Пор. відповідно: *novějь, novėje, novějšī*, яким у старослов'янській і давньоруськоукраїнській мовах відповідають історично засвідчені утворення *novhi, novie, novhiши*. За аналогією до непрямих відмінків (або до наз. відм. одн. жін. р.), у яких елемент *-š-* не перебував в абсолютному кінці слова й підлягав перехідній палаталізації, у праслов'янській мові усталився прикметниковий суфікс вищого ступеня **-ějьš-* > *-hiш-*.

Для усвідомлення причин активізації вживання компаративного форманта **-ějьš-* слід згадати найбільш розповсюджену серед лінгвістів теорію, що стосується походження різновидів засобів творення лексем вищого ступеня порівняння – теорію Вайана-Селіщева [7, с. 137], яка ставить у взаємозалежність будову первинної основи, інтонацію голосного кореня й використання відповідних компаративних суфіксів **-jьš-* або **-ějьš-*. Так, за теорією цих учених, від односилабичних неафіксальних основ із голосним, що мав спадну інтонацію, творився вищий ступінь із суфіксом **-jьš-*, а від односкладових же основ із голосним, який мав висхідну інтонацію, компаративи творилися за допомогою суфікса **-ějьš-*. Від основ, що мали у своєму складі суфіксальний елемент, компаративи творилися також за допомогою суфіксального утворення **-ějьš-*. Деякі положення цієї теорії мають певні вади, на що й вказувала С. В. Бромлей [2, с. 5]. Але більша частина фактів підтверджує те, що зв'язок між старою інтонацією голосного кореня й різновидами компаративних утворень із формантами **-jьš-* або **-ějьš-* справді мав місце на якомусь етапі розвитку слов'янських мов.

Однак уже в найдавніших слов'янських писемних пам'ятках немає різкого розмежування творення компаративів за двома типами (із суф. **-jьš-* або **-ějьš-*) залежно від інтонації: засвідчуються дублетні варіанти від однієї й тієї ж основи, через те, що більша частина слов'янських мов утратила інтонаційні відмінності розрізнення в акцентуації слів ще в доісторичний період [3, с. 354].

Важливу роль у спеціалізації суфіксів відіграв, очевидно, і той факт, що вищий ступінь порівняння як специфічна прикметникова лексема супроводжується метатонією – перенесенням наголосу вихідної форми на формант похідної. Метатонія, для забезпечення якої суфікс *-hiш-* був єдино можливим, особливо виразна у випадках односкладовості основи вихідної форми, хоч і за цієї умови можливо була паралельна сполучуваність обох суфіксів з одними й тими ж основами для творення похідних, частина з яких згодом диференціювалася семантично [4, с. 116].

Тенденції в розвитку компаративних засобів, закладені в праслов'янську добу, знайшли своє продовження в окремих слов'янських мовах, у тому числі і в мові Київської Русі, а також у старослов'янській, із якою наша писемно-літературна мова мала тісні контакти.

Таким чином, писемні пам'ятки раннього періоду давньоруськоукраїнської мови характеризувалися вживанням формантів вищого ступеня в називному-знахідному відмінках однини чоловічого роду *-и* < **-jьš-* та *-hi* < **-ějьš-* (втрата *š* призвела до поширення компаративна в початковій формі елементом *-и*, можливо, саме тут спостерігається дія аналогії [8, с. 171]). Ці суфікси, як і компаративні формати непрямих відмінків *-ьш-* і *-hiш-*, що згодом за аналогією почали вживатися і в називному відмінку, були прямими континуантами компаративних формантів **-jьš-* та **-ějьš-* (у непрямих відмінках перед флексіями *š* зберігався, а формант ускладнювався елементом *j* (*-ьш-* < **-jьš-j-*; *-hiш-* < **-ějьš-j-*, де *jь* > *и*, а *sj* > *š* > *ш*>).

Теоретично компаратив можна утворити від будь-якого якісного прикметника або якісно-означального прислівника, але кількість уживаних у писемних пам'ятках ранньої історичної доби утворень вищого ступеня все ж обмежена. Навіть у такій значній світській пам'ятці як "Слово о полку Ігоревім" прикладів уживання компаративна ми не знаходимо. "Повість временних літ" також містить малу кількість прикладів уживання вищого й найвищого ступеня порівняння. Але і на основі того, що збереглося в мові писемних пам'яток, ми можемо простежити тенденції в розвитку цієї лексико-граматичні категорії.

Виявлені в опрацьованих писемних джерелах, що ілюструють лексико-дериваційні процеси ранньої епохи розвитку давньоруськоукраїнської мови, випадки уживання лексем вищого ступеня порівняння свідчать про значне домінування вторинного в часі типу творення компаративів (із допомогою суфікса -ни): Манасии... то *безаконнни*... преже ~го ц/с/рствоваввшимь (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 107в); *бесловеснни* скота ~сть (Усп. зб. XII–XIII, 305); сто ли *блаженн*~ добро хвальна оуста носити (Ізб., 1076, 96), что ли *блаженнши* сих отцевъ (КП, XIII СП. XV, 103) та ін. Нашъ царь *богатнн* тебе... множеством воя (Д.З., XII–XIII, 281) та ін.; и звери въс#кого *бридъчан*~ (Усп. зб., XII–XIII, 462); чьто бо бн т#же и *блднн*~ първо~ (Усп. зб., XII–XIII, 310); и лежаше хлнбъ на ни *блнн* сннга (Ап., XII, 160) та ын.; ... мирьскнмъ же *легчн*~ и *веселнн*е (ХА, XI, сп. XIII–XIV); гннвъ похваленью *възлюбленнн* (ХА, XI, сп. XIII–XIV); се бо днло *внтрнн*е~ въснаха~ въздоуха... (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 303); и того *грознн*е в Киевн всн/м/ зр#щи/м/. бывшую с/о/лнцю м/с/цемъ (ЛК, XII, сп. XV, 157); *дхвнннн*ше слово слышати (Ха, XI, СП. XIII–XIV, 359) та ін.; и на многа *зпннн*а того безаконъ> чин#ше (ЛГВ, XIII, сп. XV, 869) си# же бншетъ емоу всихъ *млнн*е (ЛГВ, XIII, сп. XV, 287); дроугыи же *мокрнн* ... (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 184г); *моужьственнннн*ихъ ли хытрие (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 495); кажды знихъ... *мудрейшнн*/у/ ... надругого хочеть бити (ХА, XII, сп. XV, 137); истинно ~динннн~ *незавиднннн*ше (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 353); Египт#же *безумнннн*ше и *неразумнннн*ше сих... (Ап., XII, 220); >ко нн/с/ първввы> *первнннн*... (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 272); яко вснхъ языкъ *поганннн*ши... (КП, XIII, сп. XV, 191); кто Петра *ревнннн*тел/н/н~? (ХА, XI, сп. XIII–XIV? 152); а > *силннннн*ши поущю другы> полки (ЛК, XII, сп. XV, 385); Сия вся... *сквернейша*... (Ап., XII, 220); рекъше *скорннн*ше (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 243); *стюднннн*ша выспръ же огн# соуш> вода... (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 302); озеро... *черннн*и смолы... (Д.З., XII–XIII, сп. XVI, 280); *чистнннн*шаа вещь... (Ап., XII, 284) та інші аналогічні утворення.

Зупиняючись конкретніше на фонетичних змінах при творенні компаративних дериватів за допомогою суфікса -ни, зауважимо, що особливостю твірних основ із кінцевими задньоязиковими приголосними є наявність чергування *г, к, х* із шиплячими в лексемах вищого ступеня порівняння перед суфіксальним *н* (результат першої палаталізації), пор.: *благ* – *блажае* (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 99а); *крпкъ* – *крпчае* (Ап, XII, 146); *льгк* – *легчн*~ (ХА, XI, сп. XII–XIV, 25) та ін. Зміна ж *н* на *а* в дериватах вищого ступеня відбулася пізніше, бо задньоязикові приголосні перед *а* не палаталізувалися. Але вже в старослов'янській мові на подібних компаративах відобразився вплив утворень типу *добрнн*, *старнн* (з *н* після непалатального приголосного): з *н* стали творитися компаративи, що мали *ч, ж, ш* перед формантом вищого ступеня (пор.: *множннн*ш#). Це новоутворення виникло тоді, коли *н* після *ч, ж, ш* не змінювався голосним *а*, як і у формах наказового способу (пор.: *покажете*) [7, с. 139–140].

Творення компаративів від прикметників із суфіксом -ък- (-ък-) відбувалося безпосередньо від кореня (перший тип із суф. -ии) – це свідчить, що подібні утворення вищого ступеня існували вже тоді, коли вживалися форми таких прикметників без цих суфіксів. Лексеми ж вищого ступеня, утворені від основи, поширеної суфіксом -ък- (-ък-), -ок- (-ек-) – явище порівняно пізнє (пор.: *бридъчае* (Усп. зб., XII–XIII, 462), *легчн*~ (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 1516), *ловчес* (ЛГВ, XIII, сп. XV, 932). За словами С. В. Бромлей, уживання форм вищого ступеня від основ із суфіксом -ък- (-ък-) було в найстаріших як старослов'янських, так і руських писемних пам'ятках надзвичайно обмеженим [3, с. 454]. Такі основи (через наявність суфікса) споконвічно мали тільки компаративний формант -ни. Асимілятивна зміна на межі

морфем *к* на *ч* виникла в результаті впливу наступного голосного переднього ряду *h* на задньоязиковий приголосний твірної основи.

Поодинокі випадки вживання компаративів із суф. -*hш*- (пор.: *искренhша* (Ап., XII, 204), *скорhше* (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 243), *остриши* (Там само, 150)) репрезентують сучасний компаративний формант української мови -*іш*-. “Прямий зв’язок старовинного суфікса -*hш*- із сучасним -*іш*- цілком природний. Витворення -*іш*- з -*hш*- > -*йш*- могло статися через асиміляцію *ј* до наступного *ш* з дальшим стягненням (скороченням) подовженого (подвоєного) *ш*: -*йш*- > -*ішш*- > -*іш*-. Діалектні форми з подовженим *ш*, здається, можуть підтвердити це припущення, висловлене ще у 60-х рр. XIX ст. проф. О. Огоновським” [1, с. 222]. Наше дослідження дає можливість уточнити одне із зауважень С. П. Бевзенка про те, що “суфікс -*іш*- у вигляді -*hш*- фіксується вперше в українських пам’ятках XIV ст.” [1, с. 222]. Існування цього форманта відоме ще в давній руськоукраїнський період розвитку української мови, про що й свідчать наведені приклади.

Менш поширеними в писемних пам’ятках ранньої історичної доби є утворення вищого ступеня порівняння з формантом -*и* (первинний тип творення компаративів): *и Саоуль всі/х/ Изл}ль#нъ вышии* (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 127), властью же сана *вышьши...* (ЛК, XII, сп. XV, 592) та ін.; *пи>ниці# бhсьнааго гории ~сть* (Ізб., 1076, 89 зв.); *и гоушьша>* *и злhина>* *~линьскі/х/ суще ихъ помышлени>...* (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 73); *Ви могли дальше не слышать голоса нашего* (Ап., XII, 162); *а поиди лhпле в Киевъ* (ЛІ, XII, сп. XV, 170 зв.), *для лhпшого зрозумі#...* (ХД, XII, сп. XV, 14); *сподобиша/с/ паче наши/х/ стхъ ап/с/льскы/х/ словесъ* (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 248), *и оукраси ю паче инhхъ ц/е/ркиви* (ЛК, XII, сп. XV, 163); *хоужьша>* *надежда ихъ...* (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 88), *Кака ли азъ царя твоего хужши есмь...* (Ап., XII, 142) та ін.

Наведені приклади компаративних дериватів ще в доісторичний період зазнали впливу ряду фонетико-морфологічних процесів: а) частина похідних утворень вищого ступеня порівняння повністю не відображає морфемний склад відповідних прикметників нульового ступеня (втрата -*ьк*-, -*ьк*-). Причина цього явища, як зазначалося раніше, лежить у тому, що старі слова з суф. -*ьк*-, -*ьк*- одержали останні, коли вже лексеми вищого ступеня існували в мові (пор.: *выськ* – *выше*, *вишший*, *горьк* – *горию*); б) ряд компаративів, утворених за першим типом (із суф. -*и*), ілюструють рефлексію кінцевого приголосного твірної основи під впливом праслов’янського суфікса *-*ьш*- (пор.: *вышии*, *гоушьша>*, *моложьшюю*). Приблизно в один і той же період із дією першої палаталізації відбулася зміна кінцевих приголосних твірних основ *с* та *з*, які, сполучаючись з *ј*, спочатку стали пом’якшеними, а потім змінилися на *ш* та *ж* (асиміляція за місцем творення). Реконструювати цей процес можна на прикладі творення компаратива *гоушьшии* від основи *гоус-*gus-ьш+ј* > *гоушьш+и*, бо *sj* > *ш*. Виникнення в основі вищого ступеня *ж* (молод- > *моложьшии*, худ- > *хужии*) є наслідком артикуляційних змін звукосполучення (через *dz*), що притаманне мові діалектного масиву східних слов’ян.

Прикметникові основи *высок*-, *гор*-, *дълг*-, *низ*-, починаючи з XIV століття, характеризуються здатністю творити дублетні деривати із суф. -*и* та -*и* (пор.: *вышии* і *выша>*, *горию* і *горhe*, *дальше* і *должhe* та ін.). Це підтверджує активність уживання компаративного форманта -*и*.

Творення дериватів вищого ступеня за двома типами рідко, але спостерігається і в пам’ятках писемності XI–XIII ст.: *ближе да пристоуп#/т/* (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 549), то токмо имъ *ближеи* боудоуть (ГПР, сп. XIII–XIV, 1282, л. 624); *а поида борже* (ЛГВ, XIII, сп. XV, 758), *Инд#ны же...* *гл/аго/ть соуца и борзhиша* (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 73); *и глоубльша>* *ихъ вол#* (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 73), *глоублh~* (Там само, 189а); *Соломонъ бы/с/ горжию* *всhхъ ц/е/с/а/рь* (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 92г), *что же Иуды горжh~?* (Там само, 99а); *дале* *будете мо/л/чати...* (ХД, XII, сп. XV, 7), *А оттолh далhe* *10 сажень...* (Там само, 38).

Паралельні утворення від однієї й тієї ж твірної основи свідчить про суттєве зростання активності вживання компаративного форманта -*и*, хоча спостерігається і зворотний процес. Так, від основи стар-, яка здавна могла бути твірною для компаратива із суфіксом -*и* (через наявність складотворчого *р*), уже в XII ст. уживалися компаративні деривати із суфіксом -*и*. На думку С. В. Бромлей, це

свідчить про підрівнювання членних форм від основи стар- до форм типу *меньший*, *лучший* і под. [3, с. 446].

Матеріал досліджуваних пам'яток відображає те, що основи на зубні приголосні, утворюючи компаративні лексеми, ілюструють взаємодію між двома типами творення вищого ступеня порівняння. Процес цей проявляється в можливості оформлення однієї й тієї ж основи за двома типами творення із збереженням закономірностей, притаманних кожному типу. Такий вид взаємодії характеризується як найбільш давній процес взаємодії типів творення дериватів вищого ступеня порівняння із збереженням усієї сукупності ознак. Його специфіка проявляється тим, що в епоху виникнення цієї взаємодії, фонетичні відношення, пов'язані з утворенням вищого ступеня від основ на зубні приголосні, були ще актуальними, через що механічне суміщення основ і компаративних формантів, що належать до різних типів творення вищого ступеня, було не можливим, бо ж із з або *д*, *ш* із *с*, *щ* із *ст* не могли виступати перед *h* і його замінами.

Морфологізація чергування робить протиставлення зубних приголосних шиплячим у кінці основи, ознакою певних морфем, унаслідок чого основи вищого ступеня на шиплячий уже не є за цією ознакою лише органічною частиною утворень за типом із суфіксом *-и*; у якості самостійної морфемі основа з кінцевим шиплячим може виступати із суфіксом другого типу творення. Поряд із відношенням типу *борже – борзѣ* виникають нові відношення: *выше – вышѣ*, *ближе – ближайший*, *хуже – хуже*, де основа з ознакою одного типу творення виступає із суфіксом іншого типу творення [3, с. 397].

Прикметникові основи, що закінчуються на губні приголосні, при творенні дериватів вищого ступеня порівняння, подібно до основ на зубні приголосні, до деякої міри характеризуються чергуванням приголосних у кінці твірної основи. Якщо в основах на зубний приголосний протиставлення за типом творення компаративів виражається відношенням шиплячого (тип творення із суф. *-и*) до відповідного зубного (тип із суф. *-и*), то в основах на губний приголосний в аналогічній ситуації воно могло виражатися відношеннями групи "губний + л" до відповідного губного: *глоубльша* > (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 73) – *новѣища* > (Там само, 39в). Але таке протиставлення для твірних основ на губний приголосний є хистким, оскільки вже в ранніх пам'ятках писемності фіксуються випадки вживання дериватів вищого ступеня відповідних основ, утворених за типом із суфіксом *-и*, у яких відсутній епентетичний *л*: *глоубльша* > (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 39б), *лѣпшого* (ХД, XII, сп. XV, 14). І, навпаки, є приклади вживання епентетичного *л* у формах із компаративним суфіксом *-и*: *глоублѣ* > (ХА, XI, сп. XIII–XIV, 18Уа), *крѣплѣ* (Ап., XII, 214). Можливо, утрата *л* у дереватах вищого ступеня, що творяться за типом із суфіксом *-и*, пов'язана з певною фонетичною позицією, зокрема в непрямих відмінках, яка спричинила спрощення у групі приголосних.

Взаємодія між типами творення компаративів від основ на губний приголосний проходила, як свідчать дані дослідження, в напрямку від форм, утворених за типом із суфіксом *-и*, до форм із компаративним формантом *-и*: *крѣплии – крѣплѣи – крѣплѣи; лѣплѣ – лѣплѣи*.

Слід зауважити, що творення компаративів від однієї основи за двома типами не впливало на його лексичне значення. Перехід творення вищого ступеня від одного типу до іншого, наявність ряду дублетних форм вищого ступеня свідчить про певний етап розвитку слов'янського ступенювання, коли більшістю з слов'янських мов було втрачено інтонаційну обумовленість вибору типу творення компаратива. Такий стан речей призвів до того, що уже в праслов'янський період намітилася більша продуктивність одного із різновидів творення вищого ступеня порівняння – типу *с* суфіксом **-ѣъѣ* > *-и*, який, очевидно, ще до виникнення перших творів слов'янської писемності виходить за рамки кола своєї попередньої дії. Зростання продуктивності саме цього типу творення компаратива в матеріалі писемних пам'яток зумовлене ще й тим, що переважно для книжної мови Київської Русі характерним є складання основ, найчастіше поєднане з суфіксацією [5, с. 275]. Від складних прикметникових основ могли творитися компаративні лексеми тільки за другим типом (пор.: *благороднѣи*, *бесловесьнѣи*, *законопреступнѣи* та ін.). Протиставлення типів творення компаративів (із суф. *-и* або *-и*) спостерігається тільки в односкладових або колишніх односкладових основах (в останньому

випадку – так звані повноголосні основи). Двоскладові й багатоскладові основи здавна були оформлені тільки суфіксом *-ли*, внаслідок того, що в більшості випадків у своєму складі мали більш або менш давні суфіксальні елементи.

Спостереження над уживанням компаративів у ранніх писемних джерелах показує, що для епохи найдавніших пам'яток давньоруськоукраїнської писемності творення лексем вищого ступеня порівняння з тим або іншим компаративним формантом також не спиралося ні на які живі закономірності мови і було тільки лексично закріплене за кожною окремою основою.

Мові писемних пам'яток досліджуваного періоду характерне нерівноцінне вживання прикметникових і прислівникових компаративів. Велика кількість адвербіальних утворень вищого ступеня порівняння в пам'ятках писемності XI–XIII ст. є закономірним явищем, оскільки прислівниковий компаратив на ранній стадії розвитку книжної мови активно вживався в ролі предиката.

Досліджуючи матеріал писемних пам'яток раннього історичного періоду, що, ймовірно, написанні на території сучасної України, ми спостерігаємо вживання прикладів компаративних дериватів, які ілюструють усі закономірності розвитку цієї граматичної категорії як на фонетичному, так і на морфологічному рівнях.

Умовні скорочення

Ап. – Апокрифи // Памятники лит. Древней Руси XII век. – М., 1980.

Д.З. – Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / подгот. к печ. Л. Н. Зарубин. – Л., 1932. – 28 с.

Ізб.1076 – Изборник 1076 г. / изд. подгот. В. С. Гольщенко и др. – М., 1965. – 1091 с.

КП – Абрамович Д. Києво-Печерський патерик: Вступ. Текст. Примітки. – К., 1991.– 231 с.

ЛГВ – Галицько-волинський літопис // Ипатьевская летопись. – 2-е изд. // Полн. собр. рус. летописей. – Т. 2. – СПб., 1908. – С. 715–938.

ЛІ – Ипатьевская летопись. – 2-е изд. // Полн. собр. рус. летописей. – Т. 2. – СПб., 1908. – 938 с.

ЛК – Київський літопис // Ипатьевская летопись. – 2-е изд. – СПб., 1908. – С. 284–715 / Там же/.

Усп. зб. – Успенский сборник XII–XIII вв. / изд. подгот. О. А. Князевская и др. ; под ред. С. И. Коткова. – М., 1971. – 752 с.

ХА – Житъе и хождение Данила, Русьскыя земли игумена, 1106–1108 / Текст воспроизведен по древнейшему списку XV в., изд. Праслав. палест. о-вом. – СПб. : Глазунов, 1896.

Література

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960.
2. Бромлей С. В. История образования форм сравнительной степени в русском языке XI–XVII вв. : автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Бромлей С. В. – М., 1954.
3. Бромлей С. В. К истории образования форм сравнительной степени в русском языке / С. В. Бромлей. – М., 1957.
4. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К., 1978.
5. Исторична грамати́ка української мови / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко. – К., 1962.
6. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови / В. В. Німчук // Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 3–12.
7. Селищев А. М. Старославянский язык / А. М. Селищев. – М., 1952. Ч. 2. – 1952.
8. Хабургаев Г. А. Старославянский язык / Г. А. Хабургаев. – М., 1986.

УДК 81'367.624

СЕМАНТИКО-МОРФОЛОГІЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ ПРЕДИКАТІВ ОЗНАЧЕНОЇ КІЛЬКОСТІ

Кавера Н. В.

У статті запропоновано докладнішу семантичну класифікацію предикатів означеної кількості в українській мові, виокремлено й охарактеризовано значення трьох груп цих предикатів, з'ясовано їх морфологічну природу.

Ключові слова: предикат кількості, предикат означеної кількості, дробові числівники, збірні числівники.

В статье предложено более подробную семантическую классификацию предикатов определенного количества в украинском языке, выделено и охарактеризовано значения трёх групп этих предикатов, установлено их морфологическую природу.

Ключевые слова: предикат количества, предикат определённого количества, дробовое числительное, собирательное числительное.

In the article more elaborate semantic classification of predicates of the definite quantity is offered in Ukrainian, three semantic groups of these predicates are singled out, morphological means of their explication are defined.

Key words: predicate of quantity, predicate of the definite quantity, fractional numerals, collective numerals.

Предикати кількості (кількісного стану) багато мовознавців виділяє в окремий семантичний клас [4, с. 109; 10, с. 93; 12, с. 140; 15, с. 245–252; 18, с. 197; 17, с. 151; 2, с. 5; 14, с. 117–118; 8, с. 134]. Їм відводять найпериферійніше місце серед інших семантичних класів предикатів [4, с. 109; 5, с. 257; 12, с. 140; 18, с. 197]. Проте “периферійність” предикатів кількості, на думку І. Р. Вихованця, зовсім не означає їхньої меншої функціональної ролі в граматичній структурі сучасної української мови [4, с. 109].

Семантична суть предикатів кількості полягає у визначенні кількісної характеристики (ознаки) предмета [5, с. 257–258; 12, с. 141]. В українському мовознавстві не маємо єдиної семантичної диференціації предикатів кількості, що зумовлено передусім різними підходами до визначення кількісної характеристики істот або предметів. Одні дослідники поділили предикати кількості на два семантичні підкласи – означено-кількісні й неозначено-кількісні відповідно до двох основних семантичних груп числівників як спеціалізованих морфологічних засобів їх вираження [4, с. 110; 13, с. 128]. Інші запропонували в семантичній диференціації цих предикатів ураховувати два чинники: 1) характер означеної предикатом кількості; 2) спосіб встановлення кількісної характеристики (безвідносно до кого-, чого-небудь чи у зв'язку з ким-, чим-небудь, через порівняння). Залежно від характеру означеної предикатом ознаки вони розмежували предикати означеної кількості, предикати неозначеної кількості та предикати приблизної кількості, а за способом встановлення кількісної характеристики – предикати кількісно-співвідносної ознаки предмета та предикати кількісно-змінної ознаки предмета [7, с. 24–26]. На цих засадах, але з певними модифікаціями ґрунтуються й інші семантичні класифікації предикатів кількості. Зокрема, у їх межах виділяють статично-кількісні предикати, динаміко-кількісні предикати та кількісно-вікові предикати [10, с. 93]. Найдокладнішою є семантична диференціація предикатів кількості, у якій виокремлено шість основних різновидів: 1) предикати власне-кількості (точно означеної кількості); 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати розподільної кількості; 5) предикати кількості-відношення; 6) предикати динамічно-кількісної ознаки [16, с. 15]. До речі, центральними серед них вважають предикати власне-кількості, неозначеної кількості, приблизної кількості та розподільної кількості, які морфологічно експлікують у різний спосіб числівники, а семантичну та морфо-

логічну периферію предикатів кількості сформовано з предикатів кількості-відношення та динамічно-кількісної ознаки [16, с. 22].

Кількісна ознака предмета – семантичний різновид значення стану. Відповідно в широкому витлумаченні: предикати кількості (кількісної ознаки) становлять семантичний різновид предикатів стану.

Виокремлення предикатів, що виражають кількісні характеристики предметів, спричинило проблему їхнього морфологічного вираження. І. Р. Вихованець спочатку вважав, що “предикати кількості морфологічно оформилися у клас слів, що за семантичними, морфологічними і синтаксичними ознаками не входить у систему частин мови як їх компонент. Типове вживання при опорних іменниках спричинило повну або часткову нівеляцію граматичних категорій і звичайне перетворення числівника на супровідну щодо опорного іменника лексичну морфему, яка конкретизує морфологічну категорію числа іменника” [4, с. 110; 3, с. 31]. Нечастиномовний статус слів кількісної семантики підтверджує і М. В. Мірченко. Спираючись на теорію Є. Куриловича про морфемний статус числівника [9, с. 67], він констатує, що “значення числа асоціюється із уживанням при іменниках особливих лексичних морфем, які супроводять останні й не мають частиномовного статусу” [12, с. 140]. Пізніше І. Р. Вихованець обґрунтував ідею, що предикати кількості морфологічно оформилися в клас числівників, специфічні ознаки яких виявляються в синтаксичних зв'язках з іншими словами, передусім з іменниками [5, с. 257].

Досліджуючи семантичні різновиди суб'єктної синтаксеми кількісної ознаки, О. Г. Межов розширив морфологічний потенціал предикатів кількості за рахунок прислівників та дієслів, які позначають достатню чи недостатню кількість (*вдосталь, достатньо, недостатньо, (не) бракує, (не) вистачає, (не) досить* тощо), а також іменників з кількісним значенням (*жменька, ряд, море, низка* та ін.) [11, с. 81–82].

К. Г. Городенська, з'ясовуючи проблему частиномовного оформлення предикатів кількості, зробила висновок про їхній зв'язок з чотирма частинами мови – числівником, прислівником, іменником та дієсловом, проте домінуюча роль в цьому ряду морфологічних класів належить числівнику [7, с. 26].

Мета дослідження полягає в тому, щоб запропонувати докладнішу семантичну класифікацію предикатів означеної кількості в сучасній українській мові, встановивши їх значення та морфологічну природу.

Залежно від характеру та способу вираження кількості виокремлюємо чотири значеннєві різновиди предикатів кількісної ознаки: 1) предикати означеної кількості; 2) предикати неозначеної кількості; 3) предикати приблизної кількості; 4) предикати розподільної кількості.

Предикати означеної кількості передають точно визначену кількість предметів, осіб або частин від цілого. Відомо, що означено-кількісне значення має три способи вираження: а) у цілих одиницях; б) як сукупність, як одне ціле; в) як частина від цілого [1, с. 26]. Це дає підстави виокремити в межах предикатів означеної кількості такі значеннєві групи: 1) предикати власне-кількості; 2) предикати із семантикою збірної (сукупної) кількості; 3) предикати на позначення кількості частин від цілого.

Предикати власне-кількості передають точну кількість істот або конкретних предметів у цілих одиницях. Вони формують ядро предикатів означеної кількості й морфологічно виражені означено-кількісними числівниками. Ця група предикатів означеної кількості передає надзвичайно складну та ієрархічно побудовану сукупність кількісних понять, на основі яких виокремлюємо:

а) предикати зі значенням одиничної кількості, виражені числівниками **один, одна, одно (одне)**: *Оце і вся господа. І вона одна тут на великому просторі* (І. Багрянний); *І Київ це тут є десь один* (І. Багрянний); *А серце – одне* (В. Крищенко);

б) предикати на позначення одиниць першого десятка: *два, дві, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять*: *Там, біля села, стояли й баби снігові, було їх три...* (В. Шевчук); *І хоч на світі сторони чотири, я тут живу, бо я цей край люблю* (Л. Костенко); *Сто років будеш жити, і діток буде п'ять* (Л. Костенко); *Нас, невісток, було сім, а дочок було вісім, то й зятів вісім, та малих у кожного!* (І. Багрянний);

в) предикати на позначення десятків та десятків з одиницями: *Чужинських воїнів було десять...* (В. Чемерис); *Їх [церков] одинадцять у цьому місті* (І. Багрянний); *Таких палубів сімнадцять...* (О. Гончар); *Нас було шістдесят* (Ю. Смолич); *Ранених у летучці було триста, носилок двадцять, а хвилин сорок* (Ю. Смолич); *Вже порахували гостей, і чийсь голос ствердив безпомилково, що їх “двадцять чотири”!* (І. Багрянний);

г) предикати на позначення сотень, сотень з десятками та одиницями: *... круж мене руки Ваші стали, мов їх було не дві, а двісті* (І. Жиленко); *Нас було сто двадцять, і від цього було легше* (Ю. Смолич); – *А... а українців поміж них... скільки? – Сто дев’ятнадцять!* (Ю. Смолич); *Тут їх [людей] немало, небагато – триста сорок чоловік* (І. Багрянний);

д) предикати на позначення тисяч, тисяч з сотнями, десятками та одиницями: *Бо треба було їх [журавликів] – тисячу?* (С. Йовенко); *Щоб отаку домну нагодувати рудою, самих каталів треба було б тисячу чоловік* (О. Гончар); *Скільки нас тут? Кажуть, сто тисяч* (О. Гончар); *До людської любові доріг сто тисяч До твоєї прихильності – Тільки одна* (В. Крищенко);

е) предикати зі значеннями мільйонів та мільярдів: *Поетів ніколи не був мільйон* (Л. Костенко).

У межах предикатів, виражених означено-кількісними числівниками, виділяємо предикати, що вказують на вік людини чи істоти, зрідка – якогось предмета: *Мені було десять, тобі дванадцять, Садако* (С. Йовенко); *Двадцять п’ять років! А я всіх маю двадцять п’ять* (І. Багрянний); *Все правда. Те, що тридцять* (І. Жиленко); *Вам сорок люба?* (І. Жиленко); *От мені і шістдесят* (І. Жиленко); *Було йому без року дев’яносто* (Л. Костенко); *Тобі ж сто літ опівночі!..* (С. Йовенко); *Було Вам сто десять років...* (Л. Костенко); *Мені тоді, виходить, уже було тисяча літ, а може, й дві тисячі* (Р. Федорів). Ці предикати сполучаються здебільшого з іменниками виміральної семантики *рік, літа*, вжитими у формі родового відмінка.

Другу групу предикатів означеної кількості морфологічно виражають збірні числівники. Вона позначає частину тих кількісних понять, що й предикати власне-кількості, з тією лише відмінністю, що їхнє значення кількості представлене як сукупність, як одне ціле (пор.: *Хлопців – два* і *Хлопців – двоє*). Це два способи вираження певної кількості: *хлопців два* – розчленована кількість, *хлопців двоє* – сукупна кількість [1, с. 28]. І. Р. Вихованець вважає, що позначувані сучасними збірними українськими числівниками кількісні відношення не завжди стосуються значення власне-збірності, а в сукупності означено-кількісних числівників сучасної української мови спостерігається поступова нейтралізація протиставлення змісту кількісних відношень, колись передаваних власне-кількісними й збірними числівниками в парах на зразок *два* і *двоє*, *три* і *трое*, *чотири* і *четверо*, *п’ять* і *п’ятеро* [6, с. 160]. З огляду на це предикати власне-кількості та предикати збірної кількості відмінні тільки з функціонального погляду, тоді як семантика предикатів збірної кількості не відрізняється від семантики предикатів власне-кількості. Саме тому предикати збірної кількості слід кваліфікувати як формальний, а не семантичний різновид. Асимілювати предикати збірної кількості предикатами власне-кількості не вважаємо за доцільне, бо “поширювана лише формальна відмінність збірних від власне-кількісних числівників не призводить до зникнення цієї числівникової групи, а сприяє її функціонально-стильовій спеціалізації і сполучувальному вирізненню” [6, с. 160]. На відміну від предикатів власне-кількості, що передають надзвичайно складну й розгалужену ієрархію кількісних понять, функціональний ряд числівникової збірності регулярний переважно в межах від *двох* до *двадцяти*, іноді трапляється лексема *тридцять*, напр.: *Можливо, тому, що їх [бійців] було двоє: двом завжди легше* (О. Гончар); *І от нас троє...* (В. Винниченко); *Дозорців було троє...* (В. Чемерис); *Їх було четверо* (І. Багрянний); *Борсаються впіймані: їх [горобців] п’ятеро* (В. Барка); *Слонів – ціле стадо: старих – шестеро і підслоників – трійця. Мої діти, їх семеро, а їсти нічого* (В. Барка); *Він був один – їх четверо* (Ю. Смолич); *Ой, діточок у мене дванадцять...* (В. Чемерис); *...їх було в камері аж двадцять четверо* (І. Багрянний).

Третя значеннєва група предикатів означеної кількості – предикати кількості частин від цілого – вказує на точну кількість частин, виділених у складі цілого.

Морфологічно вона виражена дробовими числівниками. Вони являють собою аналітичні структури, представлені поєднаннями власне-кількісних числівників і субстантивованих порядкових прикметників. Предикати кількості частин від цілого широко поєднуються з іменниками, що означають предмет виміру або одиницю виміру (*грам, кілограм, літр, рік* тощо) і вживаються у формі родового відмінка, напр.: *Розчину потрібно одна третя; Городу мені лишилося одна п'ята; Напій натуральний, не містить консервантів, а цукру лише три цілих сім десятих грама.*

Серед морфологічних засобів вираження предикатів зі значенням кількості частин від цілого є слова *пів, півтора, півтори, півтораста*, що у складі дробових числівників утворюють окрему групу [6, с. 163], напр.: *На сьогодні різних Ягничів у них тут пів-Курайвки* (О. Гончар); *Меду залишилося півбанки; Води є півтора відра; Курчат було півтораста.*

Окрім спеціалізованих числівникових, є й інші засоби вираження предикатів означеної кількості, серед яких відчислівникові іменники на зразок *десяток, сотня* тощо, напр.: *Цукерок лише десяток, а малюків значно більше; У нас же гвинтівок тільки сотня...* (Ю. Смолич); *А хто зна, скільки тих грудок має бути? Сотня? Тисяча?* (Р. Федорів). На думку К. Г. Городенської, вони становлять периферію засобів вираження точної кількості, оскільки “на власне-семантичному рівні цим іменникам і співвідносним із ними числівникам відповідає той самий предикат кількості” [7, с. 24].

До неспеціалізованих належить іменниковий предикат означеної кількості, що вказує на вік осіб або деяких реалій рослинного чи тваринного світу, на зразок *шестилітка, семилітка* і под., напр.: *Ось Марійка й семилітка* (В. Шевчук); *Його Марійка вже шестилітка...* (В. Шевчук); *Айстра – однолітка.*

Семантику точної кількості предметів або істот визначають предикати, морфологічно експліковані відчислівниковими прислівниками. До речі, відчислівниковий тип адвербіальної деривації в сучасній українській мові є непродуктивним та об'єднує невелику кількість прислівників [6, с. 319]. З-поміж них у ролі предикатів можуть функціонувати тільки ті, що постали з форм місцевого відмінка збірних числівників і прийменника **в (у)** (*удвох, утрьох, учотирьох* тощо): *Коли ми вдвох, я – віриш – наповняюсь змістом...* (О. Гончар).

Отже, предикати означеної кількості становлять три семантичні групи: 1) предикати власне-кількості; 2) предикати із семантикою збірної (сукупної) кількості; 3) предикати на позначення кількості частин від цілого.

Предикати означеної кількості мають широкий потенціал чітко ранжованих морфологічних засобів вираження, що охоплює три частини мови – числівник, прислівник та іменник. Їхній стрижень становлять означено-кількісні числівники. Периферію засобів експлікації предикатів кількості формують функціонально подібні до них прислівники та іменники.

Виконуючи роль складеного присудка двоскладного речення, предикати означеної кількості перебувають у сильній формально-синтаксичній позиції. У цій функції найповніше розкривається їхній валентний потенціал та формально-синтаксична специфіка сполучуваності. Предикати кількості переважно є типовими одновалентними одиницями. Вони відкривають лише лівобічну позицію суб'єкта кількісної ознаки.

Література

1. Арполенко Г. П. Числівник української мови / Г. П. Арполенко, К. Г. Городенська, Г. Х. Щербатюк. – К. : Наук. думка, 1980. – 242 с.
2. Васильев Л. М. Системный семантический словарь русского языка. Предикаты свойства, поведения и звучания : учеб. пособ. / Л. М. Васильев. – Уфа, 2000. – Вып. 2. – 146 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.

6. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академ. граматика укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 398 с.

7. Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості / К. Г. Городенська // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2002. – № 5. – С. 23–26.

8. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.

9. Курилович Е. Деривация лексическая и деривация синтаксическая : К теории частей речи / Е. Курилович // Курилович Е. Очерки по лингвистике : сб. статей. – М. : Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 57–70.

10. Межов О. Г. Типи предикатів і їх вплив на семантичні властивості суб'єктних синтаксем / О. Г. Межов // Суспільствознавчі науки та відродження нації : зб. наук. праць; М. І. Дубина та ін. (ред.); Волинський державний університет імені Лесі Українки, Волинський академічний дім. – Кн. 3. – Луцьк, 1997. – С. 92–94.

11. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Межов Олександр Григорович. – Луцьк, 1998. – 208 с.

12. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко. – Луцьк : Вежа, 2001. – 340 с.

13. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., перероб. – Луцьк : Вежа, 2004. – 389 с.

14. Мразек Р. Количественный предикат и его связь с двухбазисными структурами / Р. Мразек // Československa rusistika. – Praha, 1973. – № 3. – С. 115–118.

15. Попович Н. М. Предикати кількості в сучасній українській мові / Н. М. Попович // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія : зб. наук. праць. – Чернівці, 2000. – Вип. 83. – С. 244–252.

16. Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : дис. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Попович Наталія Михайлівна. – Чернівці, 2002. – 169 с.

17. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения (Семиологическая грамматика) / Ю. С. Степанов. – М. : Наука, 1981. – 360 с.

18. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підруч. / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2004. – 406 с.

УДК 811.161.1'367

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРАМАТИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ ПОЯСНЕННЯ**Кадочнікова О. П.**

У статті проаналізовано основні засоби зв'язку предикативних компонентів складних сполучникових речень з пояснювальними семантико-синтаксичними відношеннями, простежено кореляцію синтаксичних зв'язків, що оформлюють пояснювальну семантику, на рівні простого і складного речень.

Ключові слова: пояснювальні відношення, складне речення, граматичні та лексичні засоби зв'язку, інтонація.

В статье проанализированы основные средства связи предикативных частей сложного предложения с пояснительными семантико-синтаксическими отношениями, сделаны наблюдения над корреляцией синтаксических связей, оформляющих пояснительную семантику, в простом и сложном предложениях.

Ключевые слова: пояснительные отношения, сложное предложение, грамматические и лексические средства связи, интонация.

In the article the means of connection of predicative components of complex conjunctive sentences with explanatory meaning are analyzed, correlation of syntactic connections that design explanatory semantics at the level of simple and complex sentences is noticed.

Key words: explanatory relations, complex sentence, grammatical and lexical communication means, intonation.

Дотепер хитка, невизначена позиція складних речень з пояснювальними семантико-синтаксичними відношеннями у системі граматичних одиниць української мови унеможлиблювала ґрунтовні описи їхньої синтаксичної організації, однак саме детальний аналіз формально-граматичної структури речення є визначальним класифікаційним критерієм таких одиниць у системі синтаксичних конструкцій. Метою пропонованої праці є характеристика основних засобів зв'язку частин пояснювальних складних речень.

Спостереження над будовою аналізованих конструкцій доводять, що будова таких одиниць близька як до паратактичних, так і до гіпотаксичних структур. Про це свідчить не тільки розподіл інформації на головну й додаткову, що дозволяє виокремити формально підпорядковувальний і підпорядкований складники, але й спосіб, у який вони взаємодіють. Досліджувані речення формують два різновиди конструкцій, які за конструктивними особливостями умовно наближаються до сурядних та підрядних нерозчленованої структури.

Грамматичне значення пояснення у складних реченнях набуває цілісності й довершеності саме завдяки поєднанню предикативних частин за допомогою пояснювальних сполучників, а отже, – можемо чітко зафіксувати позицію досліджуваних одиниць у загальній складній граматичній конструкції сполучникового типу.

Спостереження над формальною організацією поліпредикативних речень з пояснювальними семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами доводить, що зв'язок складників переважної більшості таких одиниць ґрунтується на поєднанні пояснювальної частини зі змістом усієї препозиційної. Опорним компонентом у такому разі виступає не окремий лексичний елемент, а весь предикативний комплекс, що передує пояснювальному сполучникові, напр.: *І почалася “карусель”, чи кожен ганявся за ворожим літаком по колу, намагаючись зайти йому у хвіст* (О. Довженко); *Недобрий, неправедний вчинок нікуди не дівається, тобто він лишається на нашій душі* (В. Підмогильний). Особливої ваги у поєднанні предикативних складників граматичних утворень такого зразка набуває сполучниковий засіб, адже саме сполучник поєднує “сполучну функцію з функцією кваліфікатора відношення” [7, с. 539].

Відомо, що приреченнєвий зв'язок виступає слабшим за прислівний і репрезентує більш вільне поєднання компонентів. Це виявляється в автосемантичності

головної предикативної частини і, відповідно, факультативності залежної, напр.: **На початку молитви ви просите за цілий народ український, тобто ви спонукаєте свій дух до з'єднання з духом мільйонів споріднених вам кров'ю душ...** (В. Рубан); **Діалог має процесуальну структуру, тобто у його межах наявний рух інформації між двома учасниками** (Ф. Бацевич). У таких структурах зв'язок пояснюваного та пояснювального компонентів формується не на ґрунті морфологічної природи чи лексичного значення предикативних основ, а завдяки співвіднесеності змістів предикативних частин.

Досить поширеним є також явище, коли в ролі опорного компонента може виступати не тільки одна предикативна частина, але й кілька граматичних основ: **Коло літературознавчих шкіл свідомо обмежене найбільш прикметними, зародження та формування яких впливало чи перебувало під впливом епістемі кінця ХІХ – початку ХХ століття, тобто наша увага акцентується на тих, які так чи інакше можуть пролити світло на проблему метафізики жанрів...** (В. Терещенко); **На думку інших лінгвістів, у складному реченні спостерігається смислове і формальне об'єднання предикативних одиниць, цілісне звучання яких не дорівнює сукупності значень усіх компонентів, тобто значення складного речення – це не просте сумарне значення всіх його складників** (А. Загнітко). Такий механізм зв'язку предикативних компонентів складного речення не можна однозначно ототожнити ні з паратаксисом (цьому суперечать семантична нерівноцінність змістів пояснюваного і пояснювального складників, фіксований порядок, функціонування сполучника в межах постпозиційної частини), ні з гіпотаксисом, адже не реалізується можливість залежного складника посідати будь-яку синтаксичну позицію в складі головної предикативної частини [11, с. 902].

Інший тип синтаксичного зв'язку реалізовано у конструкціях на зразок **... найнявся при сільській канцелярії за сторожа, опалювача печей та ще й на додаток – бубністом, тобто при потребі він товкся з бубном по селу й скликав горопашне населення на чергову “профілактику”...** (Р. Федорів); **... моя рада – діяти щодо цих схизматів радикально, тобто, коли вони вилізуть зі своїх криїв, не обмежуватися звичайними карами, а знищити всіх собак до ноги, та й годі!** (М. Старицький), де пояснюваним компонентом є один з членів речення, а не вся предикативна основа. Такий синтаксичний зв'язок визначає підпорядкованість пояснювального компонента пояснюваному і, через нього, – усьому граматичному центрові. Зважаючи на тенденцію до кореляції способів вираження граматичного значення у різнорівневих мовних одиницях, можемо припустити, що на рівні простого ускладненого речення на зразок **Нормально я повинен був ... запросити Ліну до себе на night cap, тобто на опівнічну чарочку** (Б. Бойчук) діє той самий механізм зв'язку реченнєвих компонентів. Однофункціональність компонентів щодо предикативного центру та їхня нерівнозначність щодо один одного, що виявляється в позиційній закріпленості, дозволяє зробити висновок про реалізацію підрядного опосередкованого зв'язку між пояснювальним компонентом і предикативним центром головної по відношенню до нього частини.

Найтісніше поєднання предикативних компонентів спостерігаємо у пояснювально-уточнювальних структурах з прономінативними опорними елементами, напр.: **... з усього йому було найперше ясно одно, а саме, що “наші брикають”** (І. Багрянний); **... пильно помічати усе, що діється в Батурині, а зокрема, який у ньому панує настрій між козаками й міщанами** (М. Куліш), які, реалізуючи дейктичну функцію, потребують наповнення, конкретизації своєї семантики.

Характеризувальною ознакою пояснювальних конструкцій є контактність розташування пояснюваного й пояснювального складників та фіксованість, негнучкість структури (зумовлена комунікативним наміром мовця), яка полягає у слідуванні пояснювальної частини після опорного компонента, напр.: **У вас є чудовий, тобто особливий, талант...** (Г. Хоткевич); **Про людину можна сказати, що вона мертва, тобто у неї нема душі й серця** (Г. Пагутяк).

Аналіз семантико-синтаксичних відношень пояснення довго здійснювали з урахуванням змісту поєднуваних компонентів, а опис засобів сполучникового вираження тільки спорадично поставав у центрі дослідницьких інтересів. Так, на позначення граматичного виразника відношень пояснення відомі терміни “реляційний засіб”,

“релятив” [3, с. 55], “функтив” [9], “лексична скріпа” [6]. Неузгодженими (зважаючи на вагання у визначенні граматичного статусу аналізованих речень) також є і позиції стосовно функціонального навантаження таких сполучників: їх кваліфікують як сполучні засоби паратаксису [7, с. 630], дехто – як виразники гіпотаксичних зв'язків [8, с. 35; 5, с. 25]. Керуючись положенням про їхній проміжний, перехідний характер, дослідники роблять різні висновки про особливості та склад цієї категорії мовних одиниць: від двох (В. Белашапова, автори “Русской грамматики” 1979 р.) – *тобто* і *a same* [11, с. 934; 1, с. 134] до сімнадцяти (К. Городенська) [2, с. 5].

Граматичний словник К. Городенської значною мірою згладжує дискусійні моменти під час розв'язання проблеми корпусу пояснювальних сполучників української мови, виокремлюючи у складі пояснювальних кон'юнктивів дві групи: сполучники сурядності-підрядності та підрядності-сурядності [2, с. 5].

Складним сполучниковим конструкціям з пояснювально-інтерпретаційним значенням часто притаманна наявність у модусній структурі категорії авторизації (яка “спирається на протиставлення своє / чуже чи авторське / цитоване” [10, с. 57]), що має переважно експліцитний характер, оскільки виражається у формі вставних конструкцій зі значенням вказівки на джерело повідомлення, напр.: *До того ж сніг “зачиримів”, як кажуть сибіряки, цебто – взявся твердою корою...* (І. Багрянний); зрідка – вставлених, напр.: *Українська синтаксична класиологія пройшла еволюцію від апріорності (термін належить І. Г. Милославському), “коли основи класифікації не визначені спочатку” (О. М. Мельник) і поняття класифікуються стихійно, до апостеріорності, що означає створення класифікацій на певному досвіді, тобто визначається певна логічна система диференційних ознак і на їх підставі здійснюється класифікація...* (А. Загнітко); або за допомогою дієслів спеціальних семантичних груп, напр.: *В Нашому **говорили** про нього, що має добру шуфлядку, тобто не позбавлений ораторського хисту* (І. Вільде).

Важливу роль в об'єднанні предикативних частин в єдину синтаксичну одиницю з пояснювальними відношеннями відіграють і такі засоби зв'язку:

- співвіднесеність вищо-часових та способових форм предикатів пояснюваної та пояснювальної частини. Частіше простежується контамінація тотожних граматичних форм дієслівних присудків, напр.: *Архієпископ благословив нас і **вів** з нами довгу **бесіду**; себто, він **говорив**, а ми **слухали*** (Ю. Мушкетик); ... *я іноді **хворію** на ностальгію, **цебто** – у мене **з'являється** туга за батьківщиною* (Ю. Яновський), значно рідше – унаслідок вільного поєднання форм предикатів, напр.: ... ***в мене на ногах калоші, тобто...** я **сидів** в них у кімнаті **Ориси*** (І. Вільде);

- синтаксичний паралелізм пояснюваної й пояснювальної частин речення: оскільки дві ситуації мисляться мовцем як ідентичні, то їхні структури, а отже – й форми вербалізації, наближаються одна до одної, напр.: *Ольга не мала ще жодного жениха, **тобто** вона не отримала ще жодної пропозиції* (Ю. Смолич); *Вони можуть зникати непомітно, **тобто** вони пропадають найвідповідальнішої миті* (О. Гончар);

- структурна неповнота пояснювального компонента. Незаповнені синтаксичні позиції зазвичай можна легко відновити зі структури опорного компонента, напр.: ***Ми ... могли повернути і праворуч, і ліворуч: **тобто** поїхати правим берегом чи лівим*** (М. Старицький); *То ось, здається, **є** ключ до розв'язання вашої проблеми, **тобто** – **ключ до вашої рятункової ідеї*** (І. Багрянний);

- займенникові елементи в другій предикативній частині, напр.: ***Висловлення** – це актуалізоване речення, **тобто** воно релятивізоване щодо мовця і слухача, комунікативного акту, мовленнєвого і немовленнєвого контексту...* (А. Загнітко); *А щоб продавати навіть **дозволені речі**, треба неодмінно ними заволодіти, **тобто** стати **їхнім власником**...* (П. Загребельний);

- повторення того самого слова чи групи слів, напр.: *І **усміхався би** до них, **тобто** ми разом **усміхалися б** до тих дерев* (Д. Матіяш);

- актуалізація синонімічних лексем, напр.: ... *він **відкрив нову сторінку** свого **життя, тобто виявив якийсь таємний, нікому окрім нього невідомий сенс** свого **існування*** (Г. Тютюнник); ... *він **іде звідати, тобто втікав** від тих, до яких **належить лейтенант*** (І. Багрянний).

Інтенаційне оформлення таких одиниць є неоднорідним. Залежно від типу синтаксичного зв'язку виразно виділяються дві групи речень з різним інтонаційним малюнком: конструкції, опорним компонентом у яких виступає весь предикативний складник, характеризуються спокійним зниженням тону в кінці пояснюваної частини, що наближається до інтонації кінця речення, після якого слідує довга пауза; наступна частина висловлення теж має спадну інтонацію; обидва компоненти пояснювальної конструкції вимовляються "без різких коливань при зміні голосового тону" [4, с. 7], напр.: *Різниця між першим і другим типом валентності ... міститься у потенціалі приєднаних залежних частин і площині події, **тобто** залежний компонент реалізує синтагматичну субстанційну сему об'єктності і виступає сильнокерованим придієслівним елементом* (А. Загнітко); *Ти підходиш до скляних дверей, зауважуєш, що вони закриті на імпровізовану колодку, **себто** звичайна ніжка від табуретки запхнута попід паралельні ручки* (О. Ірванець).

Протистоять вищевказаній групі утворень складні одиниці, пояснювальна частина яких корелює з елементом-лексемою попереднього. У таких конструкціях визначальним є неспокійне зниження тону на логічно наголошеному опорному слові пояснюваної частини і довга пауза між складниками пояснювального утворення [4, с. 7], напр.: ... *вів "культурно-освітню роботу" – **тобто**, згідно з рішенням всього населення республіки, добирає лекторів, оповідачів та доповідачів з-посеред найкращих фахівців, які були в камері...* (І. Багрянний); ... *оскільки він біолог-експериментатор, **себто** людина, яка вивчає найбільш загальні, найбільш вічні закони існування живої матерії...* (Ю. Щербак).

Кваліфікація синтаксичного типу сполучникового зв'язку між компонентами складного речення з пояснювальними семантико-синтаксичними відношеннями спирається на низку ознак, частина з яких притаманна сурядності, решта – підрядності. Про синкретичність зв'язку свідчить незворотність формальної організації досліджуваних утворень до гіпотаксису чи паратаксису. Додатково унеможливує однозначне трактування граматичного зв'язку між частинами пояснювальних конструкцій різнотипність структури аналізованих утворень. З-поміж них виразно диференціюються такі, пояснювальний складник яких пов'язаний зі змістом усього пояснюваного, та утворення, що демонструють формальну віднесеність другого складника до одного з компонентів пояснюваного.

З-поміж універсальних граматичних чинників, що організують формальну структуру пояснювальних конструкцій, найголовнішими є структурний паралелізм поєднаних складників; співвіднесеність форм дієслівних предикатів, структурна неповнота пояснювального складника; специфічними для складних сполучникових конструкцій з пояснювальними семантико-синтаксичними відношеннями виступають такі лексичні засоби зв'язку: анафоричні займенники, лексичні чи синоніміїні повтори.

Література

1. Белошاپкова В. А. Сложное предложение в современном русском языке : монография / В. А. Белошاپкова. – М. : Просвещение, 1967. – 190 с.
2. Городенська К. Граматичний словник української мови : Сполучники / К. Городенська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
3. Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения и текст : К типологии внутритекстовых отношений : монография / М. В. Ляпон. – М. : Наука, 1986. – 199 с.
4. Ойце И. М. Сложные предложения с пояснением в современном русском языке : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / И. М. Ойце. – М. ; 1965. – 18 с.
5. Покусаенко В. К. Синтаксические святы придаточной части сложноподчиненного предложения / В. К. Покусаенко // Рус. яз. в шк. – 1962. – № 1. – С. 22–27.
6. Прияткина А. Ф. Конструкции с пояснительными союзами / А. Ф. Прияткина // Рус. яз. в шк. – 1956. – № 5. – С. 19–24.
7. Русская грамматика : в 2 т. / ред. кол. : Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – Т. 2 : Синтаксис. – М. : Наука, 1982. – 709 с.
8. Уханов Г. П. Пояснительные конструкции с союзами *то есть* / Г. П. Уханов // Рус. яз. в шк. – 1961. – № 2. – С. 31–35.
9. Черемисина М. И. Очерки о теории сложного предложения : монография / М. И. Черемисина, Т. А. Колосова. – Новосибирск : Наука, 1987. – 198 с.

10. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : монографія / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.

11. Vilma Barnetova. Русская грамматика-2 / Vilma Barnetova, Helena Bělíčová-Křížková, Oldřich Leška и др. – Academia Praha, 1979. – С. 667–1093.

УДК 811.161.2'38

СИНТАКТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ПРИЙОМИ ФОРМУВАННЯ ІРОНІЧНОГО СМISЛУ

Калита О. М.

У статті здійснено комплексний аналіз синтактико-стилістичних засобів творення іронічного смислу на матеріалі сучасної української прози.

Ключові слова: іронія, іронічний смисл, синтактико-стилістичний прийом.

В статье осуществлен комплексный анализ синтактико-стилистических средств создания иронического смысла на материале современной украинской прозы.

Ключевые слова: ирония, ироничный смысл, синтактико-стилистический прием.

In the article a complex analysis of syntactics-stylistic devices of creating ironic sense was done, based on the Ukrainian modern fiction.

Key words: irony, ironic sense, syntactics-stylistic device.

У літературі з кінця ХХ ст. поняття “іронічність” закріпилося як одна із суттєвих її ознак. Іронію розглядають як різновид комічного, стилетворчу рису тексту, що може бути реалізована на різних мовних рівнях. Українськими та російськими дослідниками здійснювався лінгвістичний аналіз мовних засобів комічного у літературних текстах різних періодів: від пам’яток давньоруської літератури (П. Коржева) до творчості письменників нового часу. Також вивчалася роль окремих стилістичних засобів різних мовних рівнів для створення комічного (гумористичного, сатиричного, іронічного) ефекту: словотвірних засобів (В. Виноградова), лексичних засобів (М. Виноградова, Я. Януш), наукових термінів (Н. Бочегова), антропонімів (Л. Кричун), гри слів (В. Санніков, О. Тимчук), каламбурів (В. Вакуров), фразеологізмів (Б. Пришва), перифразів (Г. Євсеєва, І. Кобилянський, О. Копусь), повтору (Н. Молотаєва, Р. Харитоновна), цитації (О. Земська, С. Походня, О. Третьякова), алюзії (С. Походня, А. Тютенко), авторського і персонажного мовлення (С. Іваненко). Проте спроб здійснити комплексний стилістичний аналіз засобів творення іронії на синтаксичному рівні досі не було.

Синтактико-стилістичними прийомами вираження іронічного смислу є ті синтаксичні ресурси мови, які служать для емоційно-експресивного підсилення думки. І. Гальперін вважає, що такі форми мови “відпрацьовані суспільною практикою, усвідомлені з погляду їх функціонального призначення [...] і містять у собі певну додаткову рису, яка протиставляється “нейтральним” синонімічним засобам вираження” [1, с. 45]. Тому іронія найповніше реалізується у межах синтаксичних схем, які актуалізують відношення характеристики, тобто у тих, котрі в комплексі охоплюють ситуацію і ставлення до неї.

Завданням статті є виділити й описати синтаксичні моделі, які є найпродуктивнішими у реалізації іронії, зокрема в сучасній українській прозі. Серед таких моделей виділено риторичні питання, парцельовані конструкції, вставні і вставлені конструкції і синтаксичні конвергенції.

Риторичне питання належить до експресивних засобів синтаксису, тому в цій синтаксичній конструкції потенційно закладено здатність до вираження імпліцитних смислів. Сутність риторичного питання полягає в тому, що експліцитно воно виражає питання, а імпліцитно – готову думку, судження. Механізм реалізації іронії за допомогою риторичного питання такий: одночасна реалізація прямого значення (структурно питального) і переносного (контекстуального стверджувального) призводить до виникнення підтекстової суб’єктивно-оцінної іронічної модальності.

Риторичне питання може слугувати засобом виділення іронії, вираженої логіко-смысловими прийомами, наприклад, метафорою: – *Що трапилося? – тихо спитався Ян.*

Я подивилася йому в очі й сумно посміхнулася.

- Нічого особливого. Анна захотіла, щоб я відповіла на питання, відповідь на яке шукаю уже не один десяток років.

- І як? Ти відповіла?

*- Яне, хіба я схожа на того, кого раптово осяяло прозріння? (Л. Демська. *Квіти святого Яна*). Метафора “осяяло прозріння” має іронічне забарвлення, а риторичне питання цю іронію підсилює, акцентуючи на ній увагу читача.*

У риторичному питанні може бути висловлена навмисне абсурдна гіпотеза, питальна інтонація підкреслює імпліцитну іронічну модальність: *У вас, Петре Сталеновичу, просте завдання. Дуже просте: фотографувати людей на вулицях міста. А не вулиці без людей. Ви натякаєте на наслідки ядерної війни, коли вулиці порожніють? Чи на якусь епідемію, що косить народ просто на тротуарах? Навіть у випадку катастрофи на вулицях лежатимуть трупи людей, тру-пи! Порожніми наші вулиці не бу-ва-ють! (А. Кокотюха. *Француз Кирило*). У наведеному прикладі один з учасників діалогу, щоб підкреслити глузливе ставлення до співрозмовника, висловлює гіпотетичне абсурдне пояснення його невміння виконати поставлене редакцією завдання.*

Ще більший емоційно-модальний потенціал у риторичних питань, побудованих на запереченні: *А ти – одинак. Зачепила? Вкусила їх? Маєш відповідь. Тепер побачиш, хто тебе захистить, підтримає. Це – тест, дороженька (Н. Поклад. *Маргінес*) – у формі риторичного питання висловлюється впевненість героїні у тому, що вона своїми діями нікого так і не зачепила, тому її зусилля пішли намарне.*

Особливо яскравий ефект виникає за умови контактного нанизання ланцюжка питальних речень: *Тоді злі язики почали піджартувувати: а що як у шпигуни подався?[..]. Однак цим уїдлигим іроністам-розумникам із таким самим в'їдлигим сарказмом заперечували: а що він може продати? До яких важливих справ утаємничений? Які секрети знає? Хіба що свої письменницькі фантазії комусь на руки збуде? (Г. Кримчак. *Чай із осетриною*). Іронія інтенсифікується з кожним наступним іронічним питанням. Маркерами, які вказують на іронічну модальність ланцюжка риторичних запитань, є слова “іроністи-розумники” та “в'їдливий сарказм”.*

Продуктивними у реалізації іронічного смислу є парцельовані конструкції. Парцеляція є стилістичним прийомом, сутність якого полягає у вилученні частини висловлення, побудованого за формулою речення, в самостійне висловлення з метою акцентування змісту парцельованого компонента, підвищення експресивності викладу. Парцелянт відділений від основного речення лише формально, отримуючи власний фразовий наголос та самостійну інтонацію, він і семантично, і синтаксично тісно пов'язаний з основною частиною, від якої відділений. Тому на перший план виступає логіко-емоційна важливість слова чи групи слів, що підкреслюється інтонаційним виділенням. С. Походня вважає, що для створення іронії важливими є не граматичні, а комунікативні зв'язки, які й актуалізуються при парцеляції [4, с. 47].

Для вираження іронії використовуються парцельовані конструкції різної граматичної структури: від окремих слів і словосполучень до простих речень і підрядних парцелянтів. Усі ці синтаксичні структури мають спільну рису: розрив синтаксичних зв'язків у всіх випадках виступає засобом емоційно-експресивного виділення парцельованої частини. Особливо ефектними для передачі іронічного смислу є ланцюжки парцелянтів: *Зоотехнік, такий же молоденький та ще й як слід необучений, не вдовзі й заяву подав. За власним бажанням. Бо не знав уже, під яку статтю кабанчиків списувати. А то й молочних бичків. Не кажучи вже про гусей та курей. Що їх лисиці тягали десятками (А. Дімаров. *Ригорович*). Нагромадження парцельованих конструкцій у наведеному прикладі допомагає виявити іронічний підтекст уривку, створюючи ефект спонтанності і підкреслюючи двозначність висловлення.*

Стилістична маркованість вставних та вставлених конструкцій зумовлюється протиріччям, яке виникає між їхньою структурною автономністю та наявністю смислового зв'язку з основним реченням. Відсутність формально виражених синтаксичних зв'язків зумовлює концентрацію уваги на висловлюванні в цілому, виявленні логічних та асоціативних зв'язків між його частинами. Завдяки тому, що формально

незначима, вторинна у синтаксичному плані конструкція, яка несе таку ж вторинну інформацію, перетворюється на комунікативний, експресивно-модальний центр висловлювання, виникає двоплановість смислу, який є основною умовою творення іронії: *Один тепер уже невідомий поет (із тих, що з'являються, як бульки на збуреній ними ж воді, й так же безслідно зникають), прагнучи потрапити до скандальної хроніки нашої літературної газети, на котрійсь із численних спілчанських дискусій вискочив з ногами на фортепіано й почав закидати на люстру заготовлену з дому мотузку із зашморгом...* (О. Стусенко. Дурненький). Імплицитний іронічний смисл у наведеному реченні виникає завдяки тому, що у результаті взаємодії прямого смислу основного речення, його змістово-фактуальної інформації (повідомлення про витівку поета з метою потрапити до скандальної хроніки) і контекстуального смислу речення, яке виникає під впливом вставленої конструкції (порівняння поета з булькою на збуреній воді, яка швидко з'являється і зникає), виникає авторська підтекстова суб'єктивно-оцінна модальність іронічного характеру.

Різниця у передачі іронічного смислу вставними і вставленими конструкціями зумовлена різницею у їх модальному статусі: у першому актуалізується план об'єктивний, констатуючий, у другому – план суб'єктивний, із вираженням експліцитної оцінки змісту. У зв'язному мовленні вставні слова і речення створюють прошарок модальних значень, своєрідний метатекст, який містить коментарі до викладеної інформації. У тексті вставні слова "експлікують позицію суб'єкта мовлення (мовця, спостерігача) як посередника-перципієнта між зображуваною дійсністю і читачем. Вони випереджають ту частину інформації, котра не може бути одержаною автором шляхом прямого бачення, безпосереднього спостереження явищ дійсності" [3, с. 112].

Використання вставних слів та речень для вираження іронії має допоміжний характер: вони підсилюють уже наявну у висловлюванні іронію, а не створюють її, тобто збільшують експресивність і емоційність та вводять додаткову суб'єктивно-іронічну модальність (або авторську, або персонажів): – *Не розумію, а чого ж оті наші писарі, обкомівські журналісти, зробили не те, що треба. Вони хіба не вміють? – він поглянув на редактора.*

– *Очевидно, в мене більший досвід у таких справах. До того ж, як ви нагопосили минулого разу... – Степ злякався, що погано приховує іронію, але вже зупинитися, аби не докінчити фразу, не зміг. – Я все ж письменник, як тоді ви справедливо помітили* (Г. Кримчак. Чай із осетриною). У наведеному прикладі вставна конструкція підсилює іронію персонажа над співрозмовником, його неосвіченістю та нетямущістю. Виділено такі семантичні типи вставних і вставлених компонентів, завдяки яким виникає іронічний смисл:

1) вставний чи вставлений компонент має уточнювальну семантику, саме внаслідок зіставлення цього уточнювального змісту з основним продукується іронія: *Отож у місті Чернігові жила собі дівчинка, яку одного вечора зовсім випадково (не було з ким залишити її вдома) татко з мамою взяли до філармонії на концерт дуже відомої – на жаль, не нам з вами – піаністки (В. Кашка. Дівчинка та піаніно) –* уточнення виражає іронічне ставлення до читача;

2) вставний чи вставлений компонент указує на джерело інформації, яке у певних обставинах є недостовірним або сумнівним: *Я ж нівроку собі чоловіга, та й живу в європейській країні, якщо вірити політикам* (В. Косенко. Зливна машина часу для мене та Нефертіті) – називання джерела інформації піддає сумніву висловлену думку;

3) вставлений компонент виражає суб'єктивне ставлення автора чи персонажа до висловленого: *По півночі грали вони при зеленому столі в офіцерському готелі, випорожнюючи одну-дві пляшки коньяку (ага, цілий підполковник пив із братом з рядовим бійцем!) і викурюючи п'ять-шість пачок московської "Яви", яку АЮ діставав з дому безперервно* (Ю. Андрухович. Королівські лови) – вставлений компонент дає іронічну оцінку-коментар до описуваної події.

Проаналізовані випадки вживання вставних і вставлених конструкцій свідчать про те, що ні головне речення, ні вставний чи вставлений компонент окремо не містять іронічного смислу. Вставний / вставлений компонент містить суб'єктивну модальність і є комунікативним центром висловлювання, а основне речення – інформативним. Тільки зіставлення змісту основного і вставного / вставленого компо-

нента, тобто змалювання ситуації і вираження ставлення до неї автора, дає можливість правильно оцінити смислове співвідношення між ними і адекватно декодувати іронію.

Синтаксична конвергенція – це особлива синтаксична конструкція, що складається з двох і більше однопорядкових елементів, які перебувають у відношеннях підпорядкування до головного слова. Усі конвергенції, які вживаються для передачі іронії, поділяються на два типи:

1) структурні конвергенції ґрунтуються на використанні ефекту складання, додавання, експресії. Завдяки здатності розгортатися за рахунок приєднання нових блоків вводиться додаткова інформація про денотат. Характер цієї інформації зумовлений інтенцією автора, а її нагромадження призводить до підкреслення, виділення комунікативного завдання висловлення: – ... *А окрім того, я захотів чаю.*

– *Якого чаю?! – стогнали невтямкуваті.*

– *Простого звичайного чаю. Хоч грузинського, хоч цейлонського, хоч індійського із лондонським розфасуванням, – іронізував чоловік, який кинув пити. – *Хоч із принцесою індійською на коробиці, хоч без неї, – уточнював жартівливо. – Аби був тільки чай. Лише чай (Г. Кримчак. Чай із осетриною).* Конвергенція вживається для надмірної деталізації повідомлення, а іронічний ефект виникає завдяки тому, що така деталізація інформативно ніяк його не доповнює. Отже, мета такої надмірної деталізації – висловлення іронічної насмішки над співрозмовниками, над нерозумінням ними ситуації;*

2) структурно-семантичні конвергенції ґрунтуються на використанні ефекту невинного сподівання, на семантичній неоднорідності синтаксично однорідних членів. У таких випадках відбувається значне розходження між традиційно та ситуативно позначуваним, тобто між звичайним власне експресивно-емоційним вживанням однорідного перерахування і однорідного зв'язку підрядних елементів та вживанням несумісних понять в одному ряду. Це сприяє яскравішому вияву властивого іронії механізму її реалізації: *Головне – він був зятем совєтського генерала, єдиним спадкоємцем легендарного червоного комдива (командарма?), заволодівши по його смерті не лише дочкою, квартирою, шаблею і папахою, але й “крайслером імперіалом”, цим танком, цим будинком на колесах, цим пересувним містечком розваг, цим вічним двигуном (перперте мобіле, сказав би Неборак), цим бронтозаєром автострад, цим храмом Великої Американської мрії... (Ю. Андрухович. Аве, “Крайслер”). В одному ряду однорідних членів вживаються лексеми, які є семантично неоднорідними: дочка – це особа, квартира – нерухомість, шабля і папах – атрибути бойової слави радянського комдива, “крайслер імперіал” – марка машини. Вживання цих номінацій у якості однорідних додатків підкреслює цю семантичну неоднорідність, у зв'язку з цим виникає іронічний ефект.*

Часто структурно-семантичні конвергенції функціонують як наслідок одночасної реалізації кількох варіантів полісемічного слова, що мають різну сполучуваність: *В сусідній кімнаті я отримав військовий квиток та наказ вимітатися геть* (О. Сушко. Два роки). Лексема “одержувати” у наведеному контексті одночасно реалізується у двох значеннях: “брати, приймати те, що надсилається, надається, вручається” (про військовий квиток) та “приймати для виконання” (про наказ) [4, т. 5, с. 625].

У сучасній українській малій прозі синтаксичні конвергенції сприяють приращенню інформації суб'єктивно-оцінного характеру. Структурний тип синтаксичних конвергенцій має допоміжний характер, оскільки за допомогою такої структури можуть виражатися й інші, крім іронічного, емоційно-експресивні смисли. Натомість структурно-семантичні синтаксичні конвергенції мають більший потенціал для вираження іронії, бо ґрунтуються на вживанні несумісних понять в одному ряду, на основі асоціативного зіставлення яких і виникає іронічний смисл.

Отже, усі речення і висловлювання, за допомогою яких у сучасній українській прозі виражається іронічний смисл, будуються за загальним правилом: спочатку зображення ситуації, а потім виражається ставлення до неї. Перша частина завжди виявляється вагомою інформаційно, а друга – комунікативно. Традиційно всі ці моделі не є комунікативним центром висловлювання, а мають доповнювальний, уточнювальний характер. У випадку ж творення іронії саме вони стають комунікативним центром висловлювання, є втіленням суб'єктивної авторської модальності. Таким

чином, використання саме цих, а не інших синтаксичних конструкцій, зумовлене їх сутнісними характеристиками, потенційно закладеними у їхні можливості.

Література

1. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка / И. Р. Гальперин. – М. : Наука, 1958. – 459 с.
2. Походня С. И. Языковые виды и средства реализации иронии / С. И. Походня. – К. : Наукова думка, 1989. – 128 с.
3. Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции / К. Ф. Седов. – М. : Лабиринт, 2004. – 318 с.
4. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.

УДК 811.161.2'36-112

ФУНКЦІОНУВАННЯ АРХАЇЧНИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ІСТОТИ У ПРИЙМЕННИКОВО-ВІДМІНКОВИХ КОНСТРУКЦІЯХ

Козіна Ю. В.

У статті проаналізовано причини закріплення старої форми акузатива субстантивів на позначення істот у сполученні з прийменниками в і за впродовж писемної історії української мови.

Ключові слова: категорія істоти / неістоти, стара форма акузатива, прийменниково-відмінкова конструкція.

В статье проанализированы причины закрепления старой формы акузатива одушевленных существительных в сочетании с предлогами в и за в течение письменной истории украинского языка.

Ключевые слова: категория одушевленности / неодушевленности, старая форма акузатива, предложно-падежная конструкция.

The article analyzes the reasons fixing the old form of accusative of animate nouns in combination with prepositions in and out during the recorded history of the Ukrainian language.

Key words: animate / inanimate category, old form of accusative, prepositional-case constructions.

Дослідження семантичного підґрунтя граматичних форм, зокрема в субстантивах на позначення істот / неістот, традиційно простежували у безприйменникових конструкціях, побічно ілюструючи подібні форми іменників у функції непрямого додатка (С. Бевзенко, С. Самійленко, В. Мадоян, Н. Букатевич та ін.). Однак у поєднанні з прийменниками у формі знахідного відмінка такі субстантиви досить активно функціонують в українській мові. Деякі мовознавці лише констатують наявність архаїчних форм іменників на позначення істот у сполученні з прийменниками (Г. Хабургаєв, О. Пешковський, В. Борковський та ін.), інші розглядають причини їхнього закріплення на синхронічному рівні з боку різних підходів (Г. Вакула, А. Нарушевич та ін.). Однак той факт, що при визначенні семантики словосформи у прийменниковій конструкції “важливо враховувати не тільки її формальне, граматичне значення, але й ту функцію, яку вона виконує у семантичній структурі речення” [4, с. 179], постає потреба в аналізі синтагматично набутого змісту назв істот / неістот у згаданих конструкціях. Мета статті – простежити причини закріплення старої форми акузатива субстантивів на позначення істот у сполученні з прийменниками в і за впродовж писемної історії української мови.

У сучасній українській мові прийменниково-відмінкові конструкції досить часто репрезентують наявність старої форми акузатива іменника, наприклад: *вийти в люди, записатись у художники, піти в солдати, пошитися в дурні, запросити у гості* тощо. Функціонування такого типу словосполучень зафіксовано ще в давньо-руськоукраїнській і середньоукраїнській мові: *стѣлмъ же и арьхиерѣмъ и >ко (не) достоить симъ вс#кими ризами измѣн#тис# ины оубо имѣти >же в люди исходити ины же дома седѣти* (XIII, СДЯ IV, с. 484); *А по семь ненадобе вступоватись ни детемъ моимъ, ни внучатомъ, ни всему роду моему до века, ни въ люди церковъныя, ни во вси суды ихъ, – то все даль есми церкви Божой* (1322, ССУМ I, с. 568); *увязаль ся въ люди мои отчинныи тыми разы безъ кожного права <...> а передъ тымъ николи тыхъ людей в держании не былъ* (1498, с. 567); *Просить панъ до Павологі въ гості* (XVII, ЗапРус, с. 97). Однак аналізовані субстантиви, зокрема лексема *люди* була консервативною щодо використання нової форми акузатива не лише у сполученні з прийменником *в*, а і в інших синтаксичних конструкціях: *сѣси ѿи люди сво#* (1095, СДЯ IV, с. 482); *Стѣславъ и вз# люди* (к. XII/1425, ЛК, с. 339); *ѣъ бѣ <...> речеть миръ на люди сво> и на преподобны> сво>* (XIII, СДЯ IV, с. 482); *аще же и за люди оумремъ смрътью животь коупимъ*

(1406, 482). Функціонуванню такої форми акузатива сприяє семантика іменника *люди*, “яка вміщує в собі зміст узагальнений, наче трішки відсторонений” [2, с. 47], або ж цей субстантив “позначає пасивний об’єкт, що безпосередньо підкоряється (згідно зі своїм статусом у соціумі) чужій волі” [1, с. 99], а як наслідок не може виступати діячем (дорівнюється до речі), що позначається на відповідному граматичному оформленні. Пам’ятки середньоукраїнської мови паралельно фіксують наявність форми знахідного-родового згаданої лексеми: а) у функції прямого додатка, наприклад: *а ни людий не выслалъ тогда* (1401, Роз, с. 66); *а та(та)рска#ему и своихъ людии давати #ко унии зьмл#не и своихъ людии дають* (XV, Рус, с. 37); *а людей по мнстам, и по селам, и по дорогам без числа посекли и в полон побрала* (1491–1514, ЛКК, с. 85); *людей побрала в полон и набитки їх, тилко замки моцніе одержалися* (1650, ЛСам, с. 59); б) у прийменниково-відмінковій конструкції: *ал(с)ль Петръ по смерти своєї вбнцал(ь)с# за людей бѣу мліти* (XVII, Гал, с. 58). Проте у сполученні з прийменником *в* трапляється винятково стара флексія знахідного відмінка. Причиною такого архаїчного вживання давньої форми акузатива є особливий граматичний статус цих словоформ. Словосполучення *вийти в люди* означає: докладаючи зусиль, забезпечити собі помітне становище в суспільстві, вищій рівень життя [5, с. 533]. Отже, закріплення давньої форми в згаданих конструкціях пов’язано з трансформацією лексичного значення особових іменників, що вказують тут не на сукупність осіб, а на прошарки суспільства, професію або певний загальний стан, у який переходить особа” [6, с. 175]. Морфологічне оформлення іменників на позначення істот як неістот у подібних прийменникових конструкціях простежується і в субстантивованих прикметниках: *Подоляк твердо пам’ятає, що, беручи новачка в їздові, записяєся зробити з нього людину* (О. Гончар). У вільних конструкціях з прийменником *в* граматичне розрізнення іменників на позначення істот / неістот зберігається, пор.: *Звісно, вона не піде до Січі у братчики* (М. Коцюбинський); *Не помітила [Оленка], як і в дівчата вийшла* (XX, СУМ I, с. 271); *ну вийшла у передовики* (СхСл, 64) і *[Ярослав:] Замкнуть ворота всіх надвірних брам, її [Милушу] ж несить з пошаною во храм* (І. Кочерга); *Річка в чоловіка вглибшки* (XX, СУМ I, с. 270). Проте іноді подібність до фразеологічного вживання іменника зумовлює вибір старої форми акузатива *й* у вільному словосполученні: *Будь-який козак воліє радніше вийти поміж люди без штанів, ніж без бодай драної бирки на голові чи в руках...* (О. Ільченко).

Своєрідно відбувається оформлення знахідного відмінка в словосполученні з дієсловом *грати* (діал. *гуляти*). У формі множини іменники, що входять до складу таких конструкцій, мають, зазвичай, стару форму акузатива, незалежно від їхньої належності до назв живих чи неживих предметів, наприклад: *Лучче з розумним свині пасти, як з дурнем в карти грати* (XIX, СУМ I, с. 273); *Гуляли часто до півночі В ніска, в пари, у лави, в жуут* (І. Котляревський); *Сидять паничі молоденькі круг стола, люльки смокчуть і в карти грають, по-панськи, бач. Хто дурень, той грошики й платить* (Г. Квітка-Основ’яненко); *Тут [у депо] дуже хороше грати в піжмурки, бо можна так сховатись, що той, хто жмуриться, зроду-віку не знайде* (О. Копиленко); *Пам’ятаю: завжди курява в класі, гамір, темрява така, що діти порозлазяться по вікнах, а маленькі граються в жмурки* (О. Васильченко); *Все! – тихо каже Зеленцов. – Тепер вам, полковнику, нічого гратися в жмурки. Ви, надіюсь, розкажете про все, що нас буде цікавити* (В. Кучер); *Захар грається в крем’яхи з дітьми і все обдурює їх* (Грицько Григоренко); *В мої обгорілі кості / Сядуть грати чорти* (О. Забужко). А також такі специфічні назви ігор як *дочки-матері*, *козаки-розбійники*, до складу котрих входять назви істот, що у поєднанні з прийменником *в* (*у*) (*у* більшості випадків такі назви не вживаються без прийменника) характеризуються фразеологізованим значенням. Семантика контекстів (*у* поєднанні з дієсловом *грати*) пояснює вибір форми акузатива згаданих іменників: унаслідок трансформації значення субстантиви, які позначали осіб (тварин), починають називати ігри, а це актуалізує у них сему “неживе”.

Збереження форми істоти демонструють лексеми на позначення ігор у формі однини, наприклад: *В коника бавиться [Володя], за мотузочку мене прив’яже і цьвохає батіжком* (О. Копиленко); *Грати в підкидного дурня* (СУМ II, с. 438); *[2 дівчина:] Ні, краще [гратися] в женчика!* *[3 дівчина:] Чи в коструба!* (І. Кочерга); *Собі очиці зав’язала і у панаса грати стала, Енея б тільки уловить;*

Еней же зараз догадався, Коло Дидони терся, м'явся (XX, СУМ IV, с. 840). Іменники на позначення неживих предметів у значенні ігор у зв'язаних (фразеологічно) словосполученнях мають граматичний показник назв неістот: *Я бачила, як він годинами стояв оддалік і дивився смутним і добрим поглядом на дітей, що **грати в крокет*** (Леся Українка); *Малий зріст був найуразливішим місцем у Ігоря насамперед тому, що через це його неохоче приймали **грати в футбол*** (І. Багмут). У вільних словосполученнях таким субстантивам також не властиві варіативні закінчення у формі знахідного відмінка. Тобто семантика істоти в іменниках – назвах ігор у формі однини послідовно має вираження в новій формі акузатива, відповідно, сема “неживий предмет” у значенні таких субстантивів впливає на граматичне оформлення об'єкта як назви неістоти.

Акузативно-генітивні конструкції з іменниками на позначення ігор у формі однини певною мірою впливають на вибір форми субстантивів і в множині, про що свідчить дібраний приклад: *[Мотря:] Парубки **гратимуть** у довгої лози, у тарана; дівчата – у ворона, у гусей!*.. (М. Кропивницький). Загалом, залучення все нових іменників (у тому числі і запозичених) до конструкції з дієсловом *грати* сприяє послідовному розподілу субстантивів зі значенням істоти та неістоти у формі множини (*грати у бетманів, індіанців, піратів/грати у камінці, кубики, салочки*) [3].

Подібно до згаданих словосполучень своєрідним залишком старої форми акузатива є прислівник *заміж*, наприклад: *авали діучину **заміж*** (СхСлоб, с. 71); *я повік ни буду **замуж** іти* (Поліс, с. 28); *за біднаго вийдеш **замуж*** (46). Історично форма знахідного-родового послідовно траплялась в конструкціях з прийменником *за*, який вказує на семантику саме знахідного відмінка як однієї з форм парадигми іменників із семантикою істоти, наприклад: *и слободо просити му б * а за **корол#** и за королевы и нам#стькы* (1349, Роз, с. 4); *мы панове, бо#ре <...> **слюби(л) есми за наше(г) г(с)др#** стєсфана воєводу зємли молдавскої* (1395, ССУМ I, с. 368); *А подымъщиноу дє(и) давали за великого **кн * з#** витовта на трети(и) годъ* (1471). Однак стара форма акузатива закріпилась у прийменниковому словосполученні *за муж*, усупереч тому, що в оригінальних та перекладних пам'ятках лексема *муж* зафіксована у генітивно-акузативній формі: *посла на волхование къ волхоу **моужа** в#рны> **сво*** > (XI/XIII–XIV, ХА, с. 23); *выдаю(чи) мене у ма(л)же(н)ство за **мужа*** (1577 ГрВол 22); *маючи **мужа** живого, а орди в Крим пошли з добичу* (XVII, ЛСам, с. 54). “Причина переходу у прислівник сполучення *за муж* криється в узагальненому характері іменника: у цій конструкції *муж* – поняття загальне, не наділене конкретним змістом – конструкція зображує майбутній стан” [1, с. 72], тобто спостерігається синтаксична трансформація лексичного значення. Фразеологізація цього словосполучення фіксувалась й у злитому його написанні: *а коли оц * ь за свого живота д#вку **замоуж** выдасть* (XV, ССУМ I, с. 368); *О оц * и которыи маєть до(ч)ку свою **замоуж** (дати)* (378); *А є(ст)ли бы жона мо# в#схотела **замуж** по(и)ти* (1560, ГрВол, с. 20); *за и(н)шого **замуж**, за члека заграничного кору(н)ного <...> пошла* (1569, с. 40). В останньому прикладі конструкція з прийменником *за* передбачає використання лише іменника на позначення істоти (зокрема особи), адже у сучасній українській мові подібні словосполучення трапляються тільки із субстантивами в новій формі акузатива: *Петро нічого не виноват [винен], а я сама не хочу за **пана** возного* (І. Котляревський); *– Мене не буде – будь йому за **батька**...* (П. Мирний); *Нехай не дума (знов похилилась) погано про неї: що й **заміж** вийшла без любові за **Тихона*** (А. Головка); *За **Давида** Тихін відповів* (А. Головка). В інших випадках граматичні значення істоти / неістоти іменників у сполученні з прийменником *за* чітко протиставлені (навіть у фразеологічно зв'язаних словосполученнях), пор.: *Готова страва вся стояла, Спішили всі за **стіл** сидать* (І. Котляревський); *В Миколи запеклось серце, а в душі заворушилась думка помститись [панові] за себе, за **батька**, за Нимідору* (І. Нечуй-Левицький); *Треба було торгуватися – він уважав нас за **дурнів*** (Ю. Яновський).

Можна допустити, що наявність акузативно-номінативної форми об'єкта є результатом незавершеності процесу оформлення категорії істоти, або ж, навпаки, підтвердженням унормованого вживання граматичних маркерів назв істот / неістот залежно від зміни семантики лексеми. Вибір старої форми акузатива

у прийменниково-відмінкових конструкціях згаданого типу мотивований синтагматичним значенням субстантива, а саме – послабленням семи “особа” за рахунок актуалізації модифікованого значення стану, професії тощо.

Література

1. Ильченко О. С. Семантика грамматики : оппозиция одушевленности-неодушевленности в синхроническом и диахроническом аспектах : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Ильченко Ольга Сергеевна. – Краснодар, 2004. – 231 с.
2. Кедайтене Е. И. Категория одушевленности в русском языке (становление и развитие) : учеб. пособие к спецкурсу по истории русского языка / Е. И. Кедайтене. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов им. П. Лумумбы, 1982. – 60 с.
3. Нарушевич А. Г. Проявление категории одушевленности-неодушевленности имен существительных в предложно-падежных формах / А. Г. Нарушевич // Изв. ТРТУ / Таганрог. гос. радиотехн. ун-т. – 2006. – № 2. – С. 54–59.
4. Сабенина А. М. Конструкция с им. п. прямого объекта по данным обиходно-деловой письменности XII–XVII вв. / А. М. Сабенина // Исследования по исторической грамматике и лексикологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1990. – С. 178–190.
5. Словник української мови : в 11 т. / за ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, П. Й. Горещкий, Н. І. Швидка. – К. : Наукова думка, 1970.
Т. 1. – 1970. – 799 с.
6. Хабургаев Г. А. Очерки исторической морфологии русского языка. Имена / Г. А. Хабургаев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 296 с.

Список умовних скорочень використаних джерел

- Гал** – Іоаникій Галятівський. Ключ розуміння / підгот. до вип. І. П. Чепіга. – К. : Наукова думка, 1985. – 445 с. – (Пам'ятки української мови XVII ст.).
- ГрВол** – Волинські грамоти XVI ст. / упор. : В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К. : Наукова думка, 1995. – 245 с. – (Пам'ятки української мови XVI ст. Серія актових документів і грамот).
- ЗапРус** – Записки о южной Руси / издал П. Кулиш. – СПб. : Типография Олександра Якобсона, 1856. – Т. 1. – XXV, 306 с.
- ЛК** – Літопис Київський // Полное собрание русских летописей. – М. : Изд-во вост. литературы, 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – С. 285–710.
- ЛКК** – Краткая киевская летопись // Українська література XIV–XVI ст. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори. Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. повісті. Поет. твори. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 85–88.
- ЛСам** – Літопис самовидця / підгот. до вид. Я. І. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 206 с.
- Поліс** – Пащенко В. М. Поліська макросистема діалектних мікросистем української мови : хрестоматія з методичними рекомендаціями для практичних занять з української діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – 62 с.
- Роз** – Українські грамоти (XIV ст. – перша половина XV ст.) / упор. В. Розов. – К. : Українська академія наук, 1928. – Т. 1. – 75 с.
- Рус** – Українські грамоти XV ст. / упор. В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1965. – 162 с. – (Пам'ятки української мови).
- СДЯ** – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : у 10 т. / гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988–2008. – Т. 1–5.
- ССУМ** – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Керницький. – К. : Наукова думка, 1977–1978. – Т. 1–2.
- СУМ** – Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- СхСлоб** – Леснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини : Людина та її риси / В. В. Леснова. – Луганськ : Шлях, 1999. – 76 с.
- ХА** – Истрин В. М. Книги “временъны” и “вбразны” Георгія Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ : текст, изслѣдование и словарь / В. М. Истрин. – Петроградъ : Российская государственная академическая типография, 1920. – Т. 1 : Текстъ. – 612 с.

УДК 811.161.2'367.622.15

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ РОЗМЕЖУВАННЯ ВІДДІЄСЛІВНИХ СПІЛЬНОКОРЕНЕВИХ РІЗНОСУФІКСАЛЬНИХ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Колібаба Л. М.

У статті досліджено функціонально-семантичну взаємодію віддієслівних іменників – назв предметної дії, предметного процесу та предметного стану в сучасній українській мові, представлено порівняльний аналіз найуживаніших спільнокореневих різносуфіксальних девербативів із тотожним словотвірним значенням, визначено їхні семантичні розбіжності та сфери функціонально-стильового вживання.

Ключові слова: віддієслівний іменник, дієслово, суфікс.

В статье исследовано функционально-семантическое взаимодействие отглагольных существительных – имён действия в современном украинском языке, представлен сравнительный анализ самых употребляемых общекорневых разносуффиксальных девербативов с тождественным словообразовательным значением, определены их семантические расхождения и сферы функционально-стилевого употребления.

Ключевые слова: отглагольное существительное, глагол, суффикс.

The article is devoted to researching of functionally-semantic interaction of verbal nouns – the names of action in the modern Ukrainian language. The comparative analysis of verbal nouns with an identical word-formation meaning, but different suffixes is presented, their semantic divergences and spheres of their functionally-stylistic usage are determined.

Key words: verbal noun, verb, suffix.

У сучасній українській мові функціонує значна кількість спільнокореневих віддієслівних іменників (ВДІ) зі спільним словотвірним значенням предметної дії, предметного процесу чи предметного стану, але різними словотвірними суфіксами, що слугують для його вираження: *вибухання – вибух, відкриття – відкриття, лічення – лічення – лічба, булькання – булькіт, булькотання – булькотіння – булькіт, вибирання – вибір, оглядання – огляд, бігання – біг – біганина, ловіння – ловлення – лови – ловля, цокотання – цокотіння – цокотня – цокотнява – цокотнеча – цокіт, диференціювання – диференціація* тощо. Одночасне вживання в мові спільнокореневих різносуфіксальних ВДІ з тотожним словотвірним значенням уважають прикладом загального й постійного мовного явища – асиметрії між планом змісту та планом вираження [1, с. 118].

Актуальність проблеми функціонально-семантичної взаємодії спільнокореневих різносуфіксальних девербативів із тотожним словотвірним значенням зумовлена тим, що в мовознавстві питання про статус спільнокореневих слів, які цілком або частково збігаються за значенням, але мають різні словотвірні афікси, дотепер залишається дискусійним. Ці одиниці кваліфікують по-різному: як лексичні варіанти [5, с. 88], морфологічні варіанти [8, с. 100], словотвірні варіанти [14, с. 39], словотвірні синоніми [7, с. 21–22; 12; 17; 1, с. 117] тощо. Проте якщо враховувати не тільки їхнє лексико-словотвірне значення, а й інші ознаки – стилістичні особливості та сферу функціонування, то не знайдемо жодного ВДІ, який би цілком дублював інший, спільнокореневий. Передаючи спільне словотвірне значення, такі лексеми не можуть вільно взаємозамінюватися, оскільки відрізняються частковими, конкретизованими семантико-стилістичними відтінками, зумовленими наявністю того чи того суфікса. Мета нашої статті – проаналізувати функціонально-семантичну взаємодію найуживаніших у сучасній українській мові спільнокореневих різносуфіксальних віддієслівних іменників із тотожним словотвірним значенням предметної дії, предметного процесу та предметного стану, указати на їхні семантичні розбіжності та визначити сфери функціонально-стильового вживання.

Іменники – назви опредметненої дії, опредметненого процесу чи стану в українській мові утворені за багатьма словотвірними типами (у деяких дослідників – словотвірними моделями [11]) за допомогою питомих слов'янських суфіксів *-нн¹*, *-тт-*, *-Ю-*, *-б-/об-*, *-ит-*, *-н-*, *-неч-*, *-няв-*, *-нин-*, *-ок*, *-от-*, *-в-/тв-*, *-ств-/цтв-/ництв-*, *-оц-*, а також суфіксів іншомовного походження, зокрема таких, як *-аці-*, *-ізаці-/изаці-*, *-фікаці-*, *-аж-*, *-ур-*, *-ад-*. Усі згадані іменникові суфікси в структурі ВДІ виконують спільну функцію – транспозицію дієслівних основ в іменникові, а протиставляючись один одному, вони відрізняються семантикою основ-мотиваторів, до яких приєднуються, значеннєвими відтінками, експресивністю та стилістичною спеціалізацією.

Найвиразніше семантику опредметненої дії, опредметненого процесу та опредметненого стану передають ВДІ на *-ння*. Словотвірна структура цих девербативів, за визначенням Л. О. Родніної, “належить до найбільш струнких і прозорих у словотвірній системі”² [13, с. 76]. На тлі віддієслівного словотвірного типу із суфіксом *-нн-* як найбільш дієслівного та найпродуктивнішого в сучасній українській мові виразно постає семантична специфіка спільнокореневих девербативів, утворених за іншими словотвірними типами. Саме тому пропонуємо порівняльний функціонально-семантичний аналіз спільнокореневих ВДІ на *-ння* та ВДІ з іншими словотвірними суфіксами³:

1. Словотвірні типи ВДІ із суфіксами *-нн-* і *-к-*: *вирубвання – вирубка*, *висаджування – висадка*, *доставляння – доставка*, *обробляння – обробка*, *паркування – парковка*, *переробляння – переробка*, *розчищення – розчищення – розчистка* й под. Уживання в сучасній українській літературній мові ВДІ на *-ка* із семантикою опредметненої дії (опредметненого процесу чи опредметненого стану) продовжує залишатися однією з проблем словотвірної норми. Ці утворення, на думку деяких дослідників, є старими, “прижилими” [6, с. 62] кальками, що міцно увійшли до українського лексикону й сприймаються вже як питомі слова. Їхнє використання пояснюють спорідненістю української та російської мов. Значна частина ВДІ з суфіксом *-к-* на зразок *блокіровка*, *браковка*, *буксировка*, *гравировка*, *оцинковка*, *промивка*, *стажировка* була прямими лексичними запозиченнями з російської мови, що вживалися паралельно з питомими дериватами української мови на *-ння*, а нерідко навіть витісняли їх з ужитку.

Сьогодні простежуємо виразну тенденцію до заміни ВДІ на *-ка* з семантикою опредметненої дії (опредметненого процесу чи опредметненого стану) іменниками з нульовим суфіксом або на *-ння*. Зважаючи на вільне утворення іменників на *-ка* від обох видових форм дієслів російської мови, під час їхнього перекладу рекомендовано звертати увагу на видові ознаки твірного дієслова. Іменник, утворений від дієслова недоконаного виду (НДВ) потрібно вживати з формантом *-(а)нн-*, який зберігає імперфективний суфікс дієслівної основи, а тому спроможний найкраще передати значення протяжної, тривалої, розгорнутої в часі дії чи процесу. Якщо твірне дієслово НДВ є потенційно граничним, тобто позначає дію, яка прагне логічного завершення, досягнення певного результату, нормативним також є вживання відповідного іменника з формантами *-(і)нн-* чи *-(е)нн-*, тому що в таких іменників значення процесності послаблюється. Якщо ж іменник утворено від дієслова доконаного виду (ДВ), потрібно вживати український відповідник із нульовим суфіксом як ознакою результативності.

2. Словотвірні типи ВДІ із суфіксами *-нн-* і *-Ю-*: *вибирання – вибір*, *добирання – добір*, *доглядання – догляд*, *захищення – захищення – захист*, *зневажання – зневага*, *напружування – напруга*, *переглядання – перегляд*, *підрізування – підріз*, *підсівання – підсів*, *розподіляння – розподілення – розподіл* тощо. Розмежування цих

¹ Суфікси від дієслівних іменників у статті оформлено за графічним принципом.

² Ідеться лише про ті ВДІ, значення яких цілком збігаються зі значенням дієслів-мотиваторів і не ускладнені семантичними зрушеннями та прирощеннями.

³ ВДІ дібрано зі “Словника української мови” в 11 томах (К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–XI.), “Інверсійного словника української мови” (К. : Наукова думка, 1985. – 812 с.), “Великого тлумачного словника сучасної української мови” (К. ; Ірпінь, 2005. – 1728 с.), “Українського орфографічного словника” (К. : Довіра, 2009. – 1011 с.) та проілюстровано прикладами з художньої літератури, наукових текстів, документів офіційно-ділового стилю, публіцистики й мережі Інтернету. Послідовність аналізу девербативів різних словотвірних типів зумовлена їхньою продуктивністю та походженням словотвірних формантів в сучасній українській мові.

девербативів відбувається за ознакою “процесність – результативність”. Деривати із суфіксом *-нн-* чітко й виразно передають значення дій та станів процесного характеру, тобто протяжних у часі, тоді як лексеми з нульовим суфіксом указують на результативність дії, унаслідок чого частина девербативів із нульовим суфіксом набула предметно-результативних значень і вийшла за межі словотвірної категорії предметних значень дієслівних предикатів. Пор.: *Вони [члени екологічної ради] домовилися у рамках міського комунального підприємства “Декоративні культури” створити ще одну структуру з трьох осіб, які б опікувалася виключно догляданням, прибиранням та розчищенням дендропарку* (Новини Полтавщини); *Через неправильний догляд суха шкіра стає надмірно чутливою не тільки до метеорологічних чинників, але і до звичайних косметичних препаратів* (stylesvit.info).

3. Словотвірні типи ВДІ із суфіксами *-нн-* і *-тт-*: *відкривання – відкриття, набування – набуття, перекивання – перекивання, підшивання – підшиття, проривання – прориття, розбивання – розбиття* та ін. Функціональна відмінність спільнокореневих ВДІ на *-ння* і *-ття* полягає в переданні видових значень дієсловомотиватора: ВДІ з формантом *-нн-* відображають семантику НДВ, пор: *прати → прання, розбивати → розбивання, підшивати → підшивання* та ін., ВДІна *-ття* співвідносні з дієсловами обох видів і залежно від їхніх видових характеристик позначають або узагальнену, абстраговану, розгорнуту в часі дію (*перекивати → перекивання, набувати → набуття*), або тяжіють до позначення результативних значень ДВ (*перекинути → перекивання, відкрити → відкриття, набути → набуття*). Пор.: *Під впливом випасу рослинність пісків дуже змінюється, причому не стільки від поїдання рослин, скільки від розбивання піщаного ґрунту копитами* (Г. Білик); *Ярослав ще вагався. Кинувся б назад, у січу, але звіти не долинали нічого заохотливого. ... Розгором і розбиття!* (П. Загребельний). За умови похідності від дієслів того самого виду ВДІ з названими суфіксами можуть взаємозамінюватися. Напр.: *Аналіз змісту вказаного акту, способу його схвалення та визначений у ньому порядок набування чинності дозволяє зробити наступні висновки...* (Ua-reporter.com); *Про затвердження та набуття чинності галузевих виробничих норм ГБН Г.1-218-182:2011 “Ремонт автомобільних доріг загального користування. Види ремонтів та переліки робіт”* (Із законодавчого тексту).

4. Словотвірні типи ВДІ із суфіксами *-нн-* і *-б-/об-*: *гуляння – гульба, ділення – дільба, лічення – лічіння – лічба, молотіння – молочення – молотьба, плавання – плавба, сіяння – сівба, служіння – служба, стріляння – стрільба, ходіння – ходьба* й под. Частина віддієслівних утворень із згаданими суфіксами не має лексико-семантичних відмінностей і може взаємозамінюватися, пор.: *ворожіння – ворожба, лічення – лічба, сіяння – сівба*. Напр.: *На перший і другий святий вечір, на Новий рік обов’язковим був ритуал миття у воді, обкурювання, ворожіння на вугіллі* (Україна і світ); *Обрядова трапеза супроводжується святковою ворожбою* (Україна і світ). Проте інші ВДІ з формантами *-нн-* та *-б-/об-* розрізняються активністю вживання (іменники *голосьба, гульба, дільба, рійба, тужбата* ін. перейшли до розряду рідковживаних і сприймаються як застарілі), сферою функціонування (деривати на *-ба* вживаються здебільшого в розмовному мовленні), різними додатковими лексичними значеннями за умови одного-двох спільних значень (напр. *молотьба, сівба* – “час виконання дії”) або можуть мати зовсім відмінні значення (*різання* – дія за значенням *різати 1–7, 10–13* та *різьба* – 1) мистецтво вирізування малюнка, візерунка на якому-небудь твердому матеріалі; 2) малюнок, візерунок, вирізаний на якому-небудь твердому матеріалі; 3) техн. гвинтова канавка на циліндричній або конічній поверхні чого-небудь [СУМ, т. VIII; с. 572]).

5. Словотвірні типи ВДІ із суфіксами *-нн-* та *-іт-*: *бренькання – бренькіт, булькання – булькіт, гавкання – гавкіт, гаркання – гаркіт, ойкання – ойкіт, рвякання – рвякіт, тенькання – тенькіт* та ін. Подібно до ВДІ на *-ння* ВДІ на *-іт* позначають тривалу повторювану дію в аспекті перебігу. Проте другі мають виразне синкретичне значення, називаючи не лише дію, а й її результат – звуки, що супроводжують цю дію. Пор.: *... Гавкання собак, автоматні черги, тупіт кованих чобіт об бруківку* (День); *Він [вовк] собачати не боїться. Не любить гавкоту його* (П. Гла-

зовий). Девербативи із суфіксом *-it* передають негативний конотативний відтінок, а тому функціонують здебільшого в розмовному мовленні та художній літературі.

6. Словотвірні типи ВДІ із суфіксами *-нн-* і *-н-, -нин-, -неч-, -няв-*: *бігання – біганина, грюкання – грюканина, гуляння – гульня, ляскання – ляскотнеча, метушіння – метушня, пискотіння – пискотнява, різання – різня – різанина, скрекотання – скрекотнява, стріляння – стрілянина, стукотіння – стукотня – стукотнеча – стукотнява, тупотіння – тупотнеча – тупотнява, хитання – хитанина, штовхання – штовханина, шукання – шуканина* тощо. Найістотнішим у розмежуванні дериватів із суфіксами *-нн-* та *-н-, -нин-, -неч-, -няв-* є те, що останні, крім свого основного значення тривалої, інтенсивної, багаторазової, повторюваної, часто нестримної та хаотичної дії, мають також негативно-оцінне стилістичне забарвлення, указуючи на сукупність мікродій та їхню негативну оцінку, і вживаються здебільшого в розмовному мовленні та художній літературі, пор.: ... *жахлива літня ніч, заграва пожеж, крики і плач людей, біганина і метушіння, дикий рев корів...* (День); *Ні для кого в Україні не стало сенсацією те, що за кілька тижнів до президентських виборів активізувалася метушня навколо боротьби з корупцією та організованою злочинністю* (День). ВДІ з суфіксами *-нн-, -н-, -нин-, -неч-, -няв-* розрізняються ступенем експресивності: він високий в іменників із суфіксами *-неч-* та *-няв-*, невисокий – в іменників із суфіксом *-н-* та *-нин-* і зовсім непритаманний іменникам із суфіксом *-нн-*. Пор.: *Перші роки української незалежності минули під невагомне стукотіння порожніх пластикових пляшок по столичній бруківці* (Україна молода); ... *в ярах не згавала катівська стукотнява кулеметів* (П. Загребельний); *І почнеться товкотнеча, гуркотнеча, клопотнеча, біганина, штовханина, шарпанина, грюканина, цокотнеча, стукотнеча, колотнеча, стусанина, всі – у шерех, ну і днина!* (Александр Рода Рода, переклад М. Фішбейна).

Уживання в сучасній українській літературній мові лексем на зразок *біготня, хідня* й под. порушує словотвірну норму, оскільки ці девербативи є кальками відповідних ВДІ російської мови. Замість них потрібно вживати спільнокореневі ВДІ з синонімічними афіксами, пор.: замість *біготня – бігання, біганина*; замість *хідня – ходіння* тощо.

7. Словотвірні типи ВДІ із суфіксами *-нн-* та *-аці-, -ізаці- / -изаці-*: *диференціювання – диференціація, комп'ютеризування – комп'ютеризація, структурування – структуризація, консервування – консервація, культивування – культивуація, нівелювання – нівеляція, орнаментування – орнаментация, поетизування – поетизація, публікування – публікація, реанімування – реанімація, регулювання – регуляція, руйнування – руйнація* та ін. Порівняння функціональних характеристик суфіксів слов'янського й іншомовного походження свідчить про семантичну близькість або ідентичність значень ВДІ. Семантичну еквівалентність спостерігаємо між українським суфіксом *-нн-* та іншомовними *-аці-, -ізаці- / -изаці-*. Відношення повної ідентичності вказаних суфіксів притаманне девербативам із семантикою тривалої дії, що функціонують у спеціальній та загальнонауковій термінологічній сфері. Напр.: *Культивування лікарських рослин любистку, нагідків, руті, конвалії, лілії у квітниках біля хати було загальнопоширеним явищем* (Науковий світ); *У передпосівний обробіток ґрунту входять: раннє боронування з обов'язковим вирівнюванням зябу, культивуація і коткування* (3 наукової літератури); *Українська православна церква Київського патріархату звинувачує представників УПЦ Московського патріархату в причетності до руйнування історичних пам'яток, зокрема, в'їзної брами у Києво-Печерській Лаврі* (Українська правда); *Тереблянська оздоровниця потребує негайного реанімування* (Закарпаття онлайн); *Сучасні концепції судової реформи: руйнація чи реанімація судової системи?* (Правовий тиждень).

Однак, на відміну від ВДІ на *-ння*, у семантиці девербативів на *-ація* ознака тривалості, протяжності дії в часі виражена нечітко. За спостереженнями О. Г. Муромцевої, утворення на *-ація*, як предметніші за значенням, із слабкіше вираженою процесністю, виявилися придатнішими для обслуговування спеціальних сфер словникового складу мови [9, с. 86], зокрема науково-технічної термінології. Унаслідок переважання в семантиці ВДІ на *-ація* предметного компонента вони спроможні передати широку гаму додаткових значеннєвих відтінків, на рівні яких виходять за межі словотвірної категорії опредметнених значень дієслівних предикатів.

На думку Г. В. Чернецької, девербативи на *-ння* та *-ація, -ізація / -узація* взагалі не можуть перебувати в конкурентних відношеннях, оскільки реалізують різні словотвірні значення: називаючи опредметнену дію (опредметнений процес), ВДІ з суфіксами *-ння* "не можуть мати значення "процес наділення властивістю, названою твірною основою", що властиве лише дериватам на *-ація, -ізація / -узація*" [16, с. 10].

Специфічність словотвірного значення девербативів із формантами *-аці-, -ізаці- / -узаці-*, як наголошує Т. А. Коць, забезпечує їм високу активність у словотворенні 90-х років ХХ ст. Екстралінгвальний чинник активізації зазначеного словотвірного типу потрібно вбачати в глобальності та масштабному поширенні сучасних суспільних процесів і явищ та адекватному передаванні їх похідними із суфіксами *-аці-* (*домінація, індексація, конвертація, сертифікація* тощо); *-ізаці- / -узаці-* (*екологізація, еротизація, жебракізація, іконізація, інформатизація, криміналізація, наркотизація* й под.) [8, с. 138].

Висока продуктивність у сучасному словотворенні іншомовних словотвірних типів із формантами *-аці-, -ізаці- / -узаці-*, за переконанням О. А. Стишова, "є виявом того, що в дериваційних процесах аналізованого періоду досить помітною є тенденція до європеїзації чи, за іншою термінологією, до інтернаціоналізації словотвірних типів, ... що виявляється в зростанні активності як твірних основ, так і афіксальних морфем, що мають загальноєвропейський або ширше – інтернаціональний характер. Аналогічні явища спостерігаються й в інших слов'янських мовах..." [15, с. 132].

Склад ВДІ з формантами *-аці-, -ізаці- / -узаці-* на сучасному етапі розвитку української мови поповнюється новими одиницями (*глобалізувати* → *глобалізація, легітимізувати* → *легітимізація, мінімізувати* → *мінімізація, релаксувати* → *релаксація* та ін.), причому згадані форманти дедалі активніше приєднуються до українських дієслівних основ, пор.: *руйнація, поетизація, жебракувація* тощо. Такі девербативи відрізняються від ВДІ з функціонально тотожним формантом *-нн-* (*руйнування, поетизування, жебракування*) вказівкою на масштабність позначеної ними дії, а тому вживаються для передавання грандіозності певної події чи явища та мають експресивне забарвлення.

Особливістю творення нових іменників словотвірних типів із суфіксами *-аці-, -ізаці- / -узаці-*, на відміну від творення ВДІ на *-ння*, є перебудова мотиваційних відношень: пропускання в словотвірному ланцюжку "іменник, прикметник → відіменне дієслово → віддієслівний іменник" дієслівної ланки, напр.: *бартер* → *бартеризація, валюта* → *валютизація, інформатика* → *інформатизація* та ін. Це явище в мовознавстві кваліфікують як через ступеневе творення [2, с. 17–18; 18, с. 141; 3, с. 10; 4], тобто творення слів за наявними в мові словотвірними типами, без опертя на системні твірні основи.

Останнім часом у зв'язку з намаганням надати термінотворенню національної ідентичності у ВДІ рекомендовано використовувати суфікс *-нн-* замість формантів іншомовного походження *-аці-, -ізаці- / -узаці-*.

12. Словотвірні типи ВДІ із суфіксами *-нн-* і *-фікаці-*: *електрифікування* – *електрифікація, кваліфікування* – *кваліфікація, класифікування* – *класифікація, кодифікування* – *кодифікація, модифікування* – *модифікація, персоніфікування* – *персоніфікація* тощо. Словотвірний формант *-фікаці-* у структурі ВДІ вказує на: масштабність позначуваної дії (*радіофікація, електрифікація, газифікація*), безпосередній виробничий процес (*нітрифікація, гуміфікація*), кінцевий результат дії (*фальсифікація, містифікація, нуліфікація*) та ін. Основною сферою функціонування таких ВДІ є переважно науково-технічна термінологія, пор.: *Імобілізовані інгібітори (сповільнювачі) нітрифікації (окислення аміаку) можуть бути введені до складу мікрокапсул для сечовини* (З наукової літератури); *Усіх, причетних до судового фарсу, тобто усіх свідків і учасників фальсифікації, знищували: і слідчих, і суддів, і керівників уряду...* (Віче); ***Електрифікація, теплофікація і газифікація житла ... істотно зменшили масштаби домашньої праці*** (Науковий світ).

13. Словотвірні типи ВДІ із суфіксами *-нн-* та *-аж¹*: *дублювання* – *дубляж, інструктування* – *інструктаж, масажування* – *масаж, монтування* – *монтаж,*

¹ Словотвірні типи з суфіксами *-ок, -от-, -в- / -тв-, -ств- / -цтв- / -ництв-, -ощ-, -ур-, -ад-* у статті не залучено до аналізу, бо в сучасній українській мові вони опинилися на периферії віддієслівного словотворення.

тренування – тренаж тощо. Іншомовний формант *-аж* вживається здебільшого як функціональним аналогом питомого українського суфікса *-нн-*, пор.: *Головний захист нашого організму від низьких температур – загартування, тобто постійне тренування пристосованих механізмів* (Із наукової літератури); *У дослідженнях уведено нову форму фізичної підготовки курсантів ВВНЗ технічного профілю – тренаж, який проводиться щоденно крім неділі протягом 30 хвилин через 5–10 хвилин після закінчення аудиторних занять* (Із наукової літератури). Девербативи із суфіксом *-аж* (*інструктаж, тренаж, пілотаж, шпіонаж* та ін.), подібно до ВДІ на *-ння*, передають активну фізичну незавершену дію і вживаються переважно в галузі виробництва, науки та техніки. Напр.: *Якщо зупинилося серце й дихання, потрібно застосувати непрямий масаж серця і штучне дихання* (З підручника анатомії); *Ця невелика, проста за технікою пілотажу, мобільна і витривала машина [літак АН-2] працює в небі вже багато років* (Науковий світ).

Іноді девербативи на *-ння* та *-аж* ідентичні в одному значенні й відмінні в іншому. Наприклад, іменники *дублювання* і *дубляж* збігаються лише в значенні “заміна текстової частини звукового фільму перекладом на іншу мову” [СУМ, т. V, с. 430], тобто як терміни кіно, тоді як інші значення в них не збігаються. Зокрема, зі значенням “копіювати когось, щось” може вживатися лише іменник *дублювання*.

Отже, активне функціонування в сучасній українській мові спільнокореневих різносуфіксальних ВДІ – назв опредметненої дії, опредметненого процесу чи опредметненого стану є характерною ознакою її інтелектуалізації, оскільки за особливостями семантики та сферою використання ці назви належать до книжної лексики. Проте відношення між такими ВДІ неоднакові: одні з них пов’язані рівноправними відношеннями, інші – конкурентними. Унаслідок конкуренції одні ВДІ відійшли на периферію мовного вжитку, інші, навпаки, використовують активніше.

Передаючи те саме словотвірне значення, спільнокореневі різносуфіксальні ВДІ не можуть вільно взаємозамінюватися, оскільки відрізняються частковими, конкретизованими семантико-стилістичними відтінками, зумовленими наявністю того чи того суфікса. На нашу думку, це дає підстави кваліфікувати спільнокореневі різносуфіксальні ВДІ з тотожним словотвірним значенням як словотвірні суфіксальні синоніми. Кожен суфікс має своє функціональне “навантаження”, яке спричиняє його поєднання лише з певним колом дієслівних основ.

Домінантне місце у вираженні словотвірного значення “опредметнена дія, опредметнений процес чи стан” посідають девербативи з питомим суфіксом *-нн-* та формантами іншомовного походження *-аці-*, *-ізаці-* / *-узаці-*. Для останніх характерна функціонально-стильова динаміка, що виявляється у виході їх за межі книжного вжитку. Зростання загальної кількості ВДІ з іншомовними основами зумовлене переважно черезступеневим творенням ВДІ, тобто безпосередньо від іменників.

На противагу стилістично нейтральним ВДІ із суфіксом *-нн-* ВДІ з суфіксами *-н-*, *-нин-*, *-неч-*, *-няв-*, *-іт-* вирізняються своїм стилістичним маркуванням.

Загалом розмежування ВДІ із семантикою опредметненої дії, опредметненого процесу чи опредметненого стану в сучасній українській мові відбувається за двома ознаками: семантичною (за ступенем вираження процесного значення й розширенням у зв’язку із цим семантичної структури ВДІ) та стилістичною (за відсутністю / наявністю експресивного забарвлення й необмеженою / обмеженою сферою функціонування).

Література

1. Безпояско О. К. Морфеміка української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Горденська. – К., 1987. – 211 с.
2. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур // Труды Московского ин-та истории, философии и литературы. – М., 1939. – Т. V. – С. 17–18.
3. Віняр Г. М. Словотворчі тенденції в сучасній українській мові (на матеріалі усного і писемного мовлення 80-х – початку 90-х років ХХ століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Віняр Г. М. – Дніпропетровськ, 1992. – 16 с.

4. Городенська К. Г. Системна словотвірна співвіднесеність і реальне утворення дієслів та іменників / К. Г. Городенська // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2005. – Вип. 1. – С. 135–140.
5. Дідківська Л. П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л. П. Дідківська, Л. О. Родніна. – К., 1982. – 170 с.
6. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
7. Ковалик І. І. Питання словотворчої омонімії і синонімії в сфері іменників слов'янських мов / І. І. Ковалик // Питання слов'янознавства. – Львів, 1962. – С. 5–26.
8. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т. А. Коць. – К. : Логос, 2010. – 303 с.
9. Муромцева О. Г. Іншомовні елементи як засіб словотворення в українській літературній мові II пол. XIX – поч. XX ст. / О. Г. Муромцева // Українське мовознавство. – 1985. – № 13. – С. 83–89.
10. Олексенко В. П. Словотвірні категорії суфіксальних іменників : монографія / В. П. Олексенко. – Херсон : Айтлант, 2001. – 240 с.
11. Пінчук О. Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови / О. Ф. Пінчук // Морфологічна будова сучасної української мови. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 35–83.
12. Родніна Л. А. Словообразовательная синонимика имен существительных в современном украинском языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.661. “Языки народов СССР (украинский язык)” / Л. А. Родніна. – К., 1970. – 27 с.
13. Родніна Л. О. Відображення словотвірної системи сучасної української мови у Словнику української мови / Л. О. Родніна // Слово і фразеологізм у словнику. – К., 1980. – С. 70–83.
14. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко. – К., 1991. – 152 с.
15. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. – К : Пугач, 2005. – 388 с.
16. Чернецкая А. В. Функции иноязычных ресурсов в словообразовательной системе украинского языка : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 “Языки народов СССР (украинский язык)” / А. В. Чернецкая. – К., 1983. – 23 с.
17. Щербатюк Г. Х. Общекорневые имена прилагательные в современном украинском литературном языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 “Украинский язык” / Г. Х. Щербатюк. – К., 1974. – 24 с.
18. Янко-Триницкая Н. А. К образованию новых слов трудоустройство – трудоустроить / Н. А. Янко-Триницкая // Вопросы культуры речи. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1961. – С. 127–144.

УДК 811.581'367.624

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИСЛІВНИКІВ СТУПЕНЯ У КИТАЙСЬКІЙ МОВІ**Колодко С. А.**

На мовному матеріалі розглядаються проблеми синтаксичної позиції прислівників ступеня у китайській мові.

Ключові слова: прислівник ступеня, контактна позиція, позиційна перестановка, дистантна позиція, експозиція, постпозиція, логічний предикат, актуальне членування речення.

На языковом материале рассматриваются проблемы синтаксической позиции наречий степени в китайском языке.

Ключевые слова: наречие степени, контактная позиция, позиционная перестановка, дистантная позиция, экспозиция, постпозиция, логический предикат, актуальное членение предложения.

In linguistic material addresses the problem of syntactic position of adverbs of degree in Chinese.

Key words: adverb of degree, contact position, positional permutation, distant position, exposure, postposition, logical predicate, the actual division of the sentence.

Протягом останніх двох десятиліть визначення класифікаційних ознак частин мови у китаєзнавстві в основному набуло впорядкованого й аргументованого обґрунтування. Проте окремі аспекти проблеми, що стосуються функціонування різних прислівникових слів та визначення сукупності ознак, які дозволяють виділити їх в окремий повнозначний клас слів, у тому числі прислівників ступеня, вимагають більш детального й комплексного дослідження. Отже, проблема є актуальною.

Крім того, необхідність вивчення функціональних особливостей прислівників (зокрема, прислівників ступеню) зумовлена також існуванням однієї з найважливіших проблем теорії частин мови у формоізолюючих мовах: проблеми належності того самого слова до різних категорій. Китайські автори формулюють цю проблему стисло у вигляді формули “一词多类” (одне слово – багато категорій). Один із відомих китайських лінгвістів, проф. Гао Мінкай, писав: “Китайська мова (слова) не має морфологічних відмінностей. У ролі іменника використовується морфема *ren* ‘людина’, у ролі дієслова також використовується морфема *ren* ‘перетворити на людину’, у ролі прикметника використовується та ж сама морфема *ren* ‘людський’” [1, с. 48–57]. Виходячи з цього твердження, Гао Мінкай дійшов висновку, що у китайській мові частин мови немає. З цього приводу можна зробити такий коментар. По-перше, у сучасній китайській мові морфема *ren* не має дієслівної функції. По-друге, всі китайські іменники можуть бути означеннями до інших іменників. Використання китайських іменників у функції означення – це одна зі звичайних функцій іменників, яка не перетворює їх на прикметники.

Заперечуючи наявність частин мови у китайській мові, Гао Мінкай виходить із положення про те, що частини мови – це є обов’язково морфологізовані класи слів [1, с. 50]. Він підкреслює, що притримується точки зору на частини мови П. С. Кузнецова, що є, на думку В. М. Солнцева, класичним відображенням індоєвропейстичного бачення частин мови, яке ґрунтується на матеріалі флективних мов [2, с. 222]. Доречно згадати про таке висловлювання П. С. Кузнецова: “Частинами мови називаються класи слів, що характеризуються певними морфологічними ознаками, тобто певними, притаманними кожному даному класу (частині мови) граматичними категоріями, які виражаються в словозміні” [3, с. 426].

Явне чи приховане наслідування такої думки про частини мови логічно веде до заперечення факту існування частин мови у китайській та інших формоізолюючих мовах.

Частини мови можуть бути виділені навіть виключно на основі синтаксичних властивостей слів (всі види сполучуваності, функції тощо). Але, як ми знаємо, прак-

тично не існує мов без морфології. Морфологічні ознаки, зазвичай, розподіляються за граматичними класами слів і, звичайно, також можуть бути тими критеріями, на основі яких виділяються частини мови. Відносно невисока морфологізованість класів слів у формоізолюючих мовах виводить на перший план синтаксичні властивості слів. Навпаки, у високоморфологізованих флективних мовах, наприклад, таких, як грецька або латина, на матеріалі яких уперше було введено саму категорію частин мови, на перший план виходять морфологічні ознаки, а синтаксичні властивості слів неначе залишаються в тіні [2, с. 217]. Разом із тим і синтаксичні, і морфологічні властивості та ознаки є граматичними явищами. Частини мови, які виділяються лише за синтаксичними ознаками, є не менш “граматичними”, ніж ті, що виділені на основі власне морфологічних ознак.

Говорячи про функціональні особливості прислівників ступеня у китайській мові, наголосимо, що контактна позиція щодо означуваного слова є їхньою характерною особливістю. Вони зазвичай не допускають постановки між собою та означуваним словом інших членів речення – додатків, обставин, які виражені словом або зворотом. Такі випадки, можна сказати, одиничні:

1. 外面的谣言他不大往心里听。

Waimiandeyaoyantabudawangxinliting.

Він не дуже переймався вуличними плітками [4, с. 11].

2. 可是，事已至此，他倒没十分为它思索，更说不到动心。

Keshi, shiyizhici, tadaomeishifenweitasisuo, gengshuobudaodongxin.

Але так трапилось, хоча він не дуже над цим замислювався, тим більше не можна сказати, що турбувався [4, с. 150].

3. 唉，一向实在太对她好了！

Ai, yixiangshizaitaiduitahaole!

Я дійсно завжди дуже добре до неї ставився [5, с. 13].

У перших двох прикладах між прислівниками ступеня та означуваним словом стоїть обставинний зворот, у третьому – непрямий додаток. В усіх цих випадках позиційна перестановка прислівників виключена. У першому реченні вона призвела б до порушення внутрішньої єдності фразеологічної одиниці 往心里听 wangxinliting – “брати близько до серця”, “перейматися”, а тим самим до зміни змісту речення. У другому реченні прислівник 十分 shifen – “дуже” стосується не лише дієслова 思索 sisuo – “думав”, але й до всього, що стоїть після цього прислівника 为它思索 weitasisuo “думав про це”. Позиційна перестановка призвела б до зміни смислового завдання речення. Постановкою прислівника ступеня 太 tai “надто” у незвичну для нього позицію (перед непрямим додатком) досягається посилення його значення. Лексичне значення прислівника 太 “надто” буває іноді ослабленим до “дуже”. З метою посилення лексичного значення цього слова його або ставлять у дистантну позицію, або повторюють двічі.

Розгляньмо такі приклади:

1. 我现在用着的人太懒！

Людина, яка працює у мене зараз, дуже ледача! [1, с. 53].

2. 唉，一向实在太对她好了！

О, я насправді завжди надто добре до неї ставився [2, с. 13].

3. 那样活活打死人，就太，太不文明。

Отак убивати живих людей – це ж надто велике варварство [6, с. 151].

Семантика прислівників ступеня та призначення їх у граматичній будові мови виключає їх експозицію.

Деякі прислівники ступеня можуть перебувати в постпозиції. Як підтверджують приклади, вони можуть стояти в постпозиції не лише після якісного прислівника, але й після дієслівного присудка. Чим викликана постпозиція прислівників і що нею досягається? Щоб відповісти на це питання, порівняймо декілька речень з різною позицією зазначених прислівників.

Розгляньмо такі речення:

1. 祥子的心中很乱。

Xiangzi de xinzhong hen luan.

На душі в Сян-ци (було) дуже неспокійно [4, с. 63].

2. 祥子的心中乱得很。

Xiangzidexinzhongluandehen.

На душі в Сян-цзи (було) неспокійно дуже.

3. 这本书很好。

Zhebenshuhenhao.

Ця книга (дуже) гарна.

4. 这本书好得很。

Zhebenshuhaodehen.

Ця книга гарна дуже.

У першому і третьому реченнях значення прислівника ступеня 很 hen, як на це цілком справедливо вказує О. О. Драгунов, значно ослаблене [7, с. 259]. При постановці його в постпозицію (речення друге і четверте) досягається посилення значення даного прислівника [7, с. 394].

Як у першому, так і в другому випадку прислівник 很 hen входить до складу логічного предиката. На думку О. О. Драгунова, прислівник 很 hen у постпозиції є найбільш важливим. З цим не можна не погодитись. Підтвердженням цьому є позиція, яку займає даний прислівник у реченні. Це, однак, не означає, що в реченнях подібного типу прислівник ступеня 很 hen стає логічним предикатом, як про це пише О. О. Драгунов [7, с. 210].

Дійсно, якщо зробити актуальне членування речення 这本书好得很 Zhebenshuhaodehen (Ця книга дуже гарна), то стане цілком очевидним, що логічним суб'єктом тут буде 这本书 zhebenshu (ця книга), тобто перша частина речення, логічним предикатом – друга його частина 好得很 hao dehen (гарна дуже). Відомо, що логічний суб'єкт може бути відсутнім, матися на увазі, у той час як наявність логічного предиката для кожного судження є обов'язковою. Ми можемо опустити першу частину висловлювання 这本书 zhebenshu (ця книга), якщо наявність суб'єкта впливає з контексту. Друга частина висловлювання передаватиме те, що мовець хоче повідомити нам про цю книгу: гарна дуже. Якщо ми погодимось з О. О. Драгуновим у тому, що постановка прислівника 很 hen у кінець речення перетворює його на присудок, то це означатиме, що перша частина висловлювання 好得 haode (гарна) є для нас відомою даністю (оскільки логічний суб'єкт завжди є відомою даністю), друга його частина 很 hen (дуже) – тим новим, що мовець хоче повідомити нам про цю відому даність. Це в свою чергу передбачає можливість опущення суб'єкта судження, у даному випадку 好得 haode, оскільки суб'єкт – відома даність. Але це не повинно впливати на зміст висловлювання. Якщо ми опустимо 好得 haode (这本书...很 Zhebenshu ... hen), то прислівник 很 hen не матиме ніякого інформативного змісту і, отже, сам по собі не буде логічним предикатом розглядуваного речення. На нашу думку, 很 hen входить у даному випадку до складу логічного предиката і з огляду на свою позицію є більш важливою його частиною. Те саме можна сказати про речення 祥子的心中乱得很 Xiangzidexinzhongluandehen (На душі Сян-цзи неспокійно дуже). Як впливає з контексту, логічним предикатом тут буде не 很 hen (дуже), а 乱得很 luandehen (неспокійно дуже). Слід зазначити, що прислівник ступеня 很 hen навіть у препозиції може бути інтонаційно виділеним. Нами було опитано 12 інформантів (студенти з Китаю, опитані в Інституті філології КНУ імені Тараса Шевченка у березні 2005 року). Записи вимови ними речення 这本书很好 Zhebenshuhenhao (Ця книга дуже гарна) показали, що тривалість звучання слів 很 hen та 好 hao, які входять до складу предиката, є однаковою, у той час як інтенсивність 很 hen у кілька разів більша за 好 hao. З цього можна зробити висновок, що у складі предиката наголошеним словом є 很 hen.

Прислівники ступеня, як і якісні прислівники, найчастіше входять до складу предиката. Але в певних ситуаціях і в певному контексті вони можуть входити також і до складу суб'єкта. Речення, яке ми розглядали раніше, у наведеному нижче контексті може мати інше членування.

哪一本书好得很？

这本书好得很。

Nayibenshuhaodehen?

Zhe ben shuhao de hen.

Яка книга дуже гарна?

Ця книга дуже гарна.

У такому контексті друга частина другого речення 好得很 haodehen “гарна дуже” буде відомою даністю, перша частина – новим, яке повідомляється.

Викладене вище дозволяє зробити такі висновки:

1. Прислівники ступеня характеризуються переважно контактним розташуванням щодо означуваного слова.

2. Прислівник ступеня може мати декілька позицій у реченні: контактну, дистантну, постпозицію. Його конкретна позиція визначається: а) змістом речення (з урахуванням не лише його граматичного значення, а й актуального членування); б) бажанням підсилити лексичне значення прислівника.

3. Постпозиція прислівників ступеня в усіх випадках призводить до посилення їх семантики та виділення їх у складі логічного предиката як найбільш важливої його частини.

Література

1. Гао Минкай. Проблема частей речи в китайском языке / Минкай Гао ; пер. с кит. // Вопр. языкознания. – 1955. – № 3. – С. 48–57.
2. Солнцев В. М. Введение в теорию изолирующих языков / В. М. Солнцев. – М., 1995. – С. 217, 218, 222, 223.
3. Коротков Н. Н. Проблема частей речи и генезис наречий с суффиксом -жань- в китайском языке / Н. Н. Коротков. – Труды МИВ, 1946. – Вып. 3. – С. 186–201.
4. 老舍“骆驼祥子”，人民文学出版社，北京，1955.
5. 周立波“暴风骤雨”，人民文学出版社，北京，1953.
6. 赵树理“李家庄的变迁”，新华书店出版社，1945.
7. Драгунов А. А. Исследования по грамматике современного китайского языка / А. А. Драгунов. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1952.
Т. 1 : Части речи. – 1952. – 232 с.
8. Колодко С. А. Сполучуваність прислівників ступеня китайської мови зі словами інших лексико-граматичних класів / С. А. Колодко // Мова та історія : періодичний збірник наукових праць – К., 2005. – Вип. 80. – С. 46–53.
9. Рождественская Е. И. Некоторые проблемы наречия в китайском языке / Е. И. Рождественская // Учен. зап. Ин-та междунар. отношений. – М., 1961. – Вып. 5. – С. 74–124.
10. Солнцев В. М. Проблема частей речи в китайском языке / В. М. Солнцев // Вопр. языкознания. – 1956. – № 5. – С. 22–37.
11. Солнцев В. М. Проблема частей речи в китайском языке в работах лингвистов Китая / В. М. Солнцев // Вопр. языкознания. – 1955. – № 6. – С. 10–116.

УДК 811.161.2'367"312"

ПАСИВНІ КОНСТРУКЦІЇ З ДІЄСЛОВАМИ НА -СЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ МОВІ: ПИТАННЯ НОРМАТИВНОСТІ

Лаврінець О. Я.

Стаття присвячена ретроспективному аналізу дискусійних питань структури, стильової диференціації та нормативності пасивних конструкцій із дієсловами на -ся, що опинилися на крайній периферії синтаксичної системи сучасної української мови, проте надзвичайно поширені в сучасній науковій мові.

Ключові слова: пасивна конструкція, активна конструкція, дієслова на -ся, орудний суб'єкта дії, орудний знаряддя дії, предикативні форми на -но, -то, структурна схема.

Статья посвящена ретроспективному анализу дискуссионных вопросов структуры, стилистической дифференциации и нормативности пассивных конструкций с глаголами на -ся, которые оказались на крайней периферии синтаксической системы современного украинского языка, однако широко используемые в современном научном языке.

Ключевые вопросы: пассивная конструкция, активная конструкция, глаголы на -ся, творительный субъекта действия, творительный орудия действия, предикативные формы на -но, -то, структурная схема.

The article is devoted to the retrospective analysis of arguable questions of the structure, style differentiation and normativity of the passive verb constructions with -ся which have appeared to be at the margin of the syntactic system of the modern Ukrainian language, but are still widely used in the modern scientific language.

Key words: passive construction, active construction, verbs with -ся, the instrumental of the subject of the action, the instrumental of the instrument of the action, predicative forms with -но, -то, structural scheme.

Науковий стиль української мови з відомих екстралінгвальних чинників формувався під впливом відповідного стилю російської мови, що, на відміну від української мови та її народнорозмовної основи, увібрала в себе основні риси церковнослов'янської мови. На синтаксичному рівні вплив російської мови на українську наукову мову виявився передусім у використанні властивих їй синтаксичних конструкцій. Ідеться, зокрема, про пасивні звороти, що закріпилися в російській книжній (канцелярській) мові внаслідок позамовних чинників – у добу бюрократичної імперської держави, у суспільному житті якої пересічна людина не відігравала майже ніякої ролі.

Пасивні звороти з дієсловами на -ся були об'єктом зацікавлення багатьох мовознавців минулого та сучасних дослідників, зокрема О. Потебні, В. Сімовича, Є. Тимченка, О. Курило, О. Синявського, М. Сулими, М. Гладкого, О. Матвієнка, Ю. Шевельова (Шереха), Л. Булаховського, В. Русанівського, М. Плющ, Н. Непийводи, К. Городенської та ін. Проте пасивні конструкції з дієсловами на -ся не були предметом розгляду спеціального ґрунтовного дослідження, брак якого зумовлює нерозв'язаність дискусійних питань в історії української граматичної думки минулих століть та сьогодні – проблема статусу пасивних конструкцій із дієсловами на -ся в синтаксичній системі української мови, їхньої структури та нормативності. Крім того, в обґрунтуванні своєї позиції щодо розв'язання проблемних питань лінгвісти дуже часто спираються не лише на мовні, а й позамовні чинники, а це, на думку Н. Непийводи, "істотно утруднює запровадження принципу комунікативної доцільності до вибору тих чи інших синтаксичних конструкцій" [26, с. 247].

Метою нашої розвідки є ретроспективно-перспективний аналіз пасивних конструкцій, предикат яких виражений дієсловами на -ся, з погляду синтаксичної та стилістичної нормативності.

Зворотні дієслова для вираження пасивного значення почали використовувати, за спостереженням О. Потебні, значно пізніше, ніж пасивні дієприкметники на -ний, -тий, оскільки пройшов певний час їхнього оформлення за допомогою займенників. Причому у слов'янських мовах пасивність виражають лише ті дієслова

на *-ся*, у яких зворотність є представленням, а пасивність – значенням [30, с. 454]. Східнослов'янські мови успадкували обидві форми вираження пасивного значення від праслов'янської мови. В українській писемності XIV–XVII ст. дієслова на *-ся* для вираження пасивного значення трапляються дуже рідко, зокрема поодинокі й не дуже виразні приклади такого вживання дієслів на *-ся* спостережено в грамотах XIV–XV ст., в інших пам'ятках давньої української мови ці дієслівні форми не виявлено [35, с. 289]. Панівним способом вираження пасиву були дієприкметники на *-ний*, *-тий*, однак уже в давній українській літературній мові, на думку В. Русанівського, сформувалася тенденція передавати пасивні форми недок. виду зворотно-пасивними дієсловами на *-ся*, а форми док. виду аналітичними конструкціями, побудованими за структурною схемою “дієприкметник док. виду + особові форми дієслова *бути*” [35, с. 290]. Ця тенденція в новій українській літературній мові стала закономірністю [35, с. 289–291; 9, с. 71].

У XVI–XVIII ст. водночас із пасивними дієприкметниками зрідка, не без впливу, за словами В. Русанівського, церковнослов'янської мови у функції предиката виступали дієслова на *=ся*, проте дієприкметники і в цей час значно переважали над зворотними дієсловами [35, с. 289]. Незначну кількість пасивних дієслів на *-ся*, зафіксованих у “Словарі української мови” Б. Грінченка, М. Пилинський пояснює тим, що зазначений тип пасивних зворотів більше властивий не художньому стилю та усному розмовному мовленню, а науковому, публіцистичному і газетно-інформативному стилям, які в україністиці до 90-х рр. XIX ст. були слабо розвинуті [26, с. 273–274].

У 20–30-ті рр. XX ст. були спроби запровадити пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* до нормативного вжитку [18, с. 34–35; 20, с. 81–82; 42, с. 74], але вони не прижилися. Цей тип пасивних зворотів зрідка вживали і в 60–70-ті рр. XX ст., однак нормативними їх не вважали [35, с. 288]. Водночас існувала й інша думка про те, що більша кількість фіксацій пасивних дієслів на *-ся* в академічному “Словнику української мови” порівняно зі “Словарем” Б. Грінченка відображає зміни, які відбулися в лексичному розвитку української мови, проте, за спостереженням М. Пилинського, пасивні дієслова на *-ся* все ж ілюстровано недостатньо [28, с. 274].

На сьогодні вживання пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* також стильово обмежено. Ці конструкції набули поширення в книжних стилях української мови – науковому, публіцистичному, офіційно-діловому, звідки потрапили і до стилю художньої літератури. Напр.: *Тому поняття просодія й інтонація часто або ототожнюються, або змішуються* (наук.); *Рішення ухвалювалося на позачерговій сесії, на якій не мають права розглядати такі питання* (публіц.); *Право кожної людини на життя охороняється законом* (оф.-діл.); *Жінки тут поділяються на дві більш-менш однакові половини...* (Ю. Винничук). Порівняно з дієприкметниками на *-ний*, *-тий* як основним і найдавнішим засобом вираження пасивності в українській мові, дієслова на *-ся* носіями пасивного значення, на думку О. Межова, виступають рідше і є не продуктивними [21, с. 93, 95]. Проте останнім часом тексти книжних стилів, зокрема наукового, перенасичено пасивними конструкціями з дієсловами на *-ся*. За спостереженням О. Сербенської, кількість фіксацій цього типу пасивних зворотів у сучасному науково-технічному мовленні іноді становить близько 40–50 % від усіх використаних дієслівних форм [36, с. 37]: *звертається увага, вирішується проблема, висвітлюється думка, висувається гіпотеза, розглядається питання*^F тощо.

За структурою пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* поділяють на два типи: трикомпонентні та двокомпонентні (у термінологічному позначенні Л. Олексієнко – *особово-пасивні* та *безособово-пасивні* [27, с. 33–35]). Ці різновиди пасивних зворотів співвідносні між собою, але у двокомпонентних редуковано позицію орудного суб'єкта дії, що зумовлено поглибленням процесу пасивізації базових активних двоскладних речень [9, с. 71–72]: “наз. відм. суб'єкта дії + перех. дієслово + знах. відм. прямого об'єкта дії” → “наз. відм. прямого об'єкта дії + дієслово на *-ся* пасивного стану + (ор. відм. суб'єкта дії)”. Напр.: *Юристи-практики висловлюють пропозиції щодо надання висновку спеціаліста статусу висновку експерта – (Юристами-практиками) висловлюються пропозиції...; Лінгвісти по-різному характеризують зв'язки – (Лінгвістами) по-різному характеризуються зв'яз-*

^F Приклади, подані безпосередньо після покликань на наукові джерела тут і далі, дібрано із текстів наукового стилю сучасної української мови.

ки. При цьому у дво- та трикомпонентній конструкціях предикат може бути виражений тим самим дієсловом. Напр.: *Формальним показником неоднорідності дієслів у їх взаємовідношеннях з іншими членами речення на дистрибутивному рівні вважається синтаксична валентність – Українська мова в царській Росії офіційною владою взагалі не визнавалась як мова, а вважалася наріччям російської.*

Питання структури пасивних конструкцій із дієсловами на -ся, зокрема синтаксична позиція суб'єкта дії, в українській граматиці й досі лишається дискусійним. Більшість лінгвістів вважає орудний суб'єкта дії обов'язковим елементом пасивної конструкції, оскільки лише в трикомпонентній структурі дієслово здатне повно виражати пасивне значення [20, с. 83; 12, с. 6; 39, с. 34; 5, с. 112; 29, с. 116–117]. При цьому форми називного суб'єкта дії в активній конструкції та орудного суб'єкта дії в пасивній конструкції однаково передають значення виконавця дії, оскільки функціонують у синонімічних конструкціях, пов'язаних взаємним трансформаційним зв'язком [33, с. 7–8; 5, с. 112]. Елімінація орудного суб'єкта дії, на думку М. Плющ, зумовлює втрату дієсловом ознаки пасивності дії, і дієслово набуває значення зворотно-середнього стану: дію подано як таку, що не потребує визначення її за діячем. Напр.: *план виконується, документи оформлюються, конкурси проводяться* тощо. Значення пасивності нейтралізується і в тому випадку, коли форма орудного відмінка позначає неживий предмет [29, с. 116–117]. Напр.: *Двері відчиняються механізмом. Дані обробляються машинами.* Уживання пасивних конструкцій із орудним відмінком неістоти лінгвісти виправдовують тим, що вони служать для підкреслення результативності й уникнення образності в науковому стилі [15, с. 103; 13, с. 43]: *Вторинний, символічний зміст оніма мотивується конотаціями, зумовлені загальною семантикою фразеологічної або пареміологічної одиниць; Паралелізм структур сурядних частин забезпечується єдністю лексичних, морфологічних і синтаксичних засобів – замість стилістично неправильних: Вторинний, символічний зміст оніма мотивують конотації...; Паралелізм структур сурядних частин забезпечує єдність...*

Деякі граматики синтаксичну позицію орудного суб'єкта дії в пасивних конструкціях із дієсловами на -ся кваліфікують як можливу, але застерігають від надуживання нею, оскільки орудному суб'єкта, як і орудному знарядддю, притаманна формально-синтаксична ознака периферійності. З метою акцентування ролі діяча лінгвісти радять скористатися активною конструкцією з називним суб'єкта дії [1, с. 35; 22, с. 152]. Напр.: *Такі конфлікти у періоди великих соціальних переворотів безпосередніми учасниками історичного процесу сприймаються як закономірні – Такі конфлікти у періоди великих соціальних переворотів безпосередні учасники історичного процесу сприймають як закономірні.*

Існує й категорична думка вчених щодо заперечення вживаності в пасивних конструкціях із дієсловами на -ся орудного відмінка як на позначення істот, так і на позначення неістот як суб'єктів дії [7, с. 46–47; 41, с. 76; 16, с. 25]. Поширеність цих конструкцій в українській книжній мові відбулося під впливом російської літературної традиції – українській народній мові вони не властиві. Напр.: *неправильно Класифікація іменних односкладних речень О. О. Шахматова не приймається сучасними мовознавцями однозначно і безапеляційно; Здійснювані в Україні соціально-економічні та політичні перетворення, побудова демократичної правової держави гальмуються загостренням криміногенної обстановки, зростанням злочинності – правильно Сучасні мовознавці не приймають однозначно і безапеляційно класифікацію іменних односкладних речень О. О. Шахматова; Загострення криміногенної обстановки в Україні, зростання злочинності гальмують здійснення соціально-економічних та політичних перетворень, побудову демократичної правової держави.*

Спеціалізованим засобом вираження виконавця дії в українській мові є називний відмінок, для орудного відмінка функція діяча є вторинною. При цьому орудний суб'єкта в пасивних конструкціях дещо нівелює його активність [11, с. 12]. Форма орудного відмінка в пасивних зворотах із дієсловами на -ся можлива лише зі значенням знарядддя дії [7, с. 50–51; 6, с. 27]. Напр.: *документ підписується олівцем, чашки миються водою, повідомлення передаються телефоном, хліб збирається комбайнами.* Однак питання чим?, яке ставлять для розмежування орудного знарядддя дії та орудного суб'єкта дії [17, с. 55; 6, с. 27], не завжди слугує надійним критерієм. У функції орудного суб'єкта дії може бути вжитий іменник-неістота

зі значенням особи, що можна перевірити трансформацією пасивної конструкції в активну – двоскладне речення. Напр.: *Матеріали до журналу надаються Центром інформації та документації Ради Європи в Україні – Матеріали до журналу надає Центр* (тобто надають представники Центру)...; *Результат судової експертизи використовується лише судом – Результат судової експертизи використовує лише суд* (тобто використовують працівники суду). Хоча і в цьому випадку слід зважати на загальновідомий факт недосконалості трансформаційних процесів, зокрема в тих випадках, на думку Д. Вечорек, коли сам факт трансформованості одного структурного типу в інший зовсім не означає віднесеності обох речень до ідентичної денотативної ситуації [4, с. 67].

Структурна відмінність дво- та трикомпонентних пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* зумовлює і їхню семантичну та стильову диференціацію. Пасивні звороти за своїм семантико-психологічним характером виражають не усунення особи, а лише відсунення її на другий план висловлення, другорядну позицію [20, с. 81; 2, с. 18; 26, с. 262]. У трикомпонентних пасивних конструкціях діяч визначений, хоча його позиція у структурі звороту є малопідкресленою і, значить, факультативною. У двокомпонентних пасивних конструкціях нульова позиція діяча зумовлена акцентуванням уваги лише на дії, співвіднесений із узагальненим або неозначеним діячем, який не цікавить мовця [29, с. 116–117; 9, с. 72; 25, с. 51; 6, с. 30]. Пор.: *Літературне мовлення реалізується всіма верствами населення – Розмовно-побутове мовлення реалізується з найменшою витратою мовленнєвої і розумової енергії; Кожен відмінок сприймається нами як відповідна форма, що виражає певні специфічні відношення... – Текст сприймається нелегко, бо насичений науковою лексикою, мовознавчими термінами.*

Пропуск логічного суб'єкта у двокомпонентних пасивних конструкціях можливий, на думку лінгвістів, і в тих випадках, коли: 1) суб'єкт уже названо в попередніх реченнях тексту [6, с. 30]; 2) суб'єкт дії – сам автор, експериментатор, дослідник [15, с. 111]; 2) у реченні є непряма вказівка на діяча. Напр.: 1) *Закріпивши на слов'янському мовному ґрунті вироблену ще в античних граматиках термінологію, давньоукраїнські граматисти творчо використали її та створили велику кількість нових термінів, зважаючи на особливості рідної їм мови. В ілюстраціях до викладених теоретичних положень наводилися приклади, що засвідчують українське народнорозмовне мовлення;* 2) *Поряд із дослідженням статистичних характеристик функціональних стилів у монографії вивчаються (=вивчає автор) і статистичні характеристики творів різних авторів у межах кожного стилю;* 3) *Положення дисертації неодноразово обговорювалися на засіданнях кафедри... (=обговорювали члени кафедри).*

Дво- та трикомпонентні пасивні конструкції з дієсловами на *-ся* мовознавці диференціюють і на функціонально-стилістичному рівні: трикомпонентні більше властиві книжним стилям, а двокомпонентні – народній мові [28, с. 273–274; 2, с. 18–19]. Проте і в книжних стилях української мови трикомпонентні пасивні конструкції вживають лише тоді, коли дія пов'язана з конкретним її виконавцем, хоча й прямо не названим. Більш поширеними, на думку М. Плющ, є структури з пропущеним орудним суб'єктом, у яких наголошено на дії (процесі), а діяч лишається в тіні як узагальнений або неозначений [29, с. 118]. Узагальнений зміст двокомпонентних пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* й зумовлює їхнє часте вживання в книжних стилях української мови, зокрема в науковому стилі [13, с. 43–44].

Щодо нормативності використання дво- та трикомпонентних пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* в книжних стилях української мови, зокрема наукового стилю, лінгвісти також дотримуються різних поглядів.

Значна частина вчених вважає, що дієслова на *-ся*, переважно у формі недок. виду тепер. часу, становлять ядро парадигми пасиву. Уживання пасивних конструкцій із ними в синтаксисі наукової мови є доцільним [37, с. 212; 18,^F с. 34; 20, с. 83; 2, с. 18–19; 3, с. 211; 39, с. 34; 27, с. 33–35; 23, с. 35–36; 29, с. 116; 13, с. 43] та виправдане тим, що ці звороти мають тут тривалу історію свого використання, є одним із шляхів формалізації наукового викладу [14, с. 125; 15, с. 103] і реалізують

^F О. Курило у третьому виданні книги “Уваги до сучасної української літературної мови” дотримувалася протилежної думки щодо пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся*, вважала їх ненормативними і не властивими українській мові.

високий ступінь абстракції, властивий передусім науковій мові, а потім відповідно публіцистичному та офіційно-діловому стилям [28, с. 273–274]. При цьому кількість пасивних конструкцій зазначеного типу в текстах різних книжних стилів, як зауважує М. Пилинський, зростає під впливом тенденції до точності [28, с. 273–274]. Хоча, на думку А. Коваль, дієсловом на -ся як типовим для наукового стилю способам вираження предикації властиві абстрактність, узагальненість значення, мала динамічність й семантична невиразність, що виявляється у їх взаємозамінності іншою одиницею із синонімічного ряду [15, с. 112]: *вживатися – використовуватися – застосовуватися; відноситися – зараховуватися – долучатися – залічуватися; вказуватися – показуватися – зазначатися – подаватися; аналізуватися – вивчатися – досліджуватися*.

Прихильники вживання пасивних конструкцій із дієсловами на -ся в науковій мові вважають, що зазначений тип пасивних зворотів виник в українській літературній мові не лише внаслідок зовнішніх інтерференційних нашарувань. Зокрема, пасивні двокомпонентні конструкції з дієсловами на -ся, на думку О. Курило, набули широкого вжитку “не без впливу, мабуть, безпідметових конструкцій із присудковими дієприслівниками на -но, -то з прямим предметом” [18, с. 34]. У розвиткові й поширенні трикомпонентних пасивних конструкцій із дієсловами на -ся О. Матвієнко визначив три чинники: 1) наявність орудного на позначення знаряддя дії (формальний елемент); 2) нечітка межа між орудним знаряддя та орудним діяча (психологічний напівчинник); 3) потреба найяскравіше і найекономніше одночасно оперувати складнішими комплексами понять (соціальний чинник) [20, с. 82–83]. Крім того, пасивні конструкції з дієсловами на -ся поширені в українській мові і народній, і літературній [18, с. 35].

Активний і пасивний звороти за своїм значенням близькі між собою і легко піддаються взаємній трансформації. Відмінність між ними, на думку мовознавців, полягає лише в тому, що активні звороти більш дійові, у них підкреслено дію та суб'єкта дії, сам процес створення діячем певної ознаки, а в пасивних, як більш вигідних, ніж активних, – наслідок, результат, ефект якоїсь дії, наявність процесу у вигляді факту, а не активного діяча [20, с. 81; 3, с. 211; 15, с. 102; 13, с. 43]. Вибір тієї чи тієї конструкції зумовлено тим, яку частину речення слід увиразнити. Напр.: ***Зовнішня оцінка висновку експерта проводиться з процесуальної, тактичної, фактичної, науково-методичної, логічної, граматичної точок зору органами слідства і суду – Внутрішню оцінку проводять самі експерти; Ступінь втрати зору визначається лікарем-офтальмологом – На підготовчому етапі експерт шляхом зовнішнього огляду визначає цілісність упакування, наявність відбитків печаток та посвідчувальних підписів на них.***

Інший погляд щодо нормативності вживання зазначених конструкцій декларує Н. Непийвода. Оскільки пасивні конструкції становлять периферію синтаксичної системи загальнонародної української мови, їх дослідниця не рекомендує повністю вилучати з наукового стилю, особливо якщо вони комунікативно доцільні. Це саме той випадок, за словами Н. Непийводи, коли синтаксична норма наукового стилю помітно віддалена від норм інших стилів – розмовного й художнього [26, с. 260]. Науковій мові властиве відсунення особи дослідника на другий план і зосередження уваги на предметі дослідження. Таку особливість наукової мови й допомагають реалізувати зазначені пасивні конструкції, які забезпечують точність наукового викладу – і пізнавальну, і комунікативну.

Більшість лінгвістів уживання в українській науковій мові пасивних конструкцій із дієсловами на -ся вважає ненормативним, тому що її синтаксис сформувався на основі синтаксису української народної мови, типовою ознакою якого є розмовний, активний характер його конструкцій [38, с. 247; 8, с. 256–257; 7, с. 46–47; 40, с. 106; 11, с. 12; 44, с. 17; 16, с. 24; 24, с. 77; 31, с. 87; 6, с. 26; 32, с. 37]. Пасивні звороти нав'язані синтаксисові наукового стилю сучасної української мови синтаксисом російської мови, яка культивувала їх під впливом церковнослов'янської мови. На думку В. Русанівського, уживання дієслів на -ся у функції предиката пасивних зворотів сталося і під впливом польської мови [35, с. 288].

Широке використання пасивних зворотів зазначеного типу стає, за переконанням мовознавців, типовою ознакою книжних стилів української мови і свідчить про втрату українською мовою її синтаксичної самобутності [23, с. 33–35; 34, с. 177;

40, с. 104; 11, с. 14; 16, с. 24]. Для встановлення національної ідентичності в синтаксисі наукової мови лінгвісти пропонують замінити пасивні конструкції, зокрема трикомпонентні, активними, у яких присудок виражений дієсловом у формі 3-ї ос. одн. або мн. тепер. часу і поєднується з підметом, що позначає активного суб'єкта дії, та додатком, що називає об'єкта активної дії [41, с. 77; 7, с. 48; 40, с. 37; 10, с. 14; 44, с. 17; 16, с. 25; 32, с. 37; 31, с. 88; 6, с. 30]. Напр.: *Такий псевдонауковий виклад одержав назву гелертерського, він гостро засуджується вченими і дослідниками – Такий псевдонауковий виклад одержав назву гелертерського, його гостро засуджують вчені й дослідники; Судова експертиза здійснюється особливим суб'єктом – судовим експертом – Судову експертизу здійснює особливий суб'єкт – судовий експерт.*

На думку М. Гладкого, обмеження для функціонування в науковій мові не стосується двоконпонентних пасивних конструкцій із дієсловами на -ся [7, с. 55–56]. Напр.: *Постанова оголошується відповідачеві або його представникові; Класифікація будується на особливостях асоціативного характеру мислення...; Якщо оцінкою висновку експерта встановлені недоліки, призначається додаткова чи повторна експертиза.* Причому невластиві українській мові конструкції на зразок: *справу затягається на роки* (“синтаксичний льокалізм” [37, с. 212], “результат схрещення безособової конструкції з пасивною”, “безособово-пасивні речення” [19, с. 64, 67]) – мовознавець рекомендує замінити неозначено-особовими реченнями та двоконпонентними пасивними конструкціями з дієсловами на -ся: *справу затягають* або *справа затягається* [7, с. 55–56].

За словами Є. Тимченка, розмежування зворотних дієслів та пасивних дієслів на -ся у трикомпонентних конструкціях відбувається залежно від семантики підмета: якщо підмет позначає істоту, то дієслово на -ся виражає зворотність, орудний – знаряддя дії, якщо підмет позначає неістоту, то дієслово на -ся виражає пасивне значення [42, с. 74]. Пасивність двоконпонентних конструкцій із дієсловами на -ся можна перевірити їхньою співвіднесеністю з неозначено-особовими реченнями [33, с. 27]. Напр.: *Такі дослідження широко використовуються для визначення ефективності пропаганди, процесу навчання, рекламування тощо у теорії масової комунікації – Такі дослідження широко використовують для визначення ефективності пропаганди, процесу навчання, рекламування тощо у теорії масової комунікації.* Однак дієслова з постфіксом -ся в українській мові здебільшого зберігають значення активу й не мають того пасивного значення, якого їм надають у літературній мові, йдучи за схемою російської мови [8, с. 256]. В українській мові постфікс -ся позбавляє перехідні дієслова зв'язку з об'єктом (прямим додатком) і перетворює їх на неперехідні зворотні дієслова [10, с. 209]. Тому зворотні дієслова в українській літературній мові потрібно вживати за їх прямим призначенням – лише стосовно неперехідної дії, тобто коли є суб'єкт дії, але неможливий об'єкт, на який спрямовано дію, суб'єкт одночасно є об'єктом [43, с. 314; 24, с. 77; 6, с. 26]. Напр.: *дитина миється, будинок руйнується, клітини будуються.*

Вплив церковнослов'янської мови на російську мову спричинив і різний ступінь наближеності російської та української літературних мов до живої народної мови, тобто до неоднакового співвідношення книжних і розмовних елементів: орієнтація на книжний виклад у російській мові й на побутовий, народний – в українській. Як наслідок, позицію суб'єкта в синтаксичних конструкціях російської мови відсунуто на другий план, зокрема частково або повністю нівельовано. Українська літературна мова сформована на ґрунті народної мови, у центрі якої завжди стоїть особистість. Пор.: *експертиза назначается судом – суд призначає експертизу; учеными исследуется проблема – учени досліджують проблему; рассматривается дело – розглядають (розглянуто) справу; ставится вопрос – порушують (порушено) питання і под.*

Ми дотримуємося думки, що пасивні конструкції з дієсловами на -ся не властиві народній українській мові, оскільки суперечать природному напрямку дії, а значить вони штучні та неприродні й у текстах книжних стилів української літературної мови, яка ближча до живого народного мовлення. Саме тому пасивних зворотів із дієсловами на -ся будь-якого типу (трикомпонентні та двоконпонентні) в українській науковій мові слід уникати. Питання способів заміни пасивних конструкцій

із дієсловами на *-ся* нормативними синтаксичними структурами заслуговує на особливу увагу й може стати предметом окремого спеціального дослідження.

Отже, унормування української наукової мови на синтаксичному рівні продовжує викликати посилений інтерес мовознавців. Дискусійні питання вчення про пасивні конструкції із дієсловами на *-ся*, які науковці порушували і намагалися розв'язати протягом ХХ ст., сьогодні знов актуальні й потребують різноаспектних ґрунтовних досліджень. Залучення з цією метою здобутків історичної й описової граматики та культури української мови на синтаксичному рівні нададуть можливість дати однозначну відповідь на питання нормативності / ненормативності пасивних конструкцій із дієсловами на *-ся* в сучасній книжній мові, зокрема науковій.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. – 4-те вид., перероб. і доп. – К. : Укр. книга, 1997. – 336 с.
2. Булаховський Л. А. Підмет і присудок в українській літературній мові / Л. А. Булаховський. – К., 1958. – Вип. II. – С. 16–23.
3. Ващенко В. С. Українська мова / В. С. Ващенко. – 2-ге випр. вид. – Харків : Вид-во Харків. ордена труд. червоного прапора Держ. ун-ту ім. О. М. Горького, 1961. – 349 с.
4. Вечорек Д. Несогласованные асимметричные русские предложения в сопоставлении с польскими / Д. Вечорек. – Wrocław : Wydawn. Uniwers. Wrocławskiego, 1982. – 272 с.
5. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
6. Гінзбург М. Синтаксичні конструкції у фахових текстах: практичні висновки з рекомендацій мовознавців / М. Гінзбург // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології” / відп. ред. Л. Полюга. – Львів : Львівська політехніка, 2008. – Вип. 620. – С. 26–32.
7. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства / М. Гладкий. – Харків : Держ. вид-во України, 1930. – 158 с.
8. Горецький П. Українська мова. Практично-теоретичний курс / П. Горецький, І. Шаля. – Вид. сьоме. – К. : Книгоспілка, 1929. – 315 с.
9. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
10. Городенська К. Г. Зворотні дієслова / К. Г. Городенська // Українська мова. Енциклопедія. – Вид. третє, зі змінами і доп. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 209.
11. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови / К. Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. пр. – Вип. IV / відп. ред. Л. О. Симоненко. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 11–15.
12. Ільїн В. С. Дієслово / В. С. Ільїн. – К. : Рад. школа, 1949. – 48 с.
13. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови : навч. пос. / М. У. Каранська. – К. : Либідь, 1995. – 312 с.
14. Коваль А. П. Культура ділового мовлення / А. П. Коваль. – К. : Вища школа, 1982. – 288 с.
15. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту / А. П. Коваль. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1970. – 307 с.
16. Куньч З. Пасивні дієслівні конструкції в українському науковому мовленні / З. Куньч, Н. Голубінка // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології” / відп. ред. Л. Полюга. – Львів : Львівська політехніка, 2004. – Вип. 503. – С. 24–27.
17. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К. : Основи, 2004. – 303 с.
18. Курило О. Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками *-но*, *-то* / О. Курило // Збірник секції граматики української мови. – Книга 1. – К., 1930. – С. 1–39.
19. Курс сучасної української літературної мови : Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. – К. : Рад. школа, 1951. Т. 2. – 408 с.

20. Матвієнко О. Стилістичні паралелі (проти пуризму) / О. Матвієнко. – Харків : Рад. школа, 1932. – 132 с.
21. Межов О. Г. Орудний відмінок як морфологічний варіант суб'єктної синтаксеми / О. Г. Межов // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія : Філологія. – Вінниця : Вид-во ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 93–97.
22. Межов О. Суб'єктні синтаксеми у позиціях другорядних членів речення / О. Межов // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Вип. 7. – Донецьк, 2001. – С. 150–154.
23. Мова і час : Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови / відп. ред. В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1977. – 237 с.
24. Моргонюк В. Застандартовані правила ділового та наукового стилю / В. Моргонюк // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології” / відп. ред. Л. Полюга. – Львів : Львівська політехніка, 2004. – Вип. 503. – С. 75–82.
25. Непийвода Н. Ф. Вплив соціальних факторів на розвиток синтаксичної системи української мови (на матеріалі науково-технічних термінів) / Н. Ф. Непийвода // Мовознавство. – К., 1996. – № 2–3. – С. 45–54.
26. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект) / Н. Ф. Непийвода. – К. : ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1997. – 303 с.
27. Олексієнко Л. А. Трансформаційний аналіз пасивних конструкцій / Л. А. Олексієнко // Структурно-математична лінгвістика. Республіканський міжвідомчий збірник. Серія “Питання мовознавства”. – К., 1965. – С. 30–40.
28. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К. : Наук. думка, 1976. – 288 с.
29. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 175 с.
30. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958
Т. 1–2. – 1958. – 536 с.
31. Ргомова, або Де ми помиляємося... / ред. К. Г. Городенська, В. Л. Кабак. – К. : Стандарт, 2006. – 196 с.
32. Рожанківський Р. Синтаксично-стилістичні риси науково-технічної мови / Р. Рожанківський // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології” / відп. ред. Л. Полюга. – Львів : Львівська політехніка, 2009. – Вип. 648. – С. 34–38.
33. Русанівський В. М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах / В. М. Русанівський // Доповіді рад. делегації на VI Міжнар. з'їзді славистів (Прага, серпень 1968 р.). – К. : Наук. думка, 1968. – 37 с.
34. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.
35. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1971. – 315 с.
36. Сербенська О. Дієслівні к-ції в науково-технічному мовленні / О. Сербенська // Проблеми української науково-технічної термінології. Тези доповідей 4-ї Міжнародної наукової конференції. – Львів : Львівська політехніка, 1996. – С. 3–6.
37. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Харків : Київське держ. вид-во “Література й мовознавство”, 1931. – 368 с.
38. Сімович В. На теми мови / В. Сімович // Сімович В. Праці : у 2 т. – Чернівці : Книги – XXI, 2005.
Т. I : Мовознавство / упор. і передм. Л. Ткач. – 2005. – С. 236–271.
39. Смагленко Ф. П. Про дієслівну категорію стану та активні й пасивні конструкції речень у східнослов'янських мовах / Ф. П. Смагленко // Тези доповідей IV міжвузівської республіканської славистичної конференції (12–14 жовтня 1961 року). – Одеса : Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова, 1961. – С. 32–35.
40. Стельникович Г. Про пасивні конструкції в українській правничій мові / Г. Стельникович // Наук. зап. Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського : зб. наук. праць. Серія “Філологія” / відп. ред. Н. Л. Іваницька. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 103–106.

41. Сулима М. Українська фраза. Коротенькі начерки / М. Сулима. – Харків : Кооперативне вид-во “Рух”, 1928. – 98 с.
42. Тимченко Є. Вокатив і інструменталь в українській мові / Є. Тимченко. – К. : Укр. академія наук, 1926. – 118 с.
43. Шерех Ю. Нарис сучасної української мови / Ю. Шерех. – Мюнхен : Молоде життя, 1951. – 402 с.
44. Ярема С. На теми української наукової мови / С. Ярема. – Львів : Укр. тов-во з механіки руйнування матеріалів. Львівське крайове тов-во ім. Т. Шевченка, 2002. – 44 с.

УДК 811.161.2'38:81'04

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВИ ДІЛОВИХ ДОКУМЕНТІВ XVII–XVIII СТ.

Медвідь Н. С.

У статті здійснено аналіз наукового досвіду історико-текстологічного вивчення пам'яток ділової писемності. Автор визначає та характеризує основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII–XVIII ст.

Ключові слова: давньоукраїнська літературна мова, ділова стилістика, стиль, діловий документ.

В статье осуществлен анализ научного опыта историко-текстологического изучения памятников деловой письменности. Автор рассматривает и описывает основные аспекты исследования языка деловых документов XVII–XVIII вв.

Ключевые слова: древнеукраинский литературный язык, деловая стилистика, стиль, деловой документ.

The article analyzes the scientific experience of historical and textual study of monuments of business writing. The author identifies and describes the main aspects of language business documents of XVII–XVIII centuries.

Key words: ancient literary language, business stule, stule, business documents.

Для вивчення історії української мови важливе значення мають ділові писемні пам'ятки з різних територій України, пов'язані з повсякденною діяльністю людей, суспільним та політичним життям народу. Вони найбільшою мірою відображають живомовні явища певного періоду, а тому неодноразово були об'єктом дослідження у працях загальнотеоретичного та історико-лінгвістичного характеру.

Оригінальні рукописні пам'ятки, а також упорядковані та опубліковані збірки документів, зокрема: "Ділова та народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотених канцелярій і ратуш Лівобережної України)", "Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів)", "Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів)", "Приватні листи XVIII ст." та ін., мають важливе наукове значення для дослідження актові мови.

На думку науковців, виявлення традицій і новаторства в композиції давньоукраїнського документа, з'ясування лексико-семантичних та формально-граматичних стилетвірних засобів сприяють розкриттю генетичної основи офіційно-ділового стилю в сучасній українській літературній мові.

Ділові документи давньоукраїнської літературної мови були об'єктом численних лінгвістичних студій, присвячених дослідженню фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних особливостей пам'яток, проблемам історичної діалектології та ділової стилістики (Л. Деже, Л. Коломієць, В. Німчук, М. Пещак, В. Розов, В. Русанівський, В. Ярошенко, А. Яцимірський та ін.).

Загальну характеристику давньоруського акту подано у працях А. Качалкіна, М. Свердлова. Питанням розвитку стилю ділових документів XIV–XVIII ст. присвячені праці В. Горобця, Л. Гумецької, М. Жовтобрюха, У. Єдлінської, В. Передрієнка, М. Пещак, В. Русанівського та ін.

Для дослідження формуляра "руських" грамот науковці залучають чеські, польські, латинські дипломи XIV–XVI ст., українських універсалів – польські та російські акти XVII – першої половини XVIII ст., звертаються до праць зарубіжних дослідників.

Стилетвірні засоби документів неодноразово розглядалися у дипломатиці. Науковці описали композицію і формуляр "руських" актів Великого князівства Литовського (К. Ходиницький), структуру титульної частини у грамотах литовсько-руських князів XIV ст. (С. Каштанов), формуляр молдовських грамот (А. Яцимірський) тощо.

Джерела становлення української літературної мови на основі рукописних пам'яток XIV–XVIII ст. південно-західної регіону розглядає Т. Бичкова [2], аналізуючи

проблематику досліджень мови рукописних збірників, що містять тексти конфесійного і ділового стилів. Проте праць, присвячених вивченню наукового досвіду історико-текстологічних досліджень ділових пам'яток XVII–XVIII ст., немає.

Мета статті – проаналізувати основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII–XVIII ст.

У XVII–XVIII ст. розвиток української ділової мови відбувається у складних суспільно-політичних умовах. У цю добу внаслідок історичних і геополітичних подій склалася своєрідна мовна ситуація, коли функції літературної мови в Україні виконували одночасно чотири мови – церковнослов'янська, староукраїнська, латинська та польська, кожна з яких мала свою чітко окреслену сферу застосування, виконуючи комунікативний зв'язок між певними соціально-культурними прошарками. Паралельне функціонування кількох мов сповільнювало розвитку окремих стилів староукраїнської мови, зокрема ділового.

Митрополит Петро Могила, характеризуючи тогочасну мовну ситуацію, стверджував, що володіння грецькою і церковнослов'янською потрібно Русі (тобто Україні) для релігійних цілей, натомість для політичної діяльності їй необхідні знання не тільки польської мови (оскільки на той час Україна входила до складу Речі Посполитої), але також латини, оскільки мешканці земель Корони використовували її майже як другу рідну [15, с. 27].

Що ж стосується польської мови, то вона поступово стає фактом не лише польсько-української літератури чи полемічних змагань, а й мовою, що функціонувала на всіх рівнях суспільного життя тогочасної України – урядовому, освітньому, духовно-релігійному, навіть побутовому.

На думку Г. Грабовича, "польська мова була *lingua franca* багатонаціональної Речі Посполитої, вживалася видатними письменниками (Потієм, Барановичем, Величковським, Прокоповичем та ін.) і значними політичними діячами, наприклад, у документах і листуванні Богдана Хмельницького або Мазепи" [6, с. 146]. У XVII ст. вона поступово витісняє української мови з діловодства.

За часів російського панування в Україні паралельно з українською мовою у діловій сфері функціонує російська мова, яка згодом стає єдиною офіційною мовою.

Цінними для дослідження взаємозв'язків української та польської, української та російської мовних систем є актові книги. Більшість з тих, що дійшли до наших часів, походять із Правобережжя, де вони були відомі вже на початку XVI ст. Актових книг Лівобережжя збереглося небагато. Найстаріша з них – Остерська, яка розпочинається 1626 р. Це пов'язано з тим, що в цій частині України актові книги не цінувалися так високо, як на Правобережжі, де їх зберігали у зв'язку з тим, що в них було записано маєтність шляхти [8].

Різні аспекти дослідження писемних пам'яток є предметом аналізу філологів, істориків, юристів, політологів тощо. Н. Білан диференціює праці, присвячені вивченню ділових документів, на групи: 1) наукові студії, у яких розглядаються структурні особливості та побудова пам'яток (Л. Ажнюк, С. Волкова, В. Горобець, Б. Литвак, М. Пещак, А. Сумкіна та ін.); 2) історичні праці, у яких з'ясовуються історико-палеографічні риси рукописних пам'яток (В. Дебольський, В. Панащенко та ін.); 3) розвідки, присвячені лексико-семантичним та стилістичним особливостям писемних пам'яток (В. Горобець, М. Худаш та ін.) [3].

Лінгвістичні дослідження давньоукраїнської літературної мови XVII–VIII ст. започатковані працями Ф. Ткача, Л. Ажнюк, О. Геращенко та ін. Їхньою проблематикою є композиційна схема універсалів Богдана Хмельницького, їх формули, стилістичні відмінності універсалів від листів-наказів [11]; стилістичний аспект синтаксису розпоряджень гетьмана [1]; історія формуляра та композиції українських гетьманських універсалів [4] тощо.

Основними аспектами сучасних лінгвістичних досліджень пам'яток офіційно-ділового письменства є такі: стилістичний (Л. Гумецька, В. Русанівський, М. Жовтобрюх, М. Худаш, Ф. Ткач, В. Горобець, В. Передрієнко), у межах якого проаналізовано співвідношення книжних і народнорозмовних елементів, охарактеризовано спеціальну термінологію з різних галузей знань, питому та запозичену лексику; синтаксичний (Л. Ажнюк, В. Передрієнко, М. Пещак, І. Чепіга), застосований для вивчення структурної організації тексту та засобів його стандартизації; нормативний (М. Антошин, Л. Гумецька, О. Купчинський), що виявляє ступінь засвоєння

офіційно-ділової термінології та лексики давнього періоду в сучасних текстах офіційного характеру; лексикографічний, що практично реалізується в укладанні словників, глосаріїв застарілої, рідковживаної, малозрозумілої лексики [9, с. 9].

Розглянемо проблематику окремих наукових праць лінгвістів.

На особливу увагу заслуговують студії М. Худаша, присвячені дослідженню лексики українських ділових документів початку XVII ст., у яких автор не лише визначає тематичні групи лексики, а й з'ясовує етимологію адміністративно-юридичної лексики, особливості її функціонування у ділових документах та шляхи запозичень лексичних одиниць [12].

Лексико-семантичний та етимологічний аналіз назв документів української канцелярії XVII ст. зробив В. Горобець [5]. Генетичний аналіз лексем кримінально-процесуального права дозволив науковцю зробити висновок, що значна кількість правничих термінів запозичена з латинської та німецької мов, проте більшість становлять власне українські лексеми.

Подібні міркування знаходимо у працях Ф. Ткача [11]. Дослідник зазначає, що основу ділових документів Гетьманщини становили загальноновживані слова української лексики, проте на позначення понять офіційно-юридичного вжитку значна частина слів була запозичена з інших мов.

Комплексний аналіз юридичної лексики кримінально-процесуального права у діловій мові Гетьманщини здійснив Б. Стецюк [10]. Науковець визначив її вплив на формування сучасної правничої термінології.

Мову канцелярії Богдана Хмельницького аналізує О. Лахно [7]. Науковець досліджує лексеми іншомовного походження, які увійшли у давньоукраїнську актову мову через посередництво польської мови.

Проблемам історичної лексикології присвячені праці І. Чепіги [13; 14]. Дослідниця охарактеризувала функціонування народнорозмовних елементів у мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII ст., проаналізувала особливості ділових пам'яток XVII–XVIII ст. Лівобережжя.

Композиційну структуру заповітів кінця XVII–XVIII ст., еволюцію формуляра та лексико-стилістичні засоби писемних пам'яток описала Н. Білан. Дослідниця робить висновок, що, залучаючи народнорозмовні елементи, українська ділова документація другої половини XVI–XVIII ст. стає основою своєрідного публіцистичного стилю – релігійно-полемічного, а також проповідницького, художньо-панегіричного. В окреслений період розширюється жанрове різноманіття ділового стилю, розвивається діловий епістолярій, з'являються початки пародіювання, що стоять між власне діловою і художньою літературою [3, с.13].

Згадані дослідження містять цінну інформацію про розвиток мови ділових документів та створюють передумови для здійснення системного аналізу лексики, засвідченої у пам'ятках ділової української мови Гетьманщини.

Актуальними напрямками подальшої роботи є вивчення мовностилістичних особливостей недосліджених ділових документів Гетьманщини та визначення ролі цих пам'яток у процесах становлення літературної мови на народній основі.

Література

1. Ажнюк Л. В. Функціональний синтаксис директивних документів XIV – середини XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л. В. Ажнюк. – К., 1996. – 18 с.
2. Бичкова Т. Неперервність пошуків джерел становлення української літературної мови (за рукописними пам'ятками південно-західного регіону) / Т. Бичкова // Вісник Львівського університету. Серія "Філологія". – Л. : Видавництво Львівського університету, 2004. – Вип. 34. – Ч. II. – С. 67–73.
3. Білан Н. І. Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (на матеріалі духівниць кінця XVII–XVIII ст.) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Білан Наталія Іванівна. – К., 2003. – 220 с.
4. Геращенко О. М. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Геращенко Ольга Миколаївна. – Х., 1996. – 179 с.
5. Горобець В. Й. Загальна канцелярська документація XVIII ст. / В. Й. Горобець // Українське мовознавство. – 1989. – Вип. 16. – С. 72–80.

6. Грабович Г. Польсько-українські літературні взаємини: питання культурної перспективи / Г. Грабович // До історії української літератури. – К. : Основи, 1997. – С. 146–147.

7. Лахно О. П. Із спостережень над мовою документації канцелярії Богдана Хмельницького / О. П. Лахно // Українська мова в школі. – 1953. – № 6. – С. 9–16.

8. Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии / О. И. Левицкий. – М., 1900. – 152 с.

9. Марко І. В. Становлення офіційно-ділового стилю західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / І. В. Марко. – Чернівці, 2010. – 20 с.

10. Стецюк Б. Р. Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Стецюк Богдан Романович. – Запоріжжя, 1999. – 192 с.

11. Ткач Ф. Є. До характеристики словникового складу мови українських ділових документів XVII ст. (універсалів та листів-наказів гетьманської канцелярії Богдана Хмельницького) / Ф. Є. Ткач // Праці Одеського університету. – Одеса, 1962. – Т. 152. – Вип. 15. – С. 112–133.

12. Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XV – поч. XVII ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійського братства) / Худаш Михайло Лукич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 164 с.

13. Чепіра І. Особливості ділових пам'яток XVII–XVIII ст. Лівобережжя [Електронний ресурс] / І. Чепіра. – Режим доступу:

<http://kozakbiblio.web-box.ru/naukovo-doslndnij-centr-chasi-kozack/vipusk-14-j/pisemn-dzherela-ta-torografja-vivchennja/>. – Назва з екрана.

14. Чепіра І. П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових документів XVI – I-ї половини XVII ст. / І. П. Чепіра // Мовознавство. – 1992. – № 6. – С. 3–11.

15. Čevčenko I. Różne oblicza świata Piotra Mohyły / I. Čevčenko // Ukraina między Wschodem i Zachodem. Eseje i studia OBTA / pod red. J. Axera . – Warszawa, 1996. – S. 27–34.

УДК 81'367.332.7+164.2

ДІЄПРИСЛІВНИК У ПОЗИЦІЇ ДРУГОРЯДНОГО ПРЕДИКАТА

Мединська Н. М.

Стаття присвячена з'ясуванню граматичного статусу дієприслівника: морфологічних особливостей у парадигмі дієслова, синтаксичних функцій у структурі речення. Розглянуто особливості вираження його семантики у позиції другорядного предиката.

Ключові слова: дієприслівник, ознакові слова, другорядний предикат, напівпредикативність.

Статья посвящена определению грамматического статуса деепричастия: морфологических особенностей в парадигме глагола, синтаксических функций в структуре предложения. Рассмотрены особенности выражения его семантики в позиции вторичного предиката.

Ключевые слова: деепричастие, признаковые слова, вторичный предикат, полупредикативность.

The article is devoted to the grammatical status of adverbial participle: morphological features in the paradigm of the verb, syntactic functions in the sentence structure. The peculiarities of expression its semantics in the position of secondary predicate are analyzed.

Key words: adverbial participle, attributewords, secondary predicate, semi predication.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичних досліджень помітно посилився інтерес учених до питання взаємодії частин мови на синтаксичному рівні функціонування мовних одиниць.

Науковий пошук у зазначеному напрямі спрямований на пізнання співвідношення між індивідуальним та універсальним у конкретному слові, виявлення тенденцій у русі та зміні характеру взаємодії лексико-граматичних класів слів становить важливе підґрунтя для з'ясування загальної теорії мови, зокрема й синтаксичної теорії кожної окремої мови, оскільки картина світу, усе життя людського суспільства у світі, що пропускається крізь колективне людське пізнання, відображається у кожній мові питомими засобами і формами [10, с. 5]. Спостерігаючи властивості предметів та їхню взаємодію, людина абстрагує їх та пояснює, встановлює причиново-наслідкові зв'язки.

Дослідження частин мови з боку їх внутрішніх та зовнішніх ознакових зв'язків є одним із найперспективніших напрямків у сучасній лінгвістиці. Проблема взаємодії різних лексико-граматичних класів передбачає з'ясування характеру їхніх ознак, взаємозамінюваності конститuentів – їхніх складників в окремих умовах функціонування та поєднання слів одне з одним у рамках різних типів лексичних і граматичних сполучень у структурі речення та перехід слів з одних частин мови в інші.

Структурно-семантичний напрям постулює багатоаспектність. За словами В. В. Бабайцевої, він передбачає логічний аспект речення, що знаходить вираження у структурі й семантиці, та комунікативний, який доповнює семантику речення актуалізацією комунікативного центра [1]. У цьому зв'язку **актуальним** постає питання програматичний статус дієприслівника в аспекті реалізації його функцій, ураховуючи різні граматичні і семантичні модифікації синтаксичних структур.

У статті поставлено за **мету** з'ясувати граматичні особливості дієприслівників як форм ознакових слів.

До проблеми дієприслівника зверталися дослідники XIX–XX ст.: О. О. Потебня, О. О. Шахматов, С. П. Обнорський, В. І. Борковський, В. В. Виноградов та ін., визначаючи його по-різному: і як самостійну змішану частину мови, і як форму дієслова, як вербоїд, чи як віддієслівний прислівник, по-різному кваліфікували граматичні особливості його. О. О. Потебня характеризував дієприслівник як атрибутивну, А. А. Зализняк – як не особову форму, а В. В. Виноградов – як гібридну прислівниково-дієслівну категорію, зауваживши, що “тільки видові значення,

особливості дієслівного керування протидіють перевтіленню цієї форми дієприслівника (від основ недоконаного виду) у прислівник, з яким його ріднить функція якісно-дієвого відношення до дієслова [3, с. 320]. Ще Мещанінов зауважував, що дієприслівник передає одну із сторін значення основного предиката, але не уточнює його категорії часу й модальності. Дієприслівники, що виражають дію або стан, відокремлюються від предиката. Займаючи у реченні різні позиції, вони виконують у ньому різні функції. Переходячи у позицію головної дії, набуваючи при цьому форми дієслова, дієприслівник може виражати дію або стан, змінюючи навіть семантику речення [14, с. 320–321].

В українському мовознавстві помітне місце в теоретичному осмисленні дієприслівника посіли монографії і дисертаційні праці Е. С. Сасинович, В. М. Русанівського, Л. М. Коць, О. В. Кульбабської, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, М. Я. Плющ, О. О. Селіванової, які об'єднують намагання охопити весь комплекс питань, пов'язаних з аналізом граматичних властивостей дієприслівника, з виявленням його транс-позиційних можливостей, поясненням процесу адвербіалізації.

Утрадиційне трактування дієприслівника яквербоїд, незмінної гібридної форми дієслова, що позначає додаткову процесуальність основної дії, ґрунтується на наявності в ньому ознак дієслова та прислівника [17, с. 296; 18, с. 132]. В. М. Русанівський виокремлював дієприслівник за морфологічними ознаками дієслова – здатністю виражати категорії виду і часу [17].

А. П. Грищенко трактує дієприслівник як “незмінну дієслівну форму, яка позначає дію або стан як ознаку іншої дії або стану, зберігаючи дієслівні морфологічні категорії виду і часу” [21, с. 445]. К. Г. Городенська зауважує, що дієприслівник “перебуває за межами синтаксичного функціонування дієслова, бо трансформує його значення дії та стану в позицію прислівника” [5, с. 223] та характеризує дієприслівник як “віддієслівний прислівник за синтаксичною й морфологічною ознаками, що є основними для прислівникового класу слів” [5, с. 323] і відповідно особливості його функціонування подає в розділі “Прислівник” [5].

М. Я. Плющ визначає дієприслівник як незмінювану дієслівну форму, яка вказує на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово-присудок [15, с. 251]. Дієприслівник, отже, потрактовано як форму дієслова, що виступає носієм предикативної ознаки, але не основної, а вторинної, яка додатково характеризує основну. Таке тлумачення цілком узгоджується із положенням О. В. Бондарка про стратифікацію семантики, ідею якої започаткували в своїх працях В. фон Гумбольдт і О. О. Потєбня, заявивши про специфіку відображення мовного змісту в його зв'язку із мисленням.

За словами О. В. Бондарка, “питання про стратифікацію семантики передбачає розрізнення і співвіднесення різних рівнів та аспектів змісту, вираженого мовними засобами, в його відношенні до мисленнєвого (сислового). Мова йде не лише про диференціацію всередині широкого семантичного змісту, але й про аналіз взаємозв'язків різних сторін семантики як складного цілісного об'єкта” [2, с. 99]. Стосовно словоформи в синтаксичній конструкції учений наголошує на відмінності між функцією як призначенням (потенцією) і функцією *результату* – реалізації для вираження певних відношень у конкретному висловленні. Виділення цих двох аспектів функцій, на його думку, є вихідним пунктом ... суджень про функції граматичних одиниць [2, с. 340].

У “Синтаксисі сучасної української літературної мови. Проблемні питання” зазначено, що дієприслівник у ролі обставини частково зберігає другорядно-предикативне значення [19]. М. Я. Плющ наголошує, що основною для дієприслівника є функція другорядно-предикативна, а “свідченням того, що дієприслівник зберігає значення напівпредикативності, є інша його функція – неузгодженого означення, коли в прислівній (приіменниковій) позиції він втрачає дієслівні ознаки: *У положенні стоячи повільно присідаємо; Мах ногами з положення лежачи вгору, потім зігнути в колінах, опустити, не торкаючись підлоги* [16, с. 23]. Дослідниця вважає, що відмінність між дієприслівником у ролі пропозитивного присудка та неузгодженого означення полягає в особливості зв'язку: предикативного (координації) і підрядного – прилягання [16, с. 23].

У функції напівпредикативній дієприслівник опосередковано виражає категорії виду, часу, модальності й особи. Позначаючи основну і додаткову дію, мовець

співвідносить їх із тим самим суб'єктом ситуації: *Молодці квапливо бігли по воду, **вимахуючи** мідяними побіленими кухвами (М. Коцюбинський). Молодці квапливо бігли по воду, при цьому (молодці) вимахували мідяними побіленими кухвами.* Дієприслівники утворені від форм теперішнього і минулого часу і тому співвіднесені тільки з формами теперішнього та минулого часу і зовсім не передають часової співвіднесеності з дієслівними формами майбутнього часу [5, с. 320].

Утворені від дієслівних форм видових форм теперішнього часу, семантично пов'язані з дієсловами недоконаного виду вони виражають значення одночасності: ***Водячи** паровоз, Мармура вчив свого помічника підтримувати у котлі потрібний тиск пари (С. Чорнобривець). Радюк пішов туди, де зібрались дівчата на вулиці, і стояв до півночі, **спершись** на тин, **дивлячись** на хлопців, на дівчат, **слухаючи** пісні (І. Нечуй-Левицький).*

Дієприслівники доконаного виду і дієприслівникові звороти можуть також виражати другорядну дію як одночасну з головною: *Щоправда, на своєму весіллі фізично не був присутній, бо саме пролітав над екватором, але його наречена стояла у штаті Техас і дивилася в небо, **обнявши** картонний силует коханого (Ліна Костенко).* Дієприслівники, утворені від форм чоловічого роду однини минулого часу доконаного виду передають значення одночасності з додатковим відтінком. Пор.: ***Вивчаючи** історію Стародавнього Риму, учні на кожному уроці робили позначення на контурній карті Європи (З журналу). **Витягнувши** пістолет, підняв [Мюльнер] б прицільну рамку на відмітку "300" (І. Багмут).*

Проте, за І. Р. Вихованцем, значення часу в дієприслівнику морфологічно нейтралізоване, хоча впливає з його стосунку до дії, процесу або стану, виражених дієсловом [4, с. 143].

Дієприслівник у ролі організатора відокремленої синтагми здатний реалізувати позицію спільного суб'єкта і компонента з об'єктивним значенням у формі знахідного відмінка іменника: *Княжич жив у печері великого Никона, **читаючи** вголос його книги й **приймаючи** поучення від великих старців Печерського монастиря (М. Грушевський);*

- зі значенням спрямування дії на об'єкт у формі родового відмінка іменника: *У гарячці дівчина, не **зажалівши** батька, виказала, де схований кулемет (І. Ле). Є такий вид самотності – сидіти перед телевизором, **не вмикаючи** світла (Ліна Костенко).* Дія переходить на суб'єкт у родовому відмінку;

- зі значенням спрямування дії до адресата: *Не **подякувавши** батькові, вибігла з хати;*

- зі значенням знаряддя: *Коли весь комітет одногосно визнав її роботу незадовільною, дівчина ледве перемогла себе, щоб не піти з кімнати, **грюкнувши** дверима (О. Донченко);*

- із позицією локатива: *Таку ж мету (добрі побажання) переслідували засівальники на різдвяно-новорічних святках, **колядуючи й щедруючи в кожній хаті** (З журналу). Їх [лицарів] вже кілька сот розбилось об мармуровий поміст, **ослизнувши** на кришталевій **кручі** (Леся Українка).*

Як зауважує М. Я. Плющ, кількісний склад дієприслівникової конструкції у структурі речення може змінюватися, оскільки, крім приєднання форм, зумовлених валентністю дієслівного слова, дієприслівник здатний поширюватися за рахунок слів і словоформ, зумовлених комунікативними функціями висловлення – семантично доповнити, уточнити основне слово (структурний мінімум організованої ним конструкції) [16, с. 25]. Тому дієприслівник у реченні може реалізувати тривалентну позицію:

- із суб'єкта, об'єкта, адресата: *Оті шкільні діалоги мали вплив і на шкільну драму, **придавши їй** замість поетичного дидактичний **характер** (І. Франко);*

- із суб'єкта, об'єкта, локатива: *Над шанцями світової війни скреготали чавунні зуби смерті і жерли кинуті оселі, а житці їхні з малими дітьми, **склавши** убогі **манатки на вози**, тяглися битими шляхами на тихий схід (О. Слісаренко);*

чотиривалентну позицію: *Промчався ураган зі зливами, потім ударив мороз, – саме під час перельоту метеликів "монархів" на зимівлю, і вони попадали, як скляні, **встеливши собою землю на декілька кілометрів** (Ліна Костенко).*

А. П. Загнітко розглядає дієприслівник (дієприслівниковий зворот) як відокремлену обставину, але зазначає, що обставинами їх можна назвати тільки умовно,

оскільки вони ґрунтуються на детермінативному зв'язку, характеризується особливими семантико-синтаксичними функціями [7]. За словами М. Я. Плющ, дієприслівникові звороти на фоні вираження другорядної предикації, займаючи позицію детермінанта, здатні виражати складні логічні відношення, взаємопов'язані між собою як ситуативно зумовлені характеристики дії, процесу, стану [16, с. 31]. За словами Г. О. Золотової, дієприслівники у поліпредикативних ускладнених моделях співвідносяться з особовими дієсловами-предикатами, вживаючись у реченні як засоби вторинного, імпліцитно-предикативного позначення дії, а отже, вони можуть розглядатися як синтаксичні деривати дієслів-предикатів. Це положення вчена ілюструє конструкціями: *Брат працює в деревні* та ускладнене речення з його дериватом адвербіалізацією: *Працює в деревні, брат часто писав матері* [10, с. 183]. На переконання дослідниці, синтаксичні деривати дієслова-предиката, або звороти, утворені на їх основі, у реченні реалізують предикативні категорії часу, модальності, особи тільки частково та відносно дієслова-предиката, через це їм приписується ознака напівпредикативності. Речення, в якому функціонують напівпредикативні компоненти, стає поліпредикативним, або предикативно конденсованим [10, с. 183].

Будь-яка модель речення, на думку Г. О. Золотової, побудована двома взаємообумовленими компонентами, вираженими відповідними словоформами зі значенням відповідного предмета / поняття та його предикативної ознаки [10, с. 23]. Дієприслівник виражає другорядну предикативну ознаку в стосунку до підмета основного предиката.

У висловленні дієприслівник і дієприслівниковий зворот формують згорнуту (синкретичну) семантичну предикацію, передаючи суміщені функції різного плану, що ґрунтуються на значеннях дієприслівника, предиката й контексту. Е. С. Сасинович запропонувала типологію варіантів уживання дієприслівника як вторинного предиката із суміщеною функцією обставини: як 1) відокремлений другорядний предикат з часовою залежністю; 2) відокремлений другорядний предикат з причинною залежністю; 3) відокремлений другорядний предикат з допустовою залежністю; 4) відокремлений другорядний предикат з наслідковою залежністю; 5) відокремлений другорядний предикат з умовною залежністю; 6) відокремлений другорядний предикат з залежністю мети [18, с. 222].

Залежно від актуалізації характеристик повідомлення просте ускладнене речення, можна трансформувати у складне з підрядними обставинними, що передбачає заміну дієприслівникового звороту підрядною частиною із відповідними сполучниками. Завдяки цьому у структурі простого ускладненого речення встановлюються відношення мотиваційної предикації. У разі реалізації власне мотиваційних відношень другорядна дія виступає як самостійна з додатковими обставинними відтінками у значенні [13, с. 122]. Відношення мотиваційної предикації можуть набувати ознак додаткових семантико-синтаксичних відношень, наприклад, причинно-наслідкового зв'язку: *Марійка, наздоганяючи сани, посковзнулась і шубовснула просто в калюжу (М. Коцюбинський)*. *Марійка, прагнучи наздогнати сани, посковзнулась і шубовснула просто в калюжу*; часового зв'язку: *Багато міст, містечок, сіл звидів Яким, мандруючи з цирковою трупою, та все ще якимось не міг трафити до свого вуйка (С. Ковалів)*. *Коли Яким мандрував з цирковою трупою, він багато звидів міст, містечок, сіл, та все ще якимось не міг трафити до свого вуйка*. Вказуючи на причину, що зумовила виконання основної дії, постпозитивний дієприслівник недоконаного виду одночасно реалізує значення часу або наслідку.

Темпоральне значення передають переважно дієприслівники недоконаного виду на позначення руху та переміщення у просторі: *Отак-то я собі вночі, Понад Невною ідуци, Гарненько думав (Шевченко)*.

Дієприслівникові звороти можуть передавати порівняльні відношення, поєднуючись із дієсловом-присудком за допомогою часток *мов, немов, наче, ніби*: *Навіть тоді, як їхали наступного досвітку на лови, позирали на свого князя, мовби питаючи: "Чи правда то? Чи нам не приснилося сп'яна?" (Дмитро Міщенко)*. Дієприслівниковий зворот може бути семантично залежним від прислівника з обставинною функцією, який вказує на порівняння не тільки дій, а й обставин: *Журналісти не могли похвалитися такою витримкою. Вони злякано позирали на*

секретаря комітету комсомолу, **мовби питаючи**: що нас жде тут іще? Але той заспокоїв їх (П. Загребельний).

Отже, можна простежити семантику дієприслівника у функції ознакового слова як синкретичного вторинного предиката із значенням: 1) мети: *На урочистому засіданні виступив президент, продемонструвавши блиск і злиденність політичної мислі (Ліна Костенко “Записки українського самашедшого”)* *На урочистому засіданні виступив президент з метою продемонструвати блиск і злиденність політичної мислі*; 2) атрибутивності і причини: *Дисиденти, мовляв, і патріоти, просидівши все життя у таборах та в’язницях, досвіду керівництва не мали, тож “номенклатура була єдиною наступницею влади” (Ліна Костенко). Дисиденти, мовляв, і патріоти, які просиділи все життя у таборах та в’язницях, досвіду керівництва не мали, тож “номенклатура була єдиною наступницею влади”*; 3) часу: *Двірники з мітлами обтанцюють урни, підмітаючи купи сміття (Ліна Костенко). Двірники з мітлами обтанцюють урни, коли підмітають купи сміття*; 4) способу дії: *Татусь, цілуючи свою дитинку, Невільничого хліба дав скоринку... (Леся Українка). Татусь давав скоринку хліба, при цьому цілував свою дитинку*; 5) допустові: *А один спритний хлопчисько, Навряд чи відаючи про Франкових “Каменярів”, Зате добре знаючи Ціну сенсації (А. Мойсієнко). А один спритний хлопчисько, навряд чи відав про Франкових “Каменярів”*; 5) причинно-наслідковості: *Жінка давно слугувала комісарові, отримуючи за свої дрібні доноси мізерні подаяння (Ю. Бедзик). Жінка слугувала комісарові, щоб отримати за свої дрібні доноси мізерні подаяння.*

Ознакову функцію дієприслівника підтверджує думка М. Я. Плющ, яка зауважує, що “відокремлений одиничний дієприслівник чи дієприслівниковий зворот можна легко трансформувати у підрядну частину складнопідрядного речення або замінити на другий присудок, є підстави називати такий відокремлений компонент другорядним присудком, на відміну від дієприкметникових і прикметникових зворотів, які виражають предикативну ознаку будь-якого субстантивного члена головної частини ускладненого речення, а тому щодо них можливий термін “предикативне означення” [16, с. 24].

Дієприслівник як форма дієслова зберігає властиві йому (основі-мотиваторові) лексичні і категорійні семи способів дієслівної дії – кількісні, часові, якісно-кількісні, оцінно-емоційні, оцінно-експресивні, модально-вольові та ін. Оскільки синтагматично виділений дієприслівник (дієприслівниковий зворот) в інтонаційній структурі речення перетворюється на актуалізоване, тобто пристосоване до потреб конкретної мовленнєвої ситуації [12], то вона (синтагма) набуває різних значень, особливо напівпредикативних пояснювальних, уточнювальних та інших з яскраво вираженими конотаціями.

Проте різні конотації переважно зумовлені особливостями ситуації і типом (регістром) мовлення, що становлять функційно-синтаксичну парадигму дієслівного слова і його форм як комунікативно-текстових потенцій [9, с. 41].

Дієприслівники, що походять від дієслів різних родів (способів) дієслівної дії, реалізують відповідні процесуальні ознаки в часі, також в аспекті інтенсивності, кількісного вияву, тривалості тощо. Наприклад, вираження моменту виникнення дії: **Полетівши в космос, на землю не повернулися** (З журналу “Таємниці світу);

- тривало-обмежувальної дії: *Проте чемпіон світу, інтелектуал від боксу Віталій Кличко, таки дав українську якість, в дуєті з відомим співаком презгарно проспівавши Гімн України (Ліна Костенко);*

- тривало-дистрибутивної дії: *Бату, розмірковуючи, повільно кивав головою (Великі правителі);*

- розподільної дії: **Переглядаючи історичні фільми, учні засвоюють навчальний матеріал** (З газети);

- однократної дії: *Вставши в зір усе подвір’я, штохнувши двері носачом, він увійшов, як надвечір’я, щоб вийти згодом скрізняком (Павло Мовчан);*

- процесно-супровідної дії: *Артамонов намагався думати про батьків, як вони зрадіють, побачивши його, як будуть охати й ахати, пританцювуючи від радості (Любомир Дмитерко).*

Отже, у семантико-синтаксичній структурі речення дієприслівник у функції ознакового слова реалізує свою семантику в ускладненому (семантично складному)

реченні категорійною парадигмою напівпредикативності, валентною семантико-синтаксичною категорійною парадигмою та адвербіальною категорійною парадигмою, виявляючи особливості виокремленої синтагми відповідно до представлення конкретної мовленнєвої ситуації.

Дієприслівник як дієслівна форма потенційно здатна виражати дієслівну категорійну семантику виду, часу, особи та інтенцію до приєднання конститутивних компонентів (об'єкта, адресата, інструментала, локатива) чи поширювачів-детермінантів, утворюючи поширений дієприслівниковий зворот. Вибірковість мовних засобів зумовлена настановою мовця.

Взаємодія граматичних і лексичних значень, властива слову і його формам, – характеризується як система потенцій, призначень для побудови синтаксичних конструкцій. У поліпредикативній конструкції простого речення, ускладненого відокремленим дієприслівником (дієприслівниковим зворотом), відображено дві ситуації – основну дію та співвіднесену з нею, яка в денотативному плані підпорядкована основній на осі ускладнених часових параметрів, способу представлення інформації (події, стану тощо) у логічних категоріях причини, мети, умови, допусту, наслідку. Маркування предиката словоформою дієприслівника або дієприслівниковим зворотом зумовлює експресивно-комунікативні модифікації речення – висловлення.

Література

1. Бабайцева В. В. Система односоставных предложений в современном русском языке / В. В. Бабайцева. – М. : Дрофа, 2004. – 512 с.
2. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка / А. В. Бондарко. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 736 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / под ред. Г. А. Золотовой / В. В. Виноградов. – 4-е изд. – М. : Просвещение, 1990. – 400 с.
4. Вихованець І. Р. Пояснення // Українська мова : енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія ім. М. Бажана", 2004. – С. 513–514.
5. Вихованець Іван. Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 398 с.
6. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ "Академія", 2004. – 336.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Вид-во Донецьк. ун-ту, 2001. – 662 с.
8. Зернов Б. Е. Взаимодействие частей речи в английском языке (статико-динамический аспект) / Б. Е. Зернов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 126 с.
9. Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка / Г. А. Золотова, Н. К. Онипенко, М. Ю. Сидорова. – М., 2004. – 544 с.
10. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – 6-е изд. – М. : КомКнига, 2010. – 368 с.
11. Ковбанюк М. І. Вторинні предикатні значення дієприслівника / Предикат у структурі речення : монографія / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка / М. І. Ковбанюк. – Київ ; Івано-Франківськ ; Варшава, 2010. – 408 с.
12. Ковтунова І. І. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения / И. И. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976. – 237 с.
13. Комарова З. І. Особливості реалізації мотиваційних семантико-синтаксичних відношень у структурі простого ускладненого речення з дієприслівниками недоконаного виду / З. І. Комарова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. "Проблеми граматики і лексикології української мови" : зб. наук. праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 121–127.
14. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи / И. И. Мещанинов. – Л. : Наука (Ленинградское отделение), 1978. – 387 с.
15. Плющ М. Я. Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник 2-ге вид. / М. Я. Плющ. – К. : Видавничий дім "Слово", 2010. – 328 с.
16. Плющ М. Я. Проблема відокремлення і відокремлених компонентів речення (семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти) : навчальний посібник / М. Я. Плющ. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – 92 с.

17. Русанівський В. М. Дієслово / В. М. Русанівський // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 296–429.
18. Сасинович Е. С. Дієприслівник і його функції в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Е. С. Сасинович. – К., 1961. – 270 с.
19. Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
20. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української літературної мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
21. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Вищ. шк., 1997. – 493 с.
22. Сучасна українська літературна мова : підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Вищ. шк., 1997. – 493 с.

УДК 811.161.2'367.4

СУБСТАНЦІЙНІ СИНТАКСЕМИ І СУПРОВІДНІ ПРЕДИКАТИ В СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ**Межов О. Г.**

У статті проведено системне дослідження складних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць у структурі семантично неелементарних простих речень сучасної української літературної мови. З'ясовано закономірності ускладнення субстанційних мінімальних синтаксичних одиниць супровідними предикатними значеннями.

Ключові слова: мінімальна семантико-синтаксична одиниця, неелементарне просте речення, складна синтаксема, супровідний предикат, субстанційна синтаксема.

В статье проведено системное исследование сложных минимальных семантико-синтаксических единиц в структуре семантически неэлементарных простых предложений современного украинского литературного языка. Выявлена закономерность осложнения субстанциальных минимальных синтаксических единиц сопровождающими предикатными значениями.

Ключевые слова: минимальная семантико-синтаксическая единица, сложная синтаксема, сопровождающий предикат, субстанциальная синтаксема.

In the article system research of complex minimal semantic-syntactical units is conducted in a structure semantic nonelementary simple sentences of modern literary Ukrainian. Conformities to the law of complication of substances are found out the minimal syntactical units accompanying predicative meaning.

Key words: minimal semantic-syntactical unit, simple nonelementary sentence, complicated syntaxeme, accompanying predicate, substantive syntaxeme.

У сучасному українському мовознавстві дослідники синтаксичної семантики вивчають речення з опертям на поняття семантико-синтаксичної структури речення, змістових відношень, валентності як міжрівневої категорії, елементарних та ускладнених речень, предикатних і субстанційних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. Семантично елементарне просте речення складається тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових (субстанційних) синтаксем. Семантично неелементарні (ускладнені) прості речення, крім субстанційних синтаксем, містять вторинні предикатні та складні синтаксеми. Виділення мінімальних і елементарних одиниць та встановлення їх взаємовідношення з неелементарними (ускладненими) одиницями належить до найважливіших завдань сучасної синтаксичної теорії. У цьому плані недостатньо вивчено механізм творення субстанційних синтаксем із супровідними предикатними значеннями, спроби аналізу яких знаходимо у працях І. Р. Вихованця [2; 3], К. Г. Городенської [4], А. П. Загнітка [6], О. В. Кульбабської [7], М. В. Мірченка [8] та ін. Складні субстанційно-предикатні компоненти формують значну кількість ускладнених простих речень української мови, тому без усебічного їх дослідження не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії. Метою пропонованої статті є з'ясування закономірностей ускладнення субстанційних синтаксем супровідними предикатними значеннями; детальний опис субстанційно-предикатних мінімальних синтаксичних одиниць в семантично неелементарних простих реченнях сучасної української літературної мови; аналіз їхніх семантичних функцій, особливостей деривації, засобів морфологічного вираження, формально-синтаксичних позицій у реченнєвій структурі.

Субстанційні мінімальні семантико-синтаксичні одиниці, крім предметного ядра, можуть містити супровідні предикатні елементи. Субстанційність зосереджена в кореневій частині синтаксеми, а предикатність – в афіксальній (суфіксах і префіксах). На відміну від іменникових синтаксем, які формуються в певній, конкретній, валентно зумовленій семантико-синтаксичній позиції речення, субстанційні синтаксеми з супровідними предикатами утворюються в будь-якій позиції речення.

Відсутність кореляції між значенням і семантико-синтаксичною позицією синтаксеми свідчить про її безпосередню похідність від словосполучення, що, в свою чергу, є трансформом особливого типу елементарних речень – речень з предикатом кількості, вираженим предикативним прикметником або прислівником, *носик $\frac{2}{4}$ маленький ніс $\frac{2}{4}$ Ніс маленький; Студентство $\frac{2}{4}$ багато студентів $\frac{2}{4}$ Студентів багато; зернина $\frac{2}{4}$ одне зерно $\frac{2}{4}$ Зерно одне*. Розглядаючи словосполучення як безпосередню базову одиницю субстанційних квантитативних синтаксем, треба мати на увазі, що “словосполучення є тут не власне-словосполученням, а нерозкладним синтаксичним компонентом, який є перехідною структурою між словосполученням і словом” [1, с. 147], тобто мінімальною синтаксичною одиницею.

Семантична структура базових словосполучень неоднорідна. Її формують різні за своїм характером семантичні компоненти. Тип базової семантичної структури визначає формально-граматичну структуру квантитативних синтаксем. Найчастіше вони формуються з двокomпонентної предикатно-аргументної структури, що включає непередикатний аргумент, співвідносний здебільшого з носієм стану базового елементарного речення, і супровідний предикат з квантитативним значенням, що є трансформом предиката кількості. Згортаючись в іменникове слово, непередикатний аргумент формує його кореневу частину, а супровідний квантитативний предикат перетворюється на суфікс. Різноплановість кількісного значення такого предиката зумовлює широкий набір дериваційних суфіксів. Вони кваліфікуються як суфікси з предикатною функцією в межах предметності [4, с. 108]. Предикатна функція цих суфіксів має модифікаційний характер, що зумовлено типом семантичних відношень між компонентами базової структури. Крім того, у більшості випадків вони надають значенню іменників певного експресивного забарвлення. Кількісне значення супровідних предикатів членується по-різному. В іменникових синтаксемах воно виражається чотирма групами суфіксів у функціях зменшеності, збільшеності, сукупності (збірності) та одиничності.

Об'єктивна зменшеність (демініутивність) тісно пов'язана з експресивним значенням пестливості [5, с. 135]. Здебільшого суфікси зменшеності доповнюються значенням позитивної суб'єктивної оцінки, емоційним значенням: *синок, внучок, голубок, школярик, журавлик, Івасик*. Проте наявні спеціалізовані суфікси *-оньк-, -еньк-, -унь-, -усь-, -к-* для вираження значення пестливості – суфікси виразної суб'єктивної оцінки: *місяченько, козаченько, синопько, татунь, татусь, дідусь, Андрійко, Василько, Максимко*. Іменникові похідні слова з суфіксами зменшеності можна розташувати за ступенем вияву пестливості, емоційності так: 1) слова на позначення власне-зменшеності; 2) слова на позначення зменшеності з відтінком пестливості, емоційності; 3) слова на позначення власне-пестливості, емоційності [2, с. 182]. Напр.: *І вже височенько Ясний місяченько...* (Леся Українка); *Казав татусь – робити треба, не виглядають, що зробить хтось* (Д. Білоус); *... а дільник – як щільник із дуплянок, що дідусь нам зібрав у саду* (Д. Білоус); *Перед галявиною плачуча береза сипнула сльозами, як мати, за нею схлипнуло невидиме джерельце і скинуло з себе клубочок туману* (М. Стельмах); *Ти, татуньку, знову пером у папері длубаєшся?* (Ю. Яновський); *[Мати]: Ой горенько!* (О. Довженко); – *Та чи ви глухі, тітонько? Оглухли?* (О. Довженко).

Виразниками зменшено-пестливого значення виступають суфікси іменників усіх трьох родів. У структурі іменників чоловічого роду це значення передають суфікси *-ок, -ик, -ець, -чик, -к-*: *садок $\frac{2}{4}$ маленький сад; столик $\frac{2}{4}$ маленький стіл; острівець $\frac{2}{4}$ маленький острів; вагончик $\frac{2}{4}$ маленький вагон; Миколка $\frac{2}{4}$ маленький Микола*. Напр.: *Поклавши на похідний столик люльку, він трохи почекав, поки стало зовсім тихо* (О. Довженко); *Я придивляюся, чи немає в них ротиків* (М. Стельмах); *На кормі шелотять наші вороги, і видно димок з сигари полковника* (Ю. Яновський); *А вітрець усе увиваєся біля трави* (М. Стельмах); *... обідали в маленькому сільському ресторанчику надвечір* (Ю. Яновський). Функцію зменшеності-експресивності в іменниках жіночого роду виконують здебільшого суфікси *-к-, оньк-/ -еньк-, -очк-/ ечк-* та ін.: *хмарка $\frac{2}{4}$ маленька хмара; хатка $\frac{2}{4}$ маленька хата; хмаронька $\frac{2}{4}$ маленька хмара; буквочка $\frac{2}{4}$ маленька буква*. Напр.: *Ось і хатка дядька Себастьяна* (М. Стельмах); *... капельдудка вимахує паличкою і поправляє на носі пенсне* (Ю. Яновський); *Ось*

відома в давнину **дудочка** – сопілка... (Д. Білоус); в іменниках середнього роду – суфікси *-ц-, -к-, -ачк-* та ін.: *дерецьце* $\frac{2}{4}$ *маленьке дерево*; *відерце* $\frac{2}{4}$ *маленьке відро*; *вушко* $\frac{2}{4}$ *маленьке вухо*; *личко* $\frac{2}{4}$ *маленьке лице*; *волоссячко* $\frac{2}{4}$ *маленьке волосся*. Напр.: ... *кожне прихоплене інєєм **дерецьце** насочилося сонцем* (М. Стельмах); ... *підійшов тато до Люби і з цікавістю подивився на її свіжовимите смагляве **личко*** (М. Стельмах); *Їхав [Сивоок] назад знов на віслюкові, на тій сірій, упертій і кмітливій животині, яка жваво дріботіла **копитцями*** (П. Загребельний).

Квантитативне значення супровідних предикатів може вказувати на об'єктивну збільшеність (аугментативність), яка невіддільна від експресивного значення згрубілості, зневаги. У формально-граматичній структурі іменників аугментативно-експресивне значення такого предиката виражають суфікси *-ищ-, -иськ-, уган-, -уг-, -ук-, -ур-, -ак-* та ін., з-поміж яких вирізняють суфікс *-ищ-* як основний засіб вираження функції збільшеності та суфікс *-иськ-* як його функціональний еквівалент. У напрямку від суфіксів *-ищ-* і *-иськ-* до суфіксів *-уг-, -ук-, -ак-, -уган-, -ар-, -ур-* зростає значення експресивності, емоційності, негативне оцінне значення тощо. Напр.: ... *їхні **дворища** красувалися в червоному клечанні* (Ю. Яновський); *Який тепер світ настає; **Сякий-таки парубчисько**, Та й той до багачки* (пісня); *До неї, туманіючи від жаху, підходили грішники: ... **мельник-злodyга** з привішеним на шиї жорном, **суддя-хапуга** з торбою нечестивих грошей* (М. Стельмах); *У гущавині захрустіли гілки, знак, що туди пробігла легконога серна або інша лісова **звірюка*** (І. Франко).

Супровідний предикат базового словосполучення може виражати велику, але точно не визначену кількість, що сприймається як єдине, неподільне ціле. На вираженні цього специфічного кількісного значення предиката спеціалізується цілий ряд суфіксів, що зумовлено різноманітністю лексичного наповнення модифікованого непередикатного аргумента. Крім основного значення збірності, сукупності, більшість із них надає іменниковим синтаксемам експресивного забарвлення. Найпродуктивнішим суфіксом збірності, що стосується осіб, є суфікс *-ств-*: *селянство* $\frac{2}{4}$ *багато селян*; *студентство* $\frac{2}{4}$ *багато студентів*; *учительство* $\frac{2}{4}$ *багато вчителів*; *козацтво* $\frac{2}{4}$ *багато козаків*. Напр.: ... *вони прив'яжуть до себе **селянство** машинізацією важкої степової роботи* (Ю. Яновський); *Напоївши ненависть **юнацтва**, я виходив з нього на дорогу до мужності – зухвалої і суворої* (Ю. Яновський); *недалека минувшина ... найбільше стоїть мені в очах червоним **козацтвом***... (М. Стельмах); ... *куркулі через своїх **недобитків** і особливо через **жіноцтво***... уже обплутують народ, *аби продати його державам буржуазним* (О. Довженко); ***Чоловіцтво**, змучене украй, Ворожду закине братства ради, На землі побачать люди рай* (П. Грабовський).

На сукупність істот взагалі вказують суфікси *-н-, -от-, -в-*, виражаючи водночас значення зневаги, пор.: *солдатня* $\frac{2}{4}$ *багато солдатів*; *собачня* $\frac{2}{4}$ *багато собак*; *свинота* $\frac{2}{4}$ *багато свиней*; *парубота* $\frac{2}{4}$ *багато парубків*; *дітва* $\frac{2}{4}$ *багато дітей*; *мишва* $\frac{2}{4}$ *багато мишей*. Решта питомих слов'янських суфіксів на позначення збірності, сукупності сполучається з іменниками певних лексичних груп, зокрема суфікс *-ин-* – з назвами сільськогосподарських продуктів (*городина багато*, *сукупність продуктів городу*), суфікс *-ин(і)-* – з назвами рослин (*картоплиння* $\frac{2}{4}$ *сукупність бадилля картоплі*; *бурячиння* $\frac{2}{4}$ *багато листків буряків*), суфікс *-няк-* – з назвами порід дерев, кущів (*вишняк* $\frac{2}{4}$ *багато вишень*), суфікс *-(і)-* – з назвами об'єктів неживої та живої природи (*верб'я* $\frac{2}{4}$ *багато*, *сукупність верб*; *вороння* $\frac{2}{4}$ *багато ворон*). Поняття сукупності (збірності) ґрунтується на значенні неозначеної кількості і має своїм корелятом кількісне слово багато. Цей корелят у субстанційних синтаксемах перетворюється на суфікс у функції сукупності (збірності): *багато пір'їн* → *пір'я*, *багато колосків* → *колосся*. Напр.: – *Бувало, бешкетна **парубота** одного кутка посвариться з другим та й пускає в хід не тільки рушницю, але й кулемети* (М. Стельмах); ... *на хрещення **мишва** почала тікати з клуні й комори по снігу*... (О. Довженко); *У скісному промені сонця грає роєм **мушва*** (М. Коцюбинський); *Під білою стелею, над ясною невеличкою лампою, дзижчала роями зібрана **мушня*** (О. Кобилянська); *Багрич і Корунов поснідали салатом з **городини*** (Л. Дмитерко); *Я не розбирав, чи нищу шкідливі рослини.., чи пожиточні – буряки, фасолю, помідори та іншу **городовину*** (І. Франко); *Поп'ялася вгору перша весняна трава, скрашуючи торішнє почорніле **бадилля*** (І. Цюпа); *Петро нагинається, старанно збирає гостре **стеблиння**, крутить товсте перевесло і зв'язує сніп* (М. Чабан

нівський); *У полі стояла спека, а тут, у затінку густого дубиння, було вільготно і навіть не душно* (Ю. Смолич); *Закінчився старий дубняк і почався молодий осичник* (П. Воронько); ... *колосся гоїдається на сонці* (Ю. Яновський); ... *і вороння клює їм очі на морозі* (О. Довженко).

Супровідний предикат кількості, що сприймається як сукупність, єдине ціле, представляють і запозичені суфікси, серед них *-іан-, -ад-/ -іад-, -аж-, -ік-/ -ік-, -ур-, -арій* та ін. Це спільне предикатне значення вони реалізують у диференційованому лексичному оточенні. Суфікс *-іан-* позначає сукупність творів літератури, мистецтва, присвячених певній особі, або зібрання творів, написаних цією особою, пор.: *франкіана* ² *сукупність творів літератури і мистецтва, пов'язаних з життям і творчістю І. Я. Франка, або всі видання його творів*. Суфікс *-аж* кількісно модифікує назви одиниць виміру і ваги, напр.: *метраж* ² *сукупність метрів (якою вимірюється що-небудь), літраж, тоннаж*. Суфікси *-ік-/ -ік-, -ур-, -арій* виступають модифікаторами значень небагатьох іншомовних іменників, які не становлять якоїсь окремої лексичної групи, напр.: *символіка* – *сукупність (певних) символів, ритміка* – *сукупність (конкретних) ритмів, клавіатура* – *сукупність клавіш (у будь-якому механізмі), інструментарій* – *сукупність (набір) інструментів*. Напр.: *До 150-літнього ювілею І. Франка вийшла книжка “Франкіана Василя Сімовича”* (З газети); *Для вибору пропонується оптимальний метраж квартир* (З газети); *Клавіатури використовуються в найрізноманітніших пристроях – друкарських машинах, калькуляторах, мобільних телефонах* (З журналу); ... *У нас ви можете замовити і купити інструментарій для медицини за низькими цінами* (З газети).

Супровідний предикат базового словосполучення може вказувати на одиничний предикат, що виділяється з числа тотожних йому. Як виразник семантичної одиниці він ідентичний за значенням числівнику *один*, що модифікує непередикатний аргумент, виражений іменником з конкретно-предметним значенням. Єдиним формальним представником предиката з одиничним значенням виступає суфікс *-ин-*, пор.: *морквина* ² *один коренеплід моркви; капуста* ² *одна головка капусти; квасолина* ² *одна насінина квасолі*. Напр.: *Гичка велика, а сама морквина дрібненька, біла і зовсім не солодка* (О. Довженко); *Там, де рідні кожна стежка і стеблина, бродять мої думи і пісні мої* (В. Сосюра); *Комбайн збирав чисто, хіба вже яка стебелина впала на землю, то тільки тоді її не зачепило хедером* (Ю. Збанацький).

Порівняно із супровідними предикатами суфіксального типу набагато менш продуктивною є предикатна префіксація іменників. Вона поступається предикатній суфіксації як із семантичного, так і з формально-граматичного боку. Як слушно зауважує І. Р. Вихованець, “предикатна спеціалізація префіксів у іменниках так не “сфокусована”, як це спостерігається в іменникових предикатних суфіксах, а представлена деякими фрагментами, які навіть не наближаються до якоїсь цілісної системи” [2, с. 185]. До того ж часто у ролі предикатних префіксів функціонують іншомовні елементи на зразок *супер-, ультра-, анти-, контр-*. Напр.: *Серед відомих представниць старшого покоління супермоделей Сінді Кроуфорд* (З газети); *Фізіотерапевти часто використовують ультразвук для прискорення зрощення зламаних кісток* (З журналу); [Цар]: *Не контрреволюція, а антитеза* (О. Довженко); *Кожне антитіло зв'язується із специфічним антигеном* (З журналу).

Функціонування супровідних предикатних префіксів в іменниках виявляється переважно у значеннєвій зоні повноти і неповноти ознаки, протилежності і спільності. У сучасній українській мові типовим предикатним префіксом для вираження повноти ознаки виступає префікс *пра-*: *прадід, правнук, праліс*. Напр.: *Телер не знаю і не відаю, Де був я, за якою віддаллю, Та знаю, що мої прародичі шуміли в цій темнавій обочі* (Д. Павличко); *Ми туди, як птиці, линемо, Де прапрадідів добро, Де рядами тополиними Облямований Дніпро* (М. Рильський); *Оживить живеє слово Рідну Україну, і праправнуки згадають Прапращурів діло, і промовить до них в полі Усяка могила!* (П. Куліш); *Смолили його будівничі, смолили й правнуки* (Ю. Яновський); *Околиця села, а за нею – берег, ніби болото, а далі старезний похмурий праліс* (М. Олійник). Семантичними корелятами предикатного префікса *пра-* є предикатні слова “далекий”, “предковичий” і под. Інші предикатні префікси вказують на вкраплення інших предикатних значень. Зокрема, префікс *під-* стосу-

ється неповної ознаки, префікс *спів-* вказує на спільність ознаки, префікс *проти-* пов'язаний із значенням протилежності, пор.: *підмайстер, підпасич, співавтор, співредактор, протитіло, протиотрута*. Напр.: – *Почав шевцювати. Три роки учнем та рік у підмайстрах...* (З. Тулуб); *Замекали вівиці, заляскали байбарами підпасичі, розлучаючи по дворах* (А. Головка); *Забуті співавтори гімну України* (З газети); *Мої співмешканці прийняли мене добре* (Ю. Яновський); *Важливим для лікувального ефекту є конкурентні відношення між отрутою і протиотрутою за дію на рецептори або активні центри ферментних систем* (З журналу).

Отже, субстанційні компоненти з супровідними предикатами закріплені у їхній морфологічній структурі у вигляді суфіксів і префіксів, які доповнюють предметне значення відтінками збільшеності, зменшеності, сукупності та одиничності, повної й неповної ознаки, протилежності і спільності тощо. Перспективним є також вивчення особливостей функціонування субстанційних синтаксем із “прихованими” предикатними значеннями.

Література

1. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті : монографія / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : монографія / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення : монографія / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
4. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : монографія / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
5. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова : монографія / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1981. – 199 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.
7. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія / О. В. Кульбабська. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – 672 с.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., перероб. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

УДК 811.161.2'367.5'366

**ІМЕННИКОВІ КОМПОНЕНТИ, ЗУМОВЛЕНІ ВАЛЕНТНІСТЮ
ВІДЧИСЛІВНИКОВИХ ДІЄСЛІВНИХ СИНТАКСИЧНИХ ТРАНСПОЗИТИВ**

Мельник І. А.

У статті виокремлено та детально охарактеризовано семантичні різновиди іменникових компонентів відповідно до значеннєвої специфіки відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів, з урахуванням їхнього валентного потенціалу й пов'язаних із ним явищ актантної деривації; з'ясовано формально-синтаксичні та морфологічні варіанти аналізованих субстанційних синтаксем; а також диференційовано іменникові компоненти на лівобічні / правобічні; облігаторні / факультативні.

Ключові слова: предикат, семантико-синтаксична валентність, облігаторний актант, факультативний актант, суб'єкт, об'єкт, присудок, підмет, керований другорядний член речення, відмінок.

В статье выделены и детально охарактеризованы семантические разновидности субстанциальных компонентов в соответствии со смысловой спецификой отнумеральных глагольных синтаксических транспозитов, с учетом их валентного потенциала и связанных с ним явлений актантной деривации; определены формально-синтаксические и морфологические варианты анализированных субстанциальных синтаксем; а также дифференцированы субстанциальные компоненты на левосторонние / правосторонние, облигаторные / факультативные.

Ключевые слова: предикат, семантико-синтаксическая валентность, облигаторный актант, факультативный актант, субъект, объект, сказуемое, подлежащее, управляемый второстепенный член предложения, падеж.

The article deals with identifying and detailed characteristics of semantic types of noun components according to sense peculiarities of numeralized verbal syntactic transpozits, taking into account their valency potential and actant derivation phenomena, connected with it; formal-syntactic and morphological variants of the analysed substantival syntactic units (syntaxemes) are explicated; left-sided / right-sided, obligatory / optional noun components are differentiated.

Key words: predicate, semantic-syntactic valency, obligatory actant, optional actant, subject, object, secondary member of the sentence, case.

Аналіз семантичних типів синтаксем знаходимо у працях Б. А. Абрамова [1], В. Г. Гака [9], Г. Гельбіга [28; 29], С. Д. Кацнельсона [16], С. М. Кібардіної [17], М. Д. Степанової [25], Л. Теньєра [26] та ін. У лінгвоукраїністиці ця проблематика знайшла відображення у студіях І. Р. Вихованця [4; 5; 6], К. Г. Городенської [10; 11], А. П. Загнітка [12; 13], О. В. Кульбабської [18], Т.Є. Масицької [19], О. Г. Межова [20; 21], М. В. Мірченка [22], М. Я. Плющ [23] та ін. І. Р. Вихованець першим в українській мовознавчій науці здійснює функційний аналіз синтаксем, диференціацію яких проводить на основі семантико-синтаксичних відношень відповідно до семантико-синтаксичної валентності предиката як центрального компонента семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення [5, с. 93–194]. Наукові праці учнів і послідовників І. Р. Вихованця, побудовані на теоретичних засадах його функційно-категорійної граматики, доповнюють і розширюють граматичну концепцію вченого. Проте в сучасних граматичних студіях не приділено достатньої уваги дослідженню семантичних, формально-синтаксичних та морфологічних особливостей субстанційних синтаксем, залежних від функційних еквівалентів дієслова. Усе це дає підстави стверджувати, що тема нашої статті актуальна, вона пов'язана з усебічним висвітленням іменникових компонентів, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів, які ще не були предметом цілісного аналізу на матеріалі сучасної української літературної мови. Мету нашої статті вбачаємо в системному вивченні іменникових компонентів, зумовлених валентним потенціалом відчислівникових

дієслівних синтаксичних транспозитів, у тісному взаємозв'язку їхніх семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних і морфологічних варіантів. Для досягнення задекларованої мети ставимо перед собою такі завдання: 1) розподілити актантні позиції, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів, на лівобічні / правобічні; облігаторні / факультативні; 2) відповідно до значеннєвої специфіки відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів, їхнього валентного потенціалу й пов'язаних із ним явищ актантної деривації виокремити і проаналізувати семантичні різновиди іменникових компонентів; 3) з'ясувати формально-синтаксичні позиції залежних субстанційних синтаксем; 4) охарактеризувати їхні морфологічні варіанти.

До важливих проблем сучасної граматичної науки належить питання про співвідношення формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних компонентів реченнєвої структури. "Член речення, – на думку Н. Л. Іваницької, – ... складна семантико-граматична категорія, яка характеризується, з одного боку, узагальненим семантичним значенням, а з другого, – структурно-граматичними ознаками. Суб'єкт дії, сама дія (стан), об'єкт, властивість та обставина, за якої відбувається чи реалізується стан, – усе це узагальнені семантичні значення членів речення, їх змістові характеристики, які визначають саму суть понять як наукових абстракцій, відмежовуючи їх від інших, співвідносять їх з об'єктивною дійсністю" [14, с. 72]. На наш погляд, більшу пояснювальну силу має твердження І. Р. Вихованця про мінімальні синтаксичні одиниці, що "функціонують як два ряди одиниць – члени речення, які визначають на основі синтаксичних зв'язків (предикативного і підрядного), і синтаксеми, які вирізняють на ґрунті семантико-синтаксичних відношень (субстанціальних, тобто зі значенням предметності, і вторинних предикатних)" [7, с. 3]. Виокремлення двох рядів членів речення зумовлено взаємодією складників формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної реченнєвої природи.

Семантико-синтаксичні відношення у простому елементарному реченні спрямовані від залежної до опорної синтаксеми. У такого типу реченнєвих конструкціях представлені лише субстанційні (предметні) семантико-синтаксичні відношення, які мають значення предметності. Тому всі синтаксеми, які виокремлюють на основі субстанційних семантико-синтаксичних відношень, належать до класу субстанційних синтаксем. Ці семантико-синтаксичні відношення як найбільш абстраговані величини І. Р. Вихованець розподіляє на такі підтипи: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні, відповідно до яких вирізняє п'ять основних різновидів субстанційних синтаксем: суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні [6, с. 246]. Субстанційні семантико-синтаксичні відношення, наявні у структурі елементарного речення, опосередковано характеризують предикат як найцентральніший його компонент, що наділений семантико-синтаксичною валентністю. Семантико-синтаксична валентність – це здатність ознакових слів сполучатися з іншими (звичайно неознаковими) словами, їхня можливість мати певну кількість відкритих позицій, що можуть або повинні заповнювати одиниці відповідної семантичної природи [25, с. 155–157]. Характерно, що залежні субстанційні компоненти у структурі семантично елементарного простого речення поєднані з предикатом не довільно, а на основі сумісності та сполучуваності сем (мінімальних семантичних елементів, елементарних диференційних семантичних ознак). Поряд із семантико-синтаксичною валентністю, вирізняють формально-синтаксичну валентність [25, с. 156–157]. Остання регламентує оформлення конкретною мовою відкритих семантичних позицій облігаторними та факультативними компонентами, що представлені певними морфолого-синтаксичними засобами. Облігаторні компоненти, зумовлені валентним потенціалом предиката, мають високий ступінь необхідності, їхнє вилучення порушує змістову або граматичну цілісність реченнєвої структури. Факультативні елементи також пов'язані з предикатом валентністю, проте для них характерний менший ступінь необхідності, їх можна вилучити з речення без істотних змін у його змісті.

У сучасному мовознавстві панівною є думка про вербоцентричний характер реченнєвої структури, згідно з якою саме дієслово є головним носієм валентності [25, с. 170; 4, с. 108; 12, с. 50]. Інші частини мови набувають статусу носіїв валентності у зв'язку з дієсловом, тобто внаслідок переміщення у предикативну позицію. Це спричинилося до того, що в дієслова переходять транспоновані прикметники, прислівники, числівники, а також віддієслівні та відприкметникові іменники. Харак-

терно, що лексико-граматичний клас дієслів найбільш поповнено за рахунок прикметників, менш – за рахунок іменників і найменш – за рахунок прислівників і числівників. Семантична специфіка числівників зумовила їхню здатність перебувати в синтаксичній позиції дієслів і спричинила появу відчислівникової дієслівної синтаксичної транспозиції. Відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити в граматичній структурі української мови функціонують із семантикою: 1) означеної кількості; 2) неозначеної кількості; 3) приблизної кількості; 4) розподільної кількості; 5) кількості-відношення. У межах відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів із семантикою означеної, неозначеної та приблизної та розподільної кількості вирізняємо квантитативні одиниці на позначення кількісно-вікової ознаки. Семантика дієслівних синтаксичних транспозитів має безпосередній стосунок до вияву їхнього валентного потенціалу. Похідні дієслівні синтаксичні одиниці з квантитативною семантикою здебільшого виявляють здатність до поєднання з одним лівобічним актантом у функції суб'єкта. І лише відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити із семантикою кількості-відношення реалізують свій валентний потенціал через два актанти: лівобічний суб'єктний та правобічний об'єктний. Значеннєва специфіка, валентний потенціал і пов'язані з ним явища актантної деривації відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів зумовили розподіл залежних іменникових компонентів на такі семантичні різновиди: 1) актант у функції суб'єкта означеної кількості; 2) актант у функції суб'єкта неозначеної кількості; 3) актант у функції суб'єкта приблизної кількості; 4) актант у функції суб'єкта розподільної кількості; 5) актант у функції суб'єкта кількості-відношення; 6) актант у функції об'єкта кількості-відношення. Зазначаємо, що в межах семантичних різновидів актантів у функції суб'єктів означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості вирізняємо актанти у функції суб'єктів кількісно-вікової ознаки.

Усі семантичні різновиди суб'єктів кількості займають лівобічну облігаторну валентну позицію, яку відкривають відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити. Останні в семантико-синтаксичній структурі речення спеціалізовані на вживанні в ролі предикатів кількості. Предикати кількості позначають статичну постійну чи тимчасову кількісну ознаку предмета, що є частиною семантики стану в широкому розумінні. Тому їх зараховують до предикатів стану [2, с. 33–35]. У сучасній лінгвістиці також набула поширення думка про те, що предикати із семантикою кількості з огляду на їхні специфічні значеннєві особливості та своєрідні сполучувальні можливості необхідно віднести до окремого семантичного типу. Цікаві міркування про предикати кількості знаходимо у Л. В. Щерби: “Особливою категорією необхідно визнати слова кількісні, значенням яких є абстрактна ідея числа, а формальними ознаками своєрідний тип сполучення з іменником, до якого належить слово, що виражає кількість” [27, с. 88]. У лінгвоукраїністиці предикати кількості першим вирізняв і системно охарактеризував І. Р. Вихованець [5, с. 109–111]. На думку вченого, “предикати кількості посідають ... найпериферійніше місце” у канві інших семантичних типів предикатів, проте “в жодному разі у зв'язку з даною кваліфікацією не потрібно говорити про меншу начебто семантико-функціональну роль предикатів кількості у граматичній структурі сучасної української мови” [5, с. 109–110].

Предикати кількості пов'язані з “пасивним” суб'єктом, вони зафіксовані найчастіше при іменниках – назвах істот, переважно людей, предметів, а також займенникових іменниках, субстантивованих прикметниках, дієприкметниках тощо, наприклад: *[Дітей. – І. М.] залишилося двоє ...* (Є. Гуцало); *... їх троє: Володько, Юдків Мошко й Антін Трохимів* (У. Самчук); *[Полотна. – І. М.] три сувої ...* (Ю. Мушкетик); *Убитих ... було в селі сім; поранених – одинадцять* (Ю. Смолич); *[Нещасних. – І. М.] все більше ...* (О. Гончар). Аналізовані предикати, що формують структуру семантично елементарного речення, звичайно вимагають у ролі субстанційних компонентів власне-іменників, тобто іменників із конкретним значенням, наприклад: *[Дітей. – І. М.] було троє ...* (В. Шевчук); *... турків лишилося двоє ...* (Ю. Мушкетик); *Килияні <...> сповнилось дванадцять років* (Ю. Мушкетик); *[Глини. – І. М.] надто багато ...* (П. Загребельний). Із власне-іменниками зближуються ті абстрактні іменники, що заступають конкретні іменники в суб'єктній семантико-синтаксичній позиції, пор.: *Народу було багато* (У. Самчук) і *Новин було багато* (Ю. Мушкетик). Речення, у семантико-синтаксичних позиціях яких на місці предметних компонентів зафіксовані іменники предикатного значення,

належать до складних семантичних конструкції. Предикатні іменники являють собою відпредикатні деривати, які утворено внаслідок згортань елементарних речень, наприклад: **Було багато розмов ...** (П. Загребельний); ... **істин виявилось занадто багато** (В. Дрозд); ... **віку лишилося небагато ...** (Ю. Мушкетик); ... **життя лишилося так мало ...** (Ю. Мушкетик).

Актант у семантико-синтаксичній позиції суб'єкта кількісної ознаки, як уже зазначалося вище, має чітко фіксоване місце. Він стоїть перед предикатом, тобто займає типову для суб'єкта лівобічну позицію, наприклад: **Половці! Як їх багато!** (В. Малик); **[Сильце. – І. М.] залишилося одне ...** (Ю. Мушкетик); ... **чинів імператорського двору ... вісімнадцять ...** (П. Загребельний). Проте за вимогами актуального членування суб'єкт може змінювати свою позицію, наприклад: ... **стало нас у цьому місті одинадцять тисяч двісті двадцять два** (В. Шевчук); **Було лиха багато ...** (О. Довженко).

Актант у функції суб'єкта кількісної ознаки виявляє здатність до поєднання з усіма семантичними різновидами відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів, а саме: 1) означеної кількості, типовими морфологічними репрезентантами яких виступають власне-кількісні, збірні та дробові числівники, наприклад: **Загиблих уже сімсот шість** (Л. Костенко); ... **На все рук, рук і рук треба, а ... їх лише двоє** (У. Самчук); ... **смуг руху – 6, їхня ширина – 3,75 м** ("Коментарі", 2012); 2) неозначеної кількості, що представлені звичайно неозначено-кількісними числівниками та прислівниковими компонентами зі значенням малої, достатньої (недостатньої), великої неозначеної кількості, наприклад: **[Кущів. – І. М.] було кілька ...** (У. Самчук); **[Верхівців. – І. М.] кількасот** (П. Загребельний); **Хіба тут, у нас, мало порядних дівчат, що аж мусив їхати до Києва?** (Р. Горак); 3) приблизної кількості, що виражені переважно поєднанням двох, здебільшого близьких у числовому ряду одиниць, між якими можуть уживатися одиничні чи повторювані розділові сполучники або сполуки числівників з прийменниками, наприклад: ... **було їх [грабіжників. – І. М.] троє чи четверо ...** (П. Загребельний); **У стаді [тварин. – І. М.] три-шість** ("Атлас тварин і рослин України"); **Вік Всесвіту ... від 13 до 18 млрд. років** ("Атлас вчителя"); 4) розподільної кількості, що являють собою поєднання прийменника **по** з числівником або кількісно-іменною формою, наприклад: **[Нагайок. – І. М.] ... по двадцять п'ять кожному** (У. Самчук); **[Чаю. – І. М.] по двадцять шклянок ...** (У. Самчук); **[Землі. – І. М.] по десять десятин на душу** (У. Самчук); 5) кількісно-вікової ознаки, що репрезентовані переважно власне-кількісними, неозначено-кількісними числівниками, а також числівниками зі значенням приблизної та розподільної кількості, наприклад: **Йому [князеві. – І. М.] вже тридцять чотири літа ...** (В. Малик); **Цій старенькій бабусі багато років; ... п'ятдесят йому [бояринові. – І. М.] чи шістдесят?** (В. Малик); – **По десять років мають оті ... – похвалився Матвій** (У. Самчук); 6) кількості-відношення, морфологічними репрезентантами яких є дві форми вищого (**більше, менше**) і найвищого (**найбільше, найменше**) ступенів порівняння прислівників із семантикою неозначеної кількості (**мало, багато**), наприклад: ... **загиблих чи поранених половців ставало зразу вдвоє більше ...** (В. Малик); **Рюрикової раті тут більше, ніж Святославової!** (В. Малик); ... **через отаких свиней [біді. – І. М.] найбільше ...** (Р. Андріяшик); **Чого-чого, а весело щів тут було найменше ...** (П. Загребельний). Суб'єкти означеної, неозначеної, приблизної і розподільної кількості становлять межу валентної сполучуваності відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів відповідної семантики із залежними іменниковими компонентами.

Основний морфологічний вияв актанта у функції суб'єкта кількісної ознаки пов'язаний із формою родового відмінка іменників – назв істот, зокрема осіб і тварин, конкретних предметів тощо, наприклад: **[Дітей. – І. М.] було п'ятеро** (Є. Гуцало); **[Щук. – І. М.] два кошелі ...** (Ю. Мушкетик); ... **бачків було дванадцять** (І. Багрянний). Характерно, що такий родовий суб'єктний звичайно супроводжують відтинки партитивного значення. Лівобічний актант у позиції суб'єкта кількісної ознаки корелює з формально-синтаксичною позицією підмета, яка має нетипову форму вираження – родовий відмінок [5, с. 111; 24, с. 7; 11, с. 100; 15, с. 19]. Останній поєднаний з присудком предикативним зв'язком, його формою координації.

Периферію морфологічних варіантів актанта у функції суб'єкта кількісної ознаки посідають давальний та називний відмінки, що переважно позначають вік істоти або предмета точно, недиференційовано чи приблизно, наприклад: ... *їй [Марії. – І. М.] лише тридцять чотири роки* ... (О. Іваненко); *Цій будівлі багато років; Панові років під сорок* (Ю. Мушкетик); *Єдиному українському криголаму на Азові п'ятдесят сім років* ("Коментарі", 2012); *[Мотоцикліст. – І. М.] має дев'ятнадцять літ* ... (П. Загребельний). Характерно, що аналізовані суб'єкти пов'язані звичайно зі значеннєвим різновидом відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів – транспозитами на позначення кількісно-вікової ознаки. Давальний у функції суб'єкта кількісно-вікової ознаки заступає позицію лівобічного керованого другорядного члена речення, що пов'язаний із лівобічною семантико-синтаксичною валентністю відповідного предиката. Такого типу реченнєві конструкції в лінгвістичній літературі кваліфікують як односкладні одноособові (безособові) зі складеним головним членом, основна частина якого виражена числівником (числівниково-іменниковою сполукою) [11, с. 100]. На відміну від давального, називний у функції суб'єкта "стосується явищ координації, регульованої предикативним зв'язком підмета і присудка як головних членів двоскладного речення" [6, с. 232]. Із підметовим називним числівниковий різновид іменного складеного присудка зафіксований лише в неелементарних двоскладних реченнєвих побудовах, про що засвідчують зв'язкові елементи та числівникова іменна сполука в ролі основної частини складеного присудка, наприклад: ... *держава їхня налічує вже кількасот літ* (П. Загребельний); *Гаврило-Радомир <...> має лише дванадцять років* (П. Загребельний); *Вік окремих екземплярів [ягідного тису. – І.М.] становить 3 тисячі років* ("Атлас тварин і рослин України"); ... *остаточна цифра [китайського ВВП за 2011 рік. – І. М.] сягатиме 7 трлн. доларів* ("Тиждень", 2012).

Крім лівобічної позиції, що заповнює актант у функції суб'єкта, відчислівникові дієслівні синтаксичні транспозити із семантикою кількості-відношення відкривають залежну правобічну семантико-синтаксичну позицію для актанта у функції об'єкта кількості-відношення. Остання в структурі речення може мати облігаторний або факультативний вияв. Характерно, що облігаторний актант у функції об'єкта зумовлений валентністю відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів із компаративною семантикою. Він переважно вказує на особу або предмет, зі ступенем вияву ознаки якого порівнюють вищий ступінь ознаки в актанті, що виконує функцію суб'єкта, наприклад: *Овочів більше за фруктів; Дітей зосталося менше від дорослих; Їх [половців. – І. М.] значно більше, ніж русичів* ... (В. Малик). Як бачимо, у ролі морфологічних варіантів об'єкта кількості-відношення при відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитах зазначеної семантики виступають звичайно знахідний відмінок з прийменником *за*, родовий з прийменником *від*, а також підрядна частина зі сполучником *ніж*. Варто наголосити, що досить часто значення об'єкта кількості-відношення закладено в семантиці дієслівної зв'язки, що разом із числівником становить синтаксичне дієслово. За цих умов експліцитно виражений тільки суб'єкт кількості-відношення: ... *таких людей лишається < ... > менше й менше* (Ю. Мушкетик); *[Сумнівів. – І. М.] лишилося не менше* ... (Р. Андріяшик). Цього ж значення надають відчислівниковим дієслівним синтаксичним транспозитам із компаративною семантикою підсилювальні частки, наприклад: ... *надто багато в тебе городів. – Буде ще більше, – гордо пообіцяв Ярослав* (П. Загребельний); *Все менше таких, у кому вона [іскринка. – І. М.] є* (О. Гончар).

Актант у функції об'єкта, що прогнозований валентністю відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів із суперлативною семантикою, містить вказівку на сукупність предметів, серед яких виділяють певний однотипний із ними предмет за найбільшою або найменшою мірою кількості. Він належить до необхідних правобічних компонентів семантико-синтаксичної реченнєвої структури, проте, на відміну від актанта у функції суб'єкта, має факультативний вияв. Експліцитна реалізація такого об'єкта звичайно пов'язана з родовим відмінком, що функціонує з прийменниками *серед*, *з-поміж* і *под*, наприклад: *Дітей найменше з-поміж екскурсантів; ... вона подала йому квіти, серед яких найбільше було васильків та волошок* ... (О. Гончар). Факультативний вияв актанта у функції об'єкта пояснюємо великою семантичною самодостатністю відчислівникового дієслівного транспозита зі

значенням найвищого ступеня порівняння. Тому реченнєві побудови з імпліцитно вміщеним об'єктом кількості-відношення і облігаторно заповненою лише однією суб'єктною позицією належать до нормативних, наприклад: ... **найбільше ж було таких**, як *Сивоок* (П. Загребельний); ... **найбільше було автоматичної ручної зброї** (І. Багрянний); **Найбільше було порожнечі** ... (Ю. Андрухович).

Отже, значеннєва специфіка, валентний потенціал відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів і пов'язані з ним явища актантної деривації зумовили розподіл залежних іменникових компонентів на такі семантичні різновиди: актант у функції суб'єкта означеної кількості; актант у функції суб'єкта неозначеної кількості; актант у функції суб'єкта приблизної кількості; актант у функції суб'єкта розподільної кількості; актант у функції суб'єкта кількісно-вікової ознаки; актант у функції суб'єкта кількості-відношення; актант у функції об'єкта кількості-відношення. Усі семантичні різновиди актантів у функції суб'єктів кількісної ознаки належать до облігаторних лівобічних компонентів із специфічною морфологічною експлікацією – родовим відмінком (суб'єкти означеної, неозначеної, приблизної та розподільної кількості, а також суб'єкти кількості-відношення) або давальним і називним відмінками (переважно суб'єкти кількісно-вікової ознаки). Об'єкт кількості-відношення кваліфікуємо як правобічний залежний компонент, що зумовлений валентним потенціалом лише відчислівникових дієслівних синтаксичних транспозитів із компаративною та суперлативною семантикою. Прикомпаративний актант в об'єктній позиції, виражений звичайно прийменниковими відмінками: знахідним відмінком із прийменником *за*, родовим із прийменником *від*, рідше – підрядною частиною зі сполучником *ніж*, належить до облігаторних компонентів. У ролі присуперлативного актанта у функції об'єкта виступає переважно родовий із прийменниками *серед*, *з-поміж* і под., що, на відміну від прикомпаративного актанта в об'єктній позиції, кваліфікуємо як факультативний вияв синтаксеми.

Література

1. Абрамов Б. А. Грамматика зависимостей и теория валентности / Б. А. Абрамов // Современные зарубежные грамматические теории : сб. научно-аналитических обзоров / отв. ред. Е. С. Кубрякова. – М. : ИНИОН, 1985. – С. 110–152.
2. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
3. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
6. Вихованець І. Р. Грамматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
7. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія "Філологія" : зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред) та ін. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 3–6.
8. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: академ. грамматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
9. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка : монографія / В. Г. Гак. – М. : Добросвет, 2004. – 862 с.
10. Городенська К. Г. Предикатно-валентна основа елементарного односкладного речення / К. Г. Городенська // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 69–73.
11. Городенська К. Г. Кореляції синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові / К. Г. Городенська // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : Ноулідж, 2010. – С. 89–103.
12. Загнітко А. П. Позиційна модель речення і валентність дієслова / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1994. – № 2–3. – С. 48–56.
13. Загнітко А. П. Теоретична грамматика української мови. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.

14. Іваницька Н. Л. Член речення як синтаксична категорія / Н. Л. Іваницька // *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Серія "Філологія"* : зб. наук. праць / редкол. : Н. Іваницька (гол. ред) та ін. – Вінниця : ВДПУ, 2000. – Вип. 2. – С. 70–73.
15. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Н. В. Кавера. – К., 2008. – 24 с.
16. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
17. Кибардина С. М. Валентные свойства немецких глаголов / С. М. Кибардина. – Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1985. – 109 с.
18. Кульбабська О. В. Вторинна предикація: семантична та морфолого-синтаксична типологія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / О. В. Кульбабська. – Чернівці, 2011. – 36 с.
19. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : монографія / Т. Є. Масицька. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 204 с.
20. Межов О. Г. Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення : монографія / О. Г. Межов. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 184 с.
21. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : монографія / О. Г. Межов. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
22. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
23. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.
24. Попович Н. М. Синтаксична структура речень з числівниковим компонентом у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Н. М. Попович. – К., 2002. – 19 с.
25. Степанова М. Д. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке / М. Д. Степанова, Г. Хельбиг. – М. : Высш. шк., 1978. – 258 с.
26. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 654 с.
27. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щерба. – Л. : Наука, 1974. – 428 с.
28. Helbig G. Kommunikativer Grammatikunterricht – Ziele, Möglichkeiten und Grenzen / G. Helbig // *Deutsch als Fremdsprache*. – 1986. – H. 1. – S. 14–20.
29. Helbig G. Probleme der Valenz und Kasustheorie / G. Helbig. – Tübingen, Niemeyer, 1992. – 194 s.

УДК 81'373.611:523(09)

NOMINA ABSTRACTA З СУФІКСОМ -ИЩЕ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Меркулова О. В.

У статті описано розвиток словотвірних мовливостей суфікса -ище та його похідних -лище, -овище, -нище в продукуванні українських абстрактних іменників, досліджено динаміку функціонування лексико-словотвірних типів nomina abstracta; доведено, що упродовж усіх періодів розвитку української мови цей суфікс не відзначався високою продуктивністю і, приєднуючись головним чином до іменникових та дієслівних основ, виконував здебільшого модифікаційну функцію.

Ключові слова: іменник, суфікс, абстрактне найменування, лексико-словотвірний тип, праслов'янська мова, давньоруськоукраїнська мова, середньоукраїнська мова, нова українська мова.

В статье описано развитие словообразовательных возможностей суффикса -ище и его производных -лище, -овище, -нище в продуцировании украинских абстрактных существительных; исследовано динаміку функціонування лексико-словообразовательных типов nomina abstracta; доказано, что на протяжении всех периодов развития украинского языка этот суффикс не отличался высокой продуктивностью и, присоединяясь главным образом к именным и глагольным производящим основам, выполнял в большей части модификационную функцию.

Ключевые слова: имя существительное, суффикс, абстрактное наименование, лексико-словообразовательный тип, праславянский язык, древнерусскоукраинский язык, среднеукраинский язык, новоукраинский язык.

The paper describes the development of derivational capabilities of suffix -ische (-išče) and its derivatives -lishche, -ovische, -nishche in producing the Ukrainian abstract nouns; the dynamics of functioning of nomina abstracta lexical-derivational types was studied; it was proved that over the periods of the Ukrainian language development, this suffix was not high productive and, being suffixed mainly to the nominal and verbal stems, exercised largely a function of modification.

Key words: noun, suffix, abstract nouns, lexical-derivational type, Common Slavonic language, ancient Russian-Ukrainian language, middle Ukrainian language, new Ukrainian language.

Назви з абстрактним значенням, утворені за допомогою суфікса **-ище**, у розвідках вітчизняних мовознавців згадувалися в межах вивчення абстрактної лексики різних періодів розвитку української мови [Полюга, УАЛ, 1991, с. 93], під час аналізу історії суфіксальної словотвірної підсистеми іменника загалом [1, с. 134] або ж у ході розгляду безпосередньо **-ище** як окремого форманта [2, с. 55–64] чи як постпозитивного компонента конфіксів [3, с. 117]. Проте комплексного дослідження, де б висвітлювалася його участь у творенні українських абстрактних найменувань від найдавніших часів до сьогодення, дотепер не було. Такий стан справ зумовив **актуальність і мету** пропонованої студії.

І. Суфікс **-išče**, який належить до числа праслов'янських інновацій [5, с. 59], ряд науковців вважає результатом об'єднання формантів **-isko** та **-jo** [А. Мейе, А. Брюкнер, Я. Отребський, О. Франк та ін. – див. огляд думок: 4, с. 55]. В. Ташицький, І. Лось, Г. Улашин, Ф. Оберпфальцер та інші дотримувалися думки, що **-išče** походить від давнього ад'єктивного суфікса **-istъ**, ускладненого **-jo**. У наступних спеціальних дослідженнях [див. 7; 4] лінгвісти загалом поділяють цей погляд на генезу суфікса **-ище** [докладний огляд думок див.: 2, с. 55].

Реконструйований матеріал **праслов'янської** доби представлений нечисленими абстрактами з *темпоральною* та *процесуальною* семантикою. Такі деривати мотивовані в основному іменниками, наприклад: ***dъnišče** (ЭССЯ, т. V, с. 212) “день шляху; одноденний відпочинок” (***dъль**); ***godišče** (т. VI, с. 188) “роковини, поминки за рік по смерті людини; рік” (***godъ**); ***jъgrišče** (т. VIII, с. 211–212) “гра, розвага,

видовище; вечірка”; ***mytišče** (ЭССЯ, т. XXI, с. 79) “пронос” (**mytʹ* “пронос”); ***mytišče** (Там само) “вирубка” від **mytiti* “очищати територію під пашу” (80), пор. також **myto* “вирублена ділянка лісу”.

У мові **XI–XIII ст.** абстрактні назви окремих груп іще не формували. Обстежені джерела цього періоду документують праслов’янський десубстантив із темпоральним значенням **днище**: *и ходивше за днище* (к. XII/1425, ЛК, с. 506) “відстань, яку проходять за день”. Інші абстракти – церковнослов’янського походження, наприклад: *се ш(т) влаги на соудици ... въпросимъ о семь* (XI/XIII–XIV, ХА, с. 307) “судовий розгляд”, **пръзвищ(е)** (XII, СНСК, с. 323) “назва, найменування; ім’я, прізвисько” (*прозвату*), **тризнище** (XIII–XIV, Ср, т. III, с. 996) ‘поминки; судилище’ від *тризна* [див. докладніше 2, с. 62].

У **середньо-** та **новоукраїнській** мові чітко виокремлюється група *n.actionis*, більшість із яких – назви тривалої дії. Деякі з таких похідних успадковані з раніших періодів: **сУдища хв̄ а** (1301, П, с. 14), *всн(м) на(м) подобае(т)* “*вити с# пре(д) сУдите(м)*” (кін. XVI – поч. XVII, Каз, с. 52), *На страшному на судици Ми бога і закриєм* (Кобзар 198); **три(з)нище**, *гони(т)ва* (1642, СлЛекс, с. 114); **ігрище** (СМШ, т. I, с. 152) ‘святкові розваги для молоді’, **грище** (СМШ, т. I, с. 152; Гр, т. I, с. 327) ‘те саме’. У мові XIV–XVIII ст. більшість виявлених новотворів на **-ище** мала яскраво виражений відтінок книжності. Це підтверджує думку дослідників про те, що тогочасні українські писемні тексти ще зберігали досить потужний вплив церковнослов’янської мови, і саме абстрактна лексика найменше зазнавала впливу народнорозмовного [див. докладніше 6, с. 48, 62]. Однак із часом цей суфікс починає виконувати модифікаційну функцію, приєднуючись в основному до дієслів та віддієслівних іменників; а самі похідні все частіше набувають відтінку іронічності, зневажливості й нерідко відповідним чином маркуються в лексикографічних працях XIX – поч. XXI ст. Наприклад: *и наоучаль и(х) на соборища(х) ихъ* (1556–1561, ПЄ, с. 29), **зборище** (СЗГ, т. I, с. 182) ‘зібрання людей’; *nidamentu(m)*; **гн̄здище** (1642, СлЛекс, с. 280) ‘моцнення гнізда, гніздування’ від *гн̄здитися* ‘мостити гніздо’ (1556–1561, ПЄ, с. 141 зв); **волочище** (Гр, т. I, с. 252) ‘тягання за волосся’; **побойще** (СМШ, т. II, с. 85, СУМ, т. VI, с. 622) ‘кровопролитна битва’; **пожарище** (СМШ, т. II, с. 100) ‘пожежа’; **посміище** (т. II, с. 132) ‘посміх, глум, наруга’; **бойще** (СУМ, т. I, с. 212) ‘збільш. до бій’; **судьбище** (т. IX, с. 829) ‘заст., ірон. суд’, пор. церковнослов’янське сУдьба (Ср, т. III, с. 608) ‘судовий розгляд’; **гульбище** (СУМ, т. II, с. 192) ‘веселе проведення часу, що супроводжується розвагами та випивкою’ від *гульба* ‘те саме’ (Там само); **сходьбище** (т. IX, с. 898) ‘розм. зібрання; випадкова або наперед домовлена зустріч із кимось’, можливо, від незасвідченого **сходьба*, пор. сучасне рос. діал. *схожбище* (СРНГ, 43, с. 71) ‘місце зустрічей для розваг’, хоча тут не виключена дієслівна мотивація цього слова від *сходитися*; **розпродажище** (Нелюба, т. III, с. 136) ‘великий розпродаж’.

Одноразову неповторювану дію називають девербативи **з’явище** (СУМ, т. III, с. 743) ‘розм. поява кого-, чого-небудь та **ревище** (т. VIII, с. 470) ‘дуже гучний, протяжливий крик тварини’.

З XVII ст. у проаналізованих джерелах документуються нечисленні найменування фізичного та психічного стану, особливостей людської вдачі, обдарування тощо. У більшості таких іменників розгляданий суфікс виконує аугментативну функцію, наприклад: **гноище** (1627, БерЛекс, с. 217) ‘нагноєння’; *catadromus Коли б бак хто сей снище заразом отгадав* (1736, Інт, с. 103); **гризище** (Гр, т. I, с. 326) ‘збільш. до гриз – ревматизм, ломота в суглобах; пупкова кіла’; **докорище** (414) ‘докори’; **талантище** (СУМ, т. X, с. 27) ‘збільш. до талант’; **ганебище** (Нелюба, т. II, с. 26) ‘ганьба’.

Спорадично тексти середньоукраїнської мови засвідчують віддієслівну назву на позначення стану природи: *apha(e)teria*, **ра(с)талище** (1642, СлЛекс, 87) ‘розлив, відлига’, пор. пізніше рос. *растальный* (XVII/XVIII/XVIII, СлРЯ, т. XXII, с. 81).

Досить пізно, у XVII ст., зафіксовано успадкований із праслов’янської доби десубстантив із темпоральною семантикою: *Лнто: врем#, ... годъ, годитѣ* (1627, БерЛекс, с. 60).

У новій українській мові виокремлюється невелика група в основному відіменникових термінологічних найменувань, а саме: **з’явище** (1923, СГТ, с. 69; СУМ, т. III, с. 743) ‘явище’; **явище** (СУМ, т. XI, с. 620) ‘будь-який вияв змін, реакцій і т.ін., що

відбуваються в навколишньому середовищі; подія, факт'; **обіймище** (1931, ГТ, с. 56) 'обхват (каната)'. Можливо, калькою французького терміна *foyer* 'фокус' (1932, СФТ, с. 120, 209) є дериват **огнище** (Там само, с. 120) 'фокус'.

З-поміж інших п.abstracta, які не формують окремих лексико-словотвірних типів, натрапляємо на успадкований із мови XI–XIII ст. девербатив *прозвище*: *А писалъ привиль~ се ... снѣ ѡ поповѣ костѣ прѣзвѣтъ сорочичь* (1366, Роз, с. 12) 'прізвище', **про(з)вище** (*произвиско*) (1642, СлЛекс, с. 128) 'прізвисько', *и пришли на мѣсто прозвѣтъ гѣсиманію* (1556–1561 ПЄ 186) 'найменування', **прозвище** (СУМ, т. VIII, с. 182) 'діал. прізвисько'. З XIV ст. пам'ятки засвідчують наближену до сучасної форму цього іменника, наприклад: *прѣзвѣтъ сорочичь* (1336, Роз, с. 12), *сте(ц) з ре(п)ряди прѣ(з)вище(м) ланѣ(в)я* (1576, АО, с. 55) 'прізвище', **прізвище** (СМШ, т. II, с. 163; СУМ, т. VIII, с. 108) 'найменування особи, набуто при народженні або вступі у шлюб, що передається від покоління до покоління і вказує на спорідненість; прізвисько'; **назвище** (СУМ, т. V, с. 89) 'розм. те саме, що назва; діал. прізвище'. Деякі з давніх іменників, котрі раніше мали локативне значення, почали вживатися в абстрактному, наприклад: *Позорищем(ъ) называеѣсѣ свѣтъ* (1659, Гал, с. 134) 'видовище' від *позоръ*, пор. *и плѣша на позорищи(х)* (XI/XIII–XIV, ХА, с. 10); *почитаеѣ химеру, называемую око, будѣто оно зеркало міра, свѣта пріятелище, радости вмѣстилище, дверь истины* (60–70-ті XVIII, Ск, т. I, с. 118) від *пріятель*; **світище** (СУМ, т. IX, с. 91) 'поет. те, що є джерелом правди, істини, волі, освіти'; **дивовижище** (Нелюба, т. II, с. 34) 'збільш. до дивовижа'.

II. Із віддієслівною лінією, очевидно, пов'язане походження варіантного суфікса **-лице**, у якому **-л-** виступає асемантичною прокладкою [огляд думок див. Білоусенко, Меркулова, 2011, с. 62]. Приєднуючись до дієслівних основ на голосний, з кінця XVI століття згаданий формант брав участь у деривуванні нечисленних процесуальних назв, наприклад: *и поспоминаймо вѣдомостью нашего православія... училици и довольствы от избѣтков наших* (1599–1600, Виш, с. 134); *pal(a)estra, a(e), bo(p)biще, обУчилище* (1642, СлЛекс, с. 297); *catastroma, ходилище вѣсе(л)ніи в корабли* (115) 'похід на човнах'; *етрпса, мечтаніе, страшилище, бѣсѣ полудѣ(н)ны(ѣ)* (178), пор. *страшити* 'лякати, залякувати' (1659, МатТимч, т. II, с. 370); *не гнушайся мене... избѣгшаго от сатанина училища, / И с тмы грѣха нечистого блудилища* (1646, УП, с. 309). Інколи згаданий формант виступав синонімом до первинного **-ище**, наприклад: *гнѣздилище* (1642, СлЛекс, с. 280) 'мощення гнізда'.

Девербатив *сѣдалище*, уживаний у давній руськоукраїнській мові в локативному значенні, з часом розширив семантику: у *Пинцинѣ учинивши собѣ сѣдалище* (1605–1606, Пер, с. 31), *cathedra, сѣдалище, стоя(д)ло* (1642, СлЛекс, с. 115), *Уготованный въ сѣдалище бозкой персонѣ* (1646, УП, с. 263) 'посада єпископа, який керує єпархією'. Спорадично цей суфікс може приєднуватися до іменникових основ, надаючи їм пейоративного значення, наприклад: **віршилище** (Нелюба, т. I, с. 21) 'зневажл.-ірон. до вірша'.

III. Вторинний суфікс **-овище**, походження якого пов'язують із девербальною лінією [4, с. 70], у давньокиївську добу не був продуктивним і брав участь у творенні поодиноких відіменникових дериватів, наприклад: **становище** (XII/XIV, СлРЯ, XXVII с. 201) 'зупинка в подорожі, тимчасове перебування на одному місці' від *станъ* 'зупинка' (XII, с. 193–194); *скрываютъ собѣ скровище гнѣва* (XI/XIII–XIV, ХА, с. 137), пор. *скровъ* 'таємне місце' (XI, СлРЯ, вип. XXVI, с. 24). Зрідка **-овище** виступав семантично як надлишковий елемент, наприклад: *то ~сть трудоовище*, "коже и можемъ быва~ть" (1130–1156/XIII, Кир, с. 34) 'хвороба' від *трудоъ* 'те саме'. Джерела наступних століть документують значно більшу кількість похідних зі згаданим формантом, серед яких – і успадкований іменник **становище** (Гр, т. IV, с. 197; СУМ, т. IX, с. 648) 'обставини, умови перебування', **середовище** (1932, СФТ, с. 3; СУМ, т. IX, с. 137) 'атмосфера, середовище, середина'. Нові похідні здебільшого відіменникового походження, а саме: **осудовище** (Гр, т. III, с. 73) 'ганьба, неслава' (*осуд*); **дивовище** (1984, О, т. I, с. 214) 'дивовижа' (*дивитися*); **видовище** (Гр, т. I, с. 158) 'видовище', 'скандал' (1984, О, т. I, с. 100) (*видіти*); **судовище** (СУМ, т. IX, с. 828) 'заст., ірон. розгляд цивільної або кримінальної справи; судовий процес';

стидовище (Гр, т. IV, с. 204) 'становище, поведінка і т. ін., що ганьбить когось; ганьба'; **бойовище** (СУМ, т. I, с. 213) 'битва, бій'; **посміховище** (VII, с. 348) 'посміх, глум, наруга'; **страховище** (IX, с. 756) 'страшні розповіді; події, факти, що наводять страх'.

IV. Походження суфікса **-нище** науковці пов'язують або ж із прикметниками на **-н(ий) < -ьн-**, або ж, що більш вірогідно, із девербативами на **-нь** [4, с. 73]. Упродовж часу він продуктивності не набув: розглянуті лексикографічні джерела першої половини XX століття фіксують десубстантив **збірнище** (1923, СГТ, с. 56) 'скупчення', у якому **-н-**, очевидно, слід вважати надлишковим.

Обстежений матеріал дає підстави говорити про те, що суфікс **-ище** мав невисокий словотвірний потенціал у функції деривування абстрактних найменувань за праслов'янської та давньокиївської доби, і лише в середньоукраїнський період почав нарощувати свою активність, беручи участь у творенні головно віддієслівних або відіменникових назв опредметненої дії. Рідше, приєднуючись до субстантивних основ, згаданий формант продукує найменування станів. У значній кількості випадків деривати на **-ище**, задокументовані в джерелах середньо- та новоукраїнської мови, мають аугментативну та пейоративну семантику. З XVI ст. до творення *n.abstracta* долучився вторинний суфікс **-лице**, котрий приєднувався виключно до дієслівних основ і майже втратив свою продуктивність у розгляданій функції в наш час. Інший похідний формант **-овище**, відомий з давньоруськоукраїнського періоду, дотепер виконує здебільшого модифікаційну функцію.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

АО – Акти села Одрехови / упоряд. І. М. Керницький, А. О. Купчинський ; відпов. ред. Л. Л. Гумецька. – К. : наукова думка, 1970. – 260 с.

БерЛекс – Лексикон словеноросійський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука ; надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – XL, 272 с.

Виш – Вишенский И. Сочинения / подгот. текста, статья и комментарии И. П. Еремина. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с.

Гал – Галятовський Іоанікій. Ключ розуміння / підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К. : Наукова думка, 1985. – 444 с.

Гр – Словарь української мови : у 4 т. / збір. ред. журн. "Києв. старина"; упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907–1909.

ГТ – Василенко П., Шелудько Ів. Словник гірничої термінології. (проект) : відтворення видання 1931 року / П. Василенко, І. Шелудько. – К., 2008. – 160 с.

Інт – Українські інтермедії XVII–XVIII ст. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.

Каз – Зизаній С. Казанье стго Кирилла патриархи иерусалимьского о антихристе и знаках его з розширением науки против ересей розных / С. Зизаній // Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII ст. – Львів, 1906. – С. 31–199.

Кир – Вопросы Кирика, Саввы, Илии с ответами Нифонта, епископа новгородского и др. иерархических лиц, 1130–1156 гг., сп. XIII ст. // Памятники древнерусского канонического права. – СПб., 1880. – Ч. I. – С. 21–62. – (РИБ; Т. 6).

Кобзар – Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1961. – 607 с.

ЛК – Київський літопис // Полное собрание русских летописей. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 284–708.

МатТимч Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. І. Лиса : у 2 кн. – К. ; Нью-Йорк : Преса України. – Кн. 1–2.

Нелюба I – Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (1983–2003) : словник / А. Нелюба. – Харків, 2004. – 136 с.

Нелюба II – Нелюба А., Нелюба С. Лексико-словотвірні інновації (2004–2006) : словник / А. Нелюба, С. Нелюба. – Харків : Майдан, 2007. – 144 с.

Нелюба III – Лексико-словотвірні інновації (2007) : словник / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба та ін. ; за ред. А. Нелюби. – Харків : ХІФТ, 2009. – 172 с.

О – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984.

П – Грамоти XIV ст. / упор., вст. стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пещак. – К. : Наукова думка, 1974. – 255 с.

Пер – Пересторога // Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 25–63.

ПЄ – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. : словопоказчик / видання підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко ; наук. ред В. В. Німчук. – К., 2001. – 700 с.

Роз – Проф. Вол. Розов. Українські грамоти. – К., 1928. – Т. 1 : XIV в. і перша половина XV в. – 260, 83 с.

СГТ – Тутковський П. А. Словник геологічної термінології. (проект) : відтворення видання 1923 року / П. А. Тутковський. – К., 2008. – 171 с.

СЗГ – Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. відділ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – Т. 1–2.

Ск – Сковорода Г. Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. Сковорода. – К. : Наукова думка, 1973.

СлЛекс – Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинській // Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 58–418.

СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. – М. : Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.

СМШ – Словник мови Шевченка : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1964. – Т. 1–2.

СНСК – Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской / С. А. Высоцкий. – К., 1976. – 455 с.

Ср – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. – СПб., 1843–1912. – Т. 1–3.

СРНГ – Словарь русских народных говоров / сост. Ф. П. Филин ; гл. ред. Ф. П. Сорокалетов. – М. ; Л. ; Спб., 1965–2011. – Вып. 1–44.

СУМ – Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

СФТ – Словник фізичної термінології. Зредагував В. В. Фаворський : [відтворення видання 1932 року]. – К., 2009. – 240 с.

УП – Українська поезія: середина XVII ст. / упор. В. І. Кречетень, М. М. Сулима. – К. : Наукова думка, 1992. – 680 с.

ХА – Истрин В. М. Книги “временъны” и “вбразны” Георгія Мниха. Хроника Георгія Амартола въ древнемъ славянорусскомъ переводѣ : текст, изслѣдование и словарь / В. М. Истрин. – Петроградъ : Российская государственная академическая типография, 1920. – Т. 1 : Текстъ. – 612 с.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / ред. О.Н. Трубачева. – Вып. 1–33. – М. : Наука, 1974–2007.

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни і словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.

2. Білоусенко П. І. Лексико-словотвірні типи іменників із суфіксом **-ище** в давній руськоукраїнській мові / П. І. Білоусенко, О. В. Меркулова // Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету / Філологічні студії : зб. наук. праць / заг. ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг : КДПУ, 2011. – Вип. 6. – С. 55–64.

3. Білоусенко П. І. Нариси з історичного словотворення (іменникові конфікси) : монографія / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. – Запоріжжя ; Кривий Ріг : ТОВ “ЛІПС”, 2010. – 480 с.

4. Максимова А. Л. Существительные с суффиксами **-ич-, -ищ-** и их производные в русском языке / А. Л. Максимова. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1985. – 128 с.

5. Мартынов В. В. Праславянская и балто-славянская деривация имен / В. В. Мартынов. – Минск : Наука і техника, 1973. – 58 с.

6. Полюга Л. М. Українська обстрактна лексика XIV – першої половини XVIII ст. / Л. М. Полюга. – К. : Наукова думка, 1991. – 240 с.

7. Dulewiczowa I. Formant **-ište/-isko** w języku polskim i rosyjskim / I. Dulewiczowa // Studia z filologii polskiej i słowian’skiej. – 1976. – № 15. – С. 35–141.

УДК 811.161.2'373

ОПИС ДІЄСЛІВНОГО ЗНАЧЕННЯ ЯК ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНА ПРОБЛЕМА

Овчиннікова І. І.

У статті розкрито основні проблеми, пов'язані з описом дієслівного значення; розглянуто механізми інтеграції семантики й граматики в межах однієї дієслівної лексеми; виявлено граматичні категорії дієслова, реалізація яких залежить від значенневих показників.

Ключові слова: дієслово, значення, семантика, граматична категорія.

В статье раскрыты основные проблемы, связанные с описанием глагольного значения; рассмотрены механизмы интеграции семантики и грамматики в рамках одной глагольной лексемы; выявлены грамматические категории глагола, реализация которых зависит от семантических показателей.

Ключевые слова: глагол, значение, семантика, грамматическая категория.

This article reveals the main problems of the description of verbal meaning; it describes the mechanisms of semantics and grammar integration within one verbal lexeme; determines grammatical categories of the verb which realization depends on semantic markers.

Key words: verb, meaning, semantics, grammatical category.

Однією з найактуальніших проблем сучасного українського мовознавства є питання типології дієслівних значень. Попри те, що пошуки шляхів вирішення цього питання мають давню історію і тривають нині, збагачуючись новими підходами, ідеями й гіпотезами, на сьогодні говорити про однозначне розв'язання окресленої проблеми важко.

Основна причина відсутності чіткої семантичної типології дієслівної лексики полягає в самій онтологічній сутності цієї мовної одиниці, що має непростого денотата. Позначення дієсловом процесуальної ознаки в найширшому розумінні спричиняє інтегральність його семантики, що призводить, за вже хрестоматійним висловленням Г. Уфимцевої, до того, що “в дієслові більше, ніж в інших частинах мови, перетинаються, різноманітно взаємодіючи, лексичне і граматичне, власне знакове і структурне значення” [7, с. 151].

У сучасному мовознавстві вже усталеним є розуміння того, що дієслово є “найскладнішою частиною мови” [3, с. 15], бо воно, з одного боку, має найбільший набір морфологічних категорій, а з іншого – охоплює різні за кількістю та лексико-граматичною природою “докатегорійні утворення” [2, с. 218–220].

Взаємодія семантики й граматики дієслова виражена в специфічних категоріях цієї частини мови, зокрема категоріях часу, виду, перехідності / неперехідності й інших.

Категорію виду можна назвати “взірцевим” репрезентатором такої взаємодії. Як в українському, так і в зарубіжному мовознавстві проведено чимало досліджень, присвячених категорії, яка є “ареною боротьби і взаємодії граматичних і лексичних значень” [1, с. 395] і досі лишається “проблемною щодо лексикографічної фіксації” з огляду на “фузійність її лінгвальної природи, яка отримує вияв у міцному зв'язку з лексичним матеріалом, у прямій залежності граматичних ознак від лексико-семантичного підґрунтя” [3, с. 100]. Репрезентована в межах ширшої функціонально-семантичної категорії аспектуальності, категорія виду цікавить мовознавців з погляду реалізації семантики цілісності / нецілісності дії, її завершеності / незавершеності, граничності / неграничності і под.

У сучасному мовознавстві однастайності в кваліфікації видової пари немає. Одні дослідники (В. Виноградов, В. Русанівський, О. Тихонов, О. Земська) стверджують, що з погляду “формально-граматичного категорія виду ґрунтується на взаємному протиставленні форм доконаного і недоконаного виду в межах однієї дієслівної лексеми” [4, с. 217]. Протилежну думку, згідно з якою “грамема виду являють водночас різні лексеми” [2, с. 103], обстоюють Н. Авілова, І. Вихованець, М. Калько

та ін. Прихильників третього погляду (О. Ісаченко, Ю. Маслов, О. Бондарко, К. Горденська, А. Загнітко) об'єднує розмежування перфектних та імперфектних видових пар, відповідно до якого перші витлумачують як різні слова, а другі – як словоформи, а саму категорію виду як “категорію непослідовно корелятивного типу” [6, с. 84]. Непослідовна кореляція при цьому полягає в тому, що імперфектні пари представляють такі лексеми, зміна виду яких не спричиняє зміни значення, а перфектним парам властива семантична невідповідність. Українські граматисти визначають вид як “центрально-периферійну дієслівну категорію мішаного типу” [2, с. 224], що також засвідчує неоднозначність у виділенні видової пари як корелятивної або некорелятивної.

Огляд аспектуальних розвідок і спостереження за динамікою семантики дієслова під час зміни його видових характеристик засвідчує, що найбільш об'єктивним є третій підхід, за якого видові пари можуть репрезентувати як словоформи однієї лексеми, так і різні слова з різним значенням, пор.: *малювати* – *намалювати* – одна лексема, *малювати* – *перемалювати* – дві різні лексеми з реалізованим видовим протиставленням. Доволі простий і логічний метод для підкріплення третього підходу пропонує Н. Іваницька, зазначаючи, що визначення того, чи є видова пара однією лексемою, може бути суто лексикографічним: у словнику імперфектні пари наведено в одній словниковій статті, що дає підстави вважати їх словоформами однієї лексеми. Члени ж перфектних пар здебільшого подано в різних словникових статтях без вказівки на їхню видову співвіднесеність. Кваліфікація префіксальних дієслів доконаного виду, утворених від дієслів недоконаного виду, як одиниць із новими лексичними значеннями виводить їх за межі власне видового протиставлення [3, с. 102]. Такий “лексикографічний” метод доцільно підтримати з тих позицій, що імперфектні пари, подані в межах однієї словникової статті, позначені однією лексемою, яка без семантичних зрушень репрезентує завершеність / незавершеність дії. Перфектні ж пари можна вважати різними лексемами, бо попри їхню формальну видову протиставленість за ознакою незавершеність / завершеність вони мають значні семантичні відмінності, які часто дають підстави одне слово зараховувати до різних лексико-семантичних груп, а подекуди й класів. Такі відмінності позначені в українській мові як значеннєві відтінки, що репрезентують способи (роди) дієслівної дії.

Ще одним з показників, що реалізує семантичний потенціал дієслова, є співвіднесеність значення цієї частини мови з темпоральним аспектом позамовної дійсності.

Розташування ситуації, яку позначають дієслівні предикати, на часовій осі або, інакше кажучи, часова співвіднесеність їхніх денотатів, є одним з тих ключових показників, які дають змогу здійснити семантичну типологію дієслівної лексики на об'єктивних засадах. У мовознавстві відомими є кілька ґрунтовних класифікацій дієслів, здійснених саме на основі “часової характеристики”, зокрема класифікація американського дослідника З. Вендлера, яка й до сьогодні вважається однією з найоб'єктивніших і найпереконливіших у межах обраної вченим семантичної ділянки.

Часова локалізація дієслівного денотата – це характеристика, яка засвідчує конкретність, реальність або абстрагованість, уявність певної дії, стану, процесу, характеристики, буття тощо. Кожна денотативна ситуація, позначена дієсловом, може бути потлумачена як динамічна або як статична – на цьому, власне, і ґрунтується масштабне протиставлення дієслів дії і стану в мовознавстві. Динамічна ситуація, репрезентована дієсловом дії, завжди займає чітко означений відрізок на часовій осі і в більшості випадків може бути витлумачена як реальна, на відміну від ситуації статичної, яка найчастіше абстрагована від конкретної часової локалізованості й мислиться як уявна.

У мовознавстві доволі давно була висловлена думка про те, що часова співвіднесеність денотата може стати наріжним каменем у класифікації дієслівної лексики, оскільки ця характеристика має доволі глибокий зміст, аналіз якого уможливить виділення детальніших таксономічних ознак [5]. Цей показник і справді дає дослідникові змогу виділяти дієслова в окремі групи залежно від того, як ситуації, позначені ними, заповнюють часові відрізки і чи заповнюють їх узагалі. Наприклад, для дієслів дії характерне заповнення реального часового відрізка, який має свою межу. Це означає, що ситуація виконання певної дії суб'єктом має початок і кінець,

або результат. З. Вендлер у своїй класифікації називає такі дієслова “виконаннями” (accomplishments) і зауважує, що саме цим одиницям властиве видове протиставлення недоконаність / dokonаність [8, с. 101–103]. Згідно з твердженням О. Селіверстової, для дієслівних предикатів аналізованої семантики природним є поєднання з темпоральними поширювачами, що позначають тривалість (*довго / недовго, протягом години / дня / доби, кілька секунд / хвилин / годин* і под.) [5, с. 106–107], наприклад: *Цілими днями перуть жінки на гладких плитах свою грубу білизну* (І. Франко).

Часовий показник є зручним у розмежуванні дієслів на позначення власне дій та процесів. Так, існують дві основні тенденції в розмежуванні цих понять: урахувати тривалість у часі (тобто враховувати, чи займають їхні денотати точку або відрізок на часовій осі) і / або враховувати роль носія предикативної характеристики – суб’єкта – у здійсненні, наявності, збереженні предикативного денотата.

Категорії виду й часу як граматичні показники семантичного розмежування дієслів доповнені категорією перехідності / неперехідності, яка часто є вказівкою на наявність або відсутність у семантиці дієслова сем ‘активність’ і ‘пасивність’, що, у свою чергу, є підставою для поділу дієслівної лексики на дієслова дій, процесів, станів, відношень і под.

Отже, створення об’єктивної семантичної типології зокрема й вивчення дієслівного значення загалом мусить бути базоване на тому, що дієслово – це “єдність граматичних модифікацій (словоформ) та семантичних модифікацій (лексико-семантичних варіантів, значень, слово значень)” [2, с. 12]. Це передбачає, що дослідник, який ставить на меті опис дієслівного значення і його диференціацію на логічних підставах, має враховувати парадигматичні й синтагматичні властивості дієслова, що спроектовані на вияв як у семантичному, так і граматичному аспектах.

Література

1. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) : учеб. пособие / В. В. Виноградов. – 2-е изд. – М. : Высшая школа, 1972. – 614 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
3. Іваницька Н. Б. Дієслівні системи української та англійської мов : парадигматика і синтагматика : монографія / Наталя Борисівна Іваницька. – Вінниця : СПД Главацька, 2011. – 636 с.
4. Русанівський В. М. Структура українського дієслова / Віталій Макарович Русанівський. – К. : Наукова думка, 1971. – 315 с.
5. Семантические типы предикатов : монография / отв. ред. О. Н. Селиверстова. – М. : Наука, 1982. – 365 с.
6. Теория функциональной грамматики : введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / отв. ред. А. В. Бондарко. – 3-е изд., стереот. – М. : УРСС, 2003. – 352 с.
7. Уфимцева А. А. Лексическое значение : принципы семиологического описания лексики : монография / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 240 с.
8. Vendler Z. Linguistics in Philosophy / Z. Vendler. – Ithaca, N. Y. : Cornell University Press, 1967. – 203 p.

УДК 81'367.625.43(09)“18/20”

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГРАМАТИЧНОГО СТАТУСУ ДІЄПРИКМЕТНИКА В ЛІНГВІСТИЧНИХ ПРАЦЯХ XVII–XIX СТ.**Шевченко С. П.**

У статті проаналізовано основні підходи до частиномовної кваліфікації дієприкметникових утворень у граматичних працях XVII–XIX ст., визначено особливості дієприкметникової концепції О. Потебні.

Ключові слова: дієприкметник, дієслово, частини мови, граматична категорія.

В статье анализируются основные подходы к интерпретации статуса причастия в грамматиках XVII–XIX веков, определяются особенности причастной концепции А. Потебни.

Ключевые слова: причастие, глагол, части речи, грамматическая категория.

The author of the article analyzes the main approaches to defining the grammatical status of the participle in the grammar works of the 17–19th centuries, describes the peculiarities of O. Potebnya's participle concept.

Key words: participle, verb, part of speech, grammatical category.

Становлення дієприкметникової системи слов'янських мов – одне з важливих і складних питань сучасної лінгвістики. Категорійно-семантична різноманітність, функційна багатоплановість зумовили дискусійність питань, пов'язаних із частиномовним статусом цих слів, у мовознавстві (Ф. Буслаєв, О. Шахматов, В. Виноградов, О. Пешковський, Є. Тимченко, О. Синявський, О. Курило, І. Кучеренко, В. Русанівський, Г. Гнатюк, А. Грищенко, І. Вихованець, К. Городенська та ін.). Тому актуальним вважаємо дослідження граматичного статусу дієприкметника в українській лінгвістичній традиції. Мета нашої статті – проаналізувати основні підходи до частиномовної кваліфікації дієприкметникових утворень у граматичних працях XVII–XIX ст., систематизувати їх, з'ясувати особливості дієприкметникової концепції О. Потебні.

Дієприкметник у своєму розвитку сягає найглибших шарів історії. Відомо, що основу сучасного дієприкметника й дієприслівника становить колишній праслов'янський дієприкметник. Перші слов'янські граматики називають його серед восьми частин мови. Так, у праці Лаврентія Зизанія “Грамматика словенська” (1596 р.), написаній церковнослов'янською мовою з великим впливом тогочасного українського живого мовлення й призначеній як підручник для учнів братських шкіл, граматичні категорії дієприкметника (“причастия”), спільні з дієслівними, розглянуто разом із ними, а спільні з прикметниковими лише згадано у визначенні його як окремої частини мови [3, с. 5]. Не містить принципових відмінностей у кваліфікації розглянутих утворень і “Грамматика славенскія правилное синтагма” Мелетія Смотрицького (1619 р.). У спеціальному розділі проаналізовано всі притаманні “причастиям” частиномовні ознаки й граматичні категорії, окремо спільні з дієслівними й окремо спільні з прикметниковими. Зауважмо, що саме М. Смотрицькому належить термін “дїепричастіє” (дієприслівник), що означає назву слова, яке походить зі скороченого “через ус ѣченіе или изАтіє” прикметника й утрачає категорію відмінка.

Отже, услід за грецькими та латинськими вченими Діонісієм Фракійцем, Аполлонієм Дісколом, Марком Теренцієм Варроном, Донатом, Капром, Палемоном, Прісціаном автори перших слов'янських граматик визнають дієприкметник самостійною частиною мови, що поєднує ознаки імені й дієслова.

І. Ужевич у праці “Грамматика словенская” (1643 р.) називає дієприкметник окремою частиною мови, проте його граматичні категорії розглядає разом із дієслівними. До дієприкметників мовознавець зараховує і форми на *-чи* (*пануючи, держачи* тощо). На жаль, свого часу ця праця не була опублікована й не змогла відіграти належної ролі в розвитку граматичної думки. У “Грамматиці малоросійського нарччя” О. Павловський зауважував, що дієприкметника “у малороссиян” зовсім немає. Традиційно (як відмінювана частина мови) визначено дієприкметник у розвід-

ках західноукраїнських лінгвістів XIX ст. І. Могильницького, Й. Левицького, Я. Головацького, М. Лучкая, а також у працях І. Срезневського [1, с. 13].

О. Востоков виводить дієприкметник із складу частин мови, називаючи його прикметником, утвореним від дієслова, що означає теперішній або минулий час дії або стану. Відтоді починається різнобій у визначенні цього класу слів.

У винятковій за масштабом і науковим значенням лінгвістичній спадщині О. Потебні дослідження історії дієприкметника займають помітне місце. У своїй праці "Записки по русской грамматике" вчений, спираючись на аналіз широкого фактичного матеріалу, обґрунтував власну концепцію походження цієї категорії в слов'янських мовах, розглянув її семантичні, граматичні й синтаксичні особливості.

Так, у першому томі своєї фундаментальної праці О. Потебня вказував на дієприкметник як на граматичну категорію, більш близьку до первісного імені: "Первісне ім'я, яке передувало виділенню категорій іменника й прикметника, за способом зображення в ньому ознаки найближче підходило до дієприкметника; воно могло бути назване дієприкметником, якби з нього зняти шари, що налягли на нього згодом" [5, с. 95]. За таких умов найдавнішу форму дієприкметника важко вважати віддієслівним утворенням, хоча безумовно, що сучасна його форма зазнала значної модернізації, завдяки якій дієприкметник кваліфікують як неособове дієслівне утворення, що поєднує в собі дієслівні й прикметникові ознаки.

Заперечуючи тільки віддієслівне походження цієї граматичної категорії, О. Потебня припускав, що дієприкметник не твориться від дієслова, а з'являється разом із ним. Учений наголошував на спільній темі дієслова й дієприкметника, "спільності, яка в деяких випадках могла відбутися й навпаки, унаслідок віддієприкметниковості деяких дієслівних розрядів" [5, с. 95]. Первісне ім'я, на думку вченого, можна назвати дієприкметником, який "байдужий до граматичного суб'єкта й об'єкта, суб'єкта й атрибута" (тобто первісне ім'я-дієприкметник не мало часів, станів, родів, чисел і відмінків). Відмінність між дієприкметником і дієсловом могла полягати не у відсутності в дієприкметнику енергійності, а в тому, що він позначає ознаку дану, засвоєну свідомістю раніше, а не таку, що виникає у свідомості в момент мовлення [5, с. 95, 96, 143]. Порівняймо думку О. Потебні з концепцією Г. Пауля про відприкметникове походження розглядуваного утворення: "Прикметник повинен був спочатку досягнути свого повного розвитку, і лише після цього міг виникнути дієприкметник, ... його перевага полягає насамперед у тому, що він уможлиблює атрибутивне вживання слова, яке виражає дію" [4, с. 426].

Значну увагу О. Потебня приділив історії дієприслівника, який, на думку вченого, виник із короткого активного дієприкметника у формі називного відмінка, який характеризувався предикативністю та певною самостійністю, незалежністю від дієслівного присудка. Причиною появи цієї нової категорії мовознавець вважає послаблення дієвих і посилення обставинних значень розглядуваних не членних формах, які виконували апозитивну чи предикативну функцію. Варто зауважити, що О. Шахматов не поділяв цієї думки, доводячи, що утворення дієприслівника супроводжується не послабленням, а посиленням у дієприкметнику дієвого значення, що й виражається в синтаксичній функції другорядного присудка, а Д. Кудрявський убачав причини такого переходу в утраті відмінюваності нечленних активних форм [1, с. 14]. О. Потебня обґрунтував думку про те, що дієприслівник уже існував як цілком сформована частина мови на кінець XIV ст., початок змішування форм він датував кінцем XII – початком XIII ст.

Питання про синтаксичне вживання дієприкметника пов'язане з його лексико-граматичними особливостями. Семантична природа предикативних та атрибутивних конструкцій розглянута О. Потебнею з урахуванням подвійної природи цього утворення. Розглядаючи дієприкметник-присудок поряд із конструкціями, які мають у присудку дієслово, з одного боку, та іменник – з іншого, учений відзначав неможливість пояснення особливостей сполучення **есмь** із дієприкметниками теперішнього часу активного стану без аналізу всіх подібних сполук. Усі зміни дієприкметника в присудку виражають прагнення зосередити предикативність у дієслові, унаслідок чого дієприкметники втрачають свою предикативність і заступаються дієсловами. Виняток становлять колишні форми на **-ль** [5, с. 247].

Складений присудок із призв'язковою дієприкметниковою частиною не здобув однозначної характеристики в лінгвістичній науці. О. Потебня не вважає поєднання

дієприкметника з дієсловом ні єдиною, ні описовою формою, розглядаючи його як сполучення двох форм, кожна з яких може стати центром тяжіння інших слів і зазнає функціональних (нефонетичних) змін.

Осмислюючи долю дієприкметника в східнослов'янських мовах загалом і в українській зокрема, учений указував, що його вживання помітно звужене в напрямку до нашого часу. Із нього виникли, з одного боку, дієприслівники, які втратили свою самостійність і злилися з головним присудком, з іншого боку – підрядні частини. Значна втрата давнім дієприкметником предикативності зумовила, на думку О. Потебні, його частковий перехід до розрядів прикметників і прислівників, що докорінно змінило будову речення. Давні дієприкметники ("зачаткові речення в реченні") розвинулися в підрядні частини, таким чином утворюючи новий тип речення – складнопідрядне, або втратили свою самостійність. Учений заперечував поширену в його час думку, що дієприкметник – це скорочена підрядна частина [5, с. 118].

Послідовник О. Потебні Д. Овсянико-Куликовський так само кваліфікував це утворення: "Дієприкметник є частина мови, у якій ознаки, створені дією предмета, приписані предмету як його належність" [2, с. 19].

Дієприкметникова концепція авторів перших українських граматик, новаторські на той час і актуальні донині ідеї О. Потебні та його учнів стали об'єктом вивчення вчених Ніжинської вищої школи М. Ільїнського, А. Майбороди, А. Гриценка, Л. Коломієць, авторів підручників і посібників для вишів, що може бути темою подальших досліджень. Отже, зважаючи на подвійну природу дієприкметника, в українському мовознавстві окреслено три підходи до інтерпретації його граматичного статусу: як окремої частини мови, як прикметника й дієслівної форми.

Література

1. Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові / Г. М. Гнатюк. – К. : Наук. думка, 1982. – 248 с.
2. Овсянико-Куликовський Д. Н. Грамматика русского языка / Д. Н. Овсянико-Куликовский. – М. : Тип. Сытина, 1907. – 237 с.
3. Павловський А. Грамматика малороссійского нарѣчія / А. Павловский. – СПб. : Плавильщиков, 1818. – 114 с.
4. Пауль Г. Принципы истории языка / Г. Пауль. – М. : Издат. иностр. л-ры, 1960. – 520 с.
5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Т. I–II. – М., 1958. – 536 с.
6. Смотрицький М. Грамматика / підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1979. – 111 с.
7. Ужєвич І. Грамматика Словенская написана презъ Іванна Ужєвича слованина / І. Ужєвич. – К. : Наук. думка, 1970. – 113 с.

УДК 811.161.2'42

КОМУНІКАТИВНО-СИНТАКСИЧНА ДЕСТРУКЦІЯ В ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ МАРІЇ МАТІОС

Пасік Н. М., Рогальчук В. В.

У статті розглянуто способи комунікативно-синтаксичної деструкції в ідіостилі Марії Матіос, що є виявом мовної гри як одного з текстотвірних принципів постмодернізму.

Ключові слова: постмодернізм, ідіостиль, мовна гра, деструкція, синтаксис, парцеляція.

В статье рассмотрены способы коммуникативно-синтаксической деструкции в идиостиле Марии Матиос, представляющей языковую игру как один из текстообразующих принципов постмодернизма.

Ключевые слова: постмодернизм, идиостиль, языковая игра, деструкция, синтаксис, парцелляция.

In the article the methods of communicative-syntactic destruction are considered in idiosstile Maria Matios, presenting a linguistic game as one of principles of the text creation in postmodernism.

Key words: postmodernism, individual style, linguistic game, destruction, syntax, fragmentation.

Сучасні лінгвістичні дослідження художнього мовлення в рамках системоцентричної парадигми активно доповнюються пошуками в прагматично-комунікативній площині [3, с. 59]. І це не випадково, адже аналіз мовноестетичних форм репрезентації авторської свідомості в комунікативному аспекті дає змогу не тільки краще зрозуміти текст, а й пізнати мовну особистість, збагнути її інтенції, є кроком до системного пізнання ідіостилю письменника. На особливу увагу заслуговують тексти сучасних майстрів слова, зокрема постмодерністів, чиє мовлення позначене дискурсивністю, орієнтацією на активну співтворчість адресата й експериментами з мовним матеріалом із виразним акцентом на синтаксисі.

У цьому контексті показовий індивідуальний стиль Марії Матіос, де, на думку І. Насмінчук, гармонійно поєдналися елементи психологічного реалізму, сентименталізму, екзистенціалізму, постмодерну, утворивши нову художню єдність, яка характеризується підвищеною емоційністю, посиленою увагою до внутрішнього світу персонажа, гуманістичним пафосом, іронічною відстороненістю [9, с. 11]. Отож мистецькі пошуки авторки корелюють із провідними тенденціями сучасного літературного процесу в Україні: її твори відбивають прагнення знищити межі текстової реальності й порушити закони створення вербального тексту.

Зауважимо, що ідіостиль Марії Матіос досі належно не вивчений, порушено тільки окремі аспекти, які, проте, свідчать про оригінальність мовної форми творів авторки. Зокрема, специфіку вживання лексики, переважно діалектизмів, визначено в працях Н. Коваленко, Ж. Колоїз, Г. Павлишин; особливості функціонування порівнянь розглянуто в дослідженнях О. Марчук; семантику повторних найменувань у художньому мовленні авторки описала Г. Осіпчук. На наш погляд, домінування мовної форми над змістом виразно репрезентоване на синтаксичному рівні, у зв'язку з чим актуальним видається вивчення синтаксичної організації переосмисленої авторкою текстової реальності.

Мета нашої статті – дослідити способи комунікативної та формально-синтаксичної деструкції тексту, що демонструють постмодерністську тенденцію до мовних експериментів в ідіостилі Марії Матіос.

Зазвичай деструкцію пов'язують із руйнуванням або порушенням усталеного формально-граматичного й семантико-синтаксичного ладу конструкції, усуненням реченневих меж у зв'язку з рецептивним пошуком змісту [3, с. 88]. Тяжіння до аналітизму, показове для українського синтаксису [2, с. 523], безсумнівно, зумовлене орієнтацією писемного мовлення на усне розмовне, однак демонстративне фор-

мальне руйнування синтагматичного ряду й внутрішніх взаємозв'язків між його компонентами не можна пояснити тільки стилізацією. Ми переконані, що креативна варіантна мовленнєва репрезентація інваріантної мовної одиниці корелює з комунікативним спрямуванням тексту, його дискурсивністю, моделюванням специфічного художнього світу вербальними засобами. Формування експериментального тексту пов'язане із синтаксичною деструкцією комунікативного, структурно-синтаксичного та формального плану, адже "художній текст репрезентує ці зміни як процес поступового переходу від статичного зображення художньої картини світу текстовими засобами ... до динамічного дискурсу, до стирання меж між художньою та об'єктивною реальністю" [3, с. 135].

За нашими спостереженнями, у просторі художнього мовомислення письменниці синтаксична деструкція заявлена на мікро- й макросинтаксичному рівнях. Найбільш продуктивна у функціональному аспекті деструкція комунікативного плану, репрезентована парцеляцією, яку можна назвати домінантною мовною рисою ідіостилу Марії Матіос. Такий спосіб "мовленнєвого оформлення єдиної синтаксичної одиниці – речення – кількома комунікативними одиницями – фразами" [1, с. 426] найчастіше фіксуємо в межах простого речення. Парцеляція детермінована комунікативною вимогою маркувати синтаксичні одиниці, актуалізувати їх семантику чи відношення між ними. Синтаксична компресія проектується на площину дискретного об'єктивного світу, відтворюючи його, унаслідок чого текст моделює дійсність і змушує сприймати її в авторській інтерпретації. Саме цей чинник визначає характер і межі деструкції речення.

Зафіксовані парцельовані підмети, як правило, утворюють однорідний ряд із компонентами в базовій частині й поєднані з ними переважно сполучниковим сурядним (рідше – безсполучниковим) єднальним зв'язком: *І Мариська лишилася сама. Й Одокія. Й Штефа* [7, с. 249]; *У них є діти. Чоловік. Кухня* [8, с. 125]. Виразно проглядає логіко-структурна нерівноправність компонентів: парцелят, зберігаючи відповідні семантико-граматичні відношення й зв'язки, властиві непарцельованим структурам, виявляє підпорядкування базовій конструкції. Подібні мовні експерименти детерміновані ігровим та діалогічним принципами в просторі постмодернізму. Мовна форма спонукає адресата повторити шлях виникнення й розвитку почуттів і думок авторки чи її героїв. Специфічний інтонаційний малюнок, ритм експресивно навантажених конструкцій корелює з усно-розмовним, акцентує семантично-емотивний аспект фрагменту. Внутрішню пружність підтримує ускладнена тривалими паузами інтонація переліку. Така розчленована структура й просодичний малюнок уносять у контекст додаткову інформацію, пов'язану із суб'єктивними конотаціями роздуму мовця.

Типові й більш складні моделі, у яких кілька однорідних підметів залишаються в базовій частині, а два-три інші виносяться в парцелят: *Ні сльоза. Ні сміх. Ні осуд. Тільки мовчання й холодний розум ведуть її життям* [7, с. 59]. У цій конструкції спостерігаємо препозитивну парцеляцію: ряд однорідних підметів, відповідно до інтенції мовця, розривається в кількох місцях, що приводить до логічного виділення кожного з відмежованих компонентів, посилює градацію. Елементи, які залишилися в базовому реченні, також актуалізуються, сильніше протиставляючись парцельованим підметам. Комунікативна деструкція підтримана низкою невербальних чинників: інтонацією, логічним наголосом, паузами, характерними для "рубаного" синтаксису. Комплекс таких прийомів оформлення думки дає змогу відтворити фрагментарний характер мислення мовця, визначити систему пріоритетних, особистісно значущих елементів. Деструкція втілює спосіб постмодерністського мислення, "відповідно до якого існує тільки те, що цікавить людину, що оточує людину, що належить внутрішньому світу людини" [3, с. 108].

Оптимально актуалізувати смисловий потенціал художнього тексту на синтаксичному рівні допомагає парцелювання предикатів. Прагматичне й інтонаційне виділення змістово важливих компонентів здійснюється за вже описаною схемою: *Ви тепер ні в що не вірите. І нічо не розумієте* [7, с. 81]; *Не чує вона в собі сили взяти до рук г'єра. Не вміє. Не хоче. НЕ ЗНАЄ!!!* [8, с. 53–54]. Логічні відношення комплементарності стають більш рельєфними саме завдяки фрагментації. В інших випадках мовець членує фразу, ніби визначаючи послідовність станів, дій, осмислюючи свою поведінку, як-от: *Треба перевести подих. Віддихатися. Набрати*

в легені повітря – і згадати, як у черговий раз внутрішньої кризи я пустилася в блуд [6, с. 107]. Акцентування важливості й послідовності думок чи сприйняття навколишньої дійсності інтимізує текст і водночас представляє текстову реальність як систему окремих фрагментів. Деструкція речень, пов'язана з парцелюванням однорідних іменних частин складених присудків, ускладнена варіативністю: *Я бездомна жінка. Бомж* [8, с. 61]; *Інфаркт – це бунт внутрішнього диявола. Розрив аорти чи чого там* [8, с. 90]. У першому випадку парцельований присудок вступає у відношення еквівалентності з базовим, адже функціонально близький до прикладки, фактично дублює інформацію попереднього предиката, виконує оцінно-конкретизаційну функцію. У другому прикладі вбачаємо реалізацію комплементарних відношень, оскільки парцельована іменна частина присудка доповнює попередню оцінку, збагачує її в інформаційному плані.

Мовна репрезентація дискурсивності в текстах Марії Матіос пов'язана з парцелюванням другорядних членів речення. Порушення узвичаєних правил організації мовлення уможлиблює збільшення виражальних можливостей синтаксичних засобів, зокрема означень: *Жіноче серце – сміттєзвалище. Запліснявіле, прогниле, необгороджене* [8, с. 52]; *Мені захочеться якихось особливих подій. Небезпечних. Романтичних. Загадкових* [3, с. 27]. Фрагментація логічно виділяє ознаки об'єкта й суб'єктивізує текст, при цьому експресивність градує залежно від ступеня членування речення. В арсеналі експериментальних конструкцій – парцельовані поширені означення, часто ускладнені: *А за тиждень до Головосік [11 вересня] у Панську долину вперше за цю першу війну на сірих конях влетіло чуже військо. Переважно русацьке* [5, с. 5]; *Всім неділь тому Іларій засватав Гафтинякову Анну. Білу – як ранній туман. Свіжу – як молода гулянка. Недоторкану – як опівнічна вода* [6, с. 192]. Наявність компаратива в парцельованому фрагменті інтенсифікує оцінний компонент семантики означення, а велика кількість парцелятивів сприяє формуванню багатоплощинної художньої реальності.

Відокремлені й відчленовані прикладки часто доповнюють комунікативний комплекс, реалізуючи роз'яснювально-додаткову функцію. Ампліфікація різних видів означень у парцельованому масиві фіксує послідовність руху думки мовця, деталізує інформацію і вносить елементи оцінки: *Тоді я побрела на кухню й зварила борщ. Перший справжній червоний борщ у цьому році своїми руками. З екологічно чистих продуктів. Заправлений рідкою сметанкою з кілограмом зелені* [8, с. 37]. Акцент на деталях, актуалізація окремих складових висловлювання через їх парцеляцію зумовлені мовленнєвою, дискурсивною природою тексту. На думку Н. Кондратенко, подібна фрагментація змушує сприймати довкілля відповідно до запропонованого членування: "... у таких випадках ми відчуваємо тісний зв'язок тексту й дійсності, коли текстова дискретність регулює дискретність онтологічну" [3, с. 227].

Важливі з погляду мовця елементи набувають такої самої значущості в сприйнятті адресата за умови представлення їх у релевантній формі, яка відбиває знаковий статус одиниць, систему рефлексій, модуляції інтонації. Парцеляція обставинних поширювачів забезпечує їх актуалізацію, напр.: *Перед тим як піти увечері додому, він обцілує мене. Довго. Лагідно. Мовчки* [8, с. 184]; *Він до роботи дурний: дотепер по людях ходить. Дрова колоти, фундамент класти, столярку майструвати* [7, с. 96]. У формально-синтаксичному плані фіксуємо відчленування обставин від базового речення у два способи: повністю, з утворенням одного чи кількох семантичних блоків, як демонструють попередні приклади, а також частково, коли один із компонентів ряду однорідних обставин залишається в базовій частині, як-от: *Вона проситиме Бога тихо. Наодинці. Леліючи й пестячи його ім'я. І випрошуючи в нього прощення за вчинені і невчинені провини* [5, с. 49]. Прикметно, що в художньому мовленні Марії Матіос домінують моделі з кількома постпозиційними парцельованими обставинними блоками: *Вчора відчула, що я його ревную. Страшно. По-чорному. Без тям* [8, с. 93–94]. Така модифікація, безумовно, формує специфічний ритм мовлення, за якого концентрована інформація видається порціями, а кожен наступний член забезпечує ефект комплементарності й автокорекції.

У дослідженому художньому мовному просторі найменшу здатність до виокремлення в самостійний інтонаційно-смысловий відрізок виявляють додатки, які служать засобом доповнення основної думки деталями. Зберігаючи граматичну залежність від опорного слова в базовому реченні, візуально ізольовані парцельо-

вані додатки руйнують загальноприйняті правила побудови речення й наділяють конструкцію креативним смислом, змушують по-новому прочитати інформацію, з урахуванням ситуації спілкування та всіх властивих їй комунікативних деталей, напр.: *Телицю віддала. Корову. Двох конів. Три вози. І всі ґрунта. Лісок у Трепеті. Пашу у Виході. Города на Піску* [6, с. 20]; *Недосяжні й безтурботні зірки невинно тремтять над її головою – але жодна із них не може втішити байдужого Маріциного зору. Ні її душі. Ні тіла* [4, с. 35].

Таким чином, парцеляція в текстах Марії Матіос є виявом комунікативної деструкції мовлення, що засвідчує креативні пошуки кореляції форми й змісту тексту на догоду постмодерністським принципам діалогічності й дискурсивності.

Оригінальним способом комунікативної деструкції вважаємо поєднання парцеляції з незвичним просторово-графічним оформленням: *До Северини також дійшли ці бесіди. На що вона лише сплюнула, а далі засміялася.*

Коротко.

Глухо.

В себе [7, с. 30].

Винесення парцелятивів в окремі абзаци, безумовно, пов'язане з розчленуванням цілісної художньої картини світу й актуалізацією кожного з компонентів. На думку Н. Кондратенко, "відсутність цілісної картини світу, презентація лише її окремих фрагментів передає спосіб мислення мовця, для якого значущими є лише особистісно важливі фрагменти, а загальна картина лишається поза увагою" [3, с. 107]. Гадаємо, що в подібному візуальному членуванні виявляється принцип постмодерністського мислення, пов'язаний з особистісними психологічними пріоритетами мовця. Така своєрідність імітує природність і безпосередність живого мовлення, адже інформація подається сегментами, що супроводжується перерваною інтонацією, надає ритмічності.

Фіксуємо підкреслено систематизовані конструкції, які засвідчують прагнення мовця впорядкувати дійсність. Кожен формальний сегмент починається з абзацу, тому конструкція нагадує перелік, як-от:

Близькі сусіди жаліли Маріцу, але якоюсь особливою жалістю – поводили себе так, нібито нічого взагалі не трапилося:

теревенили про місцеві новини,

стиха ляяли порядку,

нарікали на нестачі,

але ніколи не торкалися найболючішого –

Христофорової смерті [6, с. 11].

Оформлення у вигляді технічної фіксації комунікативно виділяє важливі частини, спрямовує прагматичний вектор, організовує психологічно вмотивоване підхоплення узагальнювального присудка, ритмізує мовлення.

Актуалізація візуальних деструктивних ознак представлена системою знакових і шрифтових виділень, часто поєднаних із парцеляцією, напр.: *Ось вам і проповідниця моралі. Лариса. Не-самотня. Не-бездітна. І не-залежна* [6, с. 97]; *Я заздую наші перші зустрічі. Палкі. Несамовиті. Виснажливі. Скупі на слова, але щедрі на пристрасть* [7, с. 174]. У пошуках нових форм вираження рецепцій авторка вдається до виділення великими літерами актуальних у комунікативному акті словесних комплексів, які змушують читача амбівалентно сприймати їх ключовий зміст. Подібне функціональне навантаження має і курсивне накреслення, особливо в комбінації з іншими способами деструкції – парцеляцією та штучним абзацоподілом: *І ті, й ті – мисливці одні й мисливці інші* – знали, що господиня цієї хатки – недоторканна.

Бо не в собі [5, с. 56].

Орієнтацію тексту на наочне сприйняття Н. Кондратенко називає текстовою візуалізацією [3, с. 122]. Демонстрація форми через відмінне технічне накреслення, оказіональний абзацоподіл детерміновані поглибленим змістовим наповненням одиниць і їх комплексів, наявністю підтексту.

Створення нового експериментального змісту в текстах Марії Матіос часто пов'язане з деструкцією структурно-семантичного плану, заявленою обіграванням слова через підхоплення й повтори з нарощенням, напр.: *Я б хотіла колись прочитати спокійну, розумну, не-надривну, не-истеричну книжку про печаль. Про*

найбільшу печаль у світі. Про еверести печалі. Печаль, не названу іменем, не пов'язану із конкретним часом, не вмотивовану, непоясниму, невидиму, не... Не про людей, не про історію, і не про кохання – лише про одну-єдину, але вселенську печаль, що роз'їдає кожного й точить із середини дужче, ніж точить смертельна недуга [8, с. 75]. Ключове слово *печаль* формує емоційно-рефлексивну домінанту фрагменту, задає ритм роздуму, зв'язує текст і виконує роль композиційної опори, навколо якої розгортається інформація. Усі інші мовні засоби спрямовані на експлікацію вузлового словообразу і його аксіологічного поля. Внутрішня напруга інтенсифікується іншими виявами деструкції – парцеляцією, недомовлянням, анафорою та епанафорою, мовною надлишковістю.

Поліпредикативні конструкції як ознака дискурсивного мовлення в досліджуваному ідіостилі зазнають подальших модифікацій через ускладнення комунікативної та графічної структури штучним абзацоподілом з ефектом парцелювання, інтонацією незавершеності, яка асоціативно зв'язує розрізнені фрагменти потоку свідомості, що й демонструє наступний приклад:

Тоді Маріца хилилася в кріслі, ніби п'яна, у такт мелодії – а далі довго тихцем плакала...

бо хилиталися перед її запаленими очима жовто-зелені гони молодих соняшників...

і дзвонили повними червоними боками пузаті гогошари та перці...

наливалися хмільними соками безкраї виноградники, щоб згодом заграли пінистими, п'яними молодими винами...

її молода мама, пов'язана білою хусточкою й картатим фартушком, вибирала з печі гарячий хліб...

а молодий і здоровий батько в зеленому капелюсі і в сап'янових чоботах незлостиво лякає посеред двору батогом в її бік: "Мой, фетіцо, мой..." [ой, дівчино, ой. – М. М.] [6, с. 36].

Сприйняття розрізнених картин спогадів пригальмоване, сповільнене, мозаїчне, однак створюється психологічний ефект, достовірне уявлення про процес виникнення й розгортання думки, яке передбачає послідовне підключення до базової інформації компонентів, що розвивають та розширюють її. Подібних прикладів, що нагадують ритмічне членування потоку свідомості, у Марії Матіос чимало, як-от:

Бо тої миті, коли втомлена біла рука її з праником була занесена над білим полотнищем простирадла, чийсь відточений і непомильний кинджал смертельно розпорів їй синюшні від Христофорових нічних побоїв груди...

або то тільки літня нагла блискавка скосила її тендітне тіло...

а може, вона наперекір усьому вперше захотіла сама помандрувати а хоча би й гуркотливим камінням та каламутними водами, щоб нарешті доплисти до веселого колись молдавського містечка із назвою, що просилася в пісню чи танець – Фрунзе Верде...

але тої самої миті, коли кусюче слово, як вертка ласиця, спершу нібито нечутно оббігло Маріцу довкіл, а потім гучно втелючилося в чорне чиясь піднебіння, стертий із віком, напрацьований праник – і той випав із раптово зів'ялих Маріциних рук у річку, ніби впала скошена сліпою кулею людина, перед тим боляче вдаривши пральниці ногу, –

а навздогін за праником лицем у воду впала пополотніла, що простирадло в її руках, і Маріца...

немовби поспішала врятувати праник...

чи поспішала врятувати саму себе... [4, с. 43].

За допомогою синтаксичної деструкції на рівні макротексту авторка психологізувала мовлення, тонко передала відчуття героїні, вербалізувала біль як форму людської екзистенції. Інтонаційний малюнок, який включає систему пауз, синтагматичних і логічних наголосів, модуляції темпу, мелодіку незавершеності, відтворює живе говоріння із захлинанням; штучний абзацоподіл фрагментує потік думок й дає змогу виразити найпотаємніші порухи свідомості людини.

Отже, художнє мовлення Марії Матіос виразно демонструє комунікативно зорієнтовану мовну гру, експериментальність у текстотворенні, репрезентовану деструкцією синтаксичних одиниць. Трансформація охоплює формальний і семантичний рівні речення й ускладнюється просторово-графічним вирішенням. Внутріш-

ня амбівалентність художнього дискурсу експлікована, з одного боку, синтаксичною компресією, заявленою в комунікативному плані надмірною парцеляцією та оказіональним абзацоподілом, а з іншого – синтаксичною надлишковістю, зокрема повторами й додатковою графічно-знаковою візуалізацією, що формують підвищену семіотичність текстів авторки.

Література

1. Жайворонок В. В. Парцеляція / В. В. Жайворонок // Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 426.
2. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
3. Кондратенко Н. В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу : монографія / Н. В. Кондратенко ; за ред. К. Г. Городенської. – К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2012. – 328 с.
4. Матіос Марія. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2008. – 47 с.
5. Матіос Марія. Москалиця / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2008. – 64 с.
6. Матіос Марія. Нація / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2007. – 256 с.
7. Матіос Марія. Солодка Даруся / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2007. – 188 с.
8. Матіос Марія. Щоденник страченої / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2005. – 192 с.
9. Насмінчук І. А. Проза Марії Матіос: особливості індивідуального стилю : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / І. А. Насмінчук. – Івано-Франківськ, 2009. – 16 с.

УДК 811.161.2'367

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ЕМОЦІЙНОЇ ОЦІНКИ У ВСТАВЛЕНИХ КОНСТРУКЦІЯХ

Семотюк О. В.

У статті розглядається питання про категорію модальності і вставлені компоненти як засіб її реалізації. Вставлені конструкції є виразниками як об'єктивної, так і суб'єктивної модальності. На базі фактичного матеріалу проаналізовано комунікативно-прагматичні функції емоційної оцінки вставлень як виразників суб'єктивної модальності.

Ключові слова: вставлені конструкції, модальність, об'єктивна модальність, суб'єктивна модальність, емоційна оцінка, позитивна емоційна оцінка, негативна емоційна оцінка, позитивно-негативна емоційна оцінка.

В статье рассматривается вопрос о категории модальности и вставных компонентах как средство её реализации. Вставные конструкции являются выразителями как объективной, так и субъективной модальности. На базе фактического материала проанализированы коммуникативно-прагматичные функции эмоциональной оценки вставок как выразителей субъективной модальности.

Ключевые слова: вставные конструкции, модальность, объективная модальность, субъективная модальность, эмоциональная оценка, положительная эмоциональная оценка, отрицательная эмоциональная оценка, положительно-отрицательная эмоциональная оценка.

The issue of the category of modality and parenthetical constructions as means of its implementation is examined in the article. Parenthetical constructions are expressive features of both objective and subjective modality. The communicative pragmatic functions of the emotional evaluation of parentheses as expressive features of subjective modality were analyzed on the basis of the actual material.

Key words: parenthetical constructions, modality, objective modality, subjective modality, emotional evaluation, positive emotional evaluation, negative emotional evaluation, positively-negative emotional evaluation.

У проблематиці сучасного синтаксису вагоме місце належить вивченню специфіки використання та функціонування вставлених конструкцій як одного із репрезентантів категорії модальності, які за своїми властивостями найбільш спрямовані у сферу мовлення і мають значний комунікативний потенціал. Комунікативно-прагматичне дослідження вставлених компонентів з урахуванням модальних значень дає змогу висвітлити приховані особливості цих синтаксичних одиниць і, відповідно, створити цілісну модель їх функціонування у висловленні, що досі не було предметом окремого дослідження в українському мовознавстві.

Вставлені конструкції є насамперед засобами вираження об'єктивно-суб'єктивної модальності, яка реально існує в комунікативно-інформаційному плані, представляє відношення до певної події, ситуації, розглянутої в основному висловленні. Особливістю вставлених компонентів є те, що вони в структурі висловлення поряд із базовою інформацією є надбудовою, факультативним елементом, що відсунутий на другий, паралельний план. Вставлені компоненти подають додаткову інформацію щодо основної частини, хоча іноді інформація, представлена у них, буває значеннєво важливіша, ніж базова. Часто на об'єктивну модальність у вставленні відбувається нашарування суб'єктивної модальності емоційно-оцінного характеру, яка виражає власне відношення до певного факту дійсності.

Побутує думка, що вставлені конструкції, на відміну від вставних, "не виражають модальних значень, не містять вказівок на джерело повідомлення, на зв'язок з іншими повідомленнями тощо" [4, с. 194]. Але, як засвідчує фактичний матеріал, суб'єктивна модальність притаманна як вставним, так і вставленим компонентам, що входять до складу основного висловлення. Афективний (експресивний) фактор є важливим елементом мовленнєвого акту. Певні події,

явища дійсності привертають увагу мовця і йому хочеться виразити своє ставлення, виразити експресивно-емоційну оцінку у висловленні.

“Експресивність є сукупністю семантико-стилістичних ознак мовної одиниці, які забезпечують її здатність виражати суб’єктивне ставлення мовця до змісту висловленого чи адресата” [6, с. 591]. Як одна з характеристик мовної одиниці, вона тісно пов’язана з категорією емоційної оцінки і з вираженням емоцій загалом. Тому, будучи носіями експресивності, вставлені компоненти поряд з вказівкою на ступінь ймовірності повідомлюваного, джерело інформації, характеристикою мовлення, способів, прийомів вираження думки тощо є репрезентантами модальної, експресивної та емоційної оцінки повідомлення.

Тому метою статті є з’ясувати роль вставлених конструкцій у комунікативно-прагматичній організації висловлень емоційної оцінки.

Досить складно класифікувати емоції людини з точки зору лінгвістики, оскільки вони здебільшого є предметом вивчення психології. Проте лінгвісти теж працюють над розробленням типології емоційних станів людини. Так, більшість дослідників (Н. Д. Арутюнова, Е. М. Вольф, Б. В. Хричиков, В. Д. Шинкарук) дотримуються думки, що в основі класифікації семантичних доміант емоційних категорій лежить аксіологічна шкала, що пов’язана з оператором “добре (+)” / “погано (-)”, **центром якої виступає середня (нейтральна, нульова) оцінка.**

За результатами наших досліджень, з’ясувалося, що вставлені одиниці, які репрезентують негативні емоції, є більш різноманітними, аніж позитивно-оцінні. Така асиметрія оцінної шкали зі значною перевагою негативно-оцінних вставлень зумовлена тим, що все позитивне (позитивні якості людини, схвалення її вчинків, поведінки тощо) здебільшого сприймається як звичне, нормативне, а увагу мовців частіше привертає саме відхилення від норми. Н. Д. Арутюнова вбачає зв’язок негативного з диференційованим ставленням людини до дійсності: індивід, сприймаючи навколишній світ, передовсім звертає увагу на аномальні явища, що й зумовлює появу та функціонування негативної емоції [1, с. 307].

Т. Космеда, узагальнивши положення щодо оцінки як мовної категорії, підтвердила, що емоційна оцінка: є “бінарною, тобто розрахованою на протилежні компоненти: позитивна – негативна... кожний компонент бінарної пари характеризується градуальністю: більшою – меншою – найменшою мірою (чи то позитивна, чи негативна оцінка)” [5, с. 89].

Грамадикалізуючись, категорія оцінки набуває статусу лінгвальної і має мережу спеціальних і неспеціальних форм мовного вираження. У мовознавстві категорія оцінки, зокрема емоційна, розглядається “як структурно-семантична (з семантичною доміантою) і функціональна, прагмасемантична” [5, с. 89], що ґрунтується на опозиції “добре / погано”, “негативне / позитивне” ставлення мовця до повідомлюваного.

Вставлення із суб’єктивною модальністю реалізують такі комунікативно-прагматичні значення емоційної оцінки, які виражають позитивне / негативне ставлення до сказаного в основному висловленні:

Позитивна емоційна оцінка	Негативна емоційна оцінка	Позитивно-негативна емоційна оцінка
1. Любов: а) захоплення; б) інтерес; в) уподобання. 2. Радість	1. Ненависть: а) зневага; відраза; б) незадоволення, обурення, гнів; в) розчарування. 2. Горе: а) біль; б) сум; в) співчуття, жаль. 3. Страх: а) хвилювання, відчай; б) розпач. 4. Насмішка: а) іронія; б) сарказм	1. Здивування

До комунікативно-прагматичних значень позитивної емоційної оцінки відносимо:

1. ЛЮБОВ як домінанта: *Вона (con amore!) [З любов'ю] Скоро місяць ясний гляне, Сонця промінь згас* (Самійленко В.) – позитивно маркована лексема **amore** відтворює піднесений душевний стан, коли мовець висловлює свою любов до краси природи.

Синонімічний ряд до домінанти **ЛЮБОВ** представляють:

а) захоплення: *І скоро промінь той туман розоре (Не відірвати погляд від землі!), – І кораблі ідуть в широке море, Зникаючи в зловісній млі* (Плужник Є.) – позитивне оцінне значення втілене за допомогою дієслова в інфінітивній формі із заперечною часткою **не**, яка в цьому випадку виконує функцію не заперечення, а, навпаки, підтвердження автором зацікавленості об'єктом, яка межує з захопленням; *А сітка тоненька-тоненька (ой, як же ж чудесно дід Махтей уміють такі сітки виплітати – і на перепели, і на рибу, і на метелика!) – така сітка, ніби найніжніше вирізування, що Ганна собі ним сорочки мережить, – вона вже у діда в кошику лежить, а біля кошика стоїть клітка, сіткою напнута* (Вишня О.); *Спогади... (Ах, хто то ж так прекрасно грає?!)* (Багрянний І.); *Низенько схилиє до мене своє лице мати моя, лукаво осміхається. (Ох, ці матері!)* Держить у руках іще якийсь папір... (Васильченко В.); *Я увесь у захоплених спалахах двадцяти пар очей (герой! герой!)* (Андрухович Ю.) – позитивне емоційне забарвлення вставлених конструкцій виражене лексемами **чудесно, прекрасно, герой** вигуками та окличною інтонацією;

б) інтерес: *В цю хвилину відчиняються двері з кухні і заглядають допитливі оченята мого брата (ох, які ж цікаві!)* (Вільде І.) – власне і передається за допомогою прикметника на позначення зацікавлення – **цікаві** та вигуком **ох** і часткою **які ж**, які на фоні представленого контексту увиразнюють, підсилюють це значення;

в) уподобання: *Підходить товаришка Валентина – високолоба (чудовий високий лоб... люблю високолобих М.Х.)* (Хвильовий М.) – у вставленій конструкції мовець зізнається в тому, що йому подобаються високолобі жінки – **люблю високолобих** і з любов'ю описує частину обличчя (лоб) Валентини – **чудовий високий лоб**.

2. РАДІСТЬ з відтінком захоплення: *Найважливішим тепер є те, що я нарешті маю патент на вчительку (та ще з якими оцінками) і завтра вдосвіта їду, – не їду, а лечу до своєї матері, до тітки, до своїх близьких на село* (Вільде І.) – контекст основного речення допомагає відтворити семантику вставлення, де ключовим в розумінні значення радості є предикат на означення пересування *лечу*, тобто не їду, не їду, а *лечу* = летіти від щастя; модальний кваліфікатор **та ще якими** передає позитивну оцінку радості, щастя, задоволення своїми оцінками в патенті вчительки; *Вікна братової (тепер його, його!) професорської квартири виходили у вузький кам'яний колодязь, де навіть улітку, мабуть, не було жодної пташки і ніяких співів, а тільки залізне гарчання машин, хряпання дверцят, роздратовані голоси* (Загребельний П.) – повтор присвійного займенника **його** з окличною інтонацією у вставленні підсилює значення задоволення, втіхи героя з приводу присвоєння братової квартири.

До комунікативно-прагматичних значень негативної емоційної оцінки належать:

1. НЕНАВИСТЬ як домінанта: *Ті (ох, як же ж смертельно ненавидів їх!) знали з його життя і те, про що він давно забув* (Вільде І.) – вираження негативної оцінки (ненависті) є результатом того, про що сказано в основному реченні – певні люди знали щось недобре з минулого мовця, – передається як номінативна за допомогою основного негативного лексичного значення слів **смертельно, ненавидів**.

Синонімічний ряд до домінанти **НЕНАВИСТЬ** репрезентують:

а) зневага, відраза: *Паскудний хлоп! Та ще й поклявся не бачити й порога Од брами нашої – подався звідси геть, – (Мізерна твар) – подався на чужину Шукати другу.* (Багрянний І.) – негативна оцінка основного висловлення втілюється у вставленні, представленому словосполученням з відтінком зневажливості і підсилюється використанням лексеми **твар**, яка відноситься до ряду слів, що межують з ненормативною лексикою; *Оповідав, приміром, про студіюючих жінок і інших, тим*

подібних; говорив, що багато з них здає екзамен з найлуччим успіхом, а раз оповідав (**то се уже брехав, як собака**), що декотрі з професорів оженились із своїми студентками! (Кобилянська О.) – оцінно-емоційне значення зневаги до людини, яка говорить неправду, передано за допомогою фразеологізму у формі сталого порівняння **брехати, як собака**; *І скільки вас?! У чому сила ваша? В чаду брехні, в отруті лицемір. На пальцях злічені фінансові апаші, (Позорище!) На мільйони нас, на душу нашу Роззявив пащу той неситий звір* (Багрянний І.) – за допомогою іменника з суфіксом згрубілості **позорище** відтворюється міра збільшеності поняття: позорище = великий позор, крім того, суфікс **ищ-е** має ще й відтінок зневажливості;

б) незадоволення, обурення, гнів: *І дурний в очах всього народу – вже вкотре!* – йде додому дід (Костенко Л.); *Нагадали, що його наймити навіть у найлютіші морози спали в хліві разом з худобою (А де ж мали спати? В хаті на постелі, може?)* (Вільде І.); *Знали, що люди працювали в нього від зорі до зорі (А хіба коні не працювали так само? Чому ж мав би наймитів жаліти більше, ніж худібку?)* (Вільде І.); *І чи не “злосний враг” лихий! Ну, не признавсь, хоч ти убий. Бо бачиш, цей Антон Біда (Ну, як таке-от знести!) Був не лише Герой Труда, А ще Герой і честі* (Багрянний І.); *Образ цей – то була видерта картка з якогось ілюстрованого часопису і (о ганьба!) пришпилений чотирьом шпильками до килимка над її постілью* (Кобилянська О.) – виражається в окличних та питальних реченнях із відтінком риторичності та вставленнях **уже вкотре, о ганьба**, які у відповідному контексті виконують функцію вигуків, безпосереднє завдання яких і полягає у вираженні негативних емоцій, почуттів; *То він партизанів десь у Волинських лісах, б'ючись проти недобитків польської армії, так званих пілсудчиків, то він у якомусь глухому селі наводив порядок (теж мені урядова персона об'явилася!), то він десь аж у Бродах, де його добре знали з підпільної роботи...* (Вільде І.) – розглянуте речення побудоване за зразком однієї із “фразеосхем: Теж / також іще..., **Теж / також мені**” [3, с. 192], до якої приєднується позитивно констатоване словосполучення **урядова персона** (тобто людина, яка досягла певного статусу в суспільстві), яке в такій конструкції набуває негативно-оцінного значення, а власне, незадоволення, що і є “основною комунікативною передумовою вживання таких синтаксичних структур” [3, с. 192];

в) розчарування: *Усмішка та була мертвіша (це ж тільки відблиск, марний блік!) і безнадійніша, й сумніша, ніж зір очей, що згас навік* (Драй-Хмара М.); *Не наша, правда, сила (що ж дарма), І не вогонь святий то буде, не слова, Не крик таких, як ми, – то буде тиск ярма!* (Багрянний І.) – негативне оцінне значення дійсності відображене за допомогою словосполучення **марний блік**, лексеми **дарма**, які виражають розчарування інформацією, яка передається основним висловленням.

2. ГОРЕ як домінанта: *А як спить він, може, – прошу не збудити; А як вбили, – боже! – личенько накрити* (Федькович Ю.) – контекст основного речення вказує на те, що відіменниковий вигук **боже** передає душевні переживання героїні, печаль через те, що може трапитися з близькою людиною.

Синонімічний ряд до домінанти ГОРЕ складають:

а) біль: *Мав тільки одне виправдання для себе, тільки один жаль до неї: був не винний. Чому (і це було для нього найболючіше) не могла відчувти правди?* (Вільде І.); *На жаль, ся дівчина уміла все її супокійну душу виводити з рівноваги, як-небудь вона за кожний раз по таких бесідах (з болем і лютістю заразом) висказувала її свої думки* (Кобилянська О.); *Замкнуся світ в малім і тіснім колі, – Хоч як дивись, лишилося нас три: Я сам та біль (над всі духовні болі!) Та заспокійливий халат сестри...* (Плужник Є.) – почуття сильного душевного болю відтворене безпосередньо самими лексемами у вставленнях: **найболючіше, з болем** (як наслідок цього болю) **і лютістю заразом, духовні болі**;

б) сум: “Засідання” відкриває батько... – Чи це правда, Марто (**ох, вже навіть не Мартусю, – сумно!**), що ти потай від нас заручилася з Казимиром? (Вільде І.) – невеселий, гнітючий настрій героїні, який у думках героїня найменувала атрибутивним прислівником **сумно** спричинений батьковим звертанням до неї – *Марто* (використовував тоді, коли був злий на свою доньку), а не **Мартусю** (як зазвичай звертався у пестливій формі батько до своєї люблячої доньки); – *Не плач, – витерла мені своєю спрацьованою долонею очі, – я теж воліла б, щоб він був свій (боженьку, Казимир був чужий!), але коли така твоя доля, то я від серця бажаю тобі і йому всього найкращого...* (Вільде І.) – важкий настрій героїні, смуток викликаний неприйняттям рідними **Казимира** у своє оточення, не захотіли, щоб він був свій, а, натомість, став **чужим**; вигук **боженьку** емоційно наснажує висловлення, надаючи йому відтінку сильної печалі;

в) співчуття, жаль: *І як син не зможе тата Відрізнити від ренеґата, Внук не втне цього плебея Відрізнити від Кочубея. А вже правнук (бідні діти!) Буде мліти, буде мліти...* (Баґрянний І.); *Добре грузинське вино зробило те, що навіть тітка Тема намовити себе заспівати народних єврейських (ох, і яких же сумних!) весільних пісень* (Вільде І.); *І тоді говоритиму я (Ой ти доле моя!) – так приблизно: – Не дивіться на нас так грізно!* (Плужник Є.) – висловлені за допомогою лексем **бідні, сумних** та емоційних вигуків **ох, ой** почуття жалю та співчуття підсилюються окличністю кожного вставлення, особливою експресією інформації, втіленої в основному повідомленні.

3. СТРАХ як домінанта: *А до вікна (аж подумати страшно) ще поперекив з п'ятнадцять і пудів шістдесят живої жіночої ваги, не рахуючи коромисел і глечиків з кошиками!..* (Вишня О.); *На щастя проважав – Блиснув очима (ой, то блиск ножа!) І засміявся нечутно в брови волохаті* (Баґрянний І.); *Ми повинчаємось!? Хороший мій! До згуби (Боюся я) чекання доведе* (Баґрянний І.) – психічний стан мовця відтворюють лексеми **страшно, боюся** та словосполучення **блиск ножа** з негативною конотацією, яке додатково виконує порівняльно-підсилювальну функцію: людський погляд порівнюється за силою, інтенсивністю та впливом на когось з блиском ножа, а отже, є таким же небезпечним, гострим та смертоносним, як зазначена холодна зброя; *Під стягом божества, з корогами законів (О, скільки на землі натикано хрестів!..) Дітей і тихі ниви – топчуть коні...* (Баґрянний І.) – “від природи позитивно-оцінний акт ствердження може бути нейтральним до співрозмовника й негативно-оцінним до того, про кого / що йдеться” [3, с. 193], в даному випадку, негативність, відтворена словом **хрестів** та підсилена квантитативною часткою з вигуком **о, скільки = багато**, повністю нівелює позитивну налаштованість стверджувальної форми і надає реченню відтінку страху, боязні; *Сплеснувши руками, з несамовитим криком: “Валев, валев!” (Ой-ой) – вона вискочила на вулицю перша* (Коцюбинський М.) – стан неспокою, страх, який виражений емоційним вигуком **ой-ой**, викликаний тим, що щось трапилося, на це вказує поведінка героїні, описана в основному реченні: *сплеснувши руками, з несамовитим криком, вискочила на вулицю перша; А що ж виходило тепер: Це ж він не з прізви антрацит Лупав в п'ятьмі забою, А “власть советськую” (ось цить!) Тяв “тихою сапою”* (Баґрянний І.) – наказово-спонукальний вигук **цить** говорить про страх людей, які змушені були мовчати, щоб не бути покараними за зайве сказане слово.

Домінанта СТРАХ виражається таким синонімічним рядом, як:

а) хвилювання, відчай: *Ой, ті очі плавання невеселі (Як від правди себе втаю?) – Розіб'ється човен об скелі, Об гранітну байдужість твою* (Симоненко В.); *Страх посадив його на сніг і очі руками закрив, а серце б'ється, як у спійманої пташки. (Хто ж мене врятує?) І плаче, і благає він, щоб розточилися, як дим, всі вороги навколо...* (Драй-Хмара М.) – речення питальної модальності у монологічному мовленні репрезентують стан схвилюваності самого мовця, відображають безвихідність ситуації, у яку він потрапив; *О домне, домне! (боже, боже!). Що ж я подію, нещасний?* – (Коцюбинський М.) – емоційний вигук **боже**, як бачимо з контексту, виражає стан відчаю, який підсилюється повторенням цього ж

вигуку; *Здригнувся отець, змішався (пропало!): “Ти, що?.. Та ну ж одумайсь... крале!”* (Багряний І.) – на позначення відчаю в даному випадку використовується дієслово у формі минулого часу середнього роду (середній рід вказує на пропущений займенник *все*) = *все пропало*; – *Востаннє Казимир Пяст працював серед робітників у самому Львові і... (я чую, як серце лізе мені десь під горлянку і там починає калататися...)* як поліція почала йти за ним назирці... (Вільде І.) – героїня у вставленні описує свій стан схвильованості, користуючись при цьому мовностилістичними зворотами *серце лізе мені десь під горлянку, серце починає калататися* з метою досягнення більшого виражально-зображального ефекту;

б) розпач: *Тато мій (ой, що робить?!), Він у власний ніс трубить, і від того бідний ніс Довжелезний став, як хвіст* (Багряний І.) – психічний стан мовця, його негативні емоції відтворено в питально-окличній конструкції з емоційним вигуком *ой* у значенні жаху, переляку, безпорадності.

4. НАСМІШКА як домінанта втілена у синонімічному ряді:

а) іронія: *Навіть Льонька (ах, вибачте, Леонід Степанович, без п'яти хвилин лауреат літератури) зволив спуститись з висоти письменницької діяльності і взяти участь у спільній тривозі: в чому річ, для чого батькові знадобилося скликати цей чудний комітет Іваненків?* (Винниченко В.) – іронію у вставлених компонентах реалізує емоційно-оцінна енантіосемія, яка полягає в тому, що позитивно марковані лексеми з безпосереднім значенням поваги *Леонід Степанович, лауреат літератури* вживають з негативним забарвленням, заперечуючи реальну наявність ознаки. *Немає творчості, поезія в багні, і філософію тепер ми осміяли. А геній – нащо він для рою комашні? – Нам будуть фабрики кувати ідеали* (Самійленко В.); *Він впадав біля молоденької невістки Сидора (а біля котрої нової істоти у спідниці він не впадає?), а вона, як годиться порядній жінці, відбивала його зальоти* (Вільде І.) – іронічність змісту вставленої конструкції у першому прикладі виражається риторичним запитанням, а також контекстуальною антонімією змісту основного речення зі вставленням, представленою протиставленням лексем *геній* і *комашня*; у другому прикладі імпліцитне ствердження іронічного змісту у вставленні реалізується у “граматичному негаторі *не*” [2, с. 194], який підсилює категоричність висловлення і, експліцитно заперечуючи, все ж таки стверджує і підкреслює ті чи інші риси характеру (непостійність і легковажність);

б) сарказм (злісна, уїдлива насмішка, їдка іронія): – *А, поздоровляю. Чув, що ви, пані (ов, уже – “пані”!), вийшли заміж* (Вільде І.) – поза контекстом лексема *пані* виражає позитивну оцінку, однак у наведеному прикладі для передачі авторського ставлення до героїні, про яку йдеться, використовуються “іронічні лапки” [7, с. 8], наділені особливою смисловою місткістю, які разом із вигуком *ов* підсилюють іронічність висловлення, надають відтінку уїдливої насмішки, їдкої іронії.

Позитивно-негативна емоційна оцінка виявлена в комунікативно-прагматичному значенні ЗДИВУВАННЯ:

а) ЗДИВУВАННЯ з позитивом: *Калюжа рябіє – це море блищить, По березі бродять леви й бегемоти, І птиця – їй-Богу, рожева – летить, І учаться землю орать готтентоти* (Рильський М.) – емоційний вигук *їй-Богу* підкреслює здивування наймовірним кольором птиці – рожевим, підтверджує правдивість, реальність існування такої тварини; – *Щасливий. Нікому й нічого не завидую, тільки того, – відповів гетьман, прошибаючи Мотрю своїми темними пронизливими очима. (Як у старого чоловіка можуть бути такі молодечі очі?..)* (Лепкий Б.); *...Професори дуже хвалили дотепність “руських” студенток, дивувались їм (чи сподівались-бо вони такого від сарматок?), тішились їх прекрасно зробленими препаратами, писали навіть в журналах, обороняли їх від клепання ретроградів, доказували всю поважність жіночого учіння* (Пчілка О.) – питальні конструкції є засобами експресивного ствердження з оцінною семантикою здивування тим, що у *старого чоловіка* темні пронизливі очі, як у молодої людини; здивування з приводу дотепності, вмінь *сарматок*;

б) ЗДИВУВАННЯ з негативом: *В кімнаті (в лікаря?) чути настоящий дим від міцних сигар* (Вільде І.); *Але чи освідчився він тобі? І коли він гадає поговорити*

з мамою або зо мною (чи чув хто таке? Север має з нею про мене говорити!) (Вільде І); *Толедський янгол з попелястим ликом, В розривах хмар не небо – пустота... І це все не свобода, Домініко, – Останній крик розп'ятого Христа. В блідім диму, поверх в'язниць і скіній, Поверх на лиця впалої золи – Вона. Марія. Відьма і – грекня! (І як його за єресь не влекли?)* (Забужко О) – питальні конструкції-перепити є реакцією мовця: обурення тим, що має відбутися, здивування з приводу висловленого в базисі, непогодження із запланованим.

Таким чином, одна із важливих модальних функцій вставлених одиниць полягає у створенні двох паралельних мовленнєвих планів. Причому другий мовленнєвий план дає можливість відтворити комунікативно-прагматичне значення емоційної оцінки (позитивної / негативної), яка полягає в передачі всієї суб'єктивно-чуттєвої гами почуттів мовця, його реакції на дійсність, відображенні багатого внутрішнього світу, складності взаємостосунків.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений (оценка, событие, факт) / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 338 с.
2. Бабічева Н. Деонтична сила як джерело деонтичної модальності (на матеріалі творів У. Шекспіра) / Н. Бабічева // Наукові записки. Серія "Філологія" : збірник наук. праць / Вінницьк. держ. пед. ун-т імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2009. – Вип. 11. – С. 186–190.
3. Баган М. Взаємодія категорій ствердження/заперечення та оцінки в сучасній українській мові / М. Баган // Наукові записки. Серія "Філологія" : збірник наук. праць / Вінницьк. держ. пед. ун-т імені Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2009. – Вип. 11. – С. 191–195.
4. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис : навч. посіб. / С. П. Бевзенко та ін. – К. : Вища школа, 2005. – 270 с.
5. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. – Львів : Вид-во Львівськ. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2000. – 350 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В. Н. Ярцевой. – 2-е изд. – М. : Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.
7. Пацаранюк Ю. М. Способи реалізації іронії у структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Ю. М. Пацаранюк. – Чернівці, 2006. – 21 с.

УДК 811.161.2'373.611

ІСТОРІЯ ЛЕКСИКО-СЛОВОТВІРНИХ ТИПІВ N. LOCІ НА -J(A) В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ XVII – ПОЧАТКУ XXI СТ.**Сіроштан Т. В.**

У статті на широкому фактичному матеріалі нової української мови кінця XVII – початку XXI ст. розглянуто динаміку лексико-словотвірних типів і підтипів локативних найменувань із суфіксом -j(a), визначено особливості мотивації та творення таких похідних.

Ключові слова: *потіпа locі, лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, суфікс, дериват.*

В статье на широком фактическом материале нового украинского языка конца XVII – начала XXI века рассмотрено динамику лексико-словообразовательных типов и подтипов локативных наименований с суффиксом -j(a), определено особенности мотивации и образования таких производных.

Ключевые слова: *nomina loci, лексико-словообразовательный тип, словообразовательная структура, суффикс, дериват.*

The article studies the history of the word-forming types and subtypes of the locative nominations with suffix -j(a) on the base of New Ukrainian language during the end of the XVII – beginning of the XXI century, denotes peculiarities of motivation and formation of such derivatives.

Key words: *nomina loci, word-forming type, word-forming structure, suffix, derivative.*

У лінгвістичних дослідженнях останніх десятиліть особлива увага приділяється питанням формування словотвірної структури слів різних тематичних груп лексики, у тому числі й локативних найменувань, адже вивчення історичного словотворення назв місць, рослин, тварин, осіб, предметів побуту тощо дає загальне уявлення про дериваційний потенціал мовної системи. Nomina loci становлять комплексну та специфічну категорію, до якої мовознавці відносять “назви, котрі вказують на особливості ландшафту і навколишнього середовища, найменування місця перебігу дій, процесів” [2, с. 270]. До локативів належать також іменники на позначення споруд, вмістилищ тощо.

У вітчизняних дослідженнях з діахронічного словотвору С. Бевзенка, П. Білоусенка, С. Воропай, І. Іншакової, К. Качайло, В. Ліпич, О. Меркулової, В. Німчука, Л. Стовбур та інших учених висвітлено походження й функціонування окремих дериваційних формантів, які творять іменники зі значенням місця, однак ряд питань історії дериваційної категорії потіпа loci залишається нерозв’язаним. Метою статті є історико-словотвірний опис назв місць на -j(a) в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст.

В обстежених джерелах нової української мови кінця XVII – початку XXI ст. фіксується незначна кількість відіменникових, віддієслівних і відприкметникових локативних найменувань, утворених за допомогою суфікса -j(a), який виник із давніх -ьj та -е [4, с. 70]. Формант -j(e) вже в праслов’янській мові досить активно продукував потіпа loci середнього роду [3, с. 24], пізніше він змінився на -j(a) за аналогією до форм родового відмінка однини та іменників типу *теля, ягня, ім’я*, окрім деяких північних діалектів [1, с. 65; 3, с. 121; 5, с. 158].

1. **Відіменникові** похідні представлені в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. лексико-словотвірними типами назв ділянок землі, місцин за найменуваннями рослин та назв місцевостей за найменуваннями предметів, що там знаходяться.

1.1. Назви місцин, ділянок землі, твірною основою яких є іменники на позначення дерев і сільськогосподарських культур, які там ростуть або росли, фіксують пам’ятки нової української мови з кінця XVII ст., напр.: **березя** (XVII, Тимч, с. 84) “березовий гай, ліс”. У подальші періоди розвитку мови цей лексико-слово-

твірний тип залишається непродуктивним: *присье* (Б-Н, с. 301), *прісся* (Гр, т. III, с. 455), *просьє* (Лис, с. 176), *пріссе* (Арк, т. II, с. 93) “поле, з якого знято просо”; *верб'я* (Он, т. I, с. 90) “вербник” та ін.

1.2. Назви місцевостей за найменуваннями предметів, об'єктів, що там знаходяться або знаходилися в незначній кількості функціонують в українській мові XIX – початку XX ст. й поступово виходять з ужитку, напр.: *На сім боці нив'я, поле, Сивий степ та слобода* (1840, Романт, с. 165), *нив'я* (Гр, т. II, с. 563) “орне поле, рілля”; *купье* (Б-Н, с. 201), *куп'я* (Гр, т. II, с. 328; Моск, с. 46) “купина”; *воріття* (Гр, т. I, с. 254, із с. 138) “місце біля воріт”; *купиння* (СУМ, т. IV, с. 402) “місце, покрите купинами” (*купина*); *баштаня, боштаня* (Бук 38) “ділянка землі, де росли гарбузи” тощо.

1.3. У словотвірній структурі окремих номіналіс-суфікс *-j(a)* виступає, на нашу думку, надлишковим елементом, напр.: *болонье* (1660, Тимч, с. 120), *болоння* (Гр, т. I, с. 84), *балуонне* (Лис, с. 29), *болонє* (Он, т. I, с. 65) “розлога рівнина, вкрита травою; велике пасовисько” із затемненою словотвірною структурою, певне, пов'язане із праслов'янським **bolъ* “трав'яниста низина” (ЕСУМ, т. I, с. 226), пор. *По одинцю сї хати вивождайте, Та середї оболоння їхї покладайте* (ЗЮР, т. I, с. 320), *оболонье* (Б-Н, с. 254), *оболоня* (ІвШумл, т. I, с. 121; Он, т. II, с. 10), *оболоння* (СУМ, т. V, с. 550), *оболонє* (Лис, с. 140) “заплавні луки” від *оболонь* (СУМ, т. V, с. 550) “те саме”; *вирье, в'ирье* (Б-Н, с. 78) “невизначена країна на півдні; тепла країна, куди відлітають птахи на зиму” від *вирій* “те саме”; *всесвіття* (Саб, с. 56) від *всесвіт*; *болоте, болотя* (Он, т. I, с. 65) “болото”; *конов'я* (373) “дерев'яний посуд для молока” від *кінва* “глечик” (ЕСУМ, т. II, с. 552); *струже* (Он, т. II, с. 261) “човен”, можливо, від праслов'янського **strugŭ* “те саме” (ЕСУМ, т. V, с. 450); *хатя* (Он, т. II, с. 338) “хата” тощо.

Варто зазначити, що аналізовані десубстантиви із локативною семантикою на *-j(a)* можуть одночасно називати сукупність рослин, предметів тощо і вживатися в такому випадку як збірні іменники.

2. *Віддієслівні* похідні набувають поширення в новій українській мові з XVIII ст. Вони мотивуються найменуваннями дій, які відбуваються чи можуть відбуватися в позначуваному місці.

2.1. Назви місцевостей, твірною основою яких виступають найменування дій стихійних сил природи, які спричинили виникнення цього місця або на якому постійно відбуваються, спостерігаються в незначній кількості в українській мові XVIII–XIX ст., напр.: *зтягли з воза, противі Процювского провалля* (1744, ДНМ, с. 303), *провалля* (КвОсн, т. III, с. 33; СУМ, т. VIII, с. 128, Транспорт, с. 195), *провальє* (Б-Н, с. 302) “глибока яма, яр, западина, розколина на земній поверхні; пролом, пробоїна, вирва” (*провалити*); *красна природа, зелені погаря* (1837, РусДн, т. XIII) “місце, де була пожежа, згарище” (*погоріти*) та ін. У подальші періоди розвитку української мови цей лексико-словотвірний тип залишається непродуктивним: *здвигжя* (Гр, т. II, с. 143) “трясовина” (*здвигати*); *перевалля* (III, с. 110) “обривистий яр” (*перевалити*); *западя* (Моск, 35) “баюра, калюжа” (*западати*); *здуття* (СУМ, т. III, с. 552) “опуклість, підвищення” (*здути*); *злиття* (с. 594) “місце, де зливаються два потоки, струмки” (*злити*); *підвалля* (Чаб, т. III, с. 114) “провалля, круча” (*підвалити*); *розвалля* (IV, с. 17) “розвалище, руїна; круча, яр, провалля” (*розвалити*) тощо.

2.2. Назви місць за найменуваннями дій людини, функціонують переважно в сучасній українській мові XIX – початку XXI ст., проте трапляються й давніші похідні, напр.: *в спалєнє Вт єго хати и вїсєй всєли на подварїках* (1668, Лохв, с. 143), *оселя* (СМШ, т. II, с. 33; СУМ, т. V, с. 759) “приміщення для проживання людей; житло” (*оселитися*); *Прохотали-смо-ся по обїїстю замковім* (1837, РусДн, с. 97), *обїїстя* (Гр, т. III, с. 10; СУМ, т. V, с. 505), *обийстя* (Гр, т. III, с. 9), *обїстя* (УмСп с. 543; ІвШумл, т. I, с. 240; Моск, с. 53, Брил; с. 68, Бук, с. 348), *обїйце, обїісте* (Лис, с. 139), *обисьця* (Он, т. II, с. 6), *вобїстя* (Брил, с. 21), *обистє* (ГуцГов, с. 135), *обісте* (ГуцГов, с. 135; Бук, с. 348), *обистє, обїісте* (ГуцГов, с. 135), *обїїстя* (Сабадош, с. 211) діал. “садиба, двір”, можливо, від *обїіти* (ЕСУМ, т. IV, с. 134); *Не знаю, що в криття, що в рукава* (1864, Номис, с. 588) від *крити*; *захистье* (Б-Н, с. 148), *захистя* (Гр, т. II, с. 113) “місце, захищене від вітру; притулок” (*захистити*); *всі розїдуться по літніх мешканнях* (1899, УкрЛисти, с. 118); *прихилля* (Гр, т. III, с. 449) “пристановище, притулок” (*прихилити*); *тоня*

(IV, с. 273) “місце, де ловлять рибу; місце, де тонуть”, пор. **тоня** (ВТСУМ, с. 1256) “ділянка водоймища, звичайно з розчищеним дном, де ловлять рибу неводом” (*тонуть*); **внуття** (Саб, с. 314), **увігнуття** (31), **угнуття** (Вікул с. 27; Саб, с. 314, 1923, Геол, с. 164) “увігнуте місце”; **прикриття** (СУМ, т. VII, с. 649) “захисне місце, схованка” (*прикрити*); **схрестя** (IX, с. 903) “місце, де схрещується щонебудь” (*схрестити*); **укриття** (X, с. 425) “місце, яке служить або може служити захистом; спеціальна споруда, окоп, зроблені для захисту людей, техніки від бомб, снарядів тощо” (*укрити*); **спраття** (Арк, т. II, с. 167) “місце схованки” (*спратити*) та ін.

3. **Відприкметникові** локативи з розгляданою семантикою трапляються в новій українській мові з кінця XVII ст., але залишаються малопоширеними протягом усього досліджуваного періоду. У сучасній українській мові такі іменники, за нашими даними, функціонують переважно в діалектах.

3.1. Найменування відкритого простору, місцин за властивою їм ознакою, фіксують обстежені джерела нової української мови кінця XVII ст., напр.: **привилле** (к. XVII, ТимчМат, т. II, с. 218), **привілля** (ІвШумл, т. II, с. 357, Саб, с. 306; СУМ, т. VII, с. 574), **привіля** (Он, т. II, с. 136), рідко **привілля** (СУМ, т. VII, с. 614) “широке, просторе місце, безмежний простір” (*привільний*). У XVIII ст. кількість розглянутих похідних залишається невеликою: *эдн-то жилью свое имѣет бог предка моего Якова* (Сков, т. I, с. 217), **жилля** (Гр, т. I, с. 484; ІвШумл, с. 110) “заселене місце, місце, зайняте поселенням”, можливо, від *жилий*, пор. **житов'я** (Гр, т. I, с. 486) “місце мешкання” (*житловий*). В українській мові XIX ст. спостережені такі похідні, як **верхів'я** (Б-Н, с. 108; СУМ, т. I, с. 335) “верхня течія річки, а також місцевість, що прилягає до неї” (*верховий*); **затишье** (Б-Н, с. 148) “місце, захищене від негоди; пристанище” (*затишний*); **бистря** (УмСп, с. 72; СУМ, т. I, с. 168), **бістра** (Лис, с. 32) “швидка течія, бистрина” (*бистрий*). Понад 10 дериватів фіксують обстежені джерела XX – початку XXI ст.: **голя** (ГалЛем, с. 404; Гр, т. I, с. 307) “оголена вершина гори” (*голий*); **дозвілля** (Гр, т. I, с. 410) “привілля” (*дозвільний*); **низов'я** (Гр, т. II, с. 563; СУМ, т. V, с. 411) “гирлова частина ріки та місцевість, розташована навколо неї” (*низовий*); **стрем'я** (Гр, т. IV, с. 215; СУМ, т. IX, с. 763) діал. “круте урвище; крутий, скелястий берег”, очевидно, пов'язане із праслов'янським **stromŭ* “крутий” (ЕСУМ, т. V, с. 437); **прикордоння** (ІвШумл, т. II, с. 302; Саб, с. 279) від *прикордонний*; **галя** (СУМ, т. II, с. 22) діал. “полонина” із неясною мотивацією, пов'язане із праслов'янським **galŭ* “голий” (ЕСУМ, т. I, с. 455); **гуця** (Лис, с. 62) “хаші, зарості” (*густий*); **пагарілле** (Арк, т. II, с. 21) “місце, де була пожежа” (*погорілий*) тощо.

3.2. В українських діалектах XIX – початку XXI ст. трапляється кілька назв полів, ділянок землі за найменуваннями рослин із подвійною мотивацією, тобто такі деривати можуть утворюватися як від прикметників, так і від іменників: **пшениченье** (Б-Н, с. 307) “поле, з якого знято кукурудзу” від *пшеничний* < *пшениця*; **гречків'я** (Гр, т. I, с. 325), **грецьков'є** (Лис, с. 59), **грецькув'є** (с. 59), **гречків'є** (Арк, т. I, с. 108) “поле, на якому росте або росла гречка” від *гречковий* < *гречка*; **просяння** (Лис, с. 176) “поле, з якого знято просо” від *просяний* < *просо*; **бураків'є** (Арк, т. I, с. 37) “поле з-під буряків” від *буряковий* < *буряк*.

Таким чином, суфікс **-j(a)** знаходиться на периферії словотвірної підсистеми локативних найменувань нової української мови кінця XVII – початку XXI ст. За його допомогою з кінця XVII ст. творяться переважно географічні терміни – назви відкритого простору, місцевостей від найменувань предметів, які там знаходяться, дій, що там відбуваються або властивих цим місцям ознак. У подальші періоди розвитку української мови розглядані лексико-словотвірні типи залишаються непродуктивними й трапляються здебільшого в діалектах. Значну кількість відіменникових найменувань на **-j(a)** можна також розглядати як збірні іменники.

Література

1. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни і словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Меркулова О. Конфіксальні номіналіси в українській мові XI–XVIII століть / О. Меркулова // Вісник Прикарпатського національного університету. – 2006. – № 15–18. – С. 270–274.

3. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стівбур. – Запоріжжя ; Кривий Ріг : ТОВ “ЛІПС” ЛТД, 2010. – 480 с.

4. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наукова думка, 1979. – 408 с.

5. Храмова І. В. Розвиток конфіксальних іменників з кінцевим -j(a) в історії української мови (структури з просторовим значенням) / І. В. Храмова // Вісник Запорізького державного університету. – 1999. – № 1. – С. 158–166.

Список використаних джерел

- Арк Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. відд. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
- Б-Н Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В. В. Німчук / П. Білецький-Носенко. – К. : Наук. думка, 1966. – 424 с.
- Брил Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький : Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 116 с.
- Бук Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- Вікул Вікул М. Російсько-український словник термінів фізики і хімії / М. Вікул. – Гадяч, 1918. – 41 с.
- ВТССУМ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
- ГалЛем Верхратський І. Про говоргалицьких лемків / І. Верхратський. – Львів, 1902. – 480 с.
- Геол Тутковський Г. А. Словник геологічної термінології (Відтворення видання 1923 року) / Г. А. Тутковський. – К. : НАН України, Ін-т енциклопедичних досліджень, 2008. – 172 с. – (Серія “Із словникової спадщини” Вип. 5).
- Гр Словарь української мови : у 4 т. / збір. ред. журн. “Києв. старина” ; упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко. – К., 1907–1909.
- ГуцГов Гуцульські говірки : короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів, 1997. – 232 с.
- ДНМ Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. : матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–1988. – Т. 1–5.
- ЗЮР Записки Южной Руси / Издаль П. Кулишъ : у 2 т. – С-Петербургъ, 1856–1857.
- ІвШумл Іваницький С. Російсько-український словник / С. Іваницький і Ф. Шумлянський. – К. : Обереги, 2006. – 528 с. – (Сер. “Abecedarium”).
- Із Ізюмов О. Українсько-російський словник : за новим правописом / О. Ізюмов. – Харків ; Київ : Державне видавництво України, 1930. – 980 с.
- КвОсн Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : в 3 т. – Харків : Харківський держ. ун-т, 1978–1979.
- Лис Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 270 с.
- Лохв Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К. : Наук. думка, 1986. – 223 с.
- Моск Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області / А. А. Москаленко. – Одеса : Одеський держ. пед. ун-т, 1958. – 78 с.
- Номис Українські приказки, прислів'я і таке інше (перевидання 1864 року) / уклад М. Номис ; упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с. – (“Літературні пам'ятки України”).
- Он Онішкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онішкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
- Романт Українські поети-романтики : поет. твори / упоряд. і приміт. М. Л. Кречотня. – К. : Наук. думка, 1987. – 592 с.
- РусДн Русалка Дністровая. (Фотокопія з вид. 1837 р.) / вступна стаття О. І. Білецького. – К. : Вид-во худ. літ-ри “Дніпро”, 1972.
- Саб Сабалдир Г. Практичний російсько-український словник / Г. Сабалдир. – К. : Видавниче тов-во “Час”, 1926. – 436 с.
- Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокириця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.
- Сков Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2 т. / Г. С. Сковорода. – К. :

-
- Наук. думка, 1973.
- СМШ Словник мови Шевченка : в 2 т. – К. : Наук. думка, 1964.
- СУМ Словник української мови : у 11 т. / ред. колегія: І. К. Білодід (гол.) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
- Тимч Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. – Харків ; Київ : ДВУ, 1930–1932. – Т. 1. – XXIV, 937 с.
- ТимчМат Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : у 2 кн. / Є. Тимченко ; упорядники : В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – Київ–Нью-Йорк, 2002.
- Транспор т Никончук М. В. Транспортна лексика правобережного Полісся в системі східнослов'янських мов / М. В. Никончук, О. М. Никончук / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1990. – 292 с.
- УкрЛист и Українка Леся. Листи (1898–1902) / Леся Українка // Українка Леся Зібрання творів : у 12 т. – К. : Наук. думка, 1978. – Т.11. – 480 с.
- Чаб Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : в 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ВПК Запоріжжя, 1992.

УДК 811.161.2'38

ЦИТАТА У ДІАСПОРНОМУ ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

Сюта Г. М.

Визначено статус цитати як компонента інтертекстуальності й механізму реалізації зв'язку сучасної діаспорної поетичної мовотворчості з національною і світовою культурною традицією. Ураховуючи родовий статус поняття “цитата” щодо різних способів і форм входження “чужого слова” в авторський текст, узагальнено досвід типологізації цитат на основі критеріїв: протоджерел; ступеня експлікованості; лінгвальних механізмів використання й реінтерпретації у тексті.

Ключові слова: цитата, прототекст, метатекст, слово-цитата, структурна цитата, резонансність цитати.

Определен статус цитаты как компонента интертекстуальности и механизма реализации связи современного диаспорного поэтического речетворчества с национальной и мировой культурной традицией. Учитывая родовый статус понятия “цитата” по отношению к разным способам и формам вхождения “чужого слова” в авторский текст, представлена типологизация цитат на основе критериев: протоисточников; степени эксплицированности; лингвальных механизмов использования и реинтерпретации в тексте.

Ключевые слова: цитата, прототекст, метатекст, слово-цитата, структурная цитата, резонансность цитаты.

The status of the quotation as a component of intertextuality and mechanism of the ties realization of modern diaspora's poetry with the national and the world cultural tradition has been determined. The generic status of the notion „quotation” as to the various ways and forms of the „foreign word” entering into the author's text has been taken into account. The experience of the quotations typologization on the basis of such criteria as: protosources; degree of explication; lingual mechanisms of the use and reinterpretation in the text has been generalized.

Key words: quotation, prototext, metatext, word-quotation, structural quotation, resonance of a quotation.

Активізація інтересу до *цитати*, лінгвальних механізмів її використання й реінтерпретації у поетичному тексті пов'язана з інтенсивним розвитком теорії інтертекстуальності. Трактуючи цитату як один із виявів діалогічного “просування тексту в часі” (Н. А. Кузьміна), як спосіб актуалізації попередніх знань і збереження тягlosti традиції, дослідники відзначають: “інтертекстуальність стара як світ, а світ – суцільний текст, в якому, куди не ступни – скрізь цитата, скрізь “чуже”, вже відоме або пригадане” [8].

Сучасне художнє мислення максимально відкрите на універсум культури. В українській поетичній мові ХХ ст. до “пікових” виявів цієї тенденції варто зарахувати мовотворчість неокласиків, шістдесятників, постмодерністів. Знакова з цього погляду також мовно-художня практика авторів Нью-Йоркської групи. Інтертекстуальність, цитатність їх поетичної мови зумовлена, окрім іншого, також прагненням утверджувати погляд на українську літературу як національно специфічну й водночас динамічно оновлювану в руслі новочасних західних тенденцій, активно вписуючи її у глобальний культурний контекст. Це визначає дві домінуючі прототекстові площини, до яких постійно звертається мовна свідомість авторів – література національна і література світова.

Орієнтованість на традицію – достатньо контроверсивний креативний принцип авторів, які належать до Нью-Йоркської групи. З одного боку, вони постійно наголошують на своєму перебуванні “поза традицією”, на відмові від канонів національного образотворення. З іншого – їх ідіосистеми засвідчують багатовекторний зв'язок з інтелектуальними здобутками нації, відбивають специфіку “мовної художньої картини світу, яка, видозмінюючись відповідно до часових вимірів літературно-писемної практики, виявляє найвиразніші ознаки національного мовомис-

лення” [4, с. 4], оперують упізнаваними образами, поетичними формулами, висловами, афоризмами, цитатами.

Основні площини мовно-ментальної єдності ньюйоркців із національною словесністю – *фольклор* і *класична література*, передусім – твори Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки – як “тексти, що складають ядро національної культури, чії енергетичні властивості відносно постійні з моменту їх появи” [5, с. 53].

Прикметно, що автори-ньюйоркці у виступах, спогадах, літературно-критичних нарисах неодноразово підкреслювали свій зв'язок із народною творчістю: “З усього українського найбільше любив я фольклор. Дитиною українські казки стимулювали мою уяву і, можливо, спричинилися до того, що вона продовжувала розвиватися. Дорослим українські пісні стимулювали мене [...]. Їхня мова говорила образами, й, можливо, від неї дістав я свій нахил до метафори” (Ю. Тарнавський). Рефлекси народнопоетичності (на рівні образності, стилізації, цитатності тощо) дослідники відзначають також у мовно-естетичних системах В. Вовк, Б. Рубчака, Б. Бойчука. Здебільшого це структурні (заголовок, епіграф, зачин, анафора) або ж точкові цитати, потенційна дешифрованість яких залежить і від ступеня їхньої “прив'язаності” до прецедентного фольклорного джерела, і від інтертекстуальної компетенції читача.

До резонансних цитат належать *заголовки*, у складі яких є власні й загальні назви – у них читач “легко розпізнає “чуже слово” і визначає його джерело” [7, с. 23]. Вони встановлюють перегуки авторського метатексту з певним жанром народної творчості не просто як мовний знак стилізації, а як референційний код, ключ до прочитання: ““сильний” поет ніби присвоює нормативний знак, накладає на нього своє “факсиміле”, і нащадки використовують його не як безлику формулу, а як цитату” [5, с. 163]. Наприклад, такими енергетично сильними цитатами є назви поезій В. Вовк “Маруся Богуславка” (Поезії, с. 308), “Дзвінка” (Поезії, с. 308–309), “Бондарівна” (Поезії, с. 309), а також різнотипні композиційно-структурні елементи української обрядово-календарної лірики. У віршовому фрагменті авторки зафіксовано також дослівну цитату, яка зумовлює контекстну апеляцію до купальського обряду: **Ой на Івана, та на Купала, / Окрилена ватра запалала**. Крім лексичного наповнення, ця цитата повторює також версифікаційний малюнок прецедентного фольклорного тексту.

Колажне поєднання “свого” (індивідуально-авторського) і “чужого” (фольклорного) спостерігаємо в поемі Ю. Тарнавського “У РА НА”: *ходять ізотопи/ йод і цезій/ по світі,/ перехиляються/ через тини границь,/ заглядають,/ народам у душі,/ питається йод/ цезія:/ “Де будемо вікувати?”/ [...] На Україні/ будем вікувати,/ брате*” (У РА НА, с. 34–35). Інтертекстуальність цього метафоричного опису чорнобильської зони забезпечує оперття на один із енергетично найсильніших текстів українського пісенного фольклору – колискову “Ой ходить сон коло вікон”. Ця цитата – не точна, лексично трансформована, повторює не зміст, а форму прецедентного тексту, підтримувану його ключовими, впізнаваними словами (*ходить, питається*) та конструкціями (*Де будемо вікувати // ночувати?*). Уведення у метатекстову структуру термінологічних номінацій *ізотопи, йод, цезій* (замість поетонімів *сон, дрімота*) змінює не тільки зміст, але й оцінність, первинну тональність пісенного вислову, але не руйнує жанрових ознак колискової. Резонансність цитати в цьому разі об'єднує два тексти, створює динаміку художнього опису.

Причетність авторів Нью-Йоркської групи до національної мовної традиції засвідчують численні апеляції, алюзії до поезії Т. Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Павла Тичини тощо. Незалежно від того, в якій парадигмі (модерній, авангардній чи постмодерній) і з якою оцінністю вони актуалізовані (як інтертексти чи антитексти), ці звернення свідчать про те, що українська словесна традиція активно присутня у креативному просторі діаспорної поезії: знакові для національної мовно-поетичної свідомості мотиви, теми, образи слугують корелятами художніх пошуків ньюйоркців. Зокрема, в авторській сентенції Б. Бойчука **смерть/ стає початком/ і відновленням** відчитуємо опосередковане цитування афоризму Лесі Українки **Стане початком тоді мій кінець**. Вислів **заграло сонце/ у свої клярнети/ і навк зайшло в закритий храм/ мовчання** (Земля, с. 86) – це вияв закону інтертекстуальної деривації: він водночас безпосередньо апелює і до першотексту Павла Тичини, і до мовостилію І. Драча (пор.: **сонце кларнетить навкруг** – І. Драч, т. 1, с. 69).

Інша прототекстова площина, до якої постійно звертається мовна свідомість авторів Нью-Йоркської групи, – *Біблія*.

Звернення до Святого Письма як основи формування “свого”, коли у процесі осмислення канонічних біблійних образів відбувається народження нової, індивідуально маркованої естетичної реальності, засвідчують твори Б. Рубчака (*Круг дерева живого обвилась ліяна./ скорботного Христа цілує сильний Юда* – Крило, с. 28; *Зосталася лиш твань./ і Чоловіколюбця розп’яли* – Крило, с. 63; *Коли то на трьох темних вістрях/ кровію спливе світ./ і дерево пізнало свій закон./ тоді настала тиша й не було вже голубів* – Крило, с. 67), В. Вовк (*сестри – як калина/ Ідуть сумні крізь будяки й тернину/ Щоб дати їм Вероніки хустину/ Вишивану в передсвітні години* – Поезія, С. 77), Б. Бойчука (*Обмий мене водою/ з-під Твого ребра./ й заголосить світанок/ в тілі моїм* – Третя, с. 261).

Біблійні цитати у мовотворчості авторів Нью-Йоркської групи різноманітні за структурою, семантикою, функціонально-текстотвірним навантаженням. Так само не однакові вони з погляду рефлексогенності, інтенсивності реінтерпретації в авторських ідіостілях. Зокрема, до найбільш продуктивних цитат біблійного походження належить вислів *чаша страждання*. Різні ступені контекстної трансформації, якої він зазнає у мовостілях авторів Нью-Йоркської групи при вираженні мотиву “завершення чого-небудь”, не руйнують його зв’язку з прецедентним текстом і зберігають стилістичний статус “чужого” слова. Пор.: *допливаємо до незнамого берега/ допиваємо чашу/ тільки любов зможемо взяти/ з собою* (Поезії, с. 112); *Я випив кубок болю* (Третя, с. 48).

Природу біблійної цитати (точної або ж трансформованої) як засобу реактуалізації культурної пам’яті слова чи вислову ілюструє афоризм *Спочатку було слово* (Євангеліє від Івана: 1,1). Його “внутрішня енергетика” (термін Н. А. Кузьміної), канонічність зумовлює стійку мовно-поетичну традицію встановлення семантичних перегуків або ж протистоянь між прецедентним текстом та метатекстом. Останню тенденцію показово ілюструє фрагмент вірша Б. Бойчука, в якому поетичний діалог із Біблією стає засобом вербалізації художньої теми “народження та смерть людини”: *в утробі/ тремтіла дитина./ по ній/ розливалася/ млюсть./ І взяла./ спочатку був біль./ а не слово./ кінець буде біль* (Третя, с. 18). Цей віршовий фрагмент ілюструє актуальну для модерної поезії модель антитексту, коли авторський образ, референціюючи до прецедентного тексту, заперечує його.

У складних інтертекстуальних кореляціях з біблійними цитатами відновлюють втрачену експресивність неметафоричні, конвенціоналізовані вислови: *Минають дні/ з закутаними лицями/ і не торкають/ моченою в оцті губкою/ уста* (Третя, с. 44) – одночасна двоспрямована алюзія до Страстей Христових і до мовостілю Т. Шевченка (“Минають дні, минають ночі...”).

Діалогічну взаємодію прецедентного й авторського текстів істотно посилює наявність і композиційно-змістова єдність в останньому кількох типів цитат – структурних (заголовки, епіграф, текстовий повтор), лексичних (точкових і розгорнутих), а також метрично-ритмічних (метр, ритм, рима, цитатні звукові ряди). Показовий із цього погляду вірш Б. Рубчака “Прощання і привіт” – авторська маніфестація сенсу людського життя. Лейтмотивним повтором, який пов’язує структурні частини поезії, є питальна конструкція *скажи, зоре: Скажи, зоре:/ день – це дорога/ з якого серця в яке серце?./ Скажи, зоре:/ смерть – це дорога/ з якого серця в яке серце?./ Скажи, зоре./ як жити/ під корінням дерев?/ Скажи, зоре./ як жити/ під джерелами рік?/ Скажи, зоре./ як жити/ на струменях вітру?/ Скажи, зоре./ як жити?* (Крило, с. 159–161). Семантичну глибину кількаразово повтореного символу *зоря* запрограмовує підзаголовок твору “Різдяна ораторія” та епіграф “Бачили-бо ми зорю Його на сході і прийшли поклонитись Йому”. Композиційна єдність цих компонентів умотивовує народження естетичного цілісного інтертекстуального феномена, найчіткіше реконструйованою референцією якого, безумовно, слугує вихід на текст Біблії: “Коли ж народився Ісус у Віфлеємі Юдейським, за днів царя Ірода, то ось мудреці прибули до Єрусалиму зо сходу і питали: “Де народжений Цар Юдейський? Бо на сході ми бачили зорю Його і прибули поклонитись Йому” [Євангеліє від св. Матвія 2:1–2].

Про максимальну відкритість, розгерметизованість мовомислення авторів Нью-Йоркської групи, орієнтованість на актуалізацію різночасових і різножанрових пластів культури свідчать поезії, створені за принципом художнього колажування,

семантичного зрощення цитат. Яскравий зразок творів цього типу – згадувана вже вище поема Ю. Тарнавського “У РА НА”. На думку Ю. Барабаша, це твір “виняткової складності, який вимагає скрупульозного аналізу із застосуванням адекватного, головним чином постмодерністського критичного інструментарію”, оскільки він “вписується в координати постмодерністської поетики з характерними для неї неконвенційністю і фрагментарністю тексту, високим ступенем іронічної насиченості, широким використанням прийомів пародіювання, автокоментарів і самоцитації, лінгвістичних, метричних та інших деформацій, навмисних прозаїзмів, ненормативної лексики, інтертекстуальних перегуків і мовних “щеплень”, літературних та історіософських неоміфологічних ремінісценцій” [1].

Насамперед варто зазначити, що за рахунок експлікованих (лексичних) та імплікованих (семантичних) цитат встановлюється паратекстуальне співвідношення між назвою поеми, епіграфами до неї та назвами структурних частин. Так, повна назва твору – “У РА НА. Тисяча років самоти” від самого початку діалогізує двоспаямовано – узятим за епіграф висловом Г. Маркеса “бо не дістануть другої нагоди жити ті, кого засуджено на тисячу років самоти” та назвою відомого роману цього ж автора. Надалі композиційно-семантичну єдність цього зв'язку підтримують заголовки частин (“Самота”, “Тисяча літ”), які проспективно визначають зміст і оцінність здійсненого у них художнього показу національної історії.

При належній інтертекстуальній компетенції, наявності необхідних знань як прихована точкова лексична цитата у поемі сприймається колоратив *чорний*, абсолютизований до статусу колірною лейтмотиву в описі чорнобильської України і закріплений у численних цитатних перегуках із фольклорними, публіцистичними, художніми прецедентними текстами. На їх семантичному зв'язку постає номінативно-асоціативний ланцюг із кульмінаційною точкою *Чорнобиль: Чорне море/ чорне золото/ чорнозем/ чорні брови/ чорна доля/ чорний ворон/ Чорнобиль* (У РА НА, с. 25). Пор. у мовостилі Віри Вовк: *Чорний жар/ Чорний жаль/ Чорний біль/ Чорнобиль*.

Культурна пам'ять лексем *сад (садок), хрущі*, надто ж при їх поєднанні в межах однієї поетичної синтагми, апелює насамперед до вірша Т. Шевченка “Садок вишневий коло хати”. Він не просто належить ядерних текстів національної культури, а й формує основу так званих загальних знань, оскільки змалку відомий кожному українцеві. Тому резонансність цитування будь-якого рядка цієї поезії дуже висока, а перспективу адекватного прочитування не нівелює навіть “антитекстовий” характер образу Ю. Тарнавського: *в залізобетоннім садку/ гудуть/ важкі хрущі/ атомів* (У РА НА, с. 24).

Варто зазначити, що антицитації творів Т. Шевченка – одна з характерних ознак і мови Ю. Тарнавського загалом, і стилістики поеми “У РА НА” зокрема. Вони виявляються у смислово-естетичній невідповідності, прямому чи опосередкованому семантичному протистоянню прецедентній семантичній моделі, що в кожному конкретному контексті має свою художню мотивацію. Однак здебільшого, за спостереженням Ю. Барабаша, “від Шевченка, від його послань і пророцтв ідуть гнів, відчай, біль за Україну, безоглядна національна самокритика, прокляття і нещадна сатира” [1]. Пор.: *качата/ (не хлюпочуться між осокою)/ з двома головами/ подвійними очима дивляться на світ/ (на північ)* (У РА НА, с. 32). Заперечно-інвективний характер цитати в цьому разі не пов'язаний із традиційною для цього семантичного типу настановою на пародіювання, а виявляє емоційне ставлення автора до зображуваного, створює “намагнічений” контекст, естетично неоднорідний із елегійним висловленням Т. Шевченка.

Поема “У РА НА” з особливою емоційною силою виявляє перебування Ю. Тарнавського під художньою владою, впливом української класичної літератури. Його, зокрема, ілюструють прямі й опосередковані цитування впізнаваних, актуалізованих як мовні знаки культури образів та висловів, узятих із:

³⁵₁₇народної та сучасної авторської пісенної творчості: *квилить чайка/ що не може вмерти/ вже вісімсот років,/ за дітьми плаче –/ київськими бульварами/ танцюють вальс “Берізки”/ каштани/ з обципанними серцями* (У РА НА, с. 8);

³⁵₁₇мовостилію І. Франка: *твоїй пам'яті мій скромний похоронний вінок* (епіграф) – алюзія до фінального рядка поеми “Мойсей” *Твоєму генію мій скромний дар весільний*;

³⁵₁₇мовоцистилію М. Гоголя: *ви не знаєте української ночі!* (У РА НА, с. 24); *українське небо/ (ви знаєте українське небо!)/ зазира йому в очі* (У РА НА, с. 44).

Тісна спорідненість мовомислення автора з попередньою традицією української класичної літератури відчутна в метафоричній інвективі з розділу “Голодна Україна”. Одну з найбільшійших сторінок національної історії (Голодомор 1932–1933 рр.) поет осмислює через взаємонакладання мовних знаків, які, незважаючи на їхню смислову й експресивну трансформацію, залишаються потенційно прочитуваними, упізнаваними. Пор.: *один за руки,/ другий за ноги,/ і хвиць на купу,/ “Всіх українців/ до ‘дної ями,/ дітей/ за батьками!”/ Ага, Павлику-Равлику,/ виставив роги/ на стоги трупів,/ перевішуєшся [...]/ до найсильнішого народу* (У РА НА, с. 46). Контамінуючи популярну дитячу забавлянку *Равлик* і поетичні декларації Павла Тичини *всіх панів до ‘дної ями та аркодужне перевисання до народів*, Ю. Тарнавський творить гостру аксіологічну метафору-антитекст. Діалог у цьому разі відбувається не з *прецедентним текстом*, а через нього: шляхом заперечення естетики й первинного змісту його складників спроектоване авторське трактування національної історії. Пор.: “нова поезія, як правило, не зазіхає на художній світ творчої індивідуальності, а вдається до своєрідного дослідження того, як ті чи ті висловлення, вирвані з цілого, починають жити своїм життям” [6, с. 57].

Здійснений розгляд дає підстави резюмувати, що цитата у поетичному тексті – це функціонально-стилістичний код, який репрезентує відкритість авторського мово- мислення, його спрямованість на універсум культури. У мовотворчості авторів Нью-Йоркської групи це передусім художнє свідчення їх єдності з національною мовно-естетичною традицією, незалежно від того, у якому семантично-естетичному й оцінному форматі (контекстного підтвердження чи заперечення) вони актуалізовані й реінтерпретовані.

Джерела

1. Бойчук Б. Земля була пустошня : поема / Б. Бойчук. – Нью-Йорк, 1959. – 88 с.
2. Бойчук Б. Третя осінь : поезії / Б. Бойчук. – К. : Дніпро, 1991. – 286 с.
3. Вовк В. Поезії / В. Вовк. – К. : Родовід, 2010. – 421 с.
4. Рубчак Б. Крило Ікарове : поезії / Б. Рубчак. – К. : Дніпро, 1991. – 205 с.
5. Тарнавський Ю. Життя в місті : поезії / Ю. Тарнавський. – Нью-Джерси, б. р. – 64 с.
6. Тарнавський Ю. У РА НА (Тисяча років самоти) / Ю. Тарнавський. – Х. – Нью-Йорк, 1992. – 168 с.

Література

1. Барабаш Ю. Нью-Йоркская группа украинских поэтов: “вне традиции” как традиция [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/druzhba.2002/8/barab/html...> – Назва з екрана.
2. Бойчук Б. Декілька думок про Нью-Йоркську групу і декілька задніх думок / Б. Бойчук // Сучасність. – 1979. – № 1 (217). – С. 20–33.
3. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
4. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009.
5. Кузьміна Н. А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка : монографія / Н. А. Кузьміна. – Екатеринбург ; Омск, 1999. – 266 с.
6. Малышева Г. Н. Очерки русской поэзии 1980-х годов: (специфика жанров и стилей) / Г. Н. Малышева. – М., 1996. – 173 с.
7. Миловидов В. А. Текст, контекст, интертекст. Введение в проблематику сравнительного литературоведения / В. А. Миловидов. – Тверь : ТГУ, 1998. – 84 с.
8. Смирнова Т. А. Типология и функции цитаты в художественном тексте (на материале романов А. Битова “Пушкинский дом”, В. Маканина “Андеграунд, или Герой нашего времени”) : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.01.08 “Теория литературы. Текстология” / Т. А. Смирнова. – М., 2005. – 20 с.
9. Сулима В. Біблія і українська література : навч. посіб. / В. Сулима. – К. : Освіта, 1998 – 399 с.

УДК 811.161.2'42

**ПРОГНОСТИЧНІ МЕТАМОВНІ ВИСЛОВИ: ОСОБЛИВОСТІ
ФУНКЦІОНУВАННЯ В ДИСКУРСІ**

Трифонов Р. А.

Досліджено когнітивно-семантичні основи та функціональні особливості публіцистичних висловів, у яких моделюється фрагмент майбутньої мовної картини світу через рефлексію стосовно гіпотетичних змін у долі певних слів. Розкрито експресивні, оцінні та концептуальні складники таких метамовних суджень.

Ключові слова: метамова, мовна картина світу, лексична динаміка, експресія, оцінка, гіпербола.

Исследуются когнитивно-семантические основания и функциональные особенности публицистических высказываний, в которых моделируется фрагмент будущей языковой картины мира через рефлексию, касающуюся гипотетических изменений в судьбе конкретных слов. Раскрываются экспрессивные, оценочные и концептуальные составляющие таких метаязыковых суждений.

Ключевые слова: метаязык, языковая картина мира, лексическая динамика, экспрессия, оценка, гипербола.

The article considers cognitive and semantic base as well as functional peculiarities of publicistic statements modeling a fragment of future language world image. These statements contain the reflection upon the hypothetical changes in the fate of certain lexemes. The expressive, evaluational and conceptual components of such metalingual fragments are exposed.

Key words: metalanguage, language image of the world, lexical dynamics, expression, evaluation, hyperbole.

Метамовні вислови – це дискурсивні одиниці, призначені для вербального розкриття того, як особа розуміє мовні знаки, сприймає їх і ставиться до них; такі вислови можуть, крім того, виконувати роль своєрідних “призм”, крізь які мовець пропускає дійсність, концептуалізуючи її у власній свідомості. Дослідники зазначають важливість метамовних фрагментів (рефлексивів) у сучасному дискурсі, їхню роль у репрезентації мовної специфіки доби [1; 5, с. 485]. Вислови, семантику яких можна узагальнити словосполученням “мова про мову”, мають різномірний характер, але в будь-якому разі їх дослідження, зокрема з когнітивного та прагматичного поглядів, допомагає зануритись у пізнавальну, оцінну, креативну діяльність суб’єкта. З огляду на це актуальним є детальний аналіз різних типів метамовних фрагментів.

Ще не дослідженим лишається феномен прогностичних метамовних висловів на металексичному рівні – тобто тих, у яких мовець моделює майбутнє конкретного слова. З’ясування специфіки таких висловів і становить мету цієї статті. До розгляду залучено фрагменти з українського публіцистичного мовлення в сучасних ЗМІ (в основному на матеріалі інтернету; орфографічні та стилістичні особливості оригінального написання в цитатах зберігаються). У цих випадках маємо справу з наївною (тобто не спеціалізованою, а застосовуваною в контексті повсякденної мовленнєвої діяльності) формою метамовної рефлексії, яка демонструє “зв’язок наївної картини мови з загальною наївною картиною світу, особистими конструктами устрою людської діяльності, повсякденною філософією” [4]. Як зазначає М. Голєв, “повсякденна метамовна свідомість, наївна лінгвістика й лінгвістична міфологія в їх діалектичній єдності становлять системний ментально-онтологічний феномен, що відіграє велику роль у структурі й функціонуванні мови та мовної свідомості” [3, с. 7].

На металексичному рівні передусім привертає увагу те, що метамовні вислови з прогностичним змістом часто являють собою експресеми, які мають призначення надати неординарної форми міркуванням про майбутнє стосовно позамовної дійсності. Наприклад, стаття в тижневику “Галицькі контракти”, яка повідомляє про плани місцевої влади щодо створення, забезпечення діяльності та підтримки кондомініумів у Львові, має назву “За три роки львів’яни забудуть слово ЖЕК”

[<http://kontrakty.ua>, вересень 2000 р.]. При цьому в тексті вислів, який корелює з заголовком, є нейтральним та інформативним: *“Надалі у Львові передбачається повна ліквідація ЖЕКів”*. Це ілюструє природу метамовного вислову саме як експресеми. Слово в таких випадках виконує роль метонімічного репрезентанта реалії. А реалія, як правило, займає важливе місце в картині світу мовця (і всієї мовної спільноти), тобто в металінгвальних фрагментах такого типу переважно функціонують імена актуальних концептів, нерідко – так звані “ключові слова доби”, як-от: *“Коли тут забудуть слово “рейдер”, коли місцева влада почне реально працювати по інфраструктурі а не по розкраданню, а тим, хто розкрадав, обламують роги – от тоді можна буде поговорити про місцеве самоуправління”* [<http://grobem.livejournal.com>, 04.04.2012]; *“Чим більш сонячних та вітрових електростанцій будуть вироблять ел. енергію в Україні – тим скоріш люди забудуть слово газ!”* [<http://rencentre.com>, 07.02.2012]. Зі стилістичного погляду очевидна також перебільшеність таких висловів, тож досліджувані метамовні фрагменти є цікавим різновидом гіперболи, що виникає на межі концептуальної і мовної картин світу. Порівняймо також: *“У першому півріччі наступного року українці забудуть слово криза – обіцяє Прем’єр-міністр [Ю. Тимошенко]”* [<http://5.ua>, 02.12.2009]. Процитований приклад демонструє використання прогностичного метамовного фрагмента в політичному дискурсі як мовного складника висловлювань специфічного типу “обіцянка політика (посадовця)”. Зібраний для цього дослідження матеріал показує, що в подібних випадках аналізований прийом зустрічається регулярно, і це свідчить про його значний персуазивно-маніпулятивний потенціал: *“За словами заступника губернатора, повністю ця проблема [черги в дошкільних закладах] вирішиться до кінця наступного року, а це означає, що батьки забудуть слово “черга” назавжди”* [<http://kirovograd.rks.kr.ua>, 17.02.2012]; *“[Голова Волинської облдержадміністрації] Микола Романюк висловив сподівання, що з новим керівником волинських податківців “ми забудемо слово “відкати””* [<http://zik.ua>, 21.02.2008]; *“Послідовність і передбачуваність стануть наріжними каменями урядової політики у відносинах з інвесторами, насамперед іноземними. В Україні назавжди забудуть слово реприватизація”, – сказав прем’єр-міністр [В. Янукович]”* [<http://www.unian.ua>, 06.10.2006]; *“Ще не встигло висохнути чорнило під Універсалом, як Президент зробив низку гучних заяв про те, що країна стала на шлях “національного єднання”. [...] Ось ключові фрази Віктора Ющенка того часу: “країна стала на шлях національного примирення”, “віднині українці забудуть слово федералізм”...”* [<http://maidanua.org>, 18.09.2006]. В останньому випадку слова політика не просто відтворені, а прокоментовані; створено публіцистичний метатекст, у якому ключовим є метаоператор *гучні заяви*, тож наголошено знов-таки на прагматичній складовій вислову і скептично (в ширшому контексті, який тут через потребу стислості не наводжу) оцінено його кореляцію з дійсністю.

У мовленні політика (як, зрештою, і будь-якої людини) потрапляти в такий метамовний контекст можуть не лише імена концептів чи марковані причетністю до певних соціальних процесів слова, а й звичайна загальноновживана лексика – на підставі семантики: *“Ми будемо визначати відносини з Росією як пріоритетні, але вибудуємо їх виходячи з українських національних інтересів. Все, що стосується окремих випадків, таких, як газовий, ми будемо вирішувати під час переговорів. Ми забудемо слово “вимагати”, ми будемо шукати компроміси”, – сказав Янукович”* [<http://for-ua.com>, 07.08.2006]. Тут метамовний вислів за моделлю “ми забудемо слово” слугує позиціонуванню суб’єкта в дискурсі, але не в аспекті конструювання мовної картини світу, а в комунікативному вимірі.

Прогностичні вислови розглянутого вище типу слугують соціальній оцінці (на яку зорієнтована публіцистика), а моделювання гіпотетичного мовного стану тут є засобом її вираження: *“Нам потрібна країна, в якій кожен буде впевнений у своєму майбутньому, [...] а медики та представники правоохоронних органів не будуть масово ототожнюватись із хабарем, де зникне слово “коруптованість”...”* [<http://vkuchegiyui.blox.ua>, 30.04.2010]. При цьому стосовно слів і реалій абсолютно домінує негативна оцінка, навіть якщо сам текст спрямований на створення позитивного образу: *“... Головною нашою метою є зробити так, щоб люди прокидалися з посмішкою на вустах і з радістю йшли на будівництво свого майбутнього, в якому зникне слово “злидні””* [<http://www.ya.org.ua>, 2003 р.]. Простежується ще одна тенденція використання досліджуваного вислову – в офіційних, публічних

привітаннях: *“Ми радіємо ветеранам, які серед нас, з величезною шанобою схилимо перед ними голови і дякуємо за світлу Перемогу. Хай діти наші, онуки і правнуки забудуть слово “війна”* [http://newspaper.univ.kiev.ua]; *“Дорогі медики – лікарі, медичні сестри, фельдшери! [...] Ви робите велику справу: повертаєте людині віру і надію. Однак сильнішою та міцнішою ця віра стане, коли з лексики сумчан зникне слово “хвороба”* (з привітання від міського голови Сум) [http://zvyag.blogs.sumy.ua, 2007]. Власне, створенню контрасту між недосконалим сьогоденням і кращим майбутнім саме й слугують досліджувані метамовні вислови, що реалізують, словами І. Вепревої, “конфлікт між словом і людиною” [2], який у цих випадках є втіленням конфлікту між бажаним і дійсним.

Як показано вище, в мовленні політиків, в офіційному дискурсі об'єктами “забування” проголошуються слова, що позначають небажані реалії. Натомість у дискурсі “простої людини з народу” є тенденція конструювати вислови, у яких слова, що мають “забутися”, називають звичні, необхідні реалії з повсякденного життя. У такий спосіб теж створюється соціальна оцінка, тільки з іншим вектором – спрямованим уже не на оцінювання реалії: *“Директор компанії “Славолія” у інтерв'ю українському телеканалу повідомив, що ціни на олію будуть збільшуватись, але (о, диво!) вони колись все таки стабілізуються. Хтозна, можливо, вже на той час пересічний українець забуде слово “олія”, а смажити продукти буде, як Пінокіо у казці: на воді”* [http://narodna.pravda.com.ua, 07.02.2008]. Метамовний вислів гіперболічно моделює однозначну й виразну оцінку соціальних умов і процесів, оскільки у вилученні слова та реалії з мовної картини світу акцентовано збіднення не так мови, як життя, тобто матеріальні нестатки.

Рідше лексична зміна, прогнозована в мовленні й пов'язувана з концептуальними вимірами світобачення, може сприйматись і поза оцінними структурами, за межами опозиції “бажане / небажане”. У таких випадках мовець ґрунтує своє міркування на загальних знаннях про мовну динаміку, мінливість: *“... Не забувай, що нове – це забуте старе. Може всі забудуть слово рок, але оновлена музика на основі року буде звучати далі”* [http://oldforum.jampro.com.ua, 11.09.2006]. Коли мова йшла про бажану або небажану зміну, ми бачили, що забуття слова є маркером зникнення реалії; натомість в останньому прикладі та подібних до нього когнітивна підстава протилежна: мінливості лексичного рівня протиставляється культурна пам'ять, тяглість культурної традиції.

Прикметна така річ: у подібних випадках наївної метамовної рефлексії ідеться про те, що слово *збудеться, зникне* тощо, але не *з'явиться, виникне* і т. ін. Це пояснюється і складністю прогнозування мовних змін другого типу (зрештою, наявне в мові слово вже має звукову оболонку, семантику та конотації, а для того, яке виникне в майбутньому, все це ще потрібно уявити), і, мабуть, насамперед – тим, що повсякденна рефлексія наївного мовця спрямована не стільки на мову майбутнього, скільки на те, що викликає негативне сприйняття в сьогоденні.

Інакшими за своєю мовно-когнітивною природою є випадки, у яких майбутня зміна, що вербалізується у вислові, пов'язана з номінативною варіантністю, перегрупуванням одиниць номінативного поля: *“Не можна нормальним людям [...] отакє писати про якісь зборки соціальних суб'єктів:) Так ми незабаром взагалі забудемо слово “людина”, бо будуть лише суцільні “соціальні суб'єкти”, “електорати”, “користувачі”, “споживачі” тощо...”* [http://pravda.com.ua, 15.07.2011]. У такий спосіб мовець дає соціальну оцінку не реалії, а мовним процесам, що відображуються в дискурсивних практиках. У фокус уваги суб'єкт поміщує ім'я концепту ЛЮДИНА, стверджуючи його пріоритет над іншими вербалізаторами концепту, які мають більше обмежень щодо вживання.

Яскраву соціальну складову мають вислови такого самого типу, у яких мовець дає оцінку інвективній, агресивно спрямованій лексиці, ярликам тощо. Так, у дискусії на форумі дописувач реагує на репліку зі словами *“тотальна и носильная [sic!] хохлятизация”* (до речі, від опонента з ніком *antihohol*) і зауважує, що років через 20–30 мовна проблема в Україні зникне, *“бо всі будуть поважати українську і забудуть слово “хохол” і подібні”* [http://forum.meta.ua, 07.08.2008]. Коментуючи можливе перейменування української міліції в поліцію, інтернет-користувач прогнозує: *“Роки так за 50 забудеться слово “мент”*” [http://www.0352.com.ua, 26.03.2012]. Хоч такі метамовні вислови й лишаються складниками наївної

концептуалізації мови, проте порівняно з попередніми вони набагато більшою мірою зорієнтовані лінгвістично, стосуються саме номінативних властивостей лексем, мовного узусу і стилістики.

Отже, більша частина прогностичних метамовних фрагментів у сучасних публіцистичних (і, сказати б, навколорубліцистичних, якщо йдеться про інтернет-коментарі) контекстах слугує соціальної оцінці. Зокрема, поширеним є моделювання в координатах майбутнього за допомогою метамовних засобів певної ідеальної ментальної картини, і в таких висловах на перший план виходять експресивні та прагматичні характеристики мовлення, слово передусім репрезентує реалію, саме ця реалія оцінюється. Інакше функціонують і рідше зустрічаються більш лінгвістично зорієнтовані судження, у яких оцінка на реалію не поширюється, – вони відображують ставлення мовця до певних номінативних і дискурсивних практик у світлі його уявлень про шляхи розвитку мови. Такі уявлення, наївний складник мовної свідомості, є важливим об'єктом когнітивних досліджень дискурсу.

Література

1. Вепрева И. Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху / И. Т. Вепрева. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – 384 с.
2. Вепрева И. Т. “Я ненавижу это слово”, или О конфликте между словом и человеком / И. Т. Вепрева // Инструментарий русистики: корпусные подходы / под ред. А. Мустайоки и др. – Хельсинки, 2008. – С. 43–62. [Slavica Helsingiensia 34.]
3. Голев Н. Д. Лингвистика метаязыкового сознания (проблемы и перспективы) / Н. Д. Голев // Обыденное метаязыковое сознание и наивная лингвистика : межвуз. сб. науч. статей. – Кемерово ; Барнаул, 2008. – С. 7–12.
4. Кашкин В. Б. Бытовая философия языка и языковые контрасты / В. Б. Кашкин // Теоретическая и прикладная лингвистика : межвуз. сб. науч. трудов. Вып. 3 : Аспекты метакоммуникативной деятельности. – Воронеж, 2002. – С. 4–34 : [электронный ресурс]. – Режим доступа к сб. : <http://tpl1999.narod.ru>. – Назва з екрана.
5. Мечковская Н. Б. История языка и история коммуникации: от клинописи до Интернета / Н. Б. Мечковская. – М. : Флинта : Наука, 2009. – 584 с.

УДК 811.162.3:81'373.611

НОМІНАЦІЇ ОСІБ У ЧЕСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ ХХ ст.

Федонюк В. Є.

Стаття присвячена опису лексико-семантичних та структурних особливостей новітніх номінацій особи, які з'явилися у словниковому складі сучасної чеської мови.

Ключові слова: неологізм, назва особи, словотвір, деривація, суфікс.

Статья посвящена описанию лексико-семантических и структурных особенностей новых номинаций лица, которые появились в словарном составе современного чешского языка.

Ключевые слова: неологизм, название лица, словообразование, деривация, суффикс.

The article is devoted of lexical, semantic and structural features of the new names of persons which appeared in Czech.

Key words are: neologism, name of person, derivate, word-formation, suffix.

Лексична система як найбільш динамічна та чутлива частина мови першою відгукується на найменші зрушення в житті суспільства. Процеси мовного розвитку, що в періоди історичної та соціальної стабільності проходять розмірено, поступово, зачіпаючи лише окремі її ділянки, в часи революційних суспільних перетворень прискорюються, набувають навалного, стрімкого і виразного характеру.

Зміни, які відбулись у кінці ХХ ст. у чеському суспільстві (утворення суверенної держави, формування основ демократії, свободи та політичного плюралізму, вступ до Євросоюзу, глобалізація економіки, модернізація науки і техніки, впровадження новітніх інформаційних технологій, інтенсифікація міжнародних контактів, активізація міграційних процесів), відбилися на всіх сферах його життя – політичній, соціально-економічній, культурній. Викликали появу нових професій, нового стилю життя, нових стандартів у використанні дозвілля. Все це знайшло своє відображення у чеській мові, зокрема у її лексиці.

Дослідження способів утворення нових лексичних одиниць у чеській мові належить до актуальних завдань славістики. Цій проблематиці в різні роки присвятили свої праці чеські вчені М. Докуліл, Й. Кухарж, Ф. Копечний, П. Гаусер, А. Єдлічка, В. Шміляєр, О. Мартінцова, З. Русінова, З. Опавська, а також українська дослідниця О. В. Антоненко.

Однією з недостатньо вивчених лексико-семантичних груп у сучасній чеській мові є назви особи. Дослідженню цих лексем в українській богемістиці досі не приділялось достатньої уваги. Між тим, починаючи з кінця ХХ ст., дана лексична група в чеській мові суттєво поповнилась новими одиницями. Назви особи, що з'явилися в ній останнім часом, є досить чисельною і різноманітною за походженням, будовою та способами утворення групою.

Серед них зустрічаємо однослівні та багатослівні утворення, слова чеського та іншомовного походження (*snowboarder* [snoubór-] “сноубордист”), кальки (*stmívač* з *darker* “учасник акції протесту з метою розваги”), композити (*ekoaktivista* “екоактивіст”), скорочення (*DJ* [dýdžej] з *diskožokej* “диск-жокей”), термінологічні словосполучення (*akrobatický lyžař* “лижник-акробат”), багатослівні кальки (*lovec mozků*, *lovec hlav* з *headhunter* “менеджер з пошуку висококваліфікованих фахівців”), фразеологізми (*běžec na dlouhou trať* “бігун на довгі дистанції, марафонець”). Є між ними також одиниці з проміжним статусом. Це, наприклад, англломовні за походженням вирази *brand manager* / *brand manažer* [bre-] “менеджер з реклами торгівельної марки”, *risk manager* / *risk manažer* “менеджер з питань ризику”, що мають ознаки словосполучення та композита.

Найбільш потужним засобом творення нових назв осіб у сучасній чеській мові продовжує залишатись суфіксація. Причём помітне місце у поповненні даної групи неологізмами належить лексиці, пов'язаній із застосуванням новітніх інформаційних

технологій. Надмірне запозичування англіцизмів, зумовлене лідерством у цій галузі англословних країн, активізувало захисні сили чеської мови. Посилило в ній процеси творення назв особи морфологічним шляхом. Актуалізація суфіксального словотвору з використанням питомих моделей та цілого арсеналу власних та запозичених формантів привела до появи в цій групі численних ізоморфних дериватів – одиниць, утворених від однієї твірної основи з допомогою різних суфіксів. Конкурентні відношення, що виникли внаслідок цього між такими суфіксальними новоутвореннями, сприяли розвитку їх семантичних та стилістичних можливостей.

Метою дослідження є комплексний опис та аналіз суфіксальних назв особи, які з'явилися у чеській мові в кінці ХХ ст. Відповідно до мети дослідження розв'язані такі завдання: а) висвітлено природу суфіксальних назв особи у сучасній літературній чеській мові; б) визначено основні структурні моделі та окреслено базовий набір словотвірних формантів, які використовуються у сучасній чеській мові при утворенні нових назв особи цієї групи; в) виявлено окремі семантичні та структурно-семантичні особливості різних видів суфіксальних назв особи у сучасній чеській мові; г) представлено питоми чеські моделі та словотвірні форманти, що є продуктивними при утворенні суфіксальних назв особи в сучасній чеській мові; д) визначено ступінь поширеності у чеській мові назв осіб з використанням основ і суфіксів іномовного походження; е) встановлено основні тенденції сучасної чеської мови при поповненні групи суфіксальних назв особи в сучасній чеській мові.

Об'єктом даного дослідження слугували суфіксальні назви особи, вилучені шляхом суцільної вибірки з чеських словників тлумачного типу, виданих після "оксамитової революції" 1989 р. [1–3]. Предметом проведеного нами дослідження виступили суттєві з погляду специфіки цієї групи назв особливості.

Звернення до сучасних чеських лексикографічних джерел показало, що з ономасіологічної точки зору суфіксальні назви осіб представлені наступними видами одиниць: назвами осіб за діяльністю, за предметом діяльності, за членством у групі та за знаковою властивістю. З погляду новизни твірних основ, використаних при утворенні назв особи даного типу, серед них виділяють слова, похідні від неологізмів та від основних одиниць словникового складу чеської мови. Виходячи з того, що базою для створення неологізмів з семантикою особи виступають слова різного походження, аналізовані лексеми поділені на похідні від чеських та іномовних (запозичених) основ. Залежно від частиномовної приналежності твірних основ серед назв особи також було виділено віддієслівні, відіменникові та відприкметникові утворення.

Опис одиниць на позначення особи почнемо з назв осіб, пов'язаних з професійною та аматорською діяльністю людини. У чеській мові, за існуючої у богемістиці традицією, до них відносять одиниці кількох лексико-семантичних груп: назви фахівців за назвою галузі, назви представників різних професій за предметом діяльності, місцем діяльності та за діяльністю. З огляду на відмінності в семантиці та структурі даних лексем розглянемо їх окремо, в межах виділених нами підгруп.

Назви осіб за галуззю знань. Специфічною рисою таких новоутворень у чеській мові є їх співвіднесеність з назвами нових наукових напрямів і галузей знань. Причому простежується вона між ними завжди, незалежно від характеру твірної основи і ступеня словотвірної активності використаних суфіксів. На підтвердження даного міркування наведемо деякі приклади таких назв осіб у парі з мотивуючими їх одиницями та значеннями, з якими вони вживаються в чеській мові. Пор.: **makrobiotik** "макробіотик, фахівець з макробіотики" і **makrobiotika** "макробіотика, напрям у кібернетиці з вивчення особливостей будови і життєдіяльності макроорганізмів", **kontaktolog** "спеціаліст з контактології" і **kontaktologie** "контактологія, наука про контакти", **bioinformatik** "фахівець з біоінформатики" і **bioinformatika** "біоінформатика, галузь науки з вивчення структури і загальних особливостей інформації про живу природу", **nanotechnolog** "нанотехнолог, спеціаліст з нанотехнології" і **nanotechnologie** "міждисциплінарна галузь на кордоні фундаментальних і прикладних наук з вивчення об'єктів у межах від 1 до 100 нанометрів", **akupunkturista** "спеціаліст з голкотерапії" і **akupunktura** "голкотерапія", **irisdiagnostik** "іридодіагностик" і **irisdiagnostika** "іридодіагностика", **aromatolog** "фахівець з аромакології" і **aromatologie** "аромакологія – наука про вплив запахів на психофізіологічний стан людини".

Порівняльний аналіз одиниць даної групи дозволяє помітити суттєві з погляду їх специфіки особливості. Зокрема те, що в якості твірних основ для назв особи за галуззю знань і науковим напрямком виступають основи складних слів з інтернаціональними афіксоїдами (**makro-**, **bio-**, **aroma-**) та основи слів-гібридів латинського (**akupunktura**), грецького (**irisdiagnostika**) і греко-латинського походження (**bioinformatika**, **kontaktologie**, **nanotechnology**). Тобто стилістично нейтральні слова. Знаковою рисою таких неологізмів з погляду їх творення є використання суфікса **-ista** та застосування конверсії, що веде до неможливості появи в даній групі ізолексемних дериватів.

До наступної підгрупи – назв за професійною та аматорською діяльністю, відповідно до застосованої нами класифікації, належать назви представників різноманітних професій, співвідносні з назвою діяльності, назвою робочого місця, назвою предмета в широкому розумінні. Ці різноманітні за семантикою твірних основ одиниці можуть утворюватись від дієслів, віддієслівних іменників та прикметників. Пор., напр.: **testovač** “працівник, який здійснює контроль за допомогою тестів” і **testovat** “контролювати, перевіряти тестуванням”, **prezentér** “особа, яка проводить презентацію” і **prezentovat** “проводити рекламну презентацію”, **anketář** “особа, що вивчає суспільну думку, використовуючи анкетування” і **anketa** “анкета”, **čajovník** “працівник установи харчування, що заварює та подає чай” і **čajovní** “чайний”. Дуже часто твірними основами для таких назв виступають іншомовні елементи. Причому не тільки давні, вже засвоєні чеською мовою, на кшталт **galerista** “власник, працівник галереї” (від іт. **galerie** “галерея”), з чим ми зустрічались і в попередній групі, але й новітні запозичення, переважно з англійської мови. Прикладом такої похідної назви є **softwarář** [-veř-] “фахівець з програмного забезпечення, програміст” від англ. лексеми **software** [-veř] “програмне забезпечення комп’ютера”.

Знаковою особливістю цих одиниць, в порівнянні з іншими групами, є високий ступінь їх варіативності. Пор. для цього ізолексемні деривативні назви для програмістів **softwarář**, **softwerář**, **softwarista** [-var-], для фахівців з технічного забезпечення комп’ютера **hardwarár**, **hardwerář**, похідні від англіцизму **hardwar** [-veř] “технічне забезпечення” та для осіб, які займаються маркетингом: **marketér**, **market’ák**, **marketingár**, **marketinkář**.

Поява численних паралельних лексем даного типу, що представлені у мовленні низками назв від однієї твірної основи (або від основ однокорінних слів) з різними за продуктивністю суфіксами, цілком узгоджується, на нашу думку, із загальними тенденціями в розвитку чеської мови, які, проявляючись одночасно на різних її рівнях, зачіпають в тому числі і в лексиці. Лише врахування цих законів, в нашому випадку – впливу тенденцій до урізноманітнення мовних засобів та до спеціалізації одиниць у вираженні певного значення, дозволяє пояснити помітне посилення останнім часом явища варіативної суфіксальної деривації при утворенні таких назв осіб від твірних основ як запозичень, так і питомих одиниць.

Покажемо це на деяких прикладах – варіативних утвореннях із семантикою “спеціаліст в комп’ютерній галузі” **počítačovník**, **počítačovec**, **počítačník**, похідних від чеської лексеми **počítač** “комп’ютер”. Порівняння значень цих, на перший погляд, рівноцінних номінацій дає можливість помітити деякі відмінності, спричинені дією вказаних вище закономірностей. Як показують наші спостереження, будучи загальними назвами фахівців у комп’ютерній галузі, слова **počítačovník** і **počítačovec** тим не менш відрізняються як за сферою використання, так і за обсягом семантики. Так, наприклад, лексема **počítačovec**, поряд із вказаним спільним для обох одиниць значенням, використовується як номінація для професіоналів високого класу з обчислювальної техніки широкого профілю. До того ж, на відміну від поширеної в основному в публіцистичних текстах **počítovník**, вона зустрічається у фаховій літературі та довідкових виданнях. Певною специфікою позначене і слово **počítačník**. Крім основного значення, воно вживається як номінація для обмеженого кола представників цієї професії, що працюють у транспортній галузі, зокрема на залізниці. Цікаво, що при утворенні одиниць, пов’язаних з маніпулюванням новітніми технічними пристроями, починають підвищену активність виявляти саме непродуктивні суфікси чеської мови.

Слід сказати, що аналіз слів даної групи дозволив нам звернути увагу ще й на закономірний взаємозв’язок, який з’явився між твірними основами певної семантики

та тими формантами, що можуть бути потенційно використані для утворення від них нових слів. Так, наприклад, при творенні назв від одиниць на позначення предмета діяльності в широкому його розумінні найбільшу словотвірну активність виявляють суфікси **-ář / -ař** та **-ista**. Пор.: **bazén – bazénař** “працівник басейну”, **dálnice – dálničář** “спеціаліст з будівництва доріг”, **kiosk – kioskář** “працівник (Інтернет-) кіоску”, **hardwar – hardwarář** “фахівець з технічного забезпечення комп’ютера”; **galerie – galerista** “власник або працівник басейну”, **modem – modemista** “особа, яка використовує модем для підключення до Інтернету”, **skener – skenerista** “особа, яка користується сканером”. Причому суфікс **-ista** зустрічається, як правило, у похідних від запозичень новоутворень. Значно меншою мірою поширені серед таких назв лексеми з формантами **-ák: rikšák** “працівник з візком”, **-ér: saunér** “співробітник сауни”, **-ík: čajovník** “особа, яка в установі харчування заварює та подає чай”, а також із іншомовним суфіксом **-er: performer** “артист, який до виступу залучає глядачів”.

В той же час при утворенні одиниць даної групи від лексем з семантикою діяльності як базові форманти виступають суфікси: **-č** та **-átor**, пор.: **bavit – bavič** “людина, фахом якої є розважання інших”, **testovat – testovač** “контролер, перевіряючий продукцію за допомогою спеціального тесту”, **probace – probator** “працівник, в обов’язки якого входить спостереження за особою, що відбуває умовне покарання”. Поряд з ними зустрічаються і поодинокі утворення з **-ér** та **-ista**, напр.: **prezentér** “той, хто проводить рекламну презентацію”, **samplista** “фахівець, який записує в цифровій формі звучання нот на різних музичних інструментах”.

Близькістю відразу як до назв особи за професійною діяльністю, які ми вже розглянули, так і до номінацій особи за належністю до політичних партій, що аналізуватимуться далі, відзначається сукупність лексем на позначення особи за діяльністю в спортивній і мистецькій сфері. Специфічною з ономаціологічного погляду рисою назв особи цієї групи є характер (професійний чи аматорський) співвіднесеності з однією з цих двох сфер діяльності. Останнє означає, що відповідно до вираженої ними семантики такі номінації перебувають на кордоні двох груп – назв особи за професійною діяльністю та номінацій за знаковою властивістю. Враховуючи вищезазначену обставину, а також своєрідний характер обох груп назв з точки зору вираженої семантики, аналіз одиниць проведемо також окремо, в межах кожної з груп.

Назви осіб за спортивною діяльністю. До цієї категорії одиниць, з огляду на семантику мотивуючих їх основ, в чеській мові відносяться лексеми, що називають людей за видами спорту та знаряддями, які використовуються. Наприклад: **aikido** (назва виду боротьби) – **aikidista** (назва особи, яка займається спортом) і **snowbord** (назва знаряддя) – **snowboardista** (назва особи, яка їздить на сноуборді). Твірними основами для таких назв особи дуже часто бувають основи новітніх запозичень. Як словотвірні форманти використовуються різні чеські суфікси. Найбільшою активністю при утворенні назв особи за спортивною діяльністю серед них характеризуються **-ista** (**balonista** “особа, яка літає на повітряній кулі”, **duatlonista** “біатлоніст”, **florbalista** “флорбаліст”, **freestylelista** [фрі-] “фрістайліст”), **-ař / -ář** (**krosař** “учасник кросу”, **raftař** “учасник змагань на надувних човнах”, **skejtář** “скейтбордист”). Меншою мірою серед слів цієї групи представлені утворення з суфіксом **-ak**, за допомогою якого в чеській мові нині утворюються номінації для осіб, що відвідують заняття з новітніх видів фізичної культури. Як приклад наведемо лексеми **fitnesák** і **fiták** “особа, що займається фітнесом”, **snowboardák**, **snowboardař** і **snowboardista** “особа, яка катається на сноуборді”, які, за нашими спостереженнями, особливо поширені в мовленні спортсменів та молоді. Причím появи дериватів з питомими чеськими формантами завжди передувало запозичення англomовних термінів з суфіксом **-er**. Пор.: **skater** [скейт] “особа, яка плаває на скейтборді” – **skejtář, skejták, rafter** “особа, яка займається рафтингом, тобто спортивним сплавом по гірських річках на надувному гумовому човні” – **raftař**.

Назви осіб за мистецькою сферою діяльності співвідносяться з двома нерівноцінними с погляду суспільства категоріями людей: творчими особистостями, які працюють у новітніх музичних напрямках і жанрах, та їх прихильниками. Причому одна й та сама назва особи носіями чеської мови часто може вживатись як щодо представників обох зазначених груп (бути назвою і майстра, і його шануваль-

ника), так і щодо однієї з них. Гарною ілюстрацією для першого випадку є слово **technař**, яким чехи користуються як назвою для виконавця музичних творів у стилі техно та для особи, яка полюбить слухати такі мелодії. Прикладом другого типу може слугувати лексема **doomák** [du-] (від англійського словосполучення **doom metal**), яка вживається на позначення особи, що захоплюється музикою в стилі “екстремального піджанру метала з переважанням повільних темпів”.

Розбіжності, помічені нами в семантиці цих одиниць, дозволяють слідом за назвами осіб за спортивною діяльністю віднести їх до специфічної маргінальної групи з комбінацією ознак, співвідносних як з назвами за діяльністю, так і з назвами за знаковою властивістю особи. Щоб переконатись у наявності підстав для цього, звернімося до аналізу наступної сукупності назв – групи назв особи за знаковою властивістю.

Як засвідчує зібраний нами матеріал, до таких одиниць належать номінації, які характеризують особу за рисою, що відрізняє її від багатьох інших людей. З погляду ономасіології, носієм такої знакової, як ми її назвали, характеристики може бути сама особа (носій властивості **nezávislý – nezávislák** “незалежна людина”), певна субстанція (носій предметного відношення **Internet – internetář** “досвідчений користувач Інтернетом”) та дія (носій дії **bědovat – bědovač** “хто постійно бідує”). Тому серед новоутворених назв осіб за знаковою властивістю виділяються декілька семантичних підгруп, а саме: лексеми, які називають особу за помітною рисою в її зовнішньому вигляді, характері, стані (1); слова, що відображають зв’язок між знаковою властивістю особи та предметом, через який вона (ця риса) себе проявляє (робиться помітною) (2); одиниці, у яких характерна властивість особи “матеріалізується” через діяльність (дію) (3). Стисло охарактеризуємо кожну з виділених нами груп.

Номінації за знаковою властивістю – помітною рисою зовнішності, характеру, стану тощо відзначаються надзвичайною різноманітністю поданих ними характеристик. Твірною основою для цих лексем виступають основи прикметників на позначення якості та іменникові основи слів на позначення предметів, через різноманітні відношення з якими виражаються риси людини. Назви першої групи можуть подавати загальну характеристику особи (**špatný – špatňák** “погана людина”), а також за окремими конкретними, суттєвими її властивостями: пор.: **charizmatický – charizmatik** “інтелектуально та духовно обдарована людина”, **pogodný – pohodář** “спокійна, урівноважена людина”, **vyčerpaný – vyčerpanec** та **zaporný – zaporňák** “знесилена людина”, **věrný – věrňák** “вірна людина”. Причому, як видно з наведених прикладів, переважна частина таких лексем утворюється за допомогою суфікса розмовного характеру **-ák** та полісемантичного форманту **-ář**. Утворення з іншими суфіксами (**-ec, -ík**) серед одиниць даної групи, що підтверджує зібраний нами матеріал трапляються доволі рідко.

Номінації другої групи – похідні від іменників назви осіб за знаковою властивістю, відрізняються за лексико-семантичною належністю слів, основи яких для них стали твірними (мотивуючими). У такій функції для нових назв цієї групи виступили одиниці кількох лексико-семантичних груп. А саме: назви одягу (**rolák – rolákář** “особа, що ходить в светрі / водолазці / гольфі”, **tričko – tričkař** “людина, яка ходить у футболці / тенісці / майці”, **trenýrky, trenky**, розм. – **trenkár, trenýrkář** “той, що ходить в трусах”), зачісок (**dredy – dredař** “людина із зачіскою у вигляді тоненьких туго заплетених кісок”), аксесуарів (**motýlek – motýlkář** “людина з метеликом”, **šála – šálař** “людина з шарфиком”), сумок (**krosna – krosnář** “той, хто ходить з великим туристичним рюкзаком”, **batůžek – batůžkář** “той, що ходить з рюкзачком”), поширених соматичних захворювань (**anorektik** “хворий на анорексію”, **respirik** “людина з респіраторним захворюванням”, **vredař** “хворий на виразку”, **šelestář** “особа з хрипами в легенях”), психічних розладів та станів (**depresář** “депресивна людина”, **roskař** “хворий на розсіяний склероз”, **komplexák** “особа з комплексом меншовартісності), фізичних недоліків людини (**amputář** “особа з ампутованою кінцівкою”, **telesňák** “людина із значними тілесними ушкодженнями”).

Характеристики, які подаються цими похідними від іменників одиницями, відзначаються полісемантичністю, неоднозначністю, недостатньою визначеністю, потребують уточнюючого контексту. Властивості, які підкреслюються в зовнішності особи, не належать до суттєвих її якостей, можуть сприйматись як ситуативні, спон-

танні вияви поведінки, позначені скороминучістю або випадковістю. З цього погляду вони лише умовно можуть бути співвіднесені з деякими загальними параметрами особистості. Тим не менш це дозволяє носіям мови в номінаціях на позначення людей, напр., з елементами індивідуальності в зовнішньому вигляді (*batůžkář* – особа, яка ходить з рюкзаком) ідентифікувати непомітні на перший погляд (приховані чи потенційно можливі) властивості особи. Наприклад, їх належність до певної соціальної або професійної групи. Причому особливо помітним цей другий, так би мовити, план в семантиці аналізованих лексем стає при зіставленні їх з одиницями на позначення осіб з високим суспільним та професійним становищем типу: *kravaták* (дослівно “той, хто носить галстук”), *sakáč* (дослівно “той, хто ходить у піджаку”), які відображають негативне ставлення пересічних чеських громадян до представників еліти.

З огляду на близькість за семантикою до попередньої підгрупи (назв особи за знаковою властивістю), ми приєднали до неї сукупність нових одиниць на позначення особи за адміністративним (політичним або економічним) станом. Виділення в окрему підгрупу таких лексем, як *azylant* “політичний вигнанець”, *illegálník* “нелегал”, *legálník* і *legál* “особа, яка проживає легально в іноземній країні”, *marginál* “особа, яка перебуває поза суспільством через суспільно-політичні, економічні, моральні та ін. мотиви”, обумовлюється не тільки спільною для них стилістичною нейтральністю, але й способами їх утворення. Зокрема тим, що як твірні основи при їх утворенні було використано іменникові та прикметникові основи латинських та грецьких, що вже давно перестали сприйматись як запозичені. А також застосуванням двох різних способів творення неологізмів – морфологічного – із використанням непродуктивних суфіксів та конверсії, що приводить до появи ізоморфних дериватів.

Назви особи за належністю до групи, до яких ми віднесли номінації людей за ставленням до політичних партій, релігійних, культурних, світоглядних рухів, об'єднань та осередків. Відповідно до особливостей їх семантики ми виділили серед них лексеми з семантикою членства та зацікавленого (прихильного) ставлення до групи. Однією з характерних рис таких номінацій стало їх помітне збільшення, причому значною мірою за рахунок назв, похідних від онімів – прізвищ сучасних політиків, лідерів політичних партій та державних діячів. Пор.: *Klaus* – *klausista*, *Havel* – *havlovec*. Як видно з наведених прикладів, базовими словотвірними формантами при їх утворенні виступають два чеські суфікси *-ovec* та *-ista*. Наслідком конкурентних відношень між ними стала поява в сучасній чеській мові низки ізолексемних пар типу: *klausovec* – *klausista*, *zemanovec* – *zemanista*, де провідну позицію займає формант слов'янського походження. Динамічний характер сучасного чеського політичного життя, що виявляє себе, зокрема, і в безперервних та різких змінах посад, статусі та в рівні популярності окремих суспільних та державних діячів, викликає постійні зміни не тільки в складі даної групи, але й у семантиці її одиниць. Як ілюстрацію можна навести лексему *klausovec*, якою спочатку за ім'ям її лідера позначали членів (а іноді і прихильників) Громадянсько-демократичної партії. Згодом, коли В. Клауса було обрано президентом країни, вона, змінивши своє значення, стала назвою для осіб з пропрезидентською позицією.

Помітним зростанням їх кількості звертає на себе увагу й сукупність назв особи за належністю до групи. Твірними основами для них виступають основи офіційних та неофіційних номінацій організованих об'єднань людей за їх політичними, соціальними, культурними тощо інтересами – політичних партій, рухів, причому не лише слова, але й словосполучення та аббревіатури. Пор.: (*Čtyřkoalice* – *čtyřkoaličník* “член коаліції чотирьох чеських партій”), *ODS* скорочена назв *Občanská demokratická strana* “Громадянсько-демократична партія” – *ódéesák*, *NATO* – *natovec*. При утворенні таких назв використовується дуже широкий репертуар суфіксів *-ista*, *-ař* / *-ář*, *-ník*, *-ák*, пор.: *fórista*, *moravista*, *vépénkář*, *aliančník*, *impulsník*, *nařák*, *natovec*. Використання при створенні одиниць даної групи варіативних назв різноманітних громадських об'єднань, що поширені в сучасному чеському мовленні, та паралельне застосування при цьому словотвірних моделей з різними формантами приводить до збільшення словотвірних дериватів типу: *ODA* – *odista* і *ODS* – *ódéesák*, де твірними основами виступають словоскорочення від назви однієї партії.

З огляду на близькість семантики до даної групи приєднується також сукупність номінацій людей від назв різноманітних інших організацій, утворених суфіксальним шляхом з використанням лише частини вище згаданих формантів (*-ař, -ář, -ák*), а також непродуктивного суфікса *-an*, напр.: *Telecom – telekomák, Greenpeace – grinpísák*, апелюючи: *klub – klubař, ochranka – ochrankář*. Поряд з ними окрему підгрупу утворюють назви осіб за їх належністю до об'єднань духовного та етичного спрямування: *postkomunista, čechocentrista, euroopimista, jehovista, postkomunista, něcista* та ін.

Неологізми, що були досі предметом нашої уваги, належать до одиниць, які використовуються як номінації в першу чергу для представників чоловічої статі. Одночасно із ними фактично із тих же самих позамовних та внутрішньомовних причин останнім часом у чеській мові виникло чимало нових лексем на позначення жінок. Центральне місце в цій сукупності номінацій займають, звичайно, похідні суфіксальні утворення від назв осіб для чоловічої статі. Враховуючи це та ономаціологічні характеристики новоутворених жіночих назв, ми поділили їх, як і назви для чоловіків, на декілька груп: назви за діяльністю, за предметом діяльності в його широкому розумінні, за належністю до групи, за знаковою властивістю.

Розгляд почнемо з найбільш поповнюваною і різноманітною за своїм складом групи – з номінацій за діяльністю. Значне збагачення чеської мови в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. новими професійними назвами жінок саме цього типу пов'язане з дією суспільних факторів. Подальше активне залучення жінок до сфери суспільного виробництва, в тому числі до галузей з використанням сучасних технологій та нових інформаційних засобів, збільшило суспільну потребу в номінаціях жінки за професійною діяльністю. І як наслідок, спричинило появу в словниковому складі чеської мови численних похідних суфіксальних номінацій на позначення жінки, що співвідносяться з назвами нових галузей знань та нових професійних спеціалізацій та відповідними назвами осіб чоловічої статі. Як приклад наведемо хоча б деякі з них: *arboristka* “арборист”, *romistka* “роміст”, *vizážistka* “візажист”, *aromatoložka* “ароматолог”, *kosmetoložka* “косметолог”, *aromaterapeutka* “ароматерапевт”, *ergoterapeutka* “ерготерапевт”, *zooterapeutka* “зоотерапевт”, *mediátorka* “особа, що надає посередницькі послуги сторонам при вирішенні конфліктних питань”, *lokalitátorka* “спеціаліст з адаптації програмного забезпечення до національних стандартів”, *probátorka* “фахівець, що здійснює контроль за особою, яка відбуває умовне покарання”, *moderátorka* “модератор”, *bavička* “ведуча розважальної програми”.

Не менш мірою, ніж група номінацій за новою галуззю знань, збагатилась чеська мова і назвами жінок, співвідносними з предметом нових видів діяльності та їх знаряддями тощо. До цієї групи відносяться, зокрема, такі назви, як: *anketářka* “особа, що проводить анкетування”, *zprávařka* “спеціаліст з підготовки тестів для радіо- та телепередач”, *letenkářka* “продавщиця квитків на літаки”, *skenerista* “особа, яка проводить сканування”, *galeristka* “власниця або керівник галереї”, *linkařka* “працівник служби довіри”.

Помітною активністю в чеській мові відзначається і процес творення нових номінацій для жінок від назв осіб чоловічої статі, похідних від новітніх запозичень. Пор.: *broker – brokerka* “брокер”, *dealer – dealerka* “дилер”, *manažer – manažerka* “менеджер”.

В окрему групу з огляду на семантику цих одиниць та притаманну їм специфічну маргінальність у відношенні до назв за професією та за знаковою властивістю виділено нами фемінні номінації за діяльністю у сфері спорту (*fitnessačka* “жінка, яка відвідує фітнес-клуб”, *florbalistka* “жінка, що бере участь в зустрічах з флорболу, різновиду хокею з використанням пластикових ключок”, *skateboardistka* “жінка, що катається на скейтеборді”, *triatlonistka* “спортсменка-тріатлоністка”, *snowboardistka* “жінка-сноубордистка”), та мистецтві (*metalistka* “жінка, яка захоплюється мелодіями в стилі “хеві метал”, *hiphopačka* “прихильниця сучасної танцювальної мелодії хіп-хоп”).

Досить численними в чеській мові є назви жінок за їх належністю (членством або прихильністю) до об'єднань політичного, ідеологічного, культурного, релігійного та под. спрямування. Базою для них виступають відповідні маскулінізми з семантикою членства та прихильності, утворені від назв різноманітних партій, рухів та под. угруповань (*odista – odistka* “представниця Громадянсько-демократичної

партії”, **odák – odačka** “представниця Партії суспільно-політичний альянс”), від назв вчень духовного, етичного та ін. спрямування (**scientolog – scientoložka** “представниця саєнтології”, **femalista – femalistka** [fimej-l-] “представниця жіночого руху, який бореться за рівні права для чоловіків та жінок”).

Особливий інтерес у зв'язку із їх дериваційною специфікою викликали у нас фемінні лексеми, утворені від номінацій чоловіків за членством, співвідносні з прізвищами партійних лідерів. Адже лексеми цієї групи наочно продемонстрували потенційну можливість утворення нових назв жінок не тільки з допомогою дуже активного у цій функції суфікса **-ka**, пор.: **havlovec – havlovka, klausovec – klausovka, grossovec – grossovka, špidlovec – špidlovka, mečiarovec – mečiarovka**, але й за участі інших формантів, напр.: **-kyně**. Пор. у зв'язку з цим наступні приклади: **zemanovec – zemanovka**, але і **zemanovkyně**.

Про те, що уніфікаційні тенденції, які вже тривалий час визначають напрям розвитку чеської дериваційної системи при утворенні похідних від маскулінізмів назв жінок, продовжують зміцнюватись, підтверджують й неологізми ще однієї фемінної групи. Номінації для осіб жіночої статі, утворені від неосемантизмів – одиниць, які повернулись в чеську мову після “оксамитової” революції, розвинули нові значення, напр.: **místostarostka** від **místostarosta** “староста міста”, **přednostka** від **přednosta** “керівник міськради”, **primátorka** від **primátor** “особа, яка наділена повноваженнями представника міста, що функціонує на підставі статуту”, **kancléřka** від **kancléř** “особа, що виконує роль офіційного представника міськради”.

Підсумкові зауваження. Аналіз великої групи маскулінних та фемінних назв особи, які з'явилися в чеській мові в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., дозволяє зробити деякі висновки як щодо усієї сукупності зазначених номінацій, так і окремих їх груп.

Динамічні зміни, які відбуваються в лексичному складі чеської мови останнім часом, позначились на розвитку групи суфіксальних назв особи. Вони викликали значне поповнення її новими номінаційними одиницями на позначення особи за професією, предметом діяльності, місцем, назвою діяльності, знаковою властивістю, належністю до групи. Переважна більшість таких суфіксальних одиниць є назвами особи чоловічої статі, частина з яких в подальшому стає базою для утворення нових фемінних номінацій. Неологічні лексеми на позначення особи створюються із використанням усього арсеналу традиційних словотвірних формантів чеської мови. Твірними основами для таких номінацій виступають основи питомих чеських лексем та запозичень. Характерною рисою даного етапу є активне поповнення словникового складу чеської мови ізолексемними дериватами з семантикою особи, поява яких пов'язана з посиленням словотвірної синонімії, особливо поширене серед назв осіб на позначення представників чоловічої статі.

Література

1. Nová slova v češtině. Slovník neologizmů / kolektiv autorů pod vedením O. Martincové. – Praha : Academia, 1998. – 356 s.
2. Nová slova v češtině. Slovník neologizmů / kolektiv autorů pod vedením O. Martincové. – Praha : Academia, 2004. – 568 s.
3. Sochová Z. Co v slovnících nenajdete / Z. Sochová, B. Poštolková. – Praha : Portál, 1994. – 203 s.
4. Martincová O. Problematika neologismů v současné spisovné češtině / O. Martincová. – Praha : Univerzita Karlova, 1983. – 159 s.
5. Neologizmy v dnešní češtině / kolektiv autorů pod vedením O. Martincovej. – Praha : ÚJČ AV ČR, 2005. – 247 s.

УДК 811.161.2:373.611

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЗА РОДАМИ НОВИХ ІНШОМОВНИХ НЕВІДМІНЮВАНИХ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Фурса В. М.

У статті визначено основні тенденції родової диференціації нових іншомовних невідмінюваних іменників, виявлено хитання у встановленні родової належності деяких із них та розбіжності в кодифікації родової ознаки.

Ключові слова: невідмінювані іменники, лексико-семантична група, чоловічий рід, жіночий рід, середній рід.

В статье установлены основные тенденции дифференциации рода неизменяемых имен существительных, обнаружено шатание в установлении родовой принадлежности некоторых из них и расхождения в кодификации родового признака.

Ключевые слова: неизменяемые имена существительные, лексико-семантическая группа, мужской род, женский род, средний род.

The article determines the basic tendencies of gender differentiation of the new indeclinable nouns; it reveals the instability in gender determination of some of them and the divergences in regulation of gender features.

Key words: indeclinable nouns, lexical and semantic group, masculine gender, feminine gender, neuter.

Зміни в суспільно-політичному й економічному житті сучасної України, участь у процесах світової глобалізації та міжнародної інтеграції зумовили активну розбудову та поповнення лексики сучасної української мови, формування галузевих термінологій, появу нових понять. Під впливом зовнішньо- і внутрішньомовних чинників в українську мову потрапила значна кількість лексем іншомовного походження, які вступають у лексико-семантичні, словотвірні та граматичні зв'язки з питомими словами чи формами, унаслідок чого з'являються нові тенденції у їхній взаємодії та подальшому спільному функціонуванні. До таких одиниць належать, зокрема, невідмінювані іменники, потенціал яких в останнє десятиліття значно поповнився за рахунок нових запозичень із різних галузей знань та аббревіатур.

Як засвідчила мовна практика останніх десятиріч, під час освоєння нових іншомовних невідмінюваних іменників українською мовою пристосування їх до різних її підсистем, передусім морфологічної та словотвірної, відбуваються динамічні процеси, зумовлені активним входженням цих одиниць до словникового складу української мови, підпорядкуванням усім граматичним категоріям.

У сучасній українській літературній мові розвиваються специфічні критерії мотивації граматичного роду іншомовних невідмінюваних іменників – назв неістот, що зумовлено екстра- й інтралінгвальними причинами, які внесли додаткову мотивацію в наявну структуру родової кваліфікації запозичень. Суть їх полягає в тому, що граматичний рід невідмінюваних іменників іншомовного походження здебільшого визначають за граматичним родом того загального відмінюваного іменника, який становить щодо невідмінюваного родового поняття, бо “запозичене слово ... через відсутність морфологічної мотивованості родової належності асоціюється з родовим словом, унаслідок чого граматичний рід загальної назви переноситься на іншомовне слово” [2, с. 179].

Цей чинник зумовив зміну граматичного значення середнього роду на граматичне значення чоловічого роду в цілій низці іншомовних невідмінюваних субстантивів. Слова *торнадо, памперо, майстро, сирокко, грего* в сучасній українській мові функціонують як іменники чоловічого роду, бо їхнє родове поняття позначає іменник чоловічого роду *вітер*, пор.: *Руйнівний торнадо пройшовся американськими штатами* (Україна молода); *Торнадо зруйнував багато житлових будинків, машин, повалив дерева* (Україна молода); ... в Аргентині дме холодний

памперо (Географія материків); *На південь Італії налетів сироко, наніс піску з Сахари* (Ліна Костенко).

Аналогічна ситуація щодо родової кваліфікації і деяких невідмінюваних іменників лексико-семантичної групи “назви танців”. Як іменники чоловічого роду функціонують: **буґи-вуги** (американський парний танець), **лімбо** (сучасний танець-змагання, який походить з острова Тринідад), **сиртакі** (популярний грецький народний танець), **шумі** (салонний бальний танець). Напр.: *Звучать своєрідні сумно протяжні барбадоські пісні, дають концерти шумові оркестри, що використовують як музичні інструменти порожні металеві бочки, виконують запальний народний танець “лімбо”* (Енциклопедія країн світу); *Для багатьох Греція асоціюється саме з повільним і водночас запальним сиртакі* (Танці для всіх); *Під звуки національного грецького інструменту бузуки для Вас станцюють знаменитий сиртакі* (Буковинська правда). Проте не всі невідмінювані іменники цієї лексико-семантичної групи зазнали родової трансформації, пор.: **болеро**, *невідм., с. р.* – старовинний іспанський танець [5, с. 59]; **ліпсі**, *невідм., с. р.* – парний танець [5, с. 491]; **фанданго**, *невідм., с. р.* – іспанський народний танець [5, с. 1315] тощо. Іменник **ча-ча-ча** (швидкий ритмічний танець латиноамериканського походження) в “Українському орфографічному словнику” [6, с. 973] зафіксований як іменник чоловічого роду, тоді як “Великий тлумачний словник сучасної української мови” подає його як іменник жіночого роду [5, с. 1372]. Очевидно, вторинне граматичне значення жіночого роду закріпилося за подібністю цього іншомовного слова до форм відмінюваних іменників з фіналлю, які належать до жіночого роду.

До чоловічого роду віднесено також **брі**, **сулугуні** (за родовою назвою *сир*); **каберне**, **сапераві**, **ркацителі** (за родовою назвою *виноград*); **бенді** (за родовою назвою *хокей з м'ячем*); **регі**, **кантрі** (за родовою назвою *різновид, стиль у музиці*); **метилблау**, **нейблау**, **індантеблау** (за родовою назвою *барвник*); **мачете** (за родовою назвою *ніж*); **комбі**, **багі** (за родовою назвою *автомобіль*); **гохуа** (за родовою назвою *живопис*); **кавасакі** (за родовою назвою *човен*); **карбонадо** (за родовою назвою *алмаз*); **рістрето**, **капучино**, **експресо** (за родовою назвою *напій*), **хачапурі** (за родовою назвою *хліб*) та ін., напр.: *Найвідомішими грузинськими сортами винограду є білий ркацителі та червоний сапераві, які є головною сировиною під час виготовлення різних видів ординарних і марочних вин* (Молодий буковинець); *Мачете гострий, і вага його в руці відчувається* (Валентин Чемерис); *... кавова карта цього закладу, крім традиційного “експресо”, пропонує скуштувати, скажімо, досі мені невідомий “рістрето”* (Без цензури); *У Луцьку виготовили найдовший хачапурі* (Новини УНІАН); *... аджарський хачапурі роблять у вигляді човника із сирим жовтком посередині, є хачапурі у вигляді піци із сиром, запеченим усередині* (Україна молода). Ці приклади свідчать, що перерозподіл граматичного значення роду активно відбувається серед невідмінюваних іменників-неологізмів.

Тенденція до родової диференціації за тематично означуванним словом зумовлює перенесення і граматичного значення жіночого роду відмінюваного іменника, що виступає родовою назвою, на видові номінації іменників – назв неістот невідмінюваного зразка. Наприклад, слова **фіджі**, **урду**, **банту**, **гінді**, **суахілі**, **навахо**, **пуншу**, **пуебло**, **мандинго**, **пехлеві** тощо функціонують як іменники жіночого роду, бо їхнє родове поняття виражає іменник **мова** з графемою жіночого роду, пор.: *... другу молодість переживають такі мови африканських народів, як суахілі, хауса, санго та йоруба* (Наука і суспільство); *Офіційними тут [у Танзанії] визнано дві мови – суахілі і англійську* (Україна молода); *Про те, що книга Миколи Островського “Як гартувалася сталь” мала неабиякий розголос у світі, свідчать хоча б її видання (є у фондах музею) на таких мовах світу, як бенгальська, пуншу, суахілі, японська, китайська* (Україна молода). Проте субстантив **палі** (одна з середньоіндійських мов) у “Великому зведеному орфографічному словнику сучасної української мови” [4, с. 454] та “Українському орфографічному словнику” [6, с. 555] зафіксований як іменник чоловічого роду, що, на нашу думку, зумовлено впливом російської мови, де іменники – назви мов мають значення чоловічого роду (пор.: *пали нескл, м.* (Крысин Л. П. Толковый словарь иноязычных слов / Л. П. Крысин. – М. : Русский язык, 2003. – С. 502).

Закон семантичного підпорядкування в сучасній мовній практиці зумовив зміну граматичного значення середнього роду на граматичне значення жіночого роду в таких невідмінюваних іменниках – назвах неістот: **авеню**, **штрассе** (за родовою назвою *вулиця*); **боржомі**, **віші** (за родовою назвою *“мінеральна вода”*); **страдиварі**, **хардингфеле** (за родовою назвою *скрипка*); **вилепілі**, **стабуле** (за родовою назвою *сопілка*); **бері-бері**, **мільдью** (за родовою назвою *хвороба*); **кольрабі**, **салямі** (за родовими назвами *капуста*, *ковбаса* відповідно); **пастіччо** (за родовою назвою *опера*); **проміле** (за родовою назвою *частка*) та ін. Пор.: *Бел із чоловіком Сіднеєм Глаком живе в Нью-Йорку, на престижній Манхеттенській Парк-Авеню* (Україна молода); *Усім відома “боржомі”, наприклад, належить до гідрокарбонатних вод* (Україна молода); *Щоб “Боржомі” була не з-під крана...* (Високий замок); *Хроматична сопілка – сестра білоруської дуди, польської фуярки, чеської сопеліни, російської сопелі, литовської лумдзяліси, латиської стабуле, естонської вилепілі* (Музика); *Сира кольрабі користується особливим успіхом у дітвори* (Хлібороб України).

У закріпленні вторинного граматичного значення роду важливим чинником виступає формальна подібність невідмінюваного слова до відмінюваних іменників. Чимало лексем з фіналлю /a/ набуло граматичного значення жіночого роду, пор.: **фейхоа**, **твема**, **ча-ча-ча** та ін., напр.: ... **фейхоа** – іспанського походження, з родини міртових. На Кавказі вічнозелена, росте чагарниками або деревцями (Україна молода). Іншомовні слова **карт-бланш**, **жакоб** і под. належать до чоловічого роду за формальною ознакою, напр.: “*Чорноморнафтогаз*” *нарешті отримав газово-нафтовий “Зміїний” карт-бланш* (Україна молода); *Мало не вперше Президент дав повний карт-бланш Прем’єру під час формування уряду* (Україна молода).

Родова належність іншомовних невідмінюваних іменників – власних географічних назв, найменувань газет, журналів підпорядкована формально мотивованому граматичному значенню роду загальних назв, що виступають родовими поняттями, – держава, місто, озеро, річка, гора, острів, столиця, газета, журнал і т. ін.: *гостинне Батумі* (місто), *стрімка Арагві* (річка), *висока Ай-Петрі* (вершина), *зелений Хоккайдо* (острів), *небезпечний Страмболі* (вулкан). Функціонування маловідомих і рідковживаних субстантивів у мові засобів масової інформації супроводжується своєрідними “позначками” – родовими назвами, пор.: *Скелет кита знайдено біля столиці країни Сантьяго* (Вечірній Київ); *Імена українських альпіністів, що загинули в ущелині Безенгі, назвали в їхньому місті* (Україна молода); *Речника лікуватимуть у штаті Огайо* (Вечірній Київ). Для невідмінюваних іменників-топонімів, які відомі широкому загалу, такі позначки необов’язкові: *Юрій Іванович на літні вакації вирушив аж до далекої латиноамериканської Перу* (Україна молода). Якщо слово співвідноситься з різними родовими поняттями, воно вживається в різних формах роду, пор.: *Гаїті потроху оговтується після найбільш руйнівного у своїй історії землетрусу, який 12 січня перетворив цю бідну, але мальовничу країну в Карибському морі на руїни* (Україна молода); *Увечері понеділка за місцевим часом (опівночі за київським) острів Гаїті захитався від найпотужнішого землетрусу* (Україна молода).

За родовою назвою визначають і рід невідмінюваних іменників – назв органів преси, громадських організацій, спортивних клубів, команд тощо. Напр.: *Про це повідомила “Торонто стар”* (газета); *“Темпо” подав цікаві публікації про футбольний чемпіонат* (журнал); *“Наполі” перемогла у фінальному матчі з рахунком 3:1* (команда).

Лексико-семантичний чинник зумовив появу групи іншомовних невідмінюваних іменників – назв неістот, що мають паралельні родові форми. У сучасній українській мові невідмінювані іменники **сопрано**, **мецо-сопрано**, **контральто** мають граматичні значення середнього або жіночого роду залежно від їхньої семантики: **сопрано** – 1) високий жіночий голос; колоратурне сопрано; 2) співачка з таким голосом; 3) високі за регістром різновиди деяких музичних інструментів. Диференціація першого та другого значень відбувається за допомогою граем середнього та жіночого роду, пор.: *Крім завжди соковитого мецо-сопрано, драматичного таланту, Олена Образцова постійно дивує глядачів своїми зовнішніми перевтіленнями* (Україна молода); *Окрасою цієї сцени стали яскравий, сильний тенор О. Лихача та чудова сопрано С. Мамчур* (Музика); *Тепер її оригінальне*

контральто на вагу золота (Україна молода); *Молода контральто* Ольга Каспрук, яка володіє чудовим глибоким голосом... (Імміграда).

Невідмінювані іменники **біснале, тріснале** мають значення “фестиваль” або “виставка”, які розрізняють за допомогою грамам чоловічого або жіночого роду, пор.: **49-ий біснале** було проведено у Венеції (Культура і життя); ... **зустріти його** [художника] на **Венеціанській Біснале** було несподіванкою (ПіК). Показниками граматичного значення роду в цих реченнях є приіменниковий залежний член з атрибутивною функцією. Крім того, у цій ролі можуть використовуватися й інші синтаксичні засоби – займенники різних груп, дієслова у функції предиката чи ідентифікатора.

Деякі невідмінювані іменники мають граматичне значення середнього і чоловічого або середнього і жіночого роду, напр.: **есперанто, віші, ламенто** – ж. і с. роду; **бренді, екю, ескудо, наргіле, нейтрино, па-де-де, па-де-труа, статус-кво, хаші** – с. і ч. роду. Вторинне граматичне значення роду цих іменників новіше і зумовлене системою лексико-семантичних зв'язків невідмінюваного іменника як видової номінації і загальнородової назви, унаслідок чого відбувається перенесення формально мотивованого роду відмінюваного іменника на невідмінюваний.

Тенденція визначати граматичне значення роду невідмінюваних іменників – назв неістот відповідно до комплексу лексико-семантичних зв'язків є дуже активною в сучасній українській мові. У “Великому зведеному орфографічному словнику української мови” [4] невідмінювані іменники-неологізми зафіксовані без граматичної індексації родової належності, напр.: **адрія, азмарі, айтісу, акме, алонже, альніко, аматисто, асулехо, бахші, бахуврихі, баяті, бензоє, броше, варимю, візе, пандеро, пандурі, сантурі, синто, соті, субімаго, субіто, субресо, тату, тондо, ферніко, чанді** та ін. Ці неологізми свідчать про витворення абсолютно нових і відмінних тенденцій та законів родової диференціації невідмінюваних іменників. Тільки мовна практика й активне освоєння таких субстантивів українською мовою диференціюють на перспективу їхній граматичний рід.

Родову належність невідмінюваних іменників – назв осіб визначають за семантичним принципом. Субстантиви, що називають осіб чоловічої статі, належать до чоловічого роду: **ага, денді, газі, генро, гринго, ефенді, мачетеро, мікадо** й под.; іменники – назви осіб жіночої статі – до жіночого роду: **леді, мадам, міледі, міс, місіс, емансипе, пері, пані, фрау, фру** та ін.

Показником категорії роду в іншомовних невідмінюваних субстантивах на зразок **візаві, зомбі, конферансьє, протеже**, що мають граматичне значення чоловічого і жіночого роду, є синтаксичні відношення, напр.: *Ніяк не можу дорожувати, чим же схожі між собою ця світська дама зі своєю протеже в скромній одязі* (М. Слабошпицький); *Спікер так і не відмовився “впрягти” свого протеже у центристський альянс...* (Українське слово).

Родова належність невідмінюваних іменників – власних назв осіб семантично мотивована. Функцію “ідентифікаторів” граматичного значення роду виконують синтаксичні засоби, напр.: *Стартувавши з першої позиції, Баррікелло саме на ній і закінчив перегони* (Україна молода); *Віардо мала не лише блискучі природні дані, а й чудових учителів* (Україна молода).

Невідмінювані іменники іншомовного походження – назви сукупності осіб і ті, що є назвами збірних понять, функціонують у сучасній українській мові з графемою середнього роду: **журі, лобі, тріо**, напр.: *Щоправда, журі було іншої думки* (ПіК); *Ми популяризуємо Україну, формуємо в такий спосіб українське лобі* (ПіК).

Для слів-фаунонімів невідмінюваного зразка у вираженні родового значення характерна асиметрія дихотомії чоловічий – жіночий рід. Семантико-граматичний зміст категорії роду в них виявляється непослідовно. Невідмінювані фауноніми є переважно іменниками чоловічого роду, що відповідає загальному правилу, за яким усі іншомовні невідмінювані субстантиви – назви тварин належать до чоловічого роду: **боа, шимпанзе, фламінго, гуанако, гризлі, ему, жако, зебу, ара, карibu, маго, макі** та ін. Пор.: *Червоний ара – великий папуга, що живе в густих дощових лісах Південної Америки* (Велика ілюстрована енциклопедія тварин); *Карликовий шимпанзе, чи бонобо, живе в густих хащах, харчується плодами, насінням, травою та дрібними тваринами* (Велика ілюстрована енциклопедія тварин).

Найновіші тлумачні та орфографічні словники української мови зафіксували відхилення від цього правила. Деяким невідмінюваним іменникам – назвам тварин властива омонімізація форм роду, тобто грамеми роду розподіляються між різним вживанням однієї словоформи, напр.: *кенгуру*, ч. і ж. [5, с. 424]; *альпака*, ч. і ж. [5, с. 14]; *динго*, ч. і ж. [5, с. 222]; *колі*, ч. і ж. [5, с. 440]; субстантиви *гурамі*, *маго*, *івасі*, *тюрбо*, *цеце*, *окапі*, *путасу* віднесено до жіночого роду, *рамбульє* – до середнього [5, с. 1015]. Проте в “Українському орфографічному словнику” [6, с. 732] та “Великому зведеному орфографічному словнику сучасної української мови” [4, с. 586] слово *рамбульє* зафіксоване як іменник чоловічого і жіночого роду.

Отже, серед невідмінюваних іменників – назв неістот у сучасній українській мові виявлено нові тенденції перерозподілу за родами, що зумовлено активним входженням цих одиниць, а особливо нових, до словникового фонду мови-реципієнта. Помітно розширилося коло невідмінюваних іменників, родової належності яких визначено за родовою ознакою їхнього загального слова-поняття. Родове значення багатьох невідмінюваних субстантивів-неологізмів у нових лексикографічних виданнях ще не кодифіковане.

Література

1. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
2. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови : Морфологія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДу, 1996. – 435 с.
3. Озерова Н. Г. Лексическая и грамматическая семантика существительного / Н. Г. Озерова. – К. : Наук. думка, 1990. – 192 с.
4. Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004.
6. Український орфографічний словник. – К. : Довіра, 2009.
7. Словник української мови / кер. В. В. Німчук ; відп. ред. В. В. Жайворонок. – К. : ВЦ “Просвіта”, 2012. – 1320 с.

УДК 808.5:81'276.6:62

РОЛЬ САМОРЕДАГУВАННЯ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПИСЕМНОГО НАУКОВОГО МОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

Холявко І. В.

У статті розглянуто процес саморедагування як важливий етап підготовки науково-дослідних (курскових, дипломних, кваліфікаційних) робіт студентів. Подано лінгвістичне обґрунтування мовних аномативів у проекції на мову студентської наукової комунікації. Проаналізовано мовні одиниці, що засвідчують порушення норм сучасної української літературної мови, з'ясовано причини появи ненормативних утворень.

Ключові слова: саморедагування, культура наукового мовлення, норми сучасної української літературної мови, науковий стиль, науковий текст, аноматив.

В статье рассматривается процесс саморедактирования как важный этап подготовки студенческих научно-исследовательских (курсовых, дипломных, квалификационных) работ. Дается лингвистическое обоснование языковых ошибок в проекции на язык научной коммуникации студентов. Проанализированы языковые единицы, свидетельствующие о нарушениях норм современного украинского литературного языка, выявлены причины их возникновения.

Ключевые слова: саморедактирование, культура научной речи, нормы современного украинского литературного языка, научный стиль, научный текст, аноматив.

The process of self-revision is considered in the article as an important preparation stage of the students' scientific research (course, diploma, qualifying) works. The linguistic reasoning of the language mistakes is given in the projection on language of the scientific students' communication. The language units which were analyzed, testifying about the violations of the modern Ukrainian literary language norms, their causes were identified.

Key words: the self-revision, the culture of scientific speech, the Ukrainian literary language norms, the scientific style, the scientific text, the norm.

Потужний розвиток науки в епоху високотехнологічного глобалізованого інформаційного суспільства спричиняє появу великої кількості наукової продукції, у тому числі текстової. Головне призначення текстів наукового стилю – повідомлення про результати досліджень, доведення теорій, обґрунтування гіпотез, роз'яснення явищ, систематизація знань, представлення наукової інформації суспільству.

В останнє десятиліття в українському мовознавстві відкрито перспективи вивчення наукового твору в аспекті девіації, зокрема дослідження проблем культури наукової комунікації у різних соціолінгвальних умовах – дидактичній, науково-дослідній, тобто з урахуванням аспектів жанрознавства. Науковий стиль, репрезентований у жанрових формах реферату, тез, статті, дисертації, монографії, підручника, кваліфікаційної роботи тощо, вимагає ретельної лінгвістичної підготовки. Тому актуальність проблеми культури наукового мовлення у різних вимірах: формально-композиційному, функціонально-смісловому, мовному – не викликає сумнівів. Власне стилістичний та культуромовний аспекти наукового тексту найбільш виразно представлено у працях А. П. Коваль, Н. Ф. Непийводи, Н. В. Зелінської, І. А. Синиці, П. О. Селігея. Тож у час новітніх лінгвістичних пошуків у царині дискурсології, когнітивістики тощо питання культури мовлення залишаються актуальними.

Писемне наукове мовлення, на відміну від усного, дає змогу вдумливіше працювати зі словом, повертатися до написаного, виробляючи таким чином власний стиль. Праця над науковим текстом потребує виправлень, уточнень, скептичного ставлення до написаного. З огляду на це одним із важливих етапів підготовки науково-дослідних робіт студентства має бути саморедагування, мета якого полягає в усуненні можливих помилок, у розвитку критичного ставлення авторів до результатів власної праці. Як зазначає З. Партико, «саморедагування – процес редагування

повідомлення його автором” [5, с. 384]. Так, він говорить про можливість запровадження відповідної дисципліни, необхідність залучення молодих авторів до вивчення й застосування на практиці редакційних норм щодо своїх повідомлень [5, с. 310]. В. Галич, спираючись на редакторську практику О. Гончара, уперше вводить до наукового обігу повновартісне визначення авторського редагування [1, с. 798], розкриває прагматичні аспекти його функціонування. Дослідниця О. Куцєвська розширює поняттєвий апарат, поглиблює зміст саморедагування публіцистичних творів [2, с. 212–214]. Науковці Р. Іванченко, С. Антонова, А. Мільчин, В. Різун, М. Тимошик фрагментарно торкаються проблем авторського редагування художніх творів. А от дослідження, присвячені проблемам авторського редагування наукових текстів, майже не розроблені. Саме цим і зумовлюється актуальність обраної для дослідження теми.

Мета статті – проаналізувати труднощі мовностилістичного оформлення писемного наукового тексту. Вона реалізується у таких завданнях: виокремити типи мовних аномалій; визначити причини їх появи; вказати помилконебезпечні місця наукового тексту; дати рекомендації щодо створення грамотного тексту наукового твору.

Наукове мовлення узалежене від двох чинників: норм сучасної наукової мови і норм, продиктованих логікою конкретної науки. Оцінюючи якість наукової роботи, звертають увагу, з одного боку, на науковість, достовірність фактичного матеріалу, його репрезентативність, структуру твору, логіку його побудови, цілісність дослідження, з іншого – на його мовностилістичні якості. У зв'язку із цим слід розрізняти два види редагування: наукове, яке передбачає оцінювання емпіричного матеріалу дослідження, коректність уживання термінів, точність логічних посилань і висновків, достовірність залучених джерел тощо, та літературне, яке полягає у перевірці дотримання норм сучасної літературної мови. Втім не слід вважати, що, удосконалюючи мову тексту наукового твору, ми удосконалюємо лише форму. Роботу над мовою і стилем не можна штучно відмежовувати від роботи над змістом. Це теж робота над змістом заради більш точного і глибокого його передавання. Удосконалювати зміст тексту неможливо по-іншому, ніж через мову.

На основі проведеного моніторингу студентських наукових робіт (з різних галузей знання) можемо зауважити, що вони засвідчують загальний низький рівень мовної культури. Помилки як ненормативні лінгвоутворення виникають у результаті невмотивованого порушення літературної норми і є наслідком неправильних мисленнєвих операцій. Виникнення помилок зумовлене різними чинниками – як лінгвальними, так і позалінгвальними. Причиною-домінантою породження аномалій є незнання відповідної норми. Проте для виявлення глибинної природи помилки потрібно враховувати типологічні характеристики ненормативних одиниць, оскільки кожен із типів помилок може зумовлюватися різними причинами.

Проаналізувавши та систематизувавши дібраний негативний мовний матеріал, спробуємо виявити найтипівіші помилконебезпечні місця у процесі саморедагування наукових текстів.

Поширеними у наукових текстах є недотримання стилістичних норм мовлення. Власне стилістичними вважаються ті помилки, які порушують стиль викладу матеріалу, регулюють доцільність використання мовно-виражальних засобів у конкретному лексичному оточенні.

Так, у науковому стилі не варто вживати зменшено-пестливі форми, синоніми емоційно-зниженого забарвлення, розмовну лексику тощо (*Спектр використання фосфатних сполук є величезним; З усіх грандіозних запасів цієї життєво важливої рідини...; ... помолодшала і гіпертонічна хвороба, неврози, зачастили випадки депресій...; Бюджет прожиткового мінімуму є межею крайньої убогості...; Дивовижно, але упорядники словника в жодному поясненні...; ... виведення як ні в чому не бувало тисяч дітей не першотравневу демонстрацію; Мова – це багатюще джерело засобів...).*

Стилістичні норми необов'язкові для порозуміння, але важливі для культури мови. Вони поширюються здебільшого на випадки вибору варіантних засобів мови. Опанування стилістичних норм вимагає від мовця досконалого знання системи мови, її виражальних засобів. Таких порушень чи не найбільше у текстах науково-дослідних робіт студентів.

Для наукових текстів характерним є вживання кліше – готових зворотів, що регулярно використовуються у певних умовах і подібних контекстах. Такі мовні формули полегшують процес спілкування, економлять зусилля і час як того, хто пише, так і того, хто читає. Будуючи синтаксичні конструкції з цими елементами, варто добирати їх стилістично і граматично точно, правильно, наприклад: для висловлення впевненості використовується кліше *зрозуміло, що...* (а не *ясно, що...*), для вказування часу, послідовності – *передусім* (а не *перш за все*), для поєднання частин інформації – *водночас, саме тоді* (а не *у той же час*).

Лексичні норми – це розрізнення значень і семантичних відтінків слів, а також закономірності лексичної сполучуваності. У текстах науково-дослідних робіт студентів доводиться спостерігати такі різновиди лексичних аномалій: семантичну модифікацію лексем; плеоназми; помилки, зумовлені нерозрізненням значень паронімів і сплутуванням семантики міжмовних омонімів; інтерференци та росіянізми.

Семантична модифікація лексем – це лексико-семантичний процес, у результаті якого слово частково або повністю втрачає свою концептуальність, системність, семантику і набуває властивостей, що нормативно йому не притаманні, наприклад: *Нерідко зустрічаються* (нормативно: *трапляються*) *матеріали з продовженням...*; *До складу сирих кавових зерен входять* (нормативно: *належать*) *кофеїн, тригонелін, хлорогенова кислота...*; *Надійності дослідів добиваються* (нормативно: *домагаються*) *їх ретельною підготовкою*; *Учні дістають* (нормативно: *отримують*) *навчальну інформацію, спостерігаючи дослід*; *Найбільшого розповсюдження* (нормативно: *поширення*) *в енергосистемах ... отримали схеми плавки ожеледі на змінному струмі джерел...*; *Ефективність залежить від степені* (нормативно: *ступеня, рівня*) *автоматизації технологічного процесу...*; *Фокусна відстань на фокаторі буде змінюватися, як вже відмічалось* (нормативно: *азначалось*), *від розміру кадру*.

Поява значеннєво модифікованих лексем зумовлюється кількома чинниками: активізацією використання спільних з російською мовою компонентів синонімічного ряду, яка спричинена інтерференційним впливом, неможливістю окремих синонімів взаємозамінюватися, нейтралізувати семантичні відтінки, неврахуванням синтагматичної структури лексем.

У результаті проведеного лінгвообстеження виявлено випадки введення у мовну тканину висловлювання зайвих, надлишкових слів, які структурно обтяжують фразу, оскільки є семантично порожніми, – так званих плеоназмів: *головний пріоритет, статистичні підрахунки, переважна більшість, всі решта, чинний на сьогодні, свій авторський, рік тому назад, останнім часом у сучасній науці* та ін. Виразною вадою писемних текстів студентських наукових робіт є й тавтологія – змістове дублювання, повторення тих самих або однокорневих слів, що є порушенням чистоти мови, наприклад: *розгалужена галузь, розрізняють такі різновиди, відтворити творчий пошук, зобразити образ, обумовлені умовами, створити базу для створення, можливості можуть не реалізуватися, визначити значення, особливості особистості, даний природою дар* та ін. Багатослів'я виникає, як правило, через незнання семантики слів іншомовного походження або ж у зв'язку з концентрацією уваги мовця на однакових ознаках того ж предмета, явища. Мовленнєвої надлишковості можна уникнути шляхом семного аналізу компонентів словосполучення.

Помилконебезпечну групу слів становлять пароніми, здебільшого кореневі та суфіксальні, наприклад: *Чисельні випадки зареєстрованого безробіття* (*чисельні – численні*); *Потреби, визначені різними природніми і кліматичними умовами* (*природній – природний*); *Територіальні індекси дають уяву про фактичні відмінності у вартості життя* (*уява – уявлення*); *Фактичні відмінності в доходах непорівнянні через різницю вартості життя*; (*непорівнянні – непорівнювані*). Сплутування семантики паронімів зумовлюється, по-перше, структурною та фонетичною подібністю таких лексем, яка, однак, не допускає повного або часткового ототожнення лексичних значень; по-друге, незнанням семантики одного чи обох компонентів паронімичної пари. Головною ж причиною таких помилок вважаємо негативну дію інтерференційних чинників.

Існування лінгво-культурного феномена міжмовних омонімів може спричиняти невмотивоване ототожнення інтерслів, яке веде до змін у значенні. Доведено, що

діалексеми відрізняються семантичним обсягом, особливостями сполучуваності та стилістичними характеристиками. Як приклад прокоментуємо ненормативне вживання у писемній науковій комунікації слова *область* (*Поняття відсотка широко використовується як у практичній діяльності, так і в різних областях науки*). Інтерлексеми рос. *область* і укр. *область* мають спільну семантику “*частина країни, край, регіон*”, проте українська лінгвоодинаця *область* на відміну від російської не може вживатися із значенням “*галузь, сфера, царина*”.

Помилконебезпечним місцем наукового твору є інтерферени та росіянізми, що з’являються у лексико-семантичній системі мови внаслідок мовних контактів. Вони нівелюють національно-мовну своєрідність і є лексичними аномаліями. Інтерферени утворюються шляхом буквального перекладу з урахуванням фонетико-вимовних норм мови, що зазнає впливу. Не мотивовані номінативно, вони не стають фактом мови, оскільки функціонують як паралельні, але не синонімічні до наявних засоби словесного вираження. Наприклад: **не співпадає** (нормативно: *не збігається*) *із центром ваги*; **вірне** (нормативно: *правильне*) *рішення*; *усі без виключення* (нормативно: *без винятку*); **відноситься** (нормативно: *належати*) *до покоління*; *автор відноситься* (нормативно: *ставиться*) *до героя твору*.

Росіянізми – це слова чи мовні звороти, утворені за зразком російських мовних форм, що можуть зазнавати часткової адаптації до фонетичного складу чи словотворчих особливостей української мови. Наприклад: **наносить** (нормативно: *завдає*) *великі збитки сільському та лісовому господарству*; *жорсткість дроту на протязі* (нормативно: *протягом*) *прогону змінюється*.

Морфологічні помилки – це такі ненормативні утворення, що не відповідають формальному вираженню однієї з граматичних категорій роду, числа, відмінка, ступеня порівняння, особи, часу, способу, стану, виду. Залежно від частиномовної належності ненормативної одиниці типовими у текстах наукового стилю є такі різновиди морфологічних помилок: аномалії у межах лексико-граматичного класу іменників: порушення категорії числа (*у Миколаївській, Черкаській, Кіровоградській області* (нормативно: *областях*); *в емоційній, інтелектуальній і вольовій сфері* (нормативно: *сферах*)); категорії відмінка (*феномену, терміну, процесу, аналізу, лексикона, методу, сезону, графіку* – нормативно: *феномена, терміна, процесу, аналізу, лексикону, методу, сезону, графіка*); у системі прикметника: порушення норм утворення ступенів порівняння прикметників (*... розміщення зернини є найбільш несприятливішим* (нормативно: *найбільш несприятливим, найнесприятливішим*)); ненормативні утворення форм числівника: неправильна словозміна числівників (*півторамастами, п’ятьмома, трьом четвертих, сімдесят одному* – нормативно: *півторастами, п’ятьома (п’ятьма), трьом четвертим, сімдесяти одному*); відхилення від морфологічних норм у межах лексико-граматичного класу займенників (*Одною* (нормативно: *однією*) *з таких проблем є...*); помилки у системі дієслівних форм, зокрема у вживанні дієприкметників (*з урахуванням сил, діючих* (нормативно: *які діють*) *в моделі*; *одним із найбільш небезпечних і періодично повторюючихся атмосферних явищ є ожеледь* (нормативно: *ожеледь є одним із найбільш небезпечних атмосферних явищ, яке періодично повторюється*); *по обігрівасмих ділянках протікає струм* (нормативно: *по ділянках, які обігріваються, протікає струм*).

Порушення синтаксичних норм може з’являтися у різних за структурою реченнях. Наукове мовлення позначене вживанням безособових та неозначено-особових речень, які використовуються для описування фактів, явищ, процесів. В українському науковому мовленні варто використовувати дієслова активного стану (*вивчили, дослідили, здійснили, узагальнили, створили, запропонували*), тому що “пасивні конструкції – це переважно наслідок впливу російського канцелярського стилю, який частково нівелює активність особи” [4, с. 31], пор.: *дослідження здійснене нами і ми здійснили дослідження*.

Ненормативними є трикомпонентні пасивні конструкції, утворені дієсловом недоконаного виду пасивного стану на -ся, іменником у формі орудного відмінка на позначення суб’єкта дії та іменником у називному відмінку, що позначає об’єкт дії [4, с. 31–32], наприклад: *Нами проводиться робота...*; *Текст визначається дослідниками...* Такі конструкції характерні для книжних стилів російської мови. Цю,

нині типову конструкцію українських наукових текстів, треба замінювати органічною активною: *Ми проводимо велику роботу...*; *Дослідники визначають текст...*

Українському науковому мовленню не властиві розщеплені присудки, утворені дієсловом та іменником, наприклад: рос. *предъявить требование – вимагати*, рос. *подвергать критике – критикувати*, рос. *находиться в противоречии с чем-то – суперечити чомусь*.

Проаналізований матеріал засвідчує численні випадки ненормативного вживання прийменників у сфері синтаксичних конструкцій. Доказом правомірності кваліфікації цих лінгвоодиноць як синтаксичних помилок (а не морфологічних) є специфічність класифікаційного релятивного значення прийменників, які, беручи активну участь в оформленні компонентів речення і словосполучення, є одним із формальних засобів вираження синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. Зафіксовано конструкції, в яких для вираження логічних семантико-синтаксичних відношень уживаються нехарактерні для певного контексту прийменники. Прикладами таких порушень є неправильне вживання форми залежного слова у словосполученнях, наприклад: *властивий для нього, характерний йому, відзначати про необхідність, опанувати вміннями, при вивченні цієї теми, із-за несприятливих умов, дискусія відносно забруднення ґрунту, у місті Києві, при пануванні, згідно фактів, відповідно з правилами* замість нормативних *властивий йому, характерний для нього, відзначати необхідність, опанувати вміння, під час вивчення цієї теми, через несприятливі умови, дискусія щодо забруднення ґрунту, у місті Київ, за часів панування, згідно з фактами, відповідно до правил*.

У писемних текстах наукового стилю трапляються аномалії, пов'язані з неправильним утворенням ряду однорідних членів речення. Найбільш поширеними є такі з них: поєднання слів, що називають родові та видові поняття, порушення логіки викладу внаслідок поєднання неспіввідносних понять, неправильно вжитий спільний додаток до однорідних членів речення, немотивований вибір сполучника. Побудова таких речень передбачає усвідомлення логічних зв'язків між перелічуваними поняттями, а також володіння мовними засобами, за допомогою яких передаються ці зв'язки.

Типовою синтаксичною помилкою є ненормативна побудова речень з відокремленими обставинами, вираженими дієприслівниковими зворотами (*Визначивши напрями застосування моделювання на уроках фізики, було розроблено програму курсу...*; *Розв'язуючи задачу в декартовій системі координат, функція буде залежати від декількох невідомих*). Авторів варто пам'ятати, що у таких реченнях іменник-підмет має називати того діяча, якого стосується дія у дієприслівниковому звороті. Такі речення можна відредагувати, замінивши дієприслівниковий зворот підрядним реченням умовно-часового змісту або трансформували його з метою заміни підмета (*Визначивши напрями застосування моделювання на уроках фізики, ми розробили програму курсу...*; *Розв'язавши задачу в декартовій системі координат, отримуємо функцію, залежну від декількох невідомих*).

Окрему групу синтаксичних помилок становлять ненормативні утворення, які засвідчують порушення відповідності займенникових еквівалентів замінованим словам (*формувати творчу особистість учня, розвивати їхні* (нормативно: *його здібності*). Як відомо, займенники поряд з іншими лексичними елементами (прислівниками, частками) є засобом вираження синтаксичного зв'язку предикативних частин у складному реченні та засобом об'єднання речень у складному синтаксичному цілому. Тому аномалії окресленого типу кваліфікуємо як синтаксичні помилки. Редагування подібних конструкцій може потребувати заміни значної частини тексту, введення необхідних уточнень.

Якщо правильність утворення тієї чи іншої морфологічної форми можна перевірити за словником, то, будуючи речення чи словосполучення, автор змушений здебільшого покладатися на свій мовний досвід та практику використання таких синтаксичних конструкцій у текстах.

Для активізації мовної діяльності студентів і формування вмінь контролювати якість власних писемних текстів доцільно використати такі прийоми навчальної роботи: ознайомлення студентів з різними видами помилок; демонстрація прийомів їх знаходження, зразків виправлення. Крім того, полегшенню процесу саморедагування та підвищенню комунікативної ефективності наукового тексту сприятиме

використання молодим дослідником протипомилкового апарату, що містить інформацію про помилконебезпечні місця – найтиповіші семантично та структурно зумовлені позиції, де найчастіше постає потреба у виборі варіантної (правильної / неправильної) лінгвоодиниці, її правопису, граматичного оформлення тощо.

Усунути прогалини у знаннях, попередити помилки допоможуть різні індивідуальні завдання, як-от: редагування деформованого тексту; робота з чернеткою; рецензування, взаєморецензування, взаємоперевірка; проведення через певний проміжок часу повторної роботи з текстом. Молодий дослідник повинен усвідомлювати, що літературну обробку великих робіт (дипломних, кваліфікаційних) краще виконувати у кілька стадій: спочатку підготувати попередній виклад, а потім скласти стислий варіант, який містить у собі суть роботи, після цього подати розгорнутий виклад. Після завершення кожного розділу (підрозділу) необхідно уважно перечитати його, а після закінчення всієї роботи слід прочитати її заново. При повторному читанні часто виявляються помилки, повторення, протиріччя, невдало дібрані мовні елементи тощо.

На основі аналізу зібраного нами негативного мовного матеріалу підсумовуємо, що основними причинами породження ненормативних одиниць є незнання норм сучасної літературної мови, потужний вплив російської мови, що позначився на всіх рівнях мовної системи, дія аналогії до інших граматичних форм тощо.

Добре знання мови, володіння її літературним стандартом є запорукою ефективності будь-якої фахової комунікації, у тому числі наукової. Наукове мовлення молодого дослідника має бути розвинене так само добре, як мислення, інтуїція, пам'ять, увага, оскільки виявляє інтелектуальні можливості людини, рівень її мислення, ерудицію, загальну культуру. Від мовних умінь значною мірою залежить успіх або неуспіх науковця. Для вдосконалення наукового мовлення, вироблення власного стилю корисно читати ґрунтовні наукові праці, підмічати, як організовано текст, ужито мовні засоби, стилістичні прийоми, терміни.

Бездоганна грамотність викладу – одна з основних вимог до мови наукової комунікації. Мовні помилки, стилістичні вади знижують як інформаційну, так і естетичну цінність наукового твору. Правильність і точність мови наукового твору належить до тих якостей, які прискорюють і полегшують сприйняття думки, логічних суджень і доведень автора. Тому, створюючи текст, автор повинен постійно пам'ятати, які саме відхилення від норми можливі в межах тих чи інших мовних одиниць, а також бачити шляхи подолання цих відхилень у процесі саморедагування.

Література

1. Галич В. М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності : монографія / В. М. Галич. – К. : Наук. думка, 2004. – 816 с.
2. Куцевська О. С. Авторське редагування як наукова проблема / О. С. Куцевська // Соціальні комунікації сучасного світу : наук.-теорет. зб. / голов. ред. О. М. Холод. – 2009. – С. 212–215.
3. Мильчин А. Э. Методика редактирования текста / А. Э. Мильчин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Логос, 2005. – 524 с.
4. Основи культури наукового мовлення : навч.-метод. посіб. / уклад: І. М. Плотницька, О. П. Левченко, З. Ф. Кудрявцева та ін. ; за заг. ред. І. М. Плотницької. – К. : НАДУ, 2011. – 80 с.
5. Партико З. Загальне редагування: нормативні основи : навч. посіб. / З. Партико. – Львів : Афіша, 2001. – 495 с.
6. Різун В. В. Літературне редагування : підручник / В. В. Різун. – К. : Либідь, 1996. – 240 с.

УДК 811.161.2'367.333

ТЕМПОРАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ В АТРИБУТИВНОМУ ЗНАЧЕННІ**Хомич В. І., Кайдаш А. М.**

У статті аналізується процес транспозиції темпоральних синтаксем, що є базовими для атрибутивних одиниць. Визначаються чинники процесу транспозиції та виокремлюються групи таких синтаксем.

Ключові слова: вихідна та похідна позиція, темпоральна синтаксема, атрибутивна синтаксема, транспозиція, чинники процесу.

В статье анализируется процесс транспозиции темпоральных синтаксем с исходной позиции в производную. Последняя позволяет развить атрибутивную функцию в темпоральных синтаксических единицах. Определяются факторы этого процесса.

Ключевые слова: исходная и производная позиция, темпоральные синтаксемы, атрибутивная синтаксема, транспозиция, факторы процесса.

The article analyzes the temporal transposition process of syntaxemas, which is the base for attribute units. The factors of the transposition process are identified and groups of such syntaxemas are defined.

Key words: an original and derivative position, a temporal syntaxema, an attributive syntaxema, transposition, the process factors.

Увагою мовознавців позначене питання щодо функціонування абвербіальних, зокрема темпоральних, синтаксем у вторинній позиції. Так, поняття вторинних предикатних синтаксем обґрунтовано в працях І. Р. Вихованця [3, с. 269–278; 5 с. 137–160] та К. Г. Городенської [8, с. 132–140]. На думку дослідників, вторинні предикатні синтаксеми утворюються внаслідок об'єднання двох або більше елементарних простих речень в одне просте ускладнене [3, с. 269]. І. Р. Вихованець наголошує, що новоутворені синтаксеми “виражають сукупність значень ознаки, особливого її різновиду – семантики відношень” [3, с. 140]. Проте роботи з нетипового функціонування цих одиниць містять лише фрагментарні відомості. Тому зазначена тема розроблена недостатньо. Цим зумовлено **актуальність** статті.

Мета наукового пошуку полягає в з'ясуванні чинників розвитку темпоральних синтаксем атрибутивності. Об'єктом вивчення стали синтаксеми, виражені “ргаер + N_x”. Вибір предмета дослідження цієї розвідки зумовлено постійним інтересом мовознавців до розвитку вторинної функції в зазначених мовних одиницях.

Темпоральність (лат. tempus – час) – це семантична категорія [19, с. 5], на базі якої формується функціонально-семантичне поле. Вона відображає сприйняття й осмислення людиною часу означених ситуацій та “відрізків” щодо моменту мовлення. Її слушно вважають векторною категорією, оскільки темпоральні відношення характеризуються ще й числовим значенням [19, с. 7]. Окремі лінгвісти слушно розглядають темпоральність як лексико-синтаксичну категорію [7, с. 4].

Найважливішими семантичними протиставленнями темпоральної системи є одночасність (прямий час) і різночасність (відносний час). Слід зазначити, що це найзагальніша опозиція, сформована переважно під впливом лексичного значення прийменниково-відмінкових форм та головного дієслова. Друга семантична опозиція (притаманна як прямому, так і відносному часу) виражена означеною та неозначеною тривалістю дії. Вона залежить від семантики прийменникових конструкцій та семантико-граматичних особливостей опорних дієслів. Конструкціями прямого часу означеної тривалості передається також протиставлення завершеність / незавершеність дії, що відзначається частковістю й нерегулярністю реалізації. Третя опозиція: дистрибутивність і недистрибутивність дії в часі утворюється семантикою словоформ, видовими значеннями дієслів і допоміжними лексичними засобами [7, с. 18–27; 92, с. 90–92].

Серед засобів (граматичних, лексичних, комбінованих [19, с. 7]; морфологічних, синтаксичних, лексичних і словотворчих [20, с. 628]) на позначення

темпоральних (первинних, або базових) відношень виділяються синтаксичні, які, за термінологією О. В. Бондарка, кваліфікуються як периферійні [1, с. 17–29]. Вони представлені прийменниковими конструкціями. У свій час Л. А. Булаховський наголошував на зростанні активності використання саме прийменниково-відмінкових форм у темпоральній системі [2, с. 267]. До складу таких синтаксичних засобів входять прийменники, використання яких зводиться до увиразнення часових меж дій, процесів тощо [12].

Темпоральна синтаксема “ргаер + N_x” у реченні посідає детермінантну позицію [4, с. 92, 125, 158, 177; 9, 626]; у словосполученні – периферійну позицію [15, с. 210–212], приприсудкову позицію [13, с. 88–127]. Кваліфікація темпоральних прийменниково-відмінкових форм як поширювачів речення описана в дослідженнях В. П. Малащенко [18, с. 25, 37, 47, 54, 94, 100]. У нашому дослідженні кваліфікуємо типовою позицією – приприсудкову. У такому оточенні часова словоформа “ргаер + N_x” виступає в обставинній функції. Первинна роль реалізується завдяки наявності в реченні дієслів стану, процесу, дії, буття тощо. Темпоральна синтаксема, у свою чергу, допомагає дієсловам розкрити їх лексико-граматичний потенціал [16, с. 50], проте її наявність у реченні не є обов’язковою.

Темпоральна синтаксема, виражена прийменниково-відмінковою формою “ргаер + N_x”, може реалізуватися в атрибутивній функції. Таке вживання є нетиповим для неї, але можливим. Первинна (обставинна) функція “ргаер + N_x” змінюється, але видідна, часова, семантика зберігається: *Лист написаний 17 жовтня* → *Лист від 17 жовтня став доказом у судовому процесі*.

На базі морфолого-синтаксичних варіантів виділяємо чотири темпоральні функціонально-транспозиційні групи: “темпоральний родовий відмінок із прийменниками”, “темпоральний знахідний відмінок із прийменниками”, “темпоральний орудний відмінок із прийменниками”, “темпоральний місцевий відмінок”.

Найпродуктивнішою функціонально-транспозиційною групою словоформ цієї семантики є “темпоральний родовий відмінок із прийменниками”. У семантичному потенціалі виділено дві функціонально-транспозиційні підгрупи: різночасність і одночасність явищ і часового моменту. Функціонально-транспозиційна підгрупа різночасності диференціюється за семантичними ознаками на: а) значення часової попередності (означений попередній – “до + N_{gen}”, неозначений неточний попередній – “до + N_{gen}”, “напередодні + N_{gen}”, “в (у) переддень + N_{gen}”, “проти + N_{gen}”, “супроти + N_{gen}”; неозначений приблизний попередній час – “близько + N_{gen}”, “коло + N_{gen}”, “біля + N_{gen}”); б) часової наступності (означений час – “з + N_{gen}”, “від + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen}”, “починаючи від + N_{gen}” та неозначений неточний наступний час – “після (опісля) + N_{gen}”, “пізніше (від) + N_{gen}”, “пізніш (від) + N_{gen}”); в) проміжного часу (означена тривалість дії – “від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “від + N_{gen} + по + N_{acc}”, “з + N_{gen} + по + N_{acc}”). Численними щодо транспозиційних змін визначено прийменниково-відмінкові форми часової попередності: *Напередодні наступу бійці одержали тютюн* (О. Гончар) → *Тетері не виходила з голови розмова з Виговським напередодні від’їзду* (Н. Рибак). Відзначаються в кількісному плані, але малоактивні прийменникові конструкції семантичного блоку часової наступності. Вторинну функцію реалізують прийменникові конструкції “від + N_{gen}”, “з + N_{gen}”, “після (опісля) + N_{gen}”: *Що наймита почав тримати десь тільки з 1924 року...* (І. Ле) → *Спасибі Вам за лист з 3 квітня...* (М. Коцюбинський). Фрагментарно нетипову позицію заповнюють словоформи “пізніше (від) + N_{gen}”, “пізніш (від) + N_{gen}”: *Навіть уявити не можна, як це жінка встає пізніше сонця!* (М. Стельмах) → *Повернення дітей пізніше визначеного терміну викликало паніку серед батьків*. Решта – дві ПВФ “починаючи від + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen}” – уживаються лише в позиції обставини: *Починаючи приблизно з другої половини XIX-го століття, на Україні найбільше поширені колядки релігійно-біблійного змісту* (О. Воропай). Не відзначаються стабільною реалізацією атрибутивної функції словоформи проміжного часу “від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи від + N_{gen} + до + N_{gen}”, “починаючи з + N_{gen} + до + N_{gen}”, “від + N_{gen} + по + N_{acc}”, “з + N_{gen} + по + N_{acc}”: *Цілими днями їх не було, то над полем від ранку до самого вечора бродили тумани* (О. Гончар) → *У Празі готується до друку велика антологія української поезії від Котляревського по наші дні в чеських перекладах* (М. Рильський).

Малопродуктивними на тлі різночасності виявилися прийменникові конструкції наступної функціонально-транспозиційної підгрупи. Вихідна сема одночасності диференціюється на: а) неозначену неповторювану (*під час, у ході, у процесі, за, серед, посеред (посередині), наприкінці* + N_{gen}) та б) означену неповторювану (*протягом, впродовж (упродовж)* + N_{gen} – точну; *близько, біля, коло* + N_{gen} – приблизну) тривалість дій, явищ. Словоформи неозначеної неповторюваної тривалості дії визначено більш численними в транспозиційних змінах, ніж конструкції означеної тривалості дії. Поліфункціональними є прийменниково-відмінкові форми “під час + N_{gen} ”, “серед + N_{gen} ”, “посеред (посередині) + N_{gen} ”, “за + N_{gen} ”: *Під час танку ... вона любила зайвий раз упевнитись, що ми сидимо в залі – я чи Сев* (Ю. Яновський) → *Усі вони заздалегідь знали свої місця під час бою* (М. Стельмах). Решта словоформ зазначеної семантики (“у ході + N_{gen} ”, “у процесі + N_{gen} ”, “наприкінці + N_{gen} ”) як атрибути вживаються рідше: *Наприкінці XIX століття в Царському Селі влітку алексю двірцевого парку прогулювався молодий цар Микола II* (О. Довженко) → *Дощі наприкінці літа дуже корисні для майбутнього врожаю*. Моделі “протягом + N_{gen} ”, “впродовж (упродовж) + N_{gen} ”, “близько + N_{gen} ”, “біля + N_{gen} ”, “коло + N_{gen} ” означеної неповторюваної тривалості дії також не відзначаються активністю щодо виконання атрибутивної функції: *Усе місто брало участь у прибиранні руїн протягом трьох літ* (О. Довженко) → *Розмова протягом години не дала очікуваних результатів*.

Темпоральний знахідний відмінок із прийменниками загалом виконує атрибутивну функцію, хоча на тлі транспозиційних процесів інших груп він постає невиразно. Функціонально-транспозиційні підгрупи різночасності та одночасності становлять семантичний потенціал функціонально-транспозиційної групи “темпоральний знахідний відмінок із прийменниками”. Вихідна темпоральна сема ‘різночасність’ диференціюється на: а) означену попередність – “по + N_{acc} ”, неозначену неточну попередність – “під + N_{acc} ”, “над + N_{acc} ”, неозначену точну попередність – “за + N_{acc} + до + N_{gen} ”, “за + N_{acc} + перед + N_{instr} ”; б) неозначену наступність (“за + N_{acc} ”, “через + N_{acc} ” – приблизну; “за + N_{acc} ”, “через + N_{acc} ” – точну). Найбільшу продуктивність у цій підгрупі виявляє словоформа “під + N_{acc} ” неозначеної попередності: *Засипляла під ранок неспокійним, жарким сном...* (Г. Хоткевич) → *В ніч під Андрія хлопці мають найбільше права...* (О. Воропай). Із таким же вихідним значенням у позиції атрибута фрагментарно вживаються моделі “над + N_{acc} ”, “за + N_{acc} + до + N_{gen} ”, “за + N_{acc} + перед + N_{instr} ”: *Ми приїхали за 15 хвилин до десятої* (Ю. Яновський) → *Приїзд за 15 хвилин до десятої змінив життя хлопця*. Переважно з обставинною функцією виступає словоформа “по + N_{acc} ”: *По цей час живе в народі добра слава про Василя Трубенка* (О. Довженко). Атрибутивну функцію вона реалізує дуже рідко: *Життя по цей час не відзначалося привабливістю*. У семантичному блоці неозначеної наступності конструкції приблизного або точного часу виконують, окрім обставинної, атрибутивну функцію, хоча повною мірою остання ще й не закріпилася за ними: *Поїздка за північ ї досі турбує; Ой, чого тільки коштує мені цей вихід за годину на сцену! Оце прибуття через рік було дійсно загадковим*. Поза явищем синтаксичної деривації залишилася синтаксема “через + N_{acc} ” приблизної наступності: *Через два-три тижні таку настоянку вже можна було споживати* (В. Скуратівський).

У функціонально-транспозиційній підгрупі одночасності наявна опозиція: а) означена (неповторювана точна тривалість з указівкою на обмеженість дії – “за + N_{acc} ”, “на + N_{acc} ”, “в (у) + N_{acc} ”; неповторювана приблизна – “понад + N_{acc} ”, “з + N_{acc} ”; повторювана тривалість часу з указівкою чи без указівки на завершеність дії – “за + N_{acc} ”, “по + N_{acc} ”, “на + N_{acc} ”) та б) неозначена неповторювана тривалість дії – “в (у) + N_{acc} ”, “на + N_{acc} ”. Активністю позначені поліфункціональні ПФВ “за + N_{acc} ”, “на + N_{acc} ”: *Сценарій “Аероград” я написав у Москві за два з половиною місяці* (О. Довженко) → *Ось маю тепер три гектари мочарища... та якийсь набуток за минулі роки* (М. Стельмах), рідше – модель “в (у) + N_{acc} ”: *В триденний строк здати до комори три мільйони за пограбоване майно!* (О. Довженко) → *Перескладання [заборгованості] в триденний термін виявилось нелегким*. При непохідних і похідних іменниках словоформи “понад + N_{acc} ”, рідше – “з + N_{acc} ” реалізують атрибутивну функцію: *Блукання з годину допомогло розібратися в душевних муках*. Найменш продуктивними в транспозиційних процесах є конструкції “за + N_{acc} ”, “по + N_{acc} ”, окрім

“на + N_{acc}”: *По півгодину сама з собою розмовляла* (М. Коцюбинський) → *Щоденні розмови по півгодину [з учителем] спонукали хлопця до конкретних дій*. Семантичний блок неозначеної неповторюваної тривалості визначено малочисленним (“в (у) + N_{acc}”, “на + N_{acc}”). Ці моделі потрапляють у нетипове оточення не так активно: *В четвер у Зелений тиждень і наші дівчата йдуть у ліс...* (О. Воропай).

У функціонально-транспозиційній групі “темпоральний орудний відмінок із прийменниками”, що є нечисленною, наявні дві функціонально-транспозиційні підгрупи: різночасності та одночасності. У функціонально-транспозиційній підгрупі різночасності виділено семантичні блоки: неозначеної неточної часової попередності – “перед + N_{instr}”; неозначеної неточної часової наступності – “за + N_{instr}”, “вслід (услід) за + N_{instr}”, “слідом за + N_{instr}”; неозначеної проміжної тривалості дії – “між + N_{instr}”. Активно виконують атрибутивну функцію дві ПФВ – “перед + N_{instr}”, “між + N_{instr}” при непохідних: *Тиждень перед Різдвяними святками залишив батько каменоломню і був дома...* (У. Самчук) або при віддієслівних іменниках: *Базікання [дядька] між чарками децю прояснило Федьку*. Орудний відмінок із прийменниками за, вслід (услід) за, слідом за фрагментарно заступає позицію атрибута: *Слідом за князем грабували воєводи...* (П. Загребельний) → *Грабування слідом за князем стало звичною справою*.

Прийменниково-відмінкові форми одночасності на тлі конструкцій різночасності взагалі непродуктивні щодо похідної функції. Словоформи “з + N_{instr}”, “за + N_{instr}” означеної повторюваності неактивно реалізують атрибутивну роль: *Просиджування за переглядом кінофільмів стало звичною справою*. Їх лексичне значення переважно розкривається в типовому оточенні: *Я всі вечори просиджував за переглядом перекладів* (М. Коцюбинський). Не всі прийменниково-відмінкові форми як реалізатори неповторюваної неозначеної одночасності включаються в процес синтаксичної деривації. Деякі з них уживаються лише в типовій позиції з обставинною функцією на позначення одночасності зіставлених явищ (“з + N_{instr}”, “над + N_{instr}”): *В п'ятницю над вечором розчиняють тісто на паску* (О. Воропай). Тільки прийменникові конструкції “за + N_{instr}”, “під + N_{instr}” узгоджують свою темпоральну семантику з позицією атрибута: *Побалакали вони в той день за землю за обідом, побалакали за вечерю* (В. Скуратівський) → *Тепер Турові річі за вечерю не здавались уже Петру жартами...* (П. Куліш).

Функціонально-транспозиційна група “темпоральний місцевий відмінок” порівняно з попередніми трьома нечисленна, але прийменниково-відмінкові форми є продуктивними щодо транспозиційних переміщень. Словоформи виражають семантику двох функціонально-транспозиційних підгруп: різночасності (неозначена неточна наступність – “по + N_{loc}”) та одночасності (неозначена неповторюваність – “при + N_{loc}”, “в (у) + N_{loc}”, “на + N_{loc}”, “о (об) + N_{loc}”, “по + N_{loc}”; означена повторюваність – “по + N_{loc}”). Із-поміж зазначених конструкцій лише “по + N_{loc}” належить до двох функціонально-транспозиційних підгруп. Якщо вживається як засіб вираження різночасності, то в типовій позиції реалізує значення неозначеної неточної наступності: *По завершенні обряду тіло віддавали вогню* (В. Скуратівський). Контактна присубстантивна позиція (*життя по смерті*), синтаксичні зв'язки, логічні запитання (*не вірив (в що?) в життя; життя (яке?) по смерті*) указують на атрибутивну функцію синтаксеми *життя по смерті*: *Не вірив я в життя по смерті...* (О. Олесь).

Значення одночасності виражене п'ятьма прийменниковими конструкціями: “при + N_{loc}”, “в (у) + N_{loc}”, “на + N_{loc}”, “о (об) + N_{loc}”, “по + N_{loc}”. Ця функціонально-транспозиційна підгрупа найбільше представлена транспозиційними моделями. Активними щодо вираження вторинної, атрибутивної, функції є синтаксеми “при + N_{loc}”, “в (у) + N_{loc}”, “на + N_{loc}”, “по + N_{loc}” із семою неозначеної неповторюваної тривалості дії: *Товаришів своїх по навчанню і роботі він теж не любив* (О. Довженко). Лише одна словоформа “о (об) + N_{loc}” рідше виконує вторинну функцію: *Кава о восьмій годині ранку є надзвичайно смачною*. Прийменникова конструкція “по + N_{loc}” означеної повторюваності фрагментарно заміщає позицію атрибута: *Зібрання по п'ятницях було невід'ємною частиною громадського життя*. Тому виділено дві синтаксеми (“по + N_{loc}”, “о (об) + N_{loc}”), за якими повною мірою ще не закріпилася атрибутивна функція. Перетин семантичних виявів прийменниково-іменникових конструкцій становить об'єкт подальших наукових досліджень.

Література

1. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1971. – 115 с.
2. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка. / Л. А. Булаховский. – К. : Рад. школа, 1953.
Т. II. – 1953. – 436 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
4. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
5. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.
7. Всеволодова М. В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 283 с.
8. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Грамматика современного русского литературного языка / отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
10. Грищенко А. П. Внутрішня синтаксична організація простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки) / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 14–16.
11. Грищенко А. П. Обставини / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 207–224.
12. Грищенко А. П. Синтаксис / А. П. Грищенко // Украинская грамматика / отв. ред. В. М. Русановский. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 252–280.
13. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – К. ; Одеса : Вища шк., 1981. – 143 с.
14. Канеса П. С. Синтаксические средства выражения временных отношений в современном украинском языке : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 / Канеса П. С. ; Киев. пед. ин-т им. А. М. Горького. – К., 1984. – 212 с.
15. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
16. Крилова Т. В. Роль часових адвербіалій у вираженні характеристики дієслівної дії / Т. В. Крилова // Мовознавство. – 1983. – № 4. – С. 50–54.
17. Куцова Р. А. Відтворення темпоральності прийменниковими конструкціями сучасної української мови : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Куцова Р. А. ; Харків. держ. ун-т. – Х., 1997. – 223 с.
18. Малащенко В. П. Свободное присоединение предложно-падежных форм / В. П. Малащенко. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1972. – 172 с.
19. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / А. В. Бондарко и др. – Л. : Наука, 1990. – 264 с.
20. Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
21. Шведова Н. Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1968. – № 2. – С. 39–50.

УДК 811.161.2"366

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ АНАЛІТИЧНИХ СЛОВОТВІРНИХ УМІНЬ У ШКОЛЯРІВ І СТУДЕНТІВ

Хомич Т. Л.

Пропоновану статтю присвячено проблемі дослідження інтегрованих пошуків у галузях лінгвістики та методики викладання української мови в основній школі.

Ключові слова: дериватологія, морфемна будова, семантичні, словотворчі, формотворчі, словозмінні морфеми.

Предлагаемая статья посвящена проблеме исследования интегрированных поисков в области лингвистики и методики преподавания украинского языка в основной школе.

Ключевые слова: дериватология, морфемное строение, семантические, словообразовательные, формообразующие, словоизменятельные морфемы.

The suggested article is dedicated to the problem of integrated research in linguistics and methodology of teaching Ukrainian language in secondary school.

Key words: derivation, morphemic structure, semantic, word formation, formative, inflectional morpheme.

Праця вчителя є неоціненною. Він не стільки навчає маленькі допитливі оченята, які часто довіряють йому більше, ніж своїм батькам, а й прищеплює велику любов до рідного слова, виховує почуття прекрасного. Щоб слугувати виконанню такої високої мети, необхідно чітко усвідомлювати мову як живий організм, у якому немає жодної клітинки, яка б не виконувала важливої ролі й не впливала на розвиток здорової мовної системи.

Спостереження за рівнем знань, набутих під час навчання в школі, у філологічній студентської аудиторії показують, що студент, якого можна вважати вже сформованою мовною особистістю, не тільки не усвідомлює системності рідної мови, а й має значні лакуни в розумінні багатьох мовних явищ. Такий стан речей, на жаль, має системний характер.

Особливо помітними виявляються прогалини в розумінні розділів лінгвістики "Будова слова" й "Словотвір". Найчастіше студенти механічно здійснюють поділ слова на морфеми, не дотримуючись логічної послідовності в цьому процесі, спосіб словотворення визначають інтуїтивно, не заглиблюючись в аналіз мовних одиниць, вважаючи все це "надто простим завданням", яке потребує мінімальної кількості часу й зовсім не вимагає аналітичного мислення.

У зв'язку з цим перед викладачем-лінгвістом постає надскладне завдання: необхідно не лише надати можливість студентів-філологів здобути ґрунтовні знання, виробити правильні вміння та навички, а й зламати стереотипну неправильність сприйняття мови й мовних явищ.

Виникає логічне питання: чому школа не формує мовну свідомість особистості? Хто в цьому винен? Учень? Учитель? Система освіти?.. Відповіді на ці питання, мабуть, шукати не варто. У пропонованій статті спробуємо окреслити найбільш типові помилки під час морфемного й словотвірного аналізів і запропонувати шляхи їх уникнення.

Текст пропонованої статті укладено в результаті аналітичної роботи з різноманітними дієвими шкільними й вишівськими підручниками з української мови, методичними розробками, програмами та методам виробничого спостереження за рівнем набутих у шкільні роки знань студентів.

Однією з найчастіше повторюваних помилок є та, що слово розбирають за будовою або послідовно, наприклад, починаючи з префікса, або намагаються спочатку виділити корінь. Це призводить до того, що неправильно означається флексія. Наприклад, дуже часто в неозначеній формі дієслова, яка є незмінною й потенційно не може мати закінчення, формотворчий суфікс **-ти** (деякі студенти стверджували, що їм переконливо доводили в шкільному курсі української мови про

те, що -ти – дієслівне закінчення, або постфікс) або й кінцевий голосний **-и** позначають як флексію. У прислівниках, які також є незмінними, знову ж таки “знаходять” певну флексію: *стати, взимку, по-домашньому*.

Щоб запобігти таким помилкам, необхідно чітко вмотивовувати склад незмінних слів. Як відомо, до них належать: іменники іншомовного походження, що закінчуються на голосний (наприклад, *таксі, метро, поні* тощо), жіночі прізвища на **-о** та приголосний (наприклад, *Пилипенко, Андрусишин* і под.), деякі іншомовні прикметники на позначення певних кольорів (наприклад, *беж, хакі* й под.), усі прислівники, інфінітивні форми, дієприслівникові форми, дієслівні форми на **-но, -то** (наприклад, *прочитано, змито* тощо). У п'ятому класі цю інформацію радимо ілюструвати різними зразковими прикладами, а вже в сьомому, коли учні вповні ознайомлені з частинами мови, – за вищенаведеними групами.

Отже, алгоритм розбору слова за будовою має розпочинатися з відповіді на питання: змінною чи незмінною є лексема. Якщо слово змінне, воно обов'язково буде містити флексію – формально виражену або нульову. Щоб не помилитися у визначенні флексії, треба утворити кілька словоформ, наприклад, змінити іменник або прикметник за відмінками, дієслово за родами чи особами. Частина слова, яка трансформується, і буде флексією.

Іноді, щоби правильно відтворити морфемну будову, необхідно звертатися до фонетичного запису слова. Така необхідність виникає тоді, коли графічна структура не демонструє меж між морфемами, наприклад, у словах *подвір'я [подв'і́р'я]*, *пір'я [п'і́р'я]* закінченням виступає **-а**, а **-й** виконує роль суфікса. Виділити ці морфемі можливо лише в транскрипції. Студенти третього курсу під час вивчення морфеміки й дериватології, з якими проведено педагогічно-методичне спостереження (воно проводилося протягом трьох років з усіма студентами філологічного факультету ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка), стверджували, що нікому з них у школі не пропонувалося робити фонетичний запис окремих слів під час розбору їх за будовою.

Другим етапом морфемного аналізу слова є виділення кореневої морфемі. Шкільні підручники в дефініції кореня здебільшого одностайні. Так, наприклад, автори Рідної мови : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К. : Освіта України, 2005. – 288 с. Олександра Павлівна Глазова та Юрій Борисович Кузнецов репрезентують таке визначення кореня : “Корінь – це головна значуща частина слова, що містить у собі спільне лексичне значення споріднених слів” [2, с. 225]. Як відомо, корінь несе основну (денотативну) семантику всього слова, яка може уточнюватися певними афіксами. У коренях слів можливі фонетичні чергування голосних і приголосних фонем, які, проте, не впливають на зміну семантики кореня й слова в цілому. Тому категорично спростовуємо тлумачення кореневої морфемі, яке подає у своєму підручнику Іван Пилипович Ющук: “Спільна звукова частина споріднених слів називається коренем” [9, с. 98].

Програма шкільного курсу “Українська мова” цілком умотивовано не передбачає розрізнення таких понять, як “первинний” і “вторинний” корені. Учні основної школи мають виділяти лише синхронічну кореневу морфему. Проте помилок у цьому аспекті спостережено чимало. І джерело цих помилок убачаємо насамперед у неправильному підручниковому тлумаченні. Так, наприклад, у підручнику О. П. Глазової та Ю. Б. Кузнецова наочно репрезентовано неправильне виділення кореня у “вправі за зразком”. У наведених спільнокореневих словах *птах, пташеня, пташечка, пташиний* виділено корінь **птах-**. У всіх цих лексемах зберігся первинний корінь **пт-**, що переконливо доводить наявність у сучасній українській літературній мові спільнокореневої лексеми **птиця** й похідної від неї **птичка** з тим же коренем. Корінь **пт-** у цих словах репрезентують і спеціалізовані лексикографічні джерела, наприклад, Морфемний словник : близько 36000 слів / уклад. Л. М. Полюга. – К. : Рад. школа, 1983. – 464 с. [4, с. 289].

У підручнику О. П. Глазової та Ю. Б. Кузнецова подано зразок розбору слова за будовою й наведено лексему *подорожник*, у якій виділено корінь **дорож-** [2, с. 259]. Вважаємо неприпустимим таке тлумачення. Адже лексема *подорожник* є термінологічною, позначає певну ботанічну номінацію й не має нічого спільного з семантикою слова *дорога*. Ця лексема має вторинний корінь **подорожник-**, етимологічність первинного кореня є досить прозорою. За подібними словотворчими моделями історично утворилися такі лексеми, як-от: *пролісок, опеньок, півень* тощо.

Сучасна морфемна будова цих лексем має у своєму складі лише дві морфеми – кореневу, яка характеризується вторинністю, та флексійну. Отже, якщо програма шкільного курсу “Українська мова” не передбачає виділення етимологічно первинного кореня, маємо вчити школярів визначати правильно сучасний корінь, не акцентуючи на тому, первинним чи вторинним він є.

У цьому ж підручнику О. П. Глазової та Ю. Б. Кузнецова бачимо ще один наведений зразок розбору, а саме дієслівної лексеми *заспівати*, у якій виокремлено корінь *-спів-* [2, с. 258]. Автору запропонованої статті не є зрозумілою така репрезентація, адже в спільнокореновому ряду з цієї лексемою вмотивовано існує слово *пісня*, тому коренем може бути лише *-пі-*, що й демонструють морфемні словники [4, с. 320–321]. Ця коренева морфема зберегла свою первинність на сучасному етапі розвитку мови.

Отже, чому підручник рідної мови, який рекомендовано Міністерством освіти і науки України, який до того ж здобув перше місце на Всеукраїнському конкурсі підручників для 12-річної школи Міністерства освіти і науки України, який широко використовується в сучасній школі, має три (з трьох) лінгвістично неправомірні репрезентації морфемного аналізу?

Варто зазначити, що виділення афіксальних морфем у похідних власних назвах на кшталт *Полісся, Запоріжжя, Заволжя, Тягнибок, Ростислав* і подібних також вважаємо недоцільним, оскільки семантика пропріативності формується кореневими морфемами, а граматичну змінність демонструють флексії. Отже, зазначені лексеми мають кореневі морфи *Полісс’-, Запоріжж’-, Заволж’-, Тягнибок’-, Ростислав’-*.

Іноді афіксальні морфеми помилково виокремлюють у похідних словах, що мають омонімічну звукову складову з відповідними наявними морфемами в інших лексемах. Так, наприклад, Марія Яківна Плющ у “Граматиці української мови...” в один словотвірний тип об’єднує різномодельні лексеми. Вона справедливо зазначає, що “Словотвірний розряд назв тварин, птахів, риб, комах на сучасному етапі рідко поповнюється новотворами. В усталених словотвірних типах наявні суфікси: *-ак (гусак), -ач (деркач), -ень (півень), -ун (цвіркун), -ур (снігур), -ець (тунець), -к (а) (овечка, перепілка), -иц(я) (телиця, куниця)* та ін.” [5, с. 43]. Проте, якщо наявність суфіксів у таких словах, як-от: *гусак, овечка, перепілка, телиця* мотивовані існуванням спільнокоренових відповідників (*гуска, вівця, перепел, теля*), то номінації *деркач, півень, цвіркун, снігур, тунець, куниця* не мають твірних слів на сучасному етапі розвитку української мови, тому зазначені афікси виокремлювати вважаємо не доцільним.

У студентській аудиторії побутує також неправильне сприйняття морфемної будови іншомовних слів. Очевидно, за аналогією до незмінних запозичених похідних, у яких ми не виокремлюємо флексії, студенти переконані, що “всі іншомовні слова складаються лише з кореня”. Звичайно, це хибна думка. І потлумачення морфемного аналізу слів на кшталт *президент, інформатик* можливе за допомогою наведення такого мовного явища, як “словотвірні синоніми”. Тобто для того, щоб довести учням існування суфіксів *-ент, -ик* у словах такого зразка, необхідно окреслити низку словотвірних синонімів одного словотвірного типу, наприклад: *президент, кореспондент, інтелігент, резидент* тощо; *інформатик, фізик, математик, прагматик* тощо. До того ж деякі іншомовні запозичення мають спільнокореневі відповідники на українському мовному ґрунті, наприклад, *президія*.

Завершуючи короткий огляд типових методичних помилок, зазначаємо, що в шкільному курсі вивчення особливостей словотвору автори школярських підручників та вчителі основної школи мають уникати складних випадків морфеміко-словотвірних аналізів слів. Так, наприклад, важко потлумачити учням морфемну будову та словотвірні особливості лексем на кшталт *бездоріжжя, застілля, передпліччя, піднебіння* і под., які мають у своїй структурі нульовий суфікс, що утратив свій формальний вияв унаслідок історичних асимілятивних процесів і на сучасному етапі є другою частиною біморфемі.

Автором запропонованої статті здійснено спробу тлумачення лише окремих методичних вад. Цілісна картина викладення розглянутої проблеми потребує значних подальших інтегрованих пошуків у галузях лінгвістики та методики викладання української мови в основній школі.

Література

1. Бойко В. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір : навч. посіб. / В. М. Бойко, Л. Б. Давиденко. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 119 с.
2. Глазова О. П. Рідна мова : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. П. Глазова, Ю. Б. Кузнецов. – К. : Освіта України, 2005. – 288 с.
3. Ковалик І. Вчення про словотвір / Іван Ковалик // Вибрані праці / упоряд. та автор передмови Василь Ґрещук. – Івано-Франківськ ; Львів : Місто НВ, 2007. – 404 с.
4. Морфемний словник : близько 36000 слів / уклад. Л. М. Полюга. – К. : Рад. школа, 1983. – 464 с.
5. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник / М. Я. Плющ. – 2-ге вид., доп. – К. : Видавничий дім “Слово”, 2010. – 328 с.
6. Романюк Є. “Хто науку поважає, буде з добрим урожаєм”. Урок-конкурс знавців словотвору (з елементами програмування), 5 клас / Євген Романюк // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колеґіумах. – 2004. – № 2. – С. 12–16.
7. Романюк Є. У майстерні слова (Система уроків із елементами програмованого навчання, 5 клас). Заняття перше. Словотвір. Поняття про твірну основу й похідне слово. Афіксальні способи творення слів / Є. Романюк // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колеґіумах. – 2004. – № 4. – С. 8–16.
8. Романюк Є. У майстерні слова (Система уроків із елементами програмованого навчання, 5 клас). Заняття друге. Безафіксне словотворення / Є. Романюк // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колеґіумах. – 2004. – № 5–6. – С. 13–18.
9. Ющук І. П. Рідна мова : підручник для 5 кл. / І. П. Ющук. – 3-тє вид. – К. : Освіта, 1994. – 239 с.

УДК 811.161.2'42

ДЕКОДУВАННЯ ТЕКСТУ ЯК ОСНОВА ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ

Цівун Н. М.

У статті визначено і схарактеризовано поняття декодування тексту. З'ясовано, що лінгвістичний аналіз обов'язково передбачає витлумачення, декодування наявних смислів, що дає змогу виявити індивідуально-авторський аспект мовно-художнього пізнання світу.

Ключові слова: текст, декодування, лінгвістичний аналіз.

В статье рассмотрено понятие декодирования текста. Определено, что лингвистический анализ предусматривает декодирование смыслов и это дает возможность выявить индивидуально-авторский аспект языкового познания мира.

Ключевые слова: текст, декодирование, лингвистический анализ.

The concept of text decoding is determined and described in the article. It is decoding, that linguistic analysis is certainly foreknow the interpretation and decoding of evident meanings, it gives the possibility of making individual and author's aspect of linguistic.

Key words: text, decoding, linguistic analysis.

Лінгвістичний аналіз тексту є загальнофілологічною наукою, що підсумовує знання студентів з вивчених раніше мовознавчих і літературознавчих дисциплін, виробляє навички тлумачення глибинних смислів у текстах різних жанрів і стилів. Але відмінність між аналізом нехудожнього і художнього полягає у тому, що для з'ясування смислу першого достатньо знати граматику мови, а другого – необхідно виявити підтекст, систему авторських прийомів вираження смислу, з'ясувати естетику образності. Лінгводидактичні потреби освітньої системи змушують дослідників репрезентувати лінгвістичний аналіз тексту з урахуванням мовної особистості автора тексту, а також реципієнта-читача [3, с. 9–10].

Підґрунтя лінгвістичного аналізу були закладені та поглиблені у працях О. Потебні, Л. Булаховського, Л. Щерби, Г. Винокура, В. Виноградова, Б. Ларіна, а також І. Білодіда, В. Ващенко, І. Ковалика, С. Єрмоленко, Л. Мацько, М. Плющ, А. Мойсієнка, М. Крупи, І. Кочан, Т. Єщенко та ін. Учених цікавить текст не тільки як змістова, структурно-семантична чи інтонаційна цілість, але й як особлива когнітивно-мовленнєва площина. Крім того, в останньому двадцятилітті ХХ ст. сформувалася стійка тенденція дослідження тексту як “складного комунікативного механізму, посередника комунікації, що фіксує стратегічну програму адресанта, яка сприймається й інтерпретується адресатом; <...> а також до розуміння тексту як аргументу, за допомогою якого змінюється картина світу у свідомості реципієнта” [11, с. 332]. У той же час низка питань вимагають подальшого аналізу і теоретичного осмислення, тому мета статті полягає у розкритті особливостей сприйняття й аналізу художнього тексту та визначенні ролі декодування у ньому.

Безперечно, особливий інтерес становить лінгвістичний аналіз художнього тексту, основним завданням якого є з'ясування ідейного задуму письменника, того емоційного, естетичного смислу, що лежить в основі твору і визначає відбір та функціонування мовних засобів для образного відображення об'єктивної дійсності [9, с. 129]. У цьому контексті М. Рильський, аналізуючи кандидатські дисертації, присвячені дослідженню мовотворчості письменників, наголосив на посиленні уваги до лінгвістичного аналізу художніх текстів, оскільки “саме лінгвістичний аналіз – один із найбільших шляхів до розуміння поетового світу, поетового світогляду” [10, с. 415]. Таким чином, художній текст мовознавцями розглядається як своєрідний код національної культури, авторських смислів, а лінгвістичний аналіз тексту обов'язково містить витлумачення, декодування наявних смислів, дає змогу глибоко відчувати парадигматичні й синтанматичні зв'язки слова [12, с. 14–15].

Загалом термін “декодування” був запропонований американським філологом М. Ріффатером, який розглядав текст у двох планах: з одного боку, це образ думок

автора, який кодує повідомлення, а з іншого – це інтерпретація читача, який декодує повідомлення. У російському мовознавстві ця теорія знайшла продовження у працях І. Арнольд, Л. Кайди та ін., в українському – А. Мойсієнко, Л. Мацько, Н. Сологуб та ін. Зазначимо, що декодування Л. Г. Кайда розгляє як “вияв (з точки зору читача) реального смислу мовних одиниць, що відображають авторську ідею” [4, с. 76], а І. Арнольд як “відновлення повідомлення на основі знань кодових комбінацій” [1, с. 132].

Кожен текст чи витвір мистецтва репрезентує завжди позатекстову реальність, яка сприймається відповідно до підготовленості реципієнта, до його загальнокультурного рівня. На думку А. К. Мойсієнка, для адекватного декодування тексту, зокрема поетичного, необхідно послуговуватися “фонovими знаннями, певним досвідом, що <...> дає змогу глибше пізнати мистецький твір як особливу реальність, образну картину світу, окремі її фрагменти в системі художньої структури” [8, с. 204]. Відзначимо, що фонovі знання науковці розглядають як “інформаційний фонд, єдиний для автора тексту і читача (слухача)” [2, с. 15]. Художнє мовлення також спирається на фонovі знання читачів: “знання мови з багатим словником, парадигматикою і синтагматикою, семантичного універсуму (історії, культури, фольклору, науки, релігії), творчості автора, його ідейно-тематичних засад; конкретного твору, його змісту, сюжету тощо” [7, с. 324]. Наприклад, у мовотворчості Яра Славутича є такі рядки: *І каже дід, проходячи за тин: “Святий Петро вигонить вівці пасту”*. Автор вживає фразеологізм “святий Петро вівці жене” на позначення поняття “степове мареву”. У такому тлумаченні фразеологізму автором, як стверджує Н. Сологуб, відчувається знання глибинних шарів мови – знання церковного календаря (1. Св. Петро – головний апостол Христа. 2. Свято Петра і Павла припадає на важливіший момент у житті українців час – пору жнив), народного уявлення (св. Петро – пастух; на старовинних зображеннях у руці апостола Петра – пастуший посох з хрестом угорі) та спостереження над природними умовами (марева у степовій Україні – природна річ) [12].

Загалом лінгвістичний аналіз, як зазначає А. Мойсієнко, “дозволяє виокремити цілі ряди лексичних, образних одиниць, які у зв’язку з вертикальним контекстом приносять у конкретний твір особливий смисловий і стилістичний ефект” [8, с. 205–206.]. Розглянемо як приклад поезію Максима Рильського “Кленові листки”, яка входить до циклу “Таємниця осіннього листя” і вперше була надрукована у газеті “Радянська Україна” 3 листопада 1963 р.: *Кленові листки // – Це Стефаніка смуток великий, Печаль дощова підкарпатських полів, Це сонце холоднее з-за хмар, Це матері хворої усміх До бідного сина, Це голос розлуки і муки В останню годину любові, Це тиха пісня без слів, Тиха й самотня... Кленові листки – // Це ранок рум’яно-морозний, Синиць і повзиків свист У повітрі бад’яорім, Дівчата на стежці в гаю І в небі високому гуси, Це шерех, і шелест, і дзвін Пурпурової осені. Це Пушкін у мене в кімнаті І Пушкін у серці моєму, Це дим над рідною хатою, Це димок із цигарки друга, Це свідомість, що буде зима, Це віра, що прийде весна за нею – І проліски сині розквітнуть Там, де нині лежать золотисті Кленові листки...* (Рил., IV, с. 346). У ній автор подає глибоке індивідуально-авторське осмислення мікрообразу *кленові листки*. Для правильного декодування цієї поезії читач (слухач) повинен мати певні знання з фольклору та літератури. Так, образ кленового листя у народній творчості символізує беззахисних, битих долею дітей. Василь Стефанік розвинув цей образ у новелі “Кленове листя”, відтворюючи переживання вмираючої матері і поведінку дитини, яка ще не усвідомлює сирітства. Продовжують асоціативний ряд у поезії “Кленові листки” ремінісценції із новели В. Стефаніка, які інтерпретовані і відтворені у лаконічній формі. Так Максим Рильський нагадує читачеві (слухачеві) літературні факти та їх текстові компоненти.

Порівняймо: у Рильського:
Це матері хворої усміх До бідного сина
(Рил., с. 346).

у Стефаніка:
Мама подивилася великими блискучими очима на сина. Безодня смутку, увесь жаль і сильний страх зійшлися разом в очах і разом сплодили дві білі сльози (Стеф., с. 117).

Це голос розлуки і муки В останню

... А мама обтерла долонею сухі губи і

*годину любові,
Це тиха пісня без слів, Тиха й
самотня...* (Рил., с. 346).

заспівала. У слабім, уриванім голосі вилувалася її душа і потихеньку спадала межи діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю, і ніхто їх не позбирати не може, і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пуге поле за листочками... (Стеф., с. 118).

Поезія має філософсько-медитативний характер, у якій автор продовжує роздуми на тему "осіннього листа", які завершуються переосмисленням життєвого колообігу, що передає безперервність, нескінченність земного життя: *Це свідомість, що буде зима, Це віра, що прийде весна за нею – І проліски сині розквітнуть Там, де нині лежать золотисті Кленові листки...* Автор стверджує, що природа вічна, тому що у ній нічого не зникає безслідно, а переходить з одного стану в інший. Таким чином, автор завдяки створенню індивідуально-авторських асоціативних рядів виявляє багатство й оригінальність семантичних трансформацій у мікрообразі **кленові листки**: пряме значення – листки з кленового дерева, що мають лапате листя з гострими кінцями і глибокими вирізами; переносне – новела В. Стефаніка; фольклорний – образ беззахисних дітей, традиційний – образ пурпурової осені; філософський – образ діалектики життя.

Зауважимо, що поезія "Кленові листки" майстерно написана двома оберненими періодами, у яких висновкове узагальнення (аподозис) міститься на початку речення (перед протагисом). Синтаксико-стилістичною домінантою у цих періодах виступають ампліфіковані ряди займенника **це** й іменників, які поширюються узгодженими і неузгодженими означеннями, підрядними конструкціями: *кленові листки – це ранок синиць і повзиків свист, дівчата на стежці в гаю і в небі високому гуси, це шерех, і шелест, і дзвін пурпурової осені, це Пушкін у мене в кімнаті і Пушкін у серці моєму, це дим над рідною хатою, це димок із цигарки друга...* Накопичення однотипних слів дає змогу "економними засобами" розкрити цілу картину світобачення поета, акцентувати увагу на внутрішньопочуттєвій сфері. Разом з тим подвійна ампліфікація є засобом стилістичного увиразнення: виконує ритмомелодичну роль та надає розміреності, мажорного звучання поезії.

Дослідження показало, що декодування поетичного тексту виявляє індивідуально-авторський аспект мовно-художнього пізнання світу, але при цьому, як зазначає А. Мойсієнко, "автор значною мірою передбачає відповідну ерудицію читача, його здатність за окремим словом побачити певну картину, відчутти асоціативну динаміку образу" [8, с. 205].

Отже, є всі підстави зробити такий висновок, що дослідження мови художнього твору передбачає декодування смислу, а воно, у свою чергу, – фонові знання.

Література

1. Арнольд И. В. Семантика. Стилистика. Интертекстуальность : сборник статей / И. В. Арнольд ; науч. ред. П. Е. Бухаркин. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1999. – 444 с.
2. Валгина Н. С. Теория текста : учеб. пособ. / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2003. – 280 с.
3. Єщенко Т. А. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. / Т. А. Єщенко. – К. : ВЦ "Академія", 2009. – 269 с.
4. Кайда Л. Г. Композиционная поэтика текста : монография / Л. Г. Кайда. – М. : Флинта : Наука, 2011. – 408 с.
5. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посіб. / І. М. Кочан. – К. : Знання, 2008. – 432 с.
6. Крупа М. П. Лінгвістичний аналіз художнього тексту : посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / Марія Петрівна Крупа. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. – 432 с.
7. Мацько Л. І. Стилистика української мови : підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; за ред. Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
8. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту. Декодування Шевченкового вірша : монографія / А. К. Мойсієнко – К. : Сталь, 2006. – 304 с.

9. Плющ М. Я. Лінгвістичний аналіз тексту / М. Я. Плющ // Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 291–292.

10. Рильський М. Т. Реценція на кандидатську дисертацію А. Г. Деркача “Старослов’янськи в мові Т. Г. Шевченка” / М. Т. Рильський // Рильський М. Т. Зібрання творів : у 20 т. – К. : Наукова думка, 1987.

Т. XVI. – 1987. – 600 с.

11. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

12. Сологуб Н. М. Мовний портрет Яра Славутича / Н. М. Сологуб. – К. : Дніпро ; Вінніпеґ : Українська Вільна Академія Наук, 1999. – 152 с.

Список джерел і їх умовних позначень

Рил. – Рильський М. Т. Зібрання творів : у 20 т. / М. Т. Рильський. – К. : Наукова думка, 1983.

Т. IV : Поезії (1949–1964). – 1983. – 423 с.

Стеф. – Стефаник В. Камінний хрест : твори / В. Стефаник. – К. : Школа, 2007. – 272 с.

УДК 81'373.61=161.2

ЛЕКСИЧНІ ТА СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМПЗИТИВ ІЗ ПРЕФІКСОЇДАМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ

Шемет В. Г.

У статті проаналізовано семантику та структуру префіксоїдних дериватів на позначення розміру, охарактеризовано сполучуваність питомих та запозичених префіксоїдів.

Ключові слова: префіксоїд, композит, сполучуваність, словотвірне значення.

В статье проанализирована семантика и структура префиксоидных дериватов со значением размера, охарактеризована сочетаемость исконных и заимствованных префиксоидов.

Ключевые слова: префиксоид, композит, сочетаемость, словообразовательное значение.

The article under consideration deals with semantics and structure of prefixoid derivatives on denotation of size, compatability of specific and adopted is diacribed prefixoids.

Key words: prefixoid (affixoid in position of prefix), composite, compatability, word formation value.

В українській мові особливе місце серед композитів посідають слова з питомими та іншомовними префіксоїдами зі значенням розміру: **велико-, вузько-, дрібно-, макро-, мало-, мега-, мегало-, мез-, мезо-, коротко-, мікро-, міні-, нано-, напів-, пів-, середньо-, широко-**.

Префіксоїди **макро-, мега-, міні-**, як зазначають Г. М. Віняр, В. В. Дяченко, Л. В. Козак, в українській мові виявляють високу активність і утворюють цілі семантичні мікрополя [2; 3; 5]. Так, на думку Л. В. Козак, “вони мають яскравий термінологічний характер і виділяються лише тоді, коли є відповідні безпрефіксні основи або коли ті самі корені приєднують до себе інші префікси чи префіксоїди” [5, с. 7].

Серед префіксоїдів іншомовного походження найпродуктивнішим є **макро-** (< грец. makros – довгий, великий), що у структурі композита реалізує двоє значень: – “великий”, “довгий” та “пов’язаний з вивченням або вимірами великих предметів, величин”. Група дериватів на позначення “великий”, “довгий” репрезентовані іменниками, наприклад: *макромолекула* – велика молекула, молекула полімеру; *макрорельєф* – великі форми рельєфу земної поверхні, що визначають загальний характер будови великих її ділянок (низовини, гірські хребти, рівнини); *макрофауна* – рештки викопних тваринних організмів, які людина бачить неозброєним оком; *макроспора* – велика спора в різноспорових вищих рослин, а також: *макромодель, макрорайон, макрокоманда, макроконтекст, макрооператор, макроорганізм, макросегмент, макротопонім, макрофонема*.

Друга група дериватів зі значенням “пов’язаний з вивченням або вимірами великих предметів, величин” презентована іменниками: *макроеволюція* – процес еволюції організмів усередині роду, родини та інших систематичних категорій, вищих, ніж вид; *макроекономіка* – економічна наука, що вивчає взаємозв’язки і пропорції розвитку народного господарства в цілому і окремих його галузей; *макрокінетика* – розділ хімічної кінетики, що вивчає вплив процесів переносу речовини і тепла на швидкість хімічних реакцій; *макроклімат* – кліматичні умови в глобальному або регіональному масштабі; *макросистема* – система, що складається з макротіл, доступних для сприймання органами чуттів на відміну від мікросистеми, мікрочастини якої (атом, молекула) недоступні для сприймання органів чуттів; *макроструктура* – структура твердого тіла (мінералу, металу тощо), яку можна побачити неозброєним оком або при невеликому збільшенні за допомогою лупи; *макрофотографування* – фотографування об’єктів невеликого розміру з безпосереднім, порівняно невеликим збільшенням; *макрокосмос, макроліквідація, макролінгвістика, макросвіт, макроситуація, макропідхід*; а також

прикметниками: *макроскопічний* – той (те), якого (що) можна побачити неозброєним оком; *макропористий, макросейсмічний, макросистемний, макроетнічний, макро-економічний*. Формант **макро-** сполучається з іменниковими основами як з конкретним значенням, так і абстрактним.

До продуктивних префіксоїдів належить **мікро-** (< грец. *micros* – малий), що у складних словах реалізує словотвірне значення “малий”, “найдрібніший”. Н. Ф. Клименко відзначає широку комбінаторику цього форманта: “Широка комбінаторика з іншими основами зумовлена абстрактністю його семантики, що визначає малі розміри, величини, пов’язані з вивченням та вимірюванням дуже малих предметів, явищ, одиниць” [4, с. 198]. Префіксоїд бере участь у творенні назв **приладів, інструментів, пристроїв:** *мікрomanipулятор* – лабораторний прилад, за допомогою якого під мікроскопом здійснюють операції над дуже дрібними об’єктами; *мікромтом* – інструмент для одержання тонких зрізів зі спеціально оброблених шматочків органів і тканин для мікроскопічних досліджень; *мікротон* – циклічний прискорювач електронів; *мікрокатор* – прилад для вимірювання лінійних розмірів деталей контактним способом; *мікротерези, мікроперемикач, мікротелефон*; **систем:** *мікросистема* – матеріальна система з мікрочастинок (атомів, нуклонів); *мікроструктура, мікросхема*; **позначення території, простору, приміщень:** *мікрорайон* – комплекс житлових будинків і системи закладів культурно-побутового обслуговування, які задовольняють щоденні потреби населення; *мікрорельєф* – дрібні форми рельєфу, що є окремими деталями форм мезорельєфу і макрорельєфу; *мікроклімат* – 1) клімат невеликої ділянки земної поверхні, наприклад, окремого населеного пункту, річки, болота; 2) *перен.* навколишня обстановка.

Згаданий префіксоїд засвідчений у **назвах одиниць вимірювання малих величин:** *мікробар* – одиниця вимірювання тиску, $10^{(6)}$ бара; *мікроампер* – одиниця сили електричного струму, $10^{(6)}$ ампера; *мікроаналіз* – метод аналітичної хімії, за допомогою якого можна виконувати аналіз малих кількостей речовини; *мікросекунда*.

Найвільніше і ширше префіксоїд **мікро-** сполучається іменниковими основами, що позначають конкретні предмети: *мікроавтобус* – автобус невеликих розмірів; *мікромодуль* – мініатюрний модуль – блок радіоелектронної апаратури, що складається з декількох мініатюрних деталей (мікроелементів); *мікрофільм* – фотокопія документа, рукопису, книги тощо, виконана на фотоплівці із зменшенням у десятки і сотні разів; *мікрокнига, мікролампа, мікрокомп’ютер, мікрооб’єктив, мікрофотографія, мікрофотознімок*.

Словотвірну активність **мікро-** виявляє у творенні **назв мінералів, організмів:** *мікроклін* – мінерал групи калієвих польових шпатів класу силікатів білого, рожевого, сірого, інколи зеленого кольору; *мікроорганізм* – загальна назва тваринних і рослинних організмів, які можна побачити під мікроскопом; *мікропорит* – силікатний теплоізоляційний дрібнопористий матеріал; *мікросоми* – білковоліпоїдні тільця клітини субмікроскопічної структури, багаті на рибонуклеїнову кислоту; *мікроспора* – менша спора вищих різноспорових рослин, з якої розвивається чоловічий гаметофіт, наприклад, пилок у квіткових рослин; *мікрочастинка* – частинка дуже малої маси (елементарні частинки, атомні ядра, атоми, молекули); *мікрофлора* – сукупність мікроорганізмів, що існують у певному середовищі – у ґрунті, воді, повітрі, харчових продуктах, організмі людини, тварин і рослин; *мікроелементи* – хімічні елементи, що містяться в рослинних і тваринних організмах у дуже малих кількостях (у тисячних частках відсотка) і які входять до складу ферментів, вітамінів, гормонів та інших біологічно активних сполук; ця лексема має ще значення – мініатюрні деталі (транзистори, діоди), призначені для застосування в мікромодулях. Меншу активність виявляє у творенні **назв хвороб:** *мікроінсульт, мікроінфаркт*.

У словниках зафіксовано (Словник української мови в 11-ти томах, Український орфографічний словник (2002 р.), Новий словник іншомовних слів (2008 р.)) прикметникові композити з префіксоїдом **мікро-** *мікробіологічний, мікроекологічний, мікроелементний, мікроелектронний, мікрокалькуляторний, мікрокапілярний, мікрокліматичний, мікролітражний, мікромініатюрний, мікрокристалічний, мікропроцесорний, макросейсмічний, мікроструктурний, мікрохвильовий, мікрохірургічний* та ін.

Словотвірне гніздо з префіксоїдом **мікро-** поповнюється неологізмами: *мікро-катастрофа, мікрокредит, мікроконфлікт, мікрорайонування, мікрофотознімання, мікрофотокопіювання* тощо.

Словотвірне значення префіксоїда **міні-** (< англ. *mini*) у композитах – “менший за розміром, довжиною порівняно з названим твірним словом”. Високий ступінь аглютинативності префіксоїда призвів до того, що він почав функціонувати не лише в іменниках з конкретним значенням, зокрема в назвах одягу, а й в іменниках з абстрактним значенням. Найчастіше деривати з цим формантом трапляються “в розмовно-побутовому стилі, звідки вони потрапляють у засоби масової інформації: *міні-гастролі, міні-дослідження, міні-інтерв'ю, міні-фейлетон*. А сполучення **міні-** з назвами, семантика яких несумісна з префіксоїдами кількісно-оцінного значення, веде до творення okazіonalіzmів (*міні-держава, міні-республіка*)” [2, с. 1]. В Українському орфографічному словнику (2008 р.) подано слова: *міні-блок, міні-війна, міні-комп'ютер, міні-криза, міні-процесор, міні-трактор, міні-футбол*. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови (2002 р.) зафіксовано композити *міні-автомобіль, міні-баскетбол, міні-маркет, міні-матч, міні-спідниця, міні-сукня*.

Префіксоїди **мега-, мегало-** (< грец. *megas* – великий) у композитах відповідають поняттю “великий”, “мільйон”, “велетенський”: Префіксоїд бере участь у творенні **назв одиниць вимірювання**, зокрема: *мегават* – одиниця електричної потужності – 10 в 6 Вт; *мегагерц* – одиниця частоти коливань – 10 в 6 Гц; *мегапарсек* – *астр.* одиниця виміру космічних віддалей, дорівнює 10 в 6 парсеків; *мегабайт, мегавольт, мегацикл; предметів, споруд, об'єднань: мегалополіс* (мегаполіс) – велетенське місто, яке утворилося внаслідок зростання і фактичного злиття багатьох міст та населених пунктів; *мегарельєф* – найбільші форми рельєфу земної поверхні: материкові виступи, океанічні западини тощо; *мегафон* – рупор для підсилення звуку голосу; *мегакосмос, мегатайлп*. В Українському орфографічному словнику (2008 р.) подано лексеми *мегамова, мегапроект, мегаєвіт, мегасистема*.

За допомогою префіксоїдів **мез-, мезо-** (< грец. *mesos* – середній, серединний) утворено слова зі значенням “середній”, “помірна величина”: *мезодерма* – середній зародковий листок, властивий зародкам багатоклітинних тварин і людини; *мезорельєф* – загальна назва форм рельєфу суходолу, дна океану і моря середньої величини з коливанням висот від кількох десятків до 100–150 м; *мезосидерити* – залізо-кам'яні метеорити.

Останнім часом починає виявляти словотвірну активність перша частина складних слів грецького походження **нано-** із семантикою “карликовий”. В Українському орфографічному словнику (2002 р.) подано слова *наносекунда* – мільярдна частка секунди; *наносезон*. У Словнику іншомовних слів (2000 р.) зафіксовано лексему *нанорельєф* – найменші форми рельєфу земної поверхні (кротовини, борозни). В Українському орфографічному словнику (2008 р.) реєстр слів з таким префіксоїдом збільшено, зокрема: *наноелектроніка, нанокomppeccop, нанокomp'ютер, наноманіпулятор, нанопланктон, наноробот* тощо. Отже, регулярність морфемі **нано-**, її семантичний зв'язок з коренем, здатність утворювати продуктивні словотвірні ряди дозволяє говорити про певний ступінь префіксоїдності.

Сполучуваність префіксоїдів зазначеної групи широка. Афіксоїдні деривати утворені за такими словотвірними моделями: “префіксоїд + основа грецького походження” (-дерма, -планктон, -поліс, -сидерити, -фон), “префіксоїд + латинська основа” (-інфаркт, -інсульт, -модуль, -флора), “префіксоїд + французька основа” (-рельєв, -фейлетон), “префіксоїд + основа чеського походження” (-робот), “префіксоїд + основа англійського походження” (-електроніка, -комп'ютер, -фільм). У слові *мікроавтобус* спостерігаємо явище телескопії, бо створено за моделлю: мікро + авто(мобіль) і лат. (*omni*)bus. Під час аналізу словникових статей виокремлено деривати-гібриди, у яких іншомовні префіксоїди поєднуються з питомими основами: *мікробибух, мікрокнига, мікропідхід, мікрорізьбяр, мікроситуація, міні-війна*.

Меншу словотвірну активність у творенні композитів виявляють питомі префіксоїди **середньо-, мало-**. Наприклад, суфіксоїд **середньо-** бере участь у творенні композитів із локативним значенням, проте за допомогою нього можуть утворюватися композити зі значенням **розміру**, зокрема: *середньозернистий, середньокаліберний, середньохвильовий*. Словотвірне значення префіксоїда **мало-**

залежить від того, яким значенням прикметника *малий* він мотивується (прикметником у 1 значенні “невеликий розміром, незначний величиною” чи прикметником у 2 значенні “невеликий кількісно, нечисленний”). До афіксоїдних дериватів зі значенням розміру належать: *малогабаритний* – (слец.) який має малі габарити; *маломірний* – який має невеликий розмір; *малорослий* – невеликий на зріст; невисокий; *малоголінковий, малолітражний* – (у 2 значенні) який має циліндри невеликого робочого об’єму й витрачає мало пального (про автомобіль), малооб’ємний.

Меншу продуктивність префіксоїд виявляє у творенні іменникових дериватів на позначення конкретних предметів. Такі слова функціонують переважно в розмовному мовленні: *малометражка* – (розм.) квартира невеликого метражу; *малосімейка* – (розм.) невелика квартира для сімейної пари або нечисленної сім’ї.

Префіксоїди **велико-, вузько-, дрібно-, коротко-** утворюють малопродуктивні словотвірні ряди: *короткометражний* – який має невелику кількість метрів; *короткохвильовий* – який має хвилю короткої довжини; *великогабаритний* – великий, великого розміру, значних габаритів; *дрібнонасінний* – який має дрібне насіння; *великоблочний, великоголінковий, великопанельний, великоформатний, вузькогорлий, вузькодонний, вузькозадий, вузькооб’ємний, дрібнозубка, дрібноплідний, дрібноплодий, короткопалий, короткоствольний*.

Деривати, що належать до цих словотвірних типів, утворюються на основі словотвірної моделі: прикметникова основа + о + іменникова основа, що ускладнюється прикметниковими суфіксами або не ускладнюється.

Префіксоїд **широко-** у композитах співвідноситься з прикметником *широкий* у 1, 2 значеннях “який має велику ширину”, “займає великий простір”: *широковерхий* – з широкою верхньою частиною; *широковітий, широкобедрий, широковидий, широкодонний, широкогабаритний, широкогіллястий, широкогорлий, широкоекранний, ширококоліїний, ширококостий, широколанний, широколистяний, широкоовальний, широкопанельний, широкополий, широкорукавий, широкоспинний, широкостітний, широкотрубний, широкоцилінний, широкоформатний, ширококронний*; у 3 значенні “великий у ширину, який не обмежує рухів, просторий”; *ширококрисий* – який має широкі криси (про капелюх, бриль).

Префіксоїди **пів- напів-** утворюють іменникові деривати, якісні властивості яких визначені передусім їхніми розмірами: *півбарка* – барка невеликого розміру; *півбаркас* – баркас невеликого розміру; *півжупан* – короткий жупан; *піваркуш* – шматок паперу, що має розмір половини аркуша; *півповерх* – невисокий, зменшеної височини поверх; *півпальто* – пальто, коротше від звичайного; *піввідерко* – невелике відро тощо.

Отже, виконаний структурно-семантичний аналіз засвідчив, що в процесі творення дериватів з префіксоїдами на позначення розміру беруть участь як іншомовні, так і питомі префіксоїди. Продуктивним способом творення цих слів є основоскладання. Одні префіксоїди мають безпосереднє вираження розміру, інші виражають це значення опосередковано, залежно від того, з якою основою сполучаються.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – 2-ге вид., оновл. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
2. Віняр Г. М. Розвиток системи дериваційних засобів на базі кореневих морфем [Електронний ресурс] / Г. М. Віняр. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/1736/1/04vgmbkm.pdf>. – Назва з екрана.
3. Дьяченко В. В. Слова с компонентами микро- и мини- в современном русском языке // Русское языкознание. – 1987. – Вып. 14. – С. 29–34.
4. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк ; НАН України. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні. – К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2008. – 335 с.
5. Козак Л. В. Українська електротехнічна термінологія (словотвірний аспект) : дис. канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Козак Л. В. – Дніпропетровськ, 2002. – 171 с.
6. Новий словник іншомовних слів : близько 40000 слів і словосполучень / Л. І. Шевченко, О. І. Ніка, О. І. Хом’як, А. А. Дем’янюк / за ред. Л. І. Шевченка. – К. : АРІЙ,

2008. – 672 с.

7. Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. : Л. О. Пустовіт та ін. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.

8. Український орфографічний словник : близько 143 000 слів / уклад.: М. М. Пещак та ін. – 3-тє вид., перер. і доповн. – К. : Довіра, 2002. – 1006 с.

УДК 811.161.2':81'366+373.46

ПРИКМЕТНИКОВА СИСТЕМА В ГРАМАТИКАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Ярошевич І. А.

У статті порушено проблему теоретичного осмислення основних понять, пов'язаних із вивченням прикметника і властивих йому категорій і форм у працях українських мовознавців XVI–XVII ст. Зокрема, простежено еволюційні процеси у виділенні прикметника зі складу імен як окремої частини мови, звернено увагу на особливості словозміни і творення форм прикметника та на їх термінологічне вираження.

Ключові слова: частини мови, прикметник, морфологічна категорія, словозміна, термін.

В статье прослеживается проблема теоретического осмысления основных понятий, связанных с изучением имени прилагательного и свойственных ему категорий и форм в трудах украинских языковедов XVI–XVII вв. В частности, прослежены эволюционные процессы в выделении прилагательного из состава имен как отдельной части речи, обращено внимание на особенности словоизменения и образования форм прилагательного и на их терминологическое выражение.

Ключевые слова: части речи, прилагательное, морфологическая категория, словоизменение, термин.

The problem of theoretical comprehension of the basic concepts related to the study of adjective and peculiar to his categories and forms in works of the Ukrainian linguists of XVI–XVII cc. are broken in the article. In particular, evolutionary processes are traced in the selection of adjective from composition of the names as separate part of speech, paid attention on the feature of inflexion and creation of forms of adjective and on their terminological expression.

Key words: parts of speech, adjective, morphological category, inflexion, term.

Методологічною основою наукових пошуків дослідників у будь-якій галузі знань, а отже, й у мовознавстві, є розуміння теоретичних засад сучасних досліджень у тісному зв'язку з теоретичними і практичними надбаннями минулого. Зі ступенем розвитку мови й науки про неї на кожному його етапі виникають усе нові й нові проблеми в дослідженні мовних явищ, які потребують чіткої дефініції, однакового розуміння лінгвістичних понять, випрацювання термінологічних найменувань цих понять, кодифікації й запровадження їх у наукову практику.

Важливу роль у висвітленні історії граматичної структури української мови відіграють писемні джерела найдавнішого періоду. Чільне місце з-поміж них посідають граматичні праці середньовіччя – “Грамматика добро-глаголиваго Еллино-словенскаго языка”, створена викладачами й студентами Львівської братської школи (далі – Гр. 1591), “Грамматика словенска” Л. Зизанія (далі – Гр. 1596), “Грамматіки славенскія правил ноєсунтагма” М. Смотрицького (далі – Гр. 1619) – обидві видав і лінгвістично описав відомий історіограф українського мовознавства В. Німчук, а також “Грамматыка словенская” І. Ужевича (далі – Гр. 1643), яку підготували до друку І. К. Білодід і Є. М. Кудрицький.

Появу цих праць учені пов'язують із періодом розквіту в Україні науки, зокрема граматики [10, с. 95]. Один із основоположників українського мовознавства П. Житецький зауважував, що від найдавніших граматик XVI–XVII ст. “веде свій початок так звана грамотність руська взагалі й українська зокрема” [5, с. 17]. Уперше в них слов'янською мовою викладено найзагальнішу теорію морфології – сукупність науко-

вих понять, їх дефініцію, систематизацію і випрацювано терміни для їхнього позначення, за допомогою яких здійснювався опис ілюстрованого мовного матеріалу. Водночас тогочасна граматична думка вже виявлялася не лише у викладі найзагальнішої абстрактної теорії граматики, що ґрунтувалася на засадах античних граматик, а й у викладі специфічних рис та кодифікації церковнослов'янської (або словенороської, словенської) мови – міжнаціональної мови всіх православних слов'ян [12, с. 35]. У контексті зазначених граматичних праць дещо особібно слід розглянути граматику І. Ужевича, оскільки, незважаючи на назву, її справедливо вважають першою в українському мовознавстві граматику староукраїнської мови [6, с. 167–169]. Хоча близькоспоріднені церковнослов'янську і рідну йому українську мову І. Ужевич вважав різновидами однієї мови, насправді учений описував граматичну структуру староукраїнської мови, порівнюючи її з особливостями інших слов'янських мов – польської, чеської, вказував на подібність чи відмінності слов'янських мов від грецької і латинської [12, с. 155; 7, с. 51–58].

Далі простежимо, як у зазначених граматичних працях формувалося вчення про прикметник, його категорії і форми, як у зв'язку з розширенням поняттєвої сутності прикметника, його значенневих розрядів і особливостей парадигматики вдосконалювалися теорія, термінологічні назви понять, принагідно зазначимо, які зміни сталися у вивченні цього класу слів на сучасному етапі.

Проблемі походження прикметника, його словозмінної і словотвірної структури в українській мові на матеріалі різножанрових писемних пам'яток, даних діалектного і сучасного українського літературного мовлення присвятив монографічне дослідження “Прикметник в українській мові” відомий учений-граматист А. П. Грищенко [4]. Основні фрагменти цієї праці за його авторством знайшли висвітлення також у розділі “Прикметник” колективної монографії “Історія української мови. Морфологія” [8, с. 163–215].

Учений порушує важливу теоретичну проблему класифікації частин мови та місця в ній прикметника. За даними наукових досліджень, ті наукові відмінності, які існують між іменниками і прикметниками на сучасному етапі їх вивчення, не є споконвічними; в індоєвропейській прамові та й пізніше існувала первісна їх нерозчленованість, і прикметники розглядали у складі виокремлюваної в давніх граматичних працях частини мови, позначуваної терміном *имѣ*. І лише в процесі тривалого періоду становлення прикметник виділився зі складу імен та набув тих значенневих і морфолого-синтаксичних ознак, що дають підстави кваліфікувати його як самостійну частину мови [8, с. 163].

У граматичній літературі, що засвідчує початок наукового опису частин мови в українському мовознавстві старої доби, учені виокремлювали вісім частин мови, дотримуючись традиційної схеми, що існувала в античних граматиках: *имѣ* (імена), *рѣчь* (дієслово), *мѣстоимени* (займенник), *причастіє* (дієприкметник), *нарѣчіє* (прислівник), *предлогъ* (прийменник), *союзъ* (сполучник) і *различіє*, яким позначали невластивий слов'янським мовам артикль. Цей поділ зафіксовано у найдавнішій граматичній праці, що відома на слов'янських землях у списках XVI–XVII ст., – трактаті “О осмихъ частехъ слова” [12, с. 18–31].

Як зауважує один із найавторитетніших сучасних дослідників історіографії українського мовознавства В. Німчук, цей трактат був першою спробою “пристосувати вчення греків і візантійців до слов'янського мовного матеріалу, осмислити особливості слов'янської морфологічної системи, виробити слов'янську мовознавчу термінологію” [12, с. 30]. Трактат, за спостереженням ученого, “фіксує початки слов'янської граматичної термінології, яку успадкували й удосконалили граматики XVI–XVII ст.” [11, с. 7–8]. У згаданому трактаті терміном *имѣ* позначено, крім іменників, і прикметники, що засвічується ілюстративним матеріалом, однак особливостей словозміни прикметникових імен автор трактату ще не подає.

Першу спробу виокремлення зі складу імен категорії прикметника спостерігаємо в Гр. 1591 у параграфі “О кончаніяхъ налагаємыхъ” (тобто йдеться про закінчення прикметників). У прикметниках, як і в іменниках, виявлено морфологічні категорії роду числа і відмінка, а також членну (повну) і нечленну (коротку) форми. Автори цієї граматики, а одним із них міг бути і Л. Зизаній [Там само, с. 8], звернули увагу на родові закінчення, у ч., ж., с. роді, що дало підстави вченим кваліфікувати категорію роду в прикметниках як словозмінну, тоді як в

іменниках вона є класифікаційною [2, с. 30]. У складі п'яти відмін імен чотири засвідчують особливості відмінювання іменників, а п'ята – це прикметникова відміна.

У власне прикметниковій відміні подано лише форми наз. і род. відмінків одн. за родами. Причому ілюстровані парадигми засвідчують прикметники ч. роду як у членній, так і нечленній формах, а ж. і с. роду – переважно в членній (напр., *истинный* і *сладокъ*, але *сладкій*, *сладкая*, *простое*), хоча й непослідовно. Важливим кроком уперед у теоретичному осмисленні прикметникових категорій є і те, що в цій граматиці вперше в українському мовознавстві розроблено вчення про ступені порівняння та способи їхнього творення – звичайного (*налагаєма*), вищого (*разсудителна*) і найвищого (*превосходна*), причому способи творення (суфіксальний, префіксальний і суплетивний) ілюстровано як церковнослов'янськими, так і живомовними українськими лексемами, на що звертають особливу увагу дослідники історії мови [12, с. 60; 1, с. 114–115]. У пам'ятці окремо розглянуто суплетивні форми прикметника, на позначення яких ужито термін *строптивая*. Терміни на позначення прикметникових категорій і форм в основному зберегли у своїх граматиках Л. Зизаній і М. Смотрицький, проте значною мірою вдосконалили їх. Зокрема, на позначення категорій прикметника в Гр. 1596 введено термін *имя прилагаемое* замість *налагаемое*, на позначення трьох категорій ступенів порівняння запроваджено термін *разсужденіе* та компонентний склад цієї категорії – *положенный* (звичайний), *разсудный* (вищий) і *превышший* (найвищий). Ці різновиди ступенів порівняння Л. Зизаній кваліфікував як правильні (*разсужденіе подобоначертателное*), яким протиставив *разсужденіе стропотное*, тобто суплетивні форми, які пізніше І. Ужєвич кваліфікував як неправильні.

Привертає увагу ілюстративний матеріал, який уводить Л. Зизаній для опису категорій прикметника, де поруч із церковнослов'янськими формами подано значну кількість українських форм (пор. *меньшій*, *найменшій*, *горшій*, *найгоршій* тощо). Звернемо увагу, що для творення найвищого ступеня використано вживаний і в сучасній мові префікс *-най*.

Та чи не найповніше розробив теорію прикметника М. Смотрицький. Передусім учений модифікував попередні терміни, якими позначали граматики цей клас слів, замінивши їх терміном *имена прилагаемые*, що його впродовж наступних періодів активно використовували українські мовознавці аж до появи наприкінці XIX ст. власне українського терміна *прикметник*, уперше зафіксованого в праці С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера "Руска граматика" [13, с. 27]. Удосконалив учений також інші терміни на позначення категорій прикметника і його форм. До речі, терміни, створені М. Смотрицьким, у незмінному або частково вдосконаленому вигляді досі функціонують у багатьох слов'янських терміносистемах, особливо в російській і болгарській [12, с. 145].

Як і в Гр. 1591, М. Смотрицький розподілив імена за п'ятьма відмінками, а не за десятьма, як у Л. Зизанія. Причому перші чотири – це відміни іменників, що майже повністю збігаються з поділом їх у граматиках сучасної української мови. П'ята відміна присвячена словозміні прикметників, форми яких учений розрізняє за закінченнями та родовою належністю сполучуваного з прикметником іменника. До цієї відміни віднесено і числівник, у відмінюванні якого М. Смотрицький виявив специфічні особливості, а тому присвятив йому окремий параграф "О скланяніи именъ числительныхъ". Це спостереження вченого досить важливе, адже він фактично накреслив шляхи виокремлення прикметника і числівника як самостійних частин мови, проте деякі числівникового походження лексеми і в сучасних дослідженнях висвітлено в прикметниковій словозміні [9, с. 439–440; 3, с. 90; 15, с. 98] і навіть кваліфіковано як *ад'єктивні слова* [9, с. 439] та *порядкові прикметники* [14, с. 350]. У п'ятій відміні М. Смотрицький розглядав і субстантивовані прикметники, хоч терміна для їхнього позначення в його граматиці й не зафіксовано. У граматиках сучасної української мови їх хоч і розглядають у складі іменників, однак вони не належать до жодної з іменникових відмін, оскільки зберігають ознаки прикметникової словозміни у формах однини і множини [14, с. 309–310].

Важливі спостереження зробив М. Смотрицький і в розподілі прикметників на семантичні групи та за походженням від іменників, числівників, займенників, зразки відмінювання яких подав у всіх родах, числах членної і нечленної форм та у твердій і м'якій групах. Уперше вчений детально схарактеризував присвійні (*притяжатель-*

ные) прикметники, зазначивши їхню похідність від власних і загальних назв іменників (пор. *Варнавинь* від *Варнава*, *сновній* від *снь*, *Божій* від *Богъ* тощо).

Отже, порівняно зі своїми попередниками, М. Смотрицький глибше осмислив особливості слов'янського відмінювання та більш удаło систематизував досліджуваний матеріал.

Граматики М. Смотрицького мала серйозний вплив на граматику І. Ужєвича (Гр. 1643); її теоретичні здобутки лягли в основу цієї праці. Проте якщо граматики попередників І. Ужєвича були розраховані на навчальні цілі у сфері тогочасної освіти в Україні, то його праця орієнтована на освічених мовознавців і написана латинською мовою – міжнародною мовою освічених людей старої Європи з метою популяризації української мови. І. Ужєвич перший в українському мовознавстві описав граматичну структуру української мови як окремої лінгвістичної системи, при цьому виявив оригінальність спостережень думок. Ідучи за М. Смотрицьким, який виділив п'яту (прикметникову) відміну в іменах, І. Ужєвич повністю відриває її від іменникової. Розділ “Про частини мови” паризького рукопису (а рукопис відомий у двох варіантах – паризькому й арраському) граматики розпочинає з особливостей відмінювання прикметника у формах ч., ж. і с. роду.

Важливі спостереження вченого і щодо функціонування в цій частині розділу субстантивованих прикметників у формах ч., ж. і с. роду на зразок *подскарбій, братоваа, мостовое*, а також присвійних прикметників, утворених від власних і загальних назв імен, – *Стефановъ, воєводиць* тощо.

Як і Л. Зизаній, І. Ужєвич розрізняє поняття правильного і неправильного ступенювання прикметників, зразки творення яких подає у відповідних таблицях, наголошуючи на тому, що система неправильного (суплетивного) ступенювання прикметників у слов'ян така ж, як і в латинів.

Характеризуючи особливості прикметникової відміни, І. Ужєвич подає низку практичних зауважень і порад, що стосуються кодифікації правописних і граматичних норм, та перше місце в ілюстраціях відводить формам живої мови, що сприяло унормуванню літературних норм староукраїнської мови.

Незважаючи на потужний вплив античної традиції в описі категорій прикметника (як і в цілому граматичних категорій староукраїнської мови), І. Ужєвич виявив “достатню самостійність, прагнучи, хоч це і незавжди йому щастило, визначити саме ті з них, які їй властиві, та виявити форми, в яких вони реалізувались” [7, с. 58].

Отже, граматична теорія, пов'язана з вивченням окремих класів слів в українському мовознавстві старої доби, що ґрунтувалася на греко-латинській традиції, з одного боку, позитивно вплинула на широту поглядів українських граматицистів, а з іншого, дала змогу вийти за її межі, виявити специфічні особливості описуваної церковнослов'янської і староукраїнської мов, що засвідчує творчий підхід учених до розв'язання конкретних лінгвістичних проблем. Випрацювані граматицистами старої доби концептуальні питання у вивченні прикметникової системи суттєво позначилися на розв'язанні актуальних проблем сучасного українського мовознавства.

Умовні скорочення джерел

Грам. 1591 – Грамматика добро глаголиваго Еллино-словенскаго языка [Адельфотес]. – Львів, 1591.

Грам. 1596 – “Грамматика словенска” Л. Зизанія. – Вільно, 1596 // Л. Зизаній. Грамматика словенська / Зизаній Л. ; підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1980. – 190 с.

Грам. 1619 – “Грамматіки славенскія правилное сунтаґма” М. Смотрицького. – Єв'є, 1619 // Смотрицький М. Грамматика ; підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наук. думка, 1979. – 502 с.

Грам. 1643 – “Граматыка словенская” І. Ужєвича. – Париж, 1643 (паризький рукопис); 1645 (арраський рукопис) // Грамматика слов'янська І. Ужєвича / підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. – К. : Наук. думка, 1970. – 459 с.

Література

1. Бєвзенко С. П. Історична морфологія української мови / С. П. Бєвзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.

2. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.
3. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навч. закладів / В. О. Горпинич. – К. : Академія, 2004. – 335 с.
4. Грищенко А. П. Прикметник в українській мові / А. П. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1978. – 207 с.
5. Житецькій П. Очеркъ литературной истории малорусского нарѣчія въ XVII вѣкѣсъприложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка / П. Житецькій. – Київъ, 1889. – 162 с.
6. Жовтобрюх М. А. “Граматыка словенская” Івана Ужєвича – пам’ятка старо-української літературної мови / М. А. Жовтобрюх // Слово і труд. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 167–169.
7. Жовтобрюх М. А. Частини мови в “Граматиці слов’янській” І. Ужєвича / М. А. Жовтобрюх // Східнослов’янські граматики XVI–XVII ст. : матеріали симпозиуму. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 51–58.
8. Історія української мови. Морфологія. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 163–215.
9. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – 2-ге вид., уточнене й доповнене / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля-2000, 2003. – 463 с.
10. Огієнко І. Історичний словник української граматичної термінології / І. Огієнко // Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1908. Кн. 1. – 1908. – С. 94–129.
11. Німчук В. В. Основоположне значення “Граматики” М. Смотрицького у вітчизняному мовознавстві / В. В. Німчук // Східнослов’янські граматики XVI–XVII ст. : матеріали симпозиуму. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 6–20.
12. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1985. – 222 с.
13. С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер “Руска граматыка”. – Львів, 1893. – 180 с.
14. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. – 3-тє вид., перер. і доповн. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
15. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Синтаксис : підручник. – К. : Знання, 2010. – С. 81–92.

УДК 81'366.56(045)

СЕМАНТИКА ПЕРСОНАЛЬНОСТІ: РІВНІ, СПОСОБИ І ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**Ясакова Н. Ю.**

У статті розглянуто рівні, способи і форми репрезентації категорійної семантики персональності в українській мові. Встановлено, що ідіоетнічні особливості способу мовної концептуалізації та категоризації персональності виявляються на рівні морфології, синтаксису речення й тексту.

Ключові слова: семантична категорія, персональність, особа, іменник, дієслово, речення, текст.

В статье рассмотрены уровни, способы и формы репрезентации категориальной семантики персональности в украинском языке. Установлено, что идиоэтнические особенности языковой концептуализации и категоризации персональности представлены на уровне морфологии, синтаксиса предложения и текста.

Ключевые слова: семантическая категория, персональность, лицо, существительное, глагол, предложение, текст.

The article highlights levels, ways and forms of categorical semantic personality representation in Ukrainian language. It is found that idioethnic peculiarities of language conceptualization and categorization personality are shown up on the morphological and syntactical levels.

Key words: semantic category, personality, person, noun, verb, sentence, text.

У вивченні граматичних явищ сьогодні спостерігаємо виразну семантичну домінанту. Предметом дослідження у багатьох наукових розвідках стали питання структурування і мовної репрезентації окремих поняттєвих зон [2; 7; 10]. Прикметно, що вихідним пунктом лінгвістичного аналізу все частіше стає саме семантика, а не граматична форма. Мова постає не як набір форм, а як цілісний складний організм, природно пристосований до виконання своїх функцій, насамперед когнітивної та комунікативної. Важливою передумовою продуктивності таких досліджень є вибір і послідовне дотримання адекватного підходу, який дозволяє без суперечностей інтерпретувати мовні факти на основі чітких семантичних ознак. Завдання ускладнюється тим, що певна семантика може своєрідно виявлятися на багатьох мовних рівнях, мати різні форми вираження, яким властива багатозначність. Отже, постає проблема виокремлення семантичних ознак, релевантних для аналізу різнорівневих мовних одиниць, виникає необхідність розмежування лексичної і граматичної семантики, кваліфікації окремих явищ як таких, що стосуються парадигматики або синтагматики, морфології, синтаксису речення або тексту.

Серед семантичних категорій, які вимагають ґрунтовного вивчення з погляду механізмів і форм репрезентації в українській мові, особливе місце належить категорії персональності. Встановлюючи співвідношення між учасниками позначуваної ситуації та учасниками комунікації, вона виступає необхідним складником актуалізації висловлювання й тексту. Досі особливості категоризації, класифікації та репрезентації семантики персональності в українській мові не отримали повноцінного потрактування, хоча окремі форми її вираження, їхня роль в організації речення були предметом спеціальних досліджень. Е. Борщ у дисертаційній праці розглянула категорію особи дієслова в сучасній українській мові у порівнянні з російською та білоруською [3]. М. Мірченко зробив спробу виявити сутність категорії особи в синтаксичному аспекті, звернувши особливу увагу на одну з форм вираження категорійної семантики особи в інфінітивно-безособових реченнях – давальний відмінок особи [11]. О. Китиця описала засоби вираження персональності в публіцистичному стилі [8].

Мета нашої статті – встановити рівні, способи і форми репрезентації категорійної семантики персональності для створення адекватної моделі її інтерпретації.

У царині вивчення мовної реалізації семантичних категорій однією з найпродуктивніших є теорія функціонально-семантичних полів О. Бондарка. Інтерпретаційні моделі, засновані на її загальних принципах, дозволяють виявити специфіку лінгвалізації певних онтологічних феноменів. Саме з цього погляду варто розглядати явища граматики, яка, за словами А. Вежбицької, є концентрованою семантикою: втілює систему найважливіших значень, які необхідні під час інтерпретації і концептуалізації дійсності та життя людини у цій дійсності [4, с. 44]. Яскравим прикладом успішного застосування такого підходу в українському мовознавстві є сучасне потрактування категорії аспектуальності М. Калька. Учений виокремлює вісім взаємопов'язаних та взаємозумовлених складників аспектуальності, починаючи з буттєвого (позамовного) і онтологічного (буттєво пізнаного) і завершуючи граматичним, що представлений категорією виду [7, с. 11–12].

Вироблення комплексної методики аналізу персональності можливе за умови встановлення тих компонентів, які формують цю семантичну категорію, відображають її внутрішню стратифікацію на поняттєві зони, рівні й форми мовної репрезентації. Безумовно, семантична категорія персональності має екстралінгвальне підґрунтя, базується на об'єктивній відмінності людини від інших об'єктів навколишньої дійсності. З погляду онтології вона корелює із категорією простору. Виявити особливості осмислення простору й людини в ньому, її відмінності від інших об'єктів навколишньої дійсності, що виступають основою семантичної категорії персональності, можна через її співвіднесення з філософськими категоріями, які відображають фундаментальні зв'язки і відношення об'єктивної дійсності та пізнання. Семантична категорія персональності засвідчує осягнення простору через встановлення зв'язку між об'єктами навколишнього світу та комунікативною ситуацією. Об'єкти поділяються на тих, які беруть участь у спілкуванні (мовець, співрозмовник), можуть брати участь у ньому (люди, істоти) або можуть виступати тільки предметом повідомлення. Поняттєві складники цієї категорії співвідносяться з філософськими категоріями Я, Ти, Інший. Складність розгляду семантики персональності в цьому аспекті полягає в тому, що різні філософські напрямки переосмислюють певні категорії або використовують власні. Проте такий аналіз дозволяє окреслити когнітивне підґрунтя, систему основних поняттєвих субкатегорій персональності.

В українській мові семантична категорія персональної інтегрує різнорівневі засоби репрезентації, що складають ієрархічно організовану систему, стрижнем якої є граматична категорія особи. У сфері морфології особливість вияву значення персональності залежить від категорійного значення частини мови та граматичної спеціалізації слова в реченні. Репрезентація семантики персональності на лексичному і граматичному рівнях сворідно виявляється у сфері іменників. Персональна кваліфікація іменника зумовлена наявністю відповідних сем у структурі його лексичного значення. Реалізація значення першої і другої особи можлива тільки для найменувань людей, ідентифікаційною ознакою яких є здатність до комунікації. Серед іменників, які мають сему 'особа', вирізняються займенникові *я, ти, ми, ви*, для яких позначення комунікативної ролі є основною функцією. Особлива залежність значення цих слів від конкретного комунікативного акту зумовила їх потрактування як одиниць окремого типу (шифтерів [18, с. 97–98], індексалів [12, с. 53–180]). У типових мовних ситуаціях *я, ти* вказують на учасників спілкування, *ми і ви* – на комунікантів та інших осіб водночас. Власне іменники та займенникові іменники *він, вона, воно* орієнтовані на вираження значення третьої особи. Власне іменники, що позначають осіб, також можуть вказувати на мовця або співрозмовника, проте таке їх уживання вимагає особливих умов. Значення першої особи повнозначні іменники реалізують тільки у взаємодії з контекстом, під впливом певних прагматичних чинників, напр.: *Кассандра: Кассандрі байдуже, що випадає, що ні, – вона лиш те чинити мусить, що їй на долю випало* (Лєся Українка); *Автор висловлює щирю подяку всім, хто сприяв творенню монографії* (з передмови до монографії). Семантику другої особи власне іменники виражають і за допомогою граматичної форми кличного відмінка.

Відмінкові форми виступають показником персональної віднесеності іменника на граматичному рівні. Як слушно зазначає М. Плющ, «імпліцитні значення, які відображають ідентифікаційні ознаки особи (здатність мислити, спілкуватися, виявляти почуття, волю, давати оцінку і т. д.) реалізуються на синтаксичному рівні у

зв'язках іменника з іншими словами, у яких знаходить вияв функціональне призначення його відмінкових форм" [13, с. 101]. Для власне іменників форма називного відмінка є показником третьої особи. Спеціалізованим засобом вираження значення другої особи в українській мові виступає форма кличного відмінка, напр.: *Бабусенько, голубонько, Серце моє, ненько, Скажи мені щирю правду, Де милий-серденько?* (Т. Шевченко); *Товаришу прокуроре, закликаю до спокою!* (О. Довженко); *Іваночку! Ти чуєш, доброокий?* (В. Стус); *Вам страшно, дядьку Романе?* (Люко Дашвар).

У дієслові вираження персональної семантики також засвідчує тісну взаємодію лексичного і граматичного рівнів. Лексична семантика дієслівного предиката зумовлює можливість його вживання із суб'єктом певного персонального статусу, а отже, й реалізації граматичного значення першої, другої чи третьої особи через відповідну граматичну форму. Зв'язок лексичної семантики та граматичного значення особи простежується в аспекті синтагматики та парадигматики: характер лексичного значення дієслова визначає його сполучувальні можливості та повноту особової парадигми. Граматичне значення першої та другої особи виражається тільки в тому разі, коли у структурі лексичного значення дієслова наявна суб'єктна сема 'особа'. Гомональні дієслова мають повну особову парадигму і в прямому значенні можуть стосуватися мовця, адресата та об'єкта повідомлення, напр.: *я пам'ятаю, ти пам'ятаєш, він пам'ятає; я фарбую, ти фарбуєш, він фарбує*. Решта дієслів "не можуть мати особових протиставлень і становлять групу одиниць з неповною особовою парадигмою" [5, с. 265]. Унаслідок метафоричного перенесення дієслова можуть змінювати свою первинну персональну семантику, проте і в цьому випадку бачимо тісний зв'язок лексичного і граматичного значень дієслова. Зміна семантики персональності і поява відповідної особової форми зумовлена змінами у лексичному значенні, наприклад: *Рушай вперед! І, добротою хорий, розтань росю димною між трав* (В. Стус); *Переживу. Перечорнію. Перекигичу. Пропаду. Зате – нічого. Все. Німію. Байдужість в голови кладу* (М. Вінграновський); *Так пізно-пізно я квітую, що не візьме до дзьоба птах...* (І. Калинець).

Попри істотність впливу лексичного значення дієслова на реалізацію граматичного значення особи, граматичний спосіб мовної репрезентації семантики персональності для цієї частини мови є провідним. У межах морфологічної категорії особи дієслова найпоспідовніше і найвиразніше експлікуються особові протиставлення. Виокремлення морфологічної категорії особи дієслова, яка об'єднує протиставлені одне одному однорідні граматичні значення, що виражаються через систему граматичних форм, не викликало сумнівів мовознавців. Про наявність особових форм дієслова читаємо вже у граматиці М. Смотрицького [16, с. 119]. Натомість реалізація особових протиставлень у сфері власне іменника, вияв персональності на рівні речення стали предметом вивчення значно пізніше, з розвитком граматичної науки [9, с. 244–250; 5, с. 98–99; 11].

Як бачимо, іменники і дієслова відмінні за способом вербалізації персональної семантики. Диференціація іменників за характером персональної віднесеності на групи співвідноситься з категоризацією об'єктів навколишнього світу. У дієсловах персональна семантика реалізується через морфологічну категорію особи, яка виражається системою граматичних форм. Ця словозмінна категорія є невласне дієслівною: зумовленою відповідною категорією іменника в позиції підмета [5, с. 263]. Вона відображає категоризацію дій і процесів через зв'язок із їх носіями.

Експлікація особових відношень властива й словам інших частин мови: прикметникам (*мій, твій, наш, ваш, хлопчиків, лікарів*), прислівникам (*по-моєму, по-твоєму, по-вашому, по-дорослому*). У межах цих частин мови персональна семантика є компонентом лексичних значень слів і не визначає їхньої граматичної специфіки. Онтологічне протиставлення учасників і не-учасників комунікації у такому разі виявляється через антонімічні відношення лексем.

Лексичні і морфологічні ресурси української мови дозволяють експлікувати цілий спектр персональних значень. Унаслідок взаємодії лексичної і граматичної семантики компонентів речення формується його загальний персональний план. Обов'язковим є узгодження персональної семантики всіх складників речення. Узгодження категорійної персональної семантики іменника і дієслова, які виконують функцію суб'єкта й предиката, відображає об'єктивну нерозривну пов'язаність діяча та дії як процесуальної ознаки останнього. Проте така симетричність у вербалізації

персональних відношень, зокрема у встановленні персональної належності суб'єкта, властива далеко не всім реченням української мови.

Персональна кваліфікація суб'єкта є обов'язковою характеристикою речення, одним із засобів його актуалізації, що дозволяє розглядати персональність як компонент предикативності. У семантико-синтаксичній структурі речення вказівка на персональний статус суб'єкта реалізується багатьма шляхами: 1) через взаємодію персональних значень суб'єктної і предикатної синтаксеми, напр.: – *Чуєш, Маню? Ось ти в мене подівуєш...* (Григор Тютюнник); *Кожен мусить виплекати в тиші власну зрілість...* (Г. Пагутяк); 2) за допомогою тільки предикатної синтаксеми, напр.: *На станції сходимо разом* (М. Коцюбинський); *Про українізацію писатиму* (Остап Вишня); *У першій вітрині бачимо весільний рушник Івана Цимбала та Лідії Волошиної...* (З газети); 3) за допомогою тільки суб'єктної синтаксеми, напр.: *Я – сопілка в устах мого народу, і тільки йому підвладні пісні, що пролунають, народившись у мені* (П. Загребельний); *Та ти ж заводіяка.* (Є. Гуцало); *Антонові ж хотілося, щоб прибулець спершу зрадів новому світові очима...* (Г. Пагутяк); 4) за допомогою адвербіальної синтаксеми: *В селі Кордишівці обкурювали корів пахучим зіллям, примовляючи заклинання...* (О. Воропай); *Обслуговували в "Півнику" швидко...* (В. Даниленко). У деяких випадках персональна кваліфікація суб'єкта не експлікована окремим компонентом семантико-синтаксичної структури речення, а встановлюється із ситуації мовлення або контексту, напр.: *Купив двох кабанців, доглядав, годував їх – такі ситі були. Та що? Зрання не схотіли їсти, а ввечері одубіли* (М. Коцюбинський); – *Назад! – тоненько закричав майстер. – Принести мені черевик!* (Григор Тютюнник). Про персональну віднесеність суб'єкта можуть свідчити також інтонація, частки тощо, напр.: – *А підтягніть-но попругу, злізьте котрий...* (І. Багрянний); *Холонуть зірки. Але чуйно і зірко лиш ти не холонь-бо, людинько-зірко* (І. Драч).

У формуванні різновидів персональних значень бере участь і формальна будова речення. Граматичні значення, втілені у певних граматичних формах, експлікують персональну семантику. Релевантним є і співвідношення семантико-синтаксичних функцій синтаксем, що є носіями персональної семантики, із формально-синтаксичними функціями членів речення. Так, для творення імперсонального значення характерною є асиметрія відношень між семантико-синтаксичним і формально-граматичним ярусами структури речення, пор.: *Я не сплю – Мені не спиться*. Отже, загальний персональний план речення можна розглядати як функцію, результат взаємодії семантичного, семантико-синтаксичного і формально-синтаксичного рівнів. Саме в межах речення реалізується властива українській мові парадигма персональних значень.

Як відносно цілісна одиниця комунікації може розглядатися й текст. Тому закономірним є вивчення персональності не тільки в межах речення, а й на рівні тексту. Реалізація текстотвірної функції семантичної категорії персональності базується на її ролі у формуванні висловлювання. На рівні тексту функціонування цієї категорії має свої особливості. Текст може мати загальну персональну віднесеність (певну персональну тональність), персональну доміную (семантично акцентоване персональне значення), окремі семантично й стилістично вмотивовані вживання граматичних форм особи. У тексті не тільки взаємодіють персональні характеристики окремих речень. Вони ускладнюються через нашарування персональних значень, появу нових членів співвідношення: автор тексту, читач, внутрішньотекстовий суб'єкт і адресат. Особливо виразно своєрідність персональних співвідношень виявляється у художньому стилі. За словами С. Єрмоленка, "проектуючись на художню площину, постаті прототипових особових референтів зазнають різних варіацій і метаморфоз" [6, с. 321].

Персональні характеристики речення не тільки вплетені в контекст, вони безпосередньо залежать від низки екстралінгвальних чинників. Персональна кваліфікація учасників позначуваної ситуації і форма її мовної репрезентації зумовлена впливом таких чинників, як соціальний статус комунікантів, їхня кількість, обставини спілкування, настанови мовця тощо. Так, уживання першої особи множини для позначення адресата мовлення свідчить про зменшення соціальної дистанції між співрозмовниками, можливе в тому випадку, коли мовець вважає адресата залежним від інших членів соціуму, зокрема й від себе. Його використовують тоді, коли мова

звернена до дитини, старого, хворого, для висловлення іронічного, поблажливого або й зневажливого ставлення до співрозмовника, напр.: – *То як зветься? – прискіпався Ситник до малого* (П. Загребельний); *Буває, іде хтось мимо Свиридового двору, підпивши, – а є ї тверезі та дурні, – уздріне старого за якоюсь роботою, та: – Старіємо, діду? – Вже ж не молодіємо, – Свирид на те* (Григорій Тютюнник); – *Я звичайний керівник відділу маркетингу. – О-хо-хох, які ми скромні! – завоктала в трубку вона [Белла]* (В. Даниленко).

Потреба встановлення системи типів, різновидів і варіантів семантичної категорії персональності під час аналізу конкретних виявів цієї категорії у мовленнєвих реалізаціях спонукала до використання поняття персональної ситуації. О. Бондарко вважає персональною ситуацією типову змістову структуру, яка базується на семантичній категорії і поліперсональності та репрезентує той аспект позначуваної висловлюванням ситуації, який містить в собі відношення до особи. Зокрема, конкретно-особові (означено-особові), неозначено-особові, узагальнено-особові ситуації мають, на думку вченого, ситему типів, підтипів, різновидів і варіантів, які виступають у мовленні [17, с. 11].

Отже, у дослідженні семантичної категорії персональності необхідно враховувати позамовний, онтологічний та мовний виміри. Передумовою вичерпного аналізу цієї категорії на матеріалі української мови є вивчення її онтологічного підґрунтя, що дозволить з'ясувати основи виокремлення, універсальні характеристики категорії персональності та її структурування на поняттєві субкатегорії. Ідіоетнічні особливості способу мовної концептуалізації та категоризації персональності виявляються на рівні морфології, синтаксису речення й тексту. Напрямки, закономірності категоризації цієї семантики та форми її експлікації в українській мові безпосередньо пов'язані з категорійним значенням центральних частин мови та їх граматичною спеціалізацією в реченні. Реалізація семантики персональності в іменнику та дієслові має відмінний характер, хоч у структурі речення їх персональні значення узгоджуються.

Обов'язковою для формування речення є персональна кваліфікація суб'єкта, на встановлення якої орієнтована морфологічна категорія особи дієслова. Мовна репрезентація його персональних характеристик охоплює семантико-синтаксичний і формально-синтаксичний рівні організації речення, може здійснюватися через контекст. Персональний статус суб'єкта речення встановлюється і з огляду на ситуацію мовлення.

В організації смислової структури тексту семантика персональності відіграє особливу роль. Репрезентація особових протиставлень у тексті має складний характер, зумовлена його стилістичною належністю, настановами автора, особливостями його світобачення тощо.

Література

1. Болюх О. В. Семантико-синтаксична структура безособового речення : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Болюх Олександра Василівна. – К., 1992. – 16 с.
2. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: система засобів вираження / О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.
3. Борщ Е. Г. Категорія особи дієслова в сучасній українській літературній мові (у порівнянні з російською та білоруською) : дис. ... канд. філол. наук / Борщ Емілія Григорівна. – К., 1973. – 199 с.
4. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – I–XII, 780 с.
5. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська ; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
6. Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць : монографія / С. С. Єрмоленко. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. – 384 с.
7. Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : монографія / Микола Іванович Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.

8. Кितिця О. В. Категорія персональності та засоби її вираження в публіцистичному стилі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Кितिця Олена Вікторівна. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.
9. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: морфологія / Ілля Корнійович Кучеренко. – Видання друге, уточнене й доповнене. – Вінниця : Поділля 2000, 2003. – 464 с.
10. Кучман І. М. Функціонально-семантична категорія каузативності в сучасній українській мові : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Кучман Ігор Миколайович. – К., 2011. – 19 с.
11. Мирченко Н. В. Категория лица в семантико-синтаксической структуре предложения : автореф. дисс. на соискание степени канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Языки народов СССР (украинский)" / Мирченко Николай Васильевич. – К., 1981. – 26 с.
12. Павилёнис Р. И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павилёнис. – И. : Мысль, 1983. – 286 с.
13. Плющ М. Граматична природа категорії особи в іменах і дієслові / Марія Плющ // Наукові записки. Серія "Актуальні проблеми граматики" : зб. наук. праць / ред. кол.: Василь Ожоган та ін. – Кіровоград : Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Винниченка, 1997. – Вип. 2. – С. 100–103.
14. Плющ М. Я. Семантична категорія особи в сучасній українській мові / Марія Яківна Плющ // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – Вип. 8. – С. 83–86.
15. Погиба Л. Г. Формальная и семантическая структура глаголов неполной парадигмы лица и числа в современном украинском литературном языке : автореф. дисс. на соиск. научн. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 "Языки народов СССР (украинский язык)" / Погиба Людмила Григорьевна. – К., 1983. – 24 с.
16. Смотрицкий М. Граматики славенскія правильное свнтагма / Мелетій Смотрицкий. – Єв'є, 1619. – Репринт. – К. : Наук. думка, 1979. – 252 с.
17. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость / А. В. Бондарко, Т. В. Булыгина, Н. Б. Вахтин и др. ; отв. ред. А. В. Бондарко. – СПб. : Наука, 1991. – 670 с.
18. Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол / Роман Осипович Якобсон // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М. : Наука, 1972. – С. 95–113.

УДК 811.161.2'367.7

ЧИННИКИ КОМУНІКАЦІЇ ТА ЇХ ВЗАЄМОДІЯ В РЕЧЕННІ**Волощук Р. М.**

У статті розкрито особливості комунікативної структури речення. Складну взаємодію чинників комунікації у формуванні речення-висловлення сучасної української мови.

Ключові слова: чинники комунікації, комунікативне завдання (настанова), комунікативно-функційна перспектива речення, комунікативна ситуація, актуалізація.

В статье рассмотрено особенности коммуникативной структуры предложения. Показано сложное взаимодействие коммуникации в формировании предложения-высказывания современного украинского языка.

Ключевые слова: аспекты коммуникации, коммуникативное задание, коммуникативно-функциональная перспектива предложения, коммуникативная ситуация, актуализация.

The factors of communication and their interaction in the sentence. The article focuses on the peculiarities of the communicative structure of the sentence. The complex interaction is shown between the factors of communication in the formation of the sentence-utterance in modern Ukrainian.

Key words: factors of communication, the communicative task, the communicative-function perspective of the sentence, the communicative situation, the actualization.

Комунікація, що бере своє значення від лат. communicatio, communico – роблю спільним, поєдную, спілкуюсь, виступає специфічною формою взаємодії людини в соціумі в процесі її пізнавальної і трудової діяльності. Важливим у комунікації виступає функціонування мови, яка забезпечує становлення індивідуума в соціумі як соціальної особистості. “Спілкування людей у суспільстві з подібними собі є неunikним, таким, що визначає їхню сутність” [3, с. 247]. Традиційним є розмежування комунікації на вербальну (словесну) і невербальну. Е. Гроссе, визначаючи комунікацію в цілому, враховує розмежування, але вважає, що кінцевий результат комунікації не залежить від вибору знаків: “Комунікація – акція спілкування за допомогою знаків (мовних і немовних), яка служить з метою передачі інформації **незалежно від способу і наміру**” [12, с. 11].

Е. Селіванова вважає, що невербальна комунікація в чистому вигляді представлена комунікацією тварин, їхньою біологічно спільною поведінкою, спрямованою на адаптацію в середовищі; телепатичним зв'язком, парамовою жестів, міміки, кінесики, вторинними комунікативними системами – математичною, комп'ютерною символікою, мистецтвом, грою і т. п. [17, с. 33].

Щодо вербальної комунікації, то вона неможлива у чистому вигляді, оскільки в неї включено, звичайно, дві несиметричні фази: психолінгвоментальну діяльність адресанта і адресата, коли вербальна комунікація накладається на супровідну невербальну. Комунікація адресата включає не лише декодування семантики мовних знаків, але й розкриття глибинних смислів тексту, пресупозиції, авторської стратегії і мети висловлювання, врахування фонових знань, ситуації спілкування тощо. Отже, вербальна комунікація полягає в цілеспрямованій психоментальній діяльності адресанта й адресата в результаті обміну інформацією на основі мовлення усного чи письмового. Обмін інформацією передбачає передавання різного змісту (конотативного, денотативного, прагматичного, естетичного та ін.), який “пробуджує”, зумовлює адресата до певної відповіді, реакції на висловлене тощо.

Дж. Р. Серль називає п'ять основних інтенцій мовців: **повідомити** щось, **поінформувати** співрозмовника (співрозмовників), **зобов'язати** його (їх) **виконати** якусь дію, **висловити обіцянку** чи **зобов'язання** самого мовця перед

співрозмовником, **задекларувати** щось, (оголосити, назвати) чи **висловити своє ставлення до ситуації** мовлення [18, с. 172–195].

У комунікації важливими поняттями постають комунікативні акти, в яких беруть участь комуніканти, які утворюють висловлювання та здійснюють їхню інтерпретацію. Початковий та кінцевий етапи комунікації засобами національної мови пов'язані з механізмами внутрішнього мовлення, його глибинними структурами на рівні універсального – предметного коду мислення, де звичайно національно-мовна специфіка нейтралізована загальнолюдськими схемами смислотворення. У поверхневих мовних структурах, навпаки, комунікація породжує висловлення (текст), де всі складники утворюють вербалізований національно-мовний “продукт”, що передає якісь повідомлення, ідеї, емоції комунікантів і под. А. Богуславський, напр., зазначає, що головне для дослідження тексту є “**не те, що автор говорить, але те, як він це говорить, тобто як висловлення складено і яких ефектів**, завдяки застосованим засобам, автор **хоче досягти**” [5, с. 3]. У будь-якому разі комунікацію зумовлюють екстралінгвістичні фактори (ситуативна конкретика, пресупозиція, національно-культурна традиція тощо). Важливою ділянкою в комунікації постає проблема зв'язності тексту. А Вержбицька зазначає, напр.: “У семантичному плані текст, що складений із декількох речень, це не ряд окремих речень, поєднаних одне з одним за допомогою “механізмів зв'язності”. Зміст такого тексту утворює, певно, одне ціле, яке не можна розчленувати на складові частини... Видається, що довгий текст “із багатьох речень” ... може представляти собою одне **молекулярне** (за Раселом) речення...” [8, с.158]. Проте дослідниця зауважує, що такі другорядні начебто явища, як дистрибуція (оточення) лексичних одиниць і синтаксичних конструкцій, кореляція між довжиною речення і його синтаксичною структурою, аналіз елементів, що зв'язують речення, є однією з головних проблем семантики [8, с. 158].

Зазначимо, що речення як важлива одиниця синтаксису утворюється з урахуванням його текстотвірної функції, особливих властивостей, які впливають на його входження у цілий текст. Породження речення відбувається з урахуванням мовцем можливості оточення, у якому зможе бути зрозумілим таке речення. Пор.: “Саме ці дві обставини – наявність таких конструкцій і їхня маркованість стосовно тексту – підтверджують реальність існування екзистенційних, номінативних, ідентифікованих і характеризованих відношень як факту синтаксису...” [2, с. 359].

У лінгвістиці комунікативний аспект речення виокремився ще у 20–40-ві рр. ХХ ст., коли Вілем Матезіус опублікував знакову працю “Про так зване актуальне членування речення” [15].

Проте комунікативна лінгвістика, яка розглядала динаміку синтаксичних одиниць у безпосередньому функціонуванні їх у мовленні, найактивніше заявила про себе у 60–70-ті рр. ХХ ст. Її становлення зумовлено напрацюваннями зарубіжних та вітчизняних учених у галузі теорії так званих мовленнєвих актів та теорії про діяльний характер мови (Дж. Остін, Дж. Серль, М. Бахтін, В. Белошапкова, І. Вихованець та ін. мовознавці). Узагальнені праці про місце комунікативної лінгвістики у структурі сучасного мовознавства знайдемо й в українській граматиці [3; 4].

Ключовими у визначенні комунікативної граматики є, на нашу думку, такі поняття, як **комунікативна настанова, комунікативна організація речення, комунікативна структура речення, комунікативно-функційна перспектива речення, комунікативна парадигма речення, комунікативні типи мовлення, комунікативні реєстри, комунікативна ситуація, актуалізація**, “які, на жаль, не відзначаються однозначністю трактування або взагалі **потребують** спеціального теоретичного висвітлення” [11, с. 368]. Так, і досі тривають дискусії щодо основних комунікативних одиниць. Чи такою одиницею вважати речення, його комунікативну структуру-побудову чи висловлення? Поширеним є погляд, що **висловлення** – це речення, реалізоване в контексті й певній комунікативній ситуації. Дослідження у галузі мовної прагматики та теорії мовленнєвих актів показують, що вербальне вираження якогось змісту пов'язане, насамперед, із участю в комунікації адресанта й адресата та їх рольових функцій у ній.

І. П. Сусов вважає, що “будь-який комунікативний акт – це мовленнєва дія впливу мовця на слухача, заради взаємодії мовця і слухача в процесі предметно-практичної і теоретико-пізнавальної діяльності” [19, с. 3–12; 20, с. 8–9].

Т. В. Булигіна підкреслює, що теорія мовленнєвих актів виходить із того, що основною одиницею комунікації є не речення або будь-який інший мовний вираз, а виконання певного роду дії, такої, напр., як ствердження, прохання, питання, наказ, вираження подяки, вибачення, поздоровлення... [7, с. 336]. Отже, центральною проблемою комунікативної граматики постає проблема основної одиниці спілкування, і перевагу надають висловленню, а не реченню. Що ж до речення, то його відносять до системи мови як одиницю, побудовану за певними моделями-схемами. Не вдаючись до згаданої дискусії, зазначимо, що речення, крім системно-мовних ознак, має і комунікативну структуру, яка представлена у ній своїми комунікативно орієнтованими категоріями. Пор.: “Комунікативно спрямованими категоріями є, наприклад, категорії часу, способу, особи, які актуалізують ситуацію мовлення” [9, с. 5]; “У реченні як головній синтаксичній одиниці, крім формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної, втілена власне комунікативна структура, яку пов’язують з певною актуалізацією мовлення, тобто актуальним членуванням речення” [14, с. 182]; “Комунікативну структуру речення формують комунікативно орієнтовані надкатегорії настанови і предикативності, з одного боку, і категорія актуального членування – з другого” [16, с. 63].

Посилаючись на статтю О. А. Лаптевої “Нерозв’язані питання актуального членування речення”, В. А. Белошاپкова стверджує, що в сучасній науці ведеться пошук семантичних категорій. [Виділено нами Р. В.], які отримує речення, коли стає висловленням” [19, с. 506].

На думку В. Белошاپкової, комунікативна організація речення ґрунтується на: **1)** актуальному членуванню речення на тему і рему; **2)** відношенні актуального членування речення до формальної і змістової її організації; **3)** засобах вираження актуального членування речення; порядку слів та інтонації, частках і особливих синтаксичних утворень (у російській мові це, напр., такі засоби зв’язку, як: что, касается, то..., что..., до, то..., если..., так..., і под.); **4)** типах висловлювань; **5)** нейтральному порядку слів; **6)** на розмежуванні речення і висловлення [19, с.199–509]. Розвиваючи погляди Ш. Баллі та П. Адамца, В. А. Белошاپкова виділяє чотири основних типи висловлень за характером уміщеної в них інформації: загальноінформативні, частковоінформативні, загальноверифікативні та часткововерифікативні. За такої кваліфікації загальноінформативне висловлення меншою мірою залежне від контексту та передає інформацію в цілому, що збігається з предметною актуальною сферою, пор.: *Стоїть гора високая...* (Л. Глібов). Головна властивість такого речення-висловлювання в тому, що присудок-предикат належить до реми сам чи з іншими компонентами, пор.: *Гора високая стоїть...*

У частковоінформативному висловленні-реченні актуальна інформація являє собою частковий вияв. Присудок належить у такому утворенні до теми, бо зрозуміло, що подія відома, пор.: *Оживуть / степи, озера / і не верстові...* (Т. Шевченко); *Дивлюсь, аж світає...* (Т. Шевченко); *Прокинулась: немає нічого* (Т. Шевченко); *Не нам, невільникам, казати речення гордеє...* (Ліся Українка); *Він найкращий серед нас* (М. Рильський); *На пограниччі дійсності і казки стояв той дім за хмарами бузку* (Л. Костенко).

Загальноверифікативне речення-висловлення передає актуальну інформацію, що не є новою, а виглядає як реакція на думку співрозмовника, верифікація чи корекція цієї думки [1, с. 27].

У часткововерифікативному реченні-висловленні подібні умови до частковоінформативних, але передають вони не факти загалом, а якийсь аспект факту, що актуалізований через входження присудка до складу реми. Пор.: *Мені іноді так страшно вві сні...* (Ю. Мушкетик) та *Мамі не легше на долі було...* (Г. Чубач).

Слід підкреслити, що комунікативна організація речення не знайшла належного висвітлення у лінгвістиці, пор.: “Не зовсім виправданим і не достатньо вичерпним вважаємо розуміння комунікативного аспекту речення як поняття про

його актуальне членування” [11, с. 371]. Натомість запропоновано кілька варіантів окреслення комунікативної організації речення-висловлення.

Підкреслимо, що у сучасному мовознавстві висловлюють різні думки щодо збігу комунікативного і формально-граматичного та семантико-синтаксичного членування речення. Так, зокрема, А. П. Загнітко підкреслює, що комунікативна будова речення характеризується незалежністю від формально-граматичної. Вона визначається контекстом, комунікативним завданням, що виникає в цьому контексті і щодо якого речення зорганізовує порядок своїх компонентів і **відбувається наголошення певного елемента** [виділено нами – Р. В.] [13, с. 311]. Подібні міркування натрапляємо й в інших лінгвістів, як-от: “Воно (актуальне членування) не збігається з формально-синтаксичним членуванням за багатьма ознаками. Передусім актуальне членування передбачає поділ речення на тему й рему, тоді як формально-синтаксичне членування орієнтоване на будь-яку кількість членів речення (від одного до надто великої кількості)” [10, с. 150] або “Межі речення і висловлення можуть не збігатися. Одна граматична структура може бути розчленована на ряд окремих висловлень. Це явище називається парцеляцією” [6, с. 157], пор.: [13, с. 318].

Література

1. Адамец П. Порядок слов в современном русском языке / П. Адамец. – Прага, 1966. – 96 с.
2. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 382 с.
3. Бацевич Ф. Нариси з комунікативної лінгвістики : монографія / Ф. Бацевич. – Львів : ВУ ВНУ ім. І. Франка, 2003. – 281 с.
4. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 342 с.
5. W sprawie przygotowania tomu poswieconego wyniomom nauki o teksie (maszyhopis) 1966. – S. 3. Див.: Mayenova M. R. Poslovie inwentars pytan teorii tekstu / A. Bguslawski // Semantyka tekstu i jzyka praca zbiorowa pod redakcja M. R. Mayenowej. – Wrocław: Ossolineum, 1976. – s. 291–296.
6. Белошапкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис : учеб. пос. для студентов университетов / В. А. Белошапкова. – М. : Высшая школа, 1977. – 248 с.
7. Булыгина Е. В. О границах и содержании прагматики / Е. В. Булыгина // Изв. АН СССР, СЛЯМ., 1981. – Т. 40, № 4. – С. 333–432.
8. Wierzbicka A. Dociekania semantyczne. Wrocław : Ossolineum, 1969. – S.158.
9. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія “Філологія” : зб. наук. праць, Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 3–6.
10. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
11. Гуйванюк Н. В. / Н. В. Гуйванюк // Словоречення – текст : вибрані праці. Чернівці : УНУ, 2009. – С. 367–385.
12. Grosse E. U. Tekt und Kommunikatijn / E. U. Grosse. – Stuttgart Kohihmer, 1976. – С. 11.
13. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : Дон НУ, 2001. – 662 с.
14. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
15. Матезіус В. О так называемом членении предложения / В. Матезіус // Пражский лингвистический кружок. – 1967. – С. 239–245.
16. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., перер. – Луцьк : “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

17. Селиванова Е. Ф. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : монографическое учеб. пособие / Е. Ф. Селиванова. – К., ЦУЛ “Фотосоциоцентр”, 2002. – 336 с.

18. Серль Дж. Что такое речевой акт / Дж. Серль // Новое в современной лингвистике, 1986. – Вып. XVII. – С. 170–195.

19. Современный русский язык / под ред. В. А. Белошапковой. – М. : Высшая школа, 1981. – С. 506.

20. Сусов И. П. Комуникативно-прагматическая лингвистика и ее единицы / И. П. Сусов // Прагматика и семантика синтаксических единиц : сб. науч. трудов. – Калинин, 1984. – С. 3–12.

21. Сусов И. П. Деятельность, сознание, дискурса и языковая система / И. П. Сусов // Языковое общение. Процессы и единицы : межвузовский сб. науч. трудов. – Калинин, 1988. – С. 8–9.

УДК 811.161.2'367.5

СЕМАНТИЧНІ РІЗНОВИДИ ПРЕДИКАТІВ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кашуба Н. В.

У статті розглянуто предикати соціальної діяльності як семантичний різновид акціональних предикатів, визначено їхні диференційні семантичні ознаки, здійснено спробу їх семантичної класифікації.

Ключові слова: семантичні типи предикатів, суб'єктний тип, суб'єктно-об'єктний тип, акціональні предикати, предикати соціальної діяльності, динамічність, результативність.

В статье рассмотрены предикаты социальной деятельности как семантическая разновидность акциональных предикатов, определены их дифференциальные семантические признаки, осуществлена попытка их семантической классификации.

Ключевые слова: семантические типы предикатов, субъектный тип, субъектно-объектный тип, акциональные предикаты, предикаты социальной деятельности, динамика, результативность.

The article deals with predicates of social activities as a semantic kind of predicates of action, defined by their differential semantic features. The semantic classification of these predicates was made.

Key words: semantic types of predicates, subject type of predicates, subject-object type of predicates, predicates of action, predicates of social activity, dynamism, effectiveness.

До кола актуальних і найбільш перспективних проблем сучасного мовознавства належать питання, пов'язані зі структурно-значеннєвим потенціалом семантичних одиниць та їх класифікацією. Особливої ваги набуває виявлення семантичної типології предикатних одиниць, розмежування предикатної семантики стану, процесу, дії, буття, властивості. Цим питанням в україністиці присвячено дослідження І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, О. І. Леути, П. П. Драгомирецького, В. А. Тимкової, Н. В. Кавери, Г. В. Кутньої та ін. На сьогодні встановлено, що визначальними у типологізації предикатів є ознаки статичності / динамічності, контрольованості / неконтрольованості ситуації, її спрямованості / неспрямованості на досягнення результату, активності / пасивності суб'єкта, локалізованості на часовій осі.

Предикати з семантикою дії та діяльності (акціональні предикати) виокремлено як самостійний семантичний клас на основі сукупності основних та супровідних семантичних ознак: динамічність і контрольованість позначуваної ситуації, активність суб'єкта дії, результативність, зорієнтованість на досягнення певних намірів, фазовість, локалізованість на часовій осі, каузативність. Проте межі предикатної семантики дії залишаються невизначеними, і на сьогодні ще не здійснено чітку семантичну диференціацію у межах цього предикатного класу.

Семантична група предикатів соціальної діяльності виявляє загальнокатегорійні ознаки акціональних предикатів, що дає підстави розглядати їх у межах цього класу. Водночас деякі з них означають низький ступінь динамічності, незмінність вияву предикатної ознаки протягом тривалого часу. Це, зокрема, предикати, що характеризують становище людини в суспільстві: *княжити, гетьманувати, панувати, верховодити, господарювати, бродяжити, козакувати, жебракувати, бурлакувати, старцювати* тощо. Їх іноді кваліфікують як предикати стану [5, с. 79]. Тому питання типологічного статусу предикатів соціальної діяльності людини залишається на сьогодні відкритим і актуальним у мовознавстві, а отже, потребує уважного розгляду. Метою цієї статті є з'ясування семантичних особливостей предикатів соціальної діяльності людини та їх семантична диференціація.

Предикати соціальної діяльності об'єднують значну кількість семантичних одиниць. Деякі з них можуть мати найбільш загальне значення і позначати будь-яку професійну або господарську діяльність людини: *діяти, взаємодіяти, працювати,*

протидіяти, робити, служити, наприклад: *Словом, діяди ми за принципом вельмишановного пана Мольтке – “окремо йти, разом битися”... (Р. Андріяшик); Петро розказував: ніколи не бачив, щоб батько відпочивав... Усе щось робить (О. Коломієць); – Та я працюю, – каже батько (Л. Костенко); Мама там працюватиме, я вчитимусь (О. Черногуз). На фронті в одному взводі служили (О. Коломієць); Майже цілий день вони проводять удвох, удвох працюють (О. Іваненко); Він пробує діяти інакше (Р. Іванчук); Марійка чимсь зміниться, а далі щодня приноситиме переміни, і я не зможу протидіяти впливові “друзів” (Р. Андріяшик).*

Предикати діяльності з узагальненим значенням можуть уживатися на позначення багатьох різнотипних ситуацій, які, проте, об'єднані спільними ознаками динамічності, контрольованості. Їх типологічна семантика полягає в узагальненому відображенні активної соціальної діяльності людини.

Предикати цілеспрямованої діяльності, або діяльності для досягнення мети, були виокремлені як центр окремого семантичного типу речень у синтаксичному словнику за загальною редакцією Л. Г. Бабенко [10]. Підставою для цього є виразні предикатні ознаки цілеспрямованості та результативності дій. В українській мові до них належать: *боротися, вибивати, вибиватися, вимагати, вимолювати, випрошувати, вислужуватися, вистраждати, витягувати, відвоювати, добиватися, долати труднощі, домагатися, домовлятися, залагоджувати, заробляти, здобувати, змагатися, конкурувати, наполягати, прагнути, просуватися, старатися* та ін. Їхня типова семантика полягає в тому, що людина займається якоюсь діяльністю для досягнення своєї мети, отримання результату, докладаючи фізичні та моральні зусилля. Результативність і цілеспрямованість виявляють себе як домінуювальні ознаки розглянутих предикатів, а вид діяльності і засіб – як другорядні і можуть бути різними. Структуру ситуації, крім суб'єкта та предиката, утворюють такі компоненти, як мета, результат, спосіб, засіб.

Предикати цілеспрямованої діяльності належать до суб'єктного семантичного типу предикатів, оскільки те явище або предмет, до якого прагне активний суб'єкт у своїй діяльності, є метою та результатом цієї діяльності, а не об'єктом. Вони об'єднують три семантичні групи, зумовлені структурно-семантичними різновидами позначуваних ситуацій:

1) предикати досягнення бажаного результату докладанням фізичних та моральних зусиль (*боротися, виходити, вибивати, вистраждати, воювати, добиватися, заробляти, підробляти*), наприклад: *Робиш, заробляєш, приробиєш, надурочні, преміальні... (О. Коломієць); Я ціную твою доблесть, ми ще воювати-мемо (Р. Іванчук); Люди за щось борються, страждають, гинуть, а птаха знає, що все те даремно (Р. Іванчук); Через митрополита добивалися поступок у польського уряду і будували організації на ґрунті жорстокої дисципліни (Р. Андріяшик).* Крім предиката, структура ситуації включає мету або результат і може містити засіб, спосіб досягнення мети та контрагента;

2) предикати досягнення мети засобами мови (*доводити, домовлятися, випрошувати, вимолювати, вимагати, викручуватися, виправдовуватися, відпрошуватися, наполягати, переконувати, погрожувати, шантажувати*), наприклад: *Він доведе, що має право на власну мораль, що він не посередність, не маса, не рівня їм (В. Дрозд); Я з машиністом домовився (Р. Андріяшик); Не наполягає татарин (Р. Іванчук); Я і чути не хотів про Мігельську, але з Марійкою вже щось сталося: вона наполягала, сердилася, погрожувала... (Р. Андріяшик).* Особливістю аналізованих предикатів є те, що такий компонент ситуації, як засіб досягнення мети (засоби мови), включено до їх семантичної структури. Вони не віднесені до групи предикатів мовленнєвої діяльності, оскільки домінуювальною семантичною ознакою тут є “цілеспрямовано діяти для досягнення мети”, водночас сема “засобами мови” – другорядна;

3) предикати досягнення результату в змаганні та в порівнянні з кимось (*вибиватися, вигравати, вислужуватися, змагатися, конкурувати, програвати, просуватися, суперничати*), наприклад: *Працює в солідному журналі, здається, вибивається у верхи, постать його зараз досить помітна в критиці (В. Дрозд); Він і сьогодні довго змагався з жінками з цього приводу (О. Гончар); Загатний програв дві перші партії (В. Дрозд).*

У цій ситуації людина здійснює певні дії для отримання посади, нагороди, перемоги над кимось, у порівнянні з кимось. До структури ситуації належать результати, спосіб та контрагент.

Предикати діяльності як способу життя людини означають регулярне заняття певною справою, що може бути наслідком звички, улюбленим заняттям, розвагою – загалом, способом життя людини: *бешкетувати, босякувати, грати, гратися, гуляти, жебракувати, пиячити (пити, п'янстеувати), рибалити, розважатися, старцювати, філософстеувати*. Проте всі ситуації, позначувані предикатами цієї групи, мають різний характер заняття: *пиячити (пити, п'янстеувати)* – постійно і надмірно вживати спиртні напої, маючи хворобливу пристрасть до них [3, с. 761], наприклад: *Люди тільки посміхаються в селі та кивають бровою на школу: дяки п'янстеують...* (С. Васильченко); *Перше військо нехай п'є та гуляє, друге – замкової брами доглядає...* (А. Каценко); *Ібрагім сьомий день пиячить на radoцax...* (Р. Іваничук); *жебракувати (жебрачити, жебрати, жебрувати, старцювати)* – просити милостиню [3, с. 273], наприклад: *Сідай біля мене, жебратимемо до спілки* (Р. Іваничук); *філософстеувати* – займатися філософськими проблемами [3, с. 1322], наприклад, *Чорний. Філософстеуєш? Вічний. Потроху* (О. Коломієць); *рибалити* – ловити рибу, займатися рибальством [3, с. 1029], наприклад: *Австріяки окопалися уздовж Дністра, рибалили* (Р. Андріяшик); *гратися* – проводити час, забавляючись, розважаючись [3, с. 196], *розважатися, святкувати, гуляти*, наприклад: *Іван Кирилович нашорошився за столом, ніби горобець на морозі; він уже нікуди не спішив, ні в що не грався* (В. Дрозд); *Народ святкує, розважається, палить бенгальські вогні...* (Л. Костенко). Предикати цієї групи об'єднані здатністю до позначення динамічних безоб'єктних ситуацій з активним суб'єктом, який постійно або час від часу займається певною діяльністю, що характеризує його спосіб життя.

Предикати професійної діяльності позначають постійне заняття людини, пов'язане насамперед із професійною сферою її буття і утворюють численну групу: *баришувати, бондарювати, бурлакувати, візникувати, ворожити, гадати, гончарювати, господарювати, джигітувати, козакувати, пасічникувати, партизанити, учителювати, чабанувати, чоботарювати, чумакувати, шахтарювати, фотографувати*, наприклад, *Колишній учень дізнався, що саме тут учителює його колишній улюблений учитель* (О. Іваненко); *Батько сам чумакував, часто про того чумака, що занедужав у дорозі, співав* (С. Васильченко); *... Відходить далеченько, фотографує, потім виймає блокнот, приготувався записувати* (О. Коломієць); *Ну, спробуємо ще стельмахувати!* (С. Васильченко); *За своїх молодих літ Сулима придбав собі великого войовничого хисту й завзяття, бо козакував саме під час славних походів гетьмана Сагайдачного* (А. Каценко); *Платон майструє* (О. Коломієць). Ситуації, відображувані предикатами професійної діяльності, різняться за видами діяльності суб'єкта, а інтегральними для них є ознаки динамічності, контрольованості, нецілеспрямованості та агентивності суб'єкта.

Предикати виконання суспільних функцій відображають ситуації здійснення активних дій, діяльності з метою досягнення суспільно важливого результату: *виконувати функції, уживати заходів, брати участь, мітингувати, бунтувати, звітуватися, балотуватися, голосувати, протестувати, обиратися, піаритися, переобиратися, займатися політикою, спонсорувати, займатися благодійністю, голоувати, секретарювати, чергувати*. Вони об'єднані семантичною ознакою “виконувати свої функції у суспільстві, займатися суспільною діяльністю”. Цю групу предикатів зближує з попередньою спільний семантичний сегмент, представлений семою “працювати в суспільстві, виконувати роботу”. Проте їх виокремлено в самостійну групу на тій підставі, що вони не називають певні види професій і трудової діяльності, а характеризують виконання громадянами їх обов'язків та функцій у суспільстві, в суспільних організаціях.

Предикати трудових процесів у мовознавчій літературі зараховують до різних семантичних груп або розподіляють між ними: створення об'єкта, деструкції, зміни об'єкта, трудових процесів (І. І. Овчиннікова [7], Н. О. Бондар [1], А. В. Шумейкіна [9]). Проте їх можна виокремити в самостійну семантичну групу на підставі позначення різновиду об'єктної ситуації, у якій активний суб'єкт здійснює фізичні дії в межах різних видів трудової діяльності у промисловості, сільському господарстві, мистецтві. Вони об'єднують ситуації спеціальних активних дій у межах певних

професій: *верстати, видавати, викладати, вчитувати, диригувати, боронувати, доїти, жати, клепати, косити, кроїти, кувати, молоти, молотити, мурувати, орати, пасти, перекладати, полоти, правити, прасувати, прати, прясти, садити, сапати, сіяти, склити, танцювати, тесати, ткати, торгувати, рекламувати, редагувати, цементувати, шити, штукатурити* та ін. Домінуювальною у семантичній структурі предикатів є сема “трудоий процес”, наприклад: *А одна винахідлива фірма на Малій Арнаутській в Одесі навіть вийшла на позаземний рівень – жваво торгує зірками...* (Л. Костенко); *Вони вирішили, що я можу подати заяву, щоб мені дозволили редагувати, а, звичайно, редагувати будуть вони – Некрасов і Салтиков* (О. Іваненко); *Наш Плещев чудесно переклає, правда?* (О. Іваненко); *Прочитавши, ми зрозуміли, чому найвидатніший сучасний російський художник переклає їх* (О. Іваненко). Варто зауважити, що реальний об’єкт трудової діяльності може мислитися узагальнено або не реалізуватися на синтаксичному рівні у певних контекстах. Проте він передбачений семантичною ситуацією діяльності, а тому предикати трудових процесів потрактовуються як суб’єктно-об’єктні.

Предикати управління означають динамічні ситуації суспільної діяльності людей, у яких вони здійснюють дії, спрямовані на забезпечення функціонування різних інститутів держави та управління суспільними процесами: *арештувати, виконати, виправдати, заснувати, затвердити, звільнити, керувати, контролювати, поновити, призначити, реалізувати, регулювати, розвивати, розглядати, скасувати, сприяти, судити, сформувати, управляти*. Предикати об’єднані інтеграційною ознакою активного суб’єкта, у ролі якого виступають люди або групи осіб. Ситуація, позначувана предикатами управління, – динамічна, контрольована, цілеспрямована і може бути результативною (*сформувати, арештувати, заснувати*) або нерезультативною (*управляти, керувати, розглядати*).

Динамічні *предикати управління* належать до суб’єктно-об’єктного типу, оскільки усі позначувані ними ситуації передбачають об’єкт, на який спрямовано дії активного суб’єкта, і цим вони відрізняються від суб’єктних *предикатів виконання суспільних функцій*. Об’єкт характеризується широким семантичним діапазоном. Ним може бути предмет, суспільне явище, людина або група людей, установа, організація, документ, об’єкт суспільної та господарської діяльності тощо.

Предикати з семантикою функціонування в суспільстві, реалізації, трансформації, детермінації було виокремлено в російській мові як семантичні класи поряд з іншими у межах предикатів динамічного типу в дисертації Н. С. Хоменко, яка досліджувала предикати державних законодавчих актів [8, с. 28–29]. Спираючись на цю класифікацію, визначаємо такі групи *акціональних суб’єктно-об’єктних предикатів управління* в українській мові:

1) предикати законодавчої діяльності, які відображають діяльність людей, спрямовану на вироблення законів, законодавчого закріплення суспільних дій і процесів: *затвердити, видати, встановити, прийняти, підписати, ухвалити, визнати, скасувати, узаконити, підтвердити, ратифікувати, завіряти, законодавчо закріпити*;

2) предикати реалізації, що відображають ситуацію “здійснювати, виконувати, реалізувати, втілювати в життя”. Це велика група предикатів: *арештувати, виконати, виправдати, відкликати, відпрацювати, влаштувати, впровадити, задовольнити, звільнити, здійснити, нагородити, об’єднати, обрати, опротестувати, організувати, підготувати, покарати, помилувати, призначити, присвоїти, проголосити, публікувати, реалізувати, скликати, сформувати, судити, трансклювати, оприлюднити*;

3) предикати керування суспільними процесами: *відкривати (засідання), забезпечувати, задовольняти, закривати (збори), керувати, контролювати, координувати, наглядати, надавати, очолювати, перевіряти, проводити, протидіяти, регулювати, розвивати, сприяти, узгоджувати, управляти*;

4) предикати трансформації: *позбавляти, поновлювати, відмінити, реформувати, реорганізувати, перебудувати, переформувати, скасувати, виключити, розпустити, ліквідувати, внести зміни, передати, спростити*.

Отже, предикати соціальної діяльності належать до акціонального типу суб’єктних та суб’єктно-об’єктних предикатів і виявляють семантичні ознаки дина-

мічності, контрольованості позначуваної ситуації і високої активності суб'єкта. Внаслідок спроби їх семантичної диференціації, здійсненої в статті, було виокремлено такі семантичні групи: предикати діяльності з узагальненим значенням; предикати цілеспрямованої та результативної діяльності; предикати діяльності як способу життя людини; предикати професійної діяльності; предикати виконання суспільних функцій; предикати трудових процесів, предикати управління.

Література

1. Бондарь Н. А. Структурно-семантическая характеристика предложений с предикатами лексико-семантической группы глаголов изменения : дисс. канд. филол. наук / Бондарь Н. А. – К., 1990. – 156 с.
2. Васильев Л. М. Системный семантический словарь русского языка. Предикатная лексика : учеб. пособ. / Л. М. Васильев. – Уфа : Башкир. гос. ун-т, 2000. – Вып. 2. – 146 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2003. – 1440 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 220 с.
5. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : дисс. канд. філол. наук / Кавера Н. В. – К. : Інститут української мови НАН України, 2008. – 206 с.
6. Каленич В. М. Двоскладні речення з одновалентними дієслівними предикатами в українській мові : автореф. дисс. канд. філол. наук / Каленич В. М. – К. : Інститут української мови НАН України, 2007. – 20 с.
7. Овчиннікова І. І. Принципи та методика виділення лексико-семантичних груп дієслів конкретної фізичної дії / І. І. Овчиннікова // Проблеми граматики та лексикології української мови : зб. наук праць / відп. ред. А. П. Грищенко. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – С. 42–48.
8. Хоменко Н. С. Семантические типы предикатов в государственных законодательных актах : дисс. канд. филол. наук / Хоменко Н. С. . – К., 1991. – 165 л.
9. Шумейкіна А. В. Багатозначність дієслів конкретної фізичної дії : автореф. канд. філол. наук / Шумейкіна А. В. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2007. – 21 с.
10. Экспериментальный синтаксический словарь [Электронный ресурс] / под ред. Л. Г. Бабенко // Словарные статьи. – Режим доступа: <http://www.slovari.ru/default.aspx?s=0&p=2851>. – Назва з екрана.

УДК 811'366.5

**ФУНКЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРАМЕМ ВІРОГІДНОЇ ТА ПЕРЕПОВІДНОЇ
МОДАЛЬНОСТІ****Костусяк Н. М.**

У статті системно описано вірогідну й переповідну модальності, схарактеризовано їх як грамеми категорій синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності, окреслено їхні значеннєві параметри й формальні маркери.

Ключові слова: надкатегорія модальності, синтаксична модальність, лексико-граматична модальність, вірогідна модальність, переповідна модальність.

В статье системно описываются достоверная и пересказывательная модальности, которые характеризуются как грамемы категорий синтаксической модальности и лексико-грамматической модальности; определяются их семантические параметры и формальные маркеры.

Ключевые слова: надкатегория модальности, синтаксическая модальность, лексико-грамматическая модальность, достоверная модальность, пересказывательная модальность.

In the article authentic and narrative modalities are systematic described, as grammemes of categories of syntactic modality and lexical-grammatical modality are characterized them, their parameter values and formal markers are outlined.

Key words: overcategory of modality, syntactic modality, lexical and grammatical modality, authentic modality, narrative modality.

Предметом дослідження української граматичної науки, яку визначають два взаємопов'язані напрями – традиційний і новітній, слугує чітко окреслена сукупність категорій – абстрактних узагальнених понять, що поєднують протиставлені два чи більше граматичних значень (грамеми) із меншим ступенем абстрактності категорійної змістової основи й експліковані сукупністю мовновиражальних засобів. Водночас специфіку лінгвістики сьогодення відбиває передовсім виразний акцент на комунікативно-прагматичному потенціалі мовних одиниць та їхніх функційних можливостях. Такий підхід уможливує глибокий і багаторівневий аналіз категорійної системи сучасної української літературної мови й певною мірою відрізняється від традиційного. Є. А. Карпіловська слушно зазначає: “Площину для показу тенденцій розвитку мови в граматиці задає системна ієрархія мовних категорій, оскільки саме така системна категорійна сітка, виявлена в мовленні, унаочнює мовні зміни панорамно і уможливує окреслення їх обширу і потужності, номінативної та комунікативної значущості” [5, с. 243]. Розмаїття функційних можливостей розглянутих компонентів як універсальних одиниць посприяло вирізненню з-поміж них категорій, що мають складну неоднорідну структуру, різний ступінь вияву узагальненого змісту й широкі можливості для експлікації своєї семантики, а отже, заслуговують на статус міжрівневих. В українському мовознавстві до них зараховують категорії відмінка іменника [2; 3, с. 54–61], ступенів порівняння прикметників і прислівників [3, с. 139–142, 308–313; 6], дієслівні категорії перехідності / неперехідності [3, с. 223, 247–250], стану [3, с. 223, 246–250], дієслівних родів [3, с. 235–242], валентності [3, с. 269–272] тощо. Ознаки між'ярусної взаємодії притаманні й модальності, комплексне багатоаспектне дослідження якої запропонували Ш. Баллі [1, с. 26–60], О. В. Бондарко [11], Г. П. Немець [8] та ін. В україністиці великий внесок у розбудову теорії модальності зробили О. С. Мельничук [10, с. 17–21], Л. О. Кадомцева [10, с. 119–137], А. П. Грищенко [4], М. В. Мірченко [7, с. 302–334], В. М. Ткачук [12] та ін. Проте відзначені напрацювання лінгвістів не дають повного й цілісного уявлення про організацію цієї мовної величини в сучасній українській літературній мові, її багатовекторність і систему різнорангових засобів вираження. Не розв'язаною залишається проблема внутрішнього категорійного та граемного структурування модальності. Детального

дослідження потребує кожен із її складників, зокрема вірогідна й переповідна модальності. Спроба комплексного аналізу зазначених граем та виразний акцент на функційних і комунікативно-прагматичних параметрах відкриває перспективи для їхнього докладного опису з нових методологічних позицій. Мета статті полягає в поглибленому комплексному дослідженні граем вірогідної й переповідної модальності як складників синтаксичної та лексико-граматичної модальності, теоретичному обґрунтуванні сукупності їхніх кваліфікаційних ознак. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі завдання: 1) схарактеризувати модальність як глобальну, багатоступінчасту комунікативно й суб'єктивно спрямовану міжрівневу надкатегорію сучасної української літературної мови, що поєднує категорії морфологічної модальності, синтаксичної модальності й лексико-граматичної модальності, та з'ясувати місце граем вірогідної й переповідної модальності в цьому складному категорійному механізмі; 2) описати значеннєві параметри та формальні маркери синтаксичної й лексико-граматичної вірогідної модальності; 3) визначити диференційні ознаки та головні функційні вияви переповідної модальності.

У сучасній українській літературній мові за найвищим рівнем абстрактності категорійної змістової основи, особливостями структурної організації й неоднорівною сутністю вирізняється модальність – глобальна, багатоступінчаста міжрівнева надкатегорія з найзагальнішим змістом щодо ієрархічно нижчих, підпорядкованих їй категорій, яким притаманне внутрішнє граемне членування. Маючи власний потенціал різнорівневих засобів вираження та специфічні функційні особливості, вона інтегрує комплекс усіх модальних значень, що ґрунтуються на реально-ірреальному протиставленні, бере участь у формуванні комунікативного процесу та реалізації інтенції мовця і є необхідним елементом речень будь-якої будови.

Модальність – комунікативно спрямована надкатегорія з домінантним суб'єктивним змістом, яка, увиразнюючи позицію мовця щодо відображуваного в реченні об'єктивного фрагмента дійсності, передає різнопланове ставлення до витлумаченого ним повідомлення, зокрема його оцінку, почуття, волевиявлення й под. Багатогранність і неоднозначність модальності відбиває своєрідна система її складників – категорія морфологічної модальності, категорія синтаксичної модальності й категорія лексико-граматичної модальності. *Морфологічна модальність* – словозмінна категорія з узагальненим граматичним значенням ірреальності (передбачуваності – бажаності), яку визначає стосунок дій, процесів чи станів до дійсності з погляду мовця, розчленована на граеми умовної, наказової, спонукальної й бажальної модальності та виражена системою спеціалізованих граматичних форм. Порівняно з морфологічною модальністю ієрархічно складніша *синтаксична модальність* – комунікативно зорієнтована категорія речення, що, реалізуючи інтенцію мовця, має суб'єктивне спрямування, репрезентує витлумачене як реальне чи ірреальне, об'єднує вісім граем (розповідну, питальну, спонукальну, бажальну, умовну, стверджувальну / заперечну, вірогідну й переповідну модальності), вияв яких пов'язаний із відповідним планом вираження. *Лексико-граматична модальність* – підпорядкована надкатегорії модальності комунікативно зорієнтована та суб'єктивно спрямована категорія, що передає ставлення мовця до висловленої ним думки й непряму передачу висловлень інших осіб, об'єднує дев'ять граем (достовірну, вірогідну, логічну, переповідну, емоційно-оцінну, іпокутивну, бажальну, потенційну, необхідну модальності), формальний вияв яких пов'язаний зі змістовим наповненням мовних одиниць. Отже, подані визначення дають змогу констатувати, що граеми вірогідної й переповідної модальності є складниками синтаксичної та лексико-граматичної модальності. Дослідження зазначених одиниць як компонентів синтаксичної модальності зумовлює докладний розгляд основних типів конструкцій як маркерів указаних модальних значень. Аналізуючи їх на тлі лексико-граматичної модальності, варто більшою мірою акцентувати на семантиці окремих лексем зі значенням вірогідності й переповідності, адже категорійне значення лексико-граматичної модальності передає зазвичай семантична структура слова, тому протиставлення граем у ній більше спрямоване на лексичний зміст, ніж на граматичний. Перевага запропонованого підходу в намаганні комплексно охопити всі функційні можливості вірогідної й переповідної модальності. Наукову об'єктивність і повноту їхнього дослідження забезпечує послідовне дотримання комунікативно-прагматичної схеми аналізу.

Вірогідна модальність – грамема категорії синтаксичної модальності, що надає основному змістові речення граматично оформленого значення ймовірного вияву предметів, явищ, дій, процесів чи станів об'єктивного світу, зокрема семантики можливості, невпевненості, припущення з погляду мовця, й виступає носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту. Синтаксичні одиниці з модальною семантикою вірогідності мають низку виразних формальних ознак. Основну ланку засобів їхньої експлікації становлять модальні модифікатори – компоненти, що традиційно розглядають як вставні одиниці. До них належать лексеми на зразок *бува, видається, видно, здається, ймовірно, либонь, мабуть, може, напевно, певно*. Наприклад: *Я шукаю вас посеред людства. Й ви, **бува**, шукаєте мене* (Н. Горик); *Учора за Маневичами поїзд підірвали. Стільки всього валяється. **Видно**, з Німеччини везли* (Й. Струцюк); *От, **здається**, вперше бачу вас, Але... очі, ваші дивні очі – Незнайомі й рідні водночас* (Н. Горик); *Повітря, **здавалося**, не мало дна, як і небо* (Й. Струцюк); *Яке намисто гарне, – хоч подержу, це ще од баби пам'ять збереглась. Воно, **либонь**, якесь чи не турецьке* (Л. Костенко); ... *Уже, **мабуть**, молебень відслужили, бо затужили дзвони, затужили!* (Л. Костенко); *Вдаль дивлюся, **мо'**, біловолосе, З-під копиці вигляне воно* (О. Богачук); *Глас вопіючого в пустині, **напевно**, був чутніший, як у нас* (Л. Костенко); *Це ж, **певно**, він у тій своїй ярузі на цілий степ залишився один* (Л. Костенко).

Зазначений тип модальних одиниць виступає еквівалентом модальних дієслівних предикатів *здаватися, припускати, сумніватися*, що структурують головну частину складнопідрядного речення, пор.: *Мені **здається**, що вони зараз на часі, розумієш?* (Й. Струцюк) і ***Здається**, вони зараз на часі, розумієш?*; *Люди **припустили**, що Трифон підпалив і **А може**, Трифон підпалив* (Й. Струцюк); *Хтось **припустив**, що дорогий вимагають перепій, Та нічого не чути за зливою маршу і Дорогий вимагають, **мабуть**, перепій, Та нічого не чути за зливою маршу* (В. Лазарук); *Дівчина **припустила**, що це ж тут уся його родина – у цій землі і Це ж, **певно**, тут уся його родина – у цій землі...* (Л. Костенко); *Чоловік **засумнівався**, чи прибився б він додому, якби не вона і Якби не вона, я, **напевне**, додому не прибився б* (Й. Струцюк). На похідності вставних компонентів наголошував О. М. Пешковський, який докладно проаналізував процеси переходу реченневих побудов у вставні слова, а інколи й у частки. На думку дослідника, вставні слова утворені внаслідок редукції окремих членів речення [9, с. 372].

Детальне дослідження джерельної бази дало змогу вирізнити синтаксичні побудови вірогідної модальності, у яких зазначену семантичну модифікацію реалізують аналітичні синтаксичні слова-морфеми на зразок *десь, ледве (чи) не, мовби, навряд (чи), наче, начебто, неначе, неначебто, ніби, нібито, чи не*, наприклад: *Вони іще й парубкували разом, і поженились **десь** у одночассі* (Л. Костенко); *Звідтіля справді наближалася якась постать. **Мовби** Федько* (Брат Віктор); ***Навряд чи** раніше Байволюк міг подумати, що перед тим, як поставити, приміром, капуста на плиту, треба принести кілька оберемків бур'яну* (Й. Струцюк); *Знала, **наче** десь тут могила матері й батька, діда і прадіда* (Й. Струцюк); – *Скажи мені, він до неї серйозно? – Та **начебто** серйозно* (Й. Струцюк); *Цей теж фронтовик **ніби**...* (Й. Струцюк); *Якось опанувавши себе, оглянула ще раз: **чи не** можна чимось зарадити* (Брат Віктор).

Оформлення речень вірогідної модальності не пов'язане з якимось окремим типом предикатів, організаційним центром можуть бути різні типи предикатних синтаксем: 1) предикати дії: *Хотіла запропонувати ту пісню Купалові, але **навряд чи** він зі своєю ланкою **заспіває*** (Й. Струцюк); 2) предикати процесу: *У казематі **навряд чи** **зняться** чарівні сни...* (В. Шевчук); 3) предикати стану, стану-відношення: ... ***навряд чи** **кохав** він коли-небудь когось так, як її...* (Й. Струцюк); ... *забігала сьогодні зранку до неї, **ніби** їй уже **легше*** (Й. Струцюк); 4) локативні предикати: *Якщо так і далі піде, то й **навряд чи** хто **йтиме** за тим возом* (Й. Струцюк); 5) прикметникові предикати якості та якості-відношення: ***Навряд чи** Павло **буде** **покірний**...* (Г. Тютюнник); ***Навряд чи** там народ **багатший*** (Г. Тютюнник).

Репертуар висловлень вірогідної семантики формують синтаксичні одиниці з простим дієслівним і складеними дієслівним присудками, наприклад: ... ***навряд чи** й **продеремось** крізь таку гущавінь* (Й. Струцюк); *Отам **наче** щось **затаїлося**...*

(Й. Струцюк); **Навряд чи вони зможуть довго протриматися без їжі...** (Й. Струцюк). Периферію речень із вірогідним змістом становлять синтаксичні одиниці з ускладненою моделлю іменного складеного присудка, іменну частину якої репрезентують іменники або прикметники: ... **навряд чи він міг би стати добрим господарем...** (Й. Струцюк); **Вона навряд чи могла бути веселою...** (Й. Струцюк). Особливість зазначених конструкцій полягає в тому, що тут маємо поєднання дієслівного складеного та іменного складеного присудків, які структурують одну модальну рамку. Іменна частина підпорядкована модальному планові першої (дієслівної) частини присудка зі значенням можливості.

До графемної парадигми синтаксичної та лексико-граматичної модальності входить *переповідна* модальність, що надає основному змістові речення граматично оформленого значення непрямого відтворення висловлень певних осіб й виступає носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту. О. С. Мельничук постулює: "Модальне значення переповідності супроводить основний зміст таких речень, які висловлюються не як прояв особистого досвіду чи переконання мовця, а як переказ висловлень інших осіб" [10, с. 20]. Формальне маркування згаданої семантики пов'язане зі службовими словами-морфемами *буцім(то), наче, немов, неначе, ніби, нібито, мов: ... люди різне кажуть... Сатурн був начебто колись царем Італії...* (В. Шевчук); *Людей уже забирали просто вдень. Ніхто не знав завіщо. Тільки здогадувалися...* "Тимофієва **нібито** десь щось там сказала" (Й. Струцюк).

Значення переповідної модальності нерідко виразняють модальні синтаксеми (*кажуть, мовляв, на мою думку, по-моєму, як мовиться, як мовлять*), що вживаються для позначення джерела повідомлення, узагальненої чи конкретної вказівки на іншого автора, репрезентуючи не безпосередній вияв думки мовця, а непряму передачу висловлень інших осіб [10, с. 136], наприклад: *А небіж, **кажуть**, прилітав з Нью-Йорка...* (В. Лазарук); ***Кажуть**, люди нині відчужили...* (Н. Горик); ***На думку науковця**, сьогодні одним із головних завдань для мовознавців є створення тлумачних та перекладних словників, які б відповідали сучасним комунікативним потребам* ("Літературна Україна", 2011); *І хоч молодиця з лиця, **як мовлять**, не вельми, відразу збивала з пантелику масною, широкою до вух посмішкою* (Й. Струцюк); ***Як мовиться**, синиця в жмені ліпша од журавля, що в небі...* (В. Шевчук). Структури з поданими модальними синтаксемами перебувають у трансформаційних зв'язках зі складнопідрядними конструкціями, пор.: – *А я **думаю**, – перебив його Федон, – що тут і Америка немалу роль відіграла* (Й. Струцюк) і – ***На мою думку**, – перебив його Федон, – тут і Америка немалу роль відіграла*.

Спроба комплексного аналізу модальності дає змогу потрактувати її як глобальну, багатоступінчасту комунікативно й суб'єктивно спрямовану міжрівневу надкатегорію сучасної української літературної мови з найзагальнішим змістом щодо ієрархічно нижчих, підпорядкованих їй категорій морфологічної модальності, синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності, яким притаманне графемне членування. До компонентів модального комплексу належать графеми вірогідної й переповідної модальності, що виявляють стосунок до двох категорійних величин – синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності. Змістові ознаки вірогідної й переповідної модальності пов'язані відповідно з вказівкою на ймовірний вияв (можливість, невпевненість, припущення) предметів, явищ, дій, процесів чи станів об'єктивного світу та непряме відтворення висловлень певних осіб. Маркерами зазначеної семантики обох розглянутих графем виступають модальні синтаксеми та службові слова-морфеми. Порушені в статті проблеми перспективні для детального вивчення інших графем категорій морфологічної, синтаксичної та лексико-граматичної модальності.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : монографія / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.

3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 398, [2] с.
4. Грищенко А. П. Модальність і часова віднесеність як зовнішньосинтаксичні ознаки речення / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 16–29.
5. Карпіловська Є. Місце вибірних лексемних категорій у новій академічній граматиці української мови / Євгенія Карпіловська // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / уклад. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : Ноулідж (донецьке відділення), 2010. – С. 237–253.
6. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників : монографія / Н. М. Костусяк. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 179 с.
7. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.
8. Немец Г. П. Актуальные проблемы модальности в современном русском языке / Г. П. Немец. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1991. – 187 с.
9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – 7-е изд. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
10. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
11. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др. ; под ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 262, [1] с.
12. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності : монографія / В. М. Ткачук. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. – 240 с.

УДК 811.161.2'367.332

СУБСТАНЦІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДІЄСЛІВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кумейко Т. А.

У статті на засадах теорії інтенції розглянуто субстанціальні характеристики дієслів інформаційної діяльності.

Ключові слова: інтенція, теорія інтенції, дієслово, інформаційна діяльність, предикат, речення, субстанціальні характеристики.

В статье на основе теории интенции рассматриваются субстанционные характеристики глаголов информационной деятельности.

Ключевые слова: интенция, теория интенции, глагол, информационная деятельность, предикат, предложение, субстанционные характеристики.

The article, made the base of the intense theory, is devoted to the substance characteristics of the verbs with the meaning of informative activities.

Key words: intention, the theory of intention, verb, informative activity, predicate, sentence, substance characteristics.

Сполучуваність дієслів з іншими частинами мови в різноманітних варіантах семантико-синтаксичних відношень є актуальним питанням не тільки на рівні розробки теорії валентності, але й основою теорії інтенції дієслівної дії, згідно з якою дієслово потребує вираження агенса, пацієнса, локатива, інструмента своєї дії. Оскільки інтенція і валентність є суміжними поняттями, що характеризують дієслово на синтаксичному та семантичному рівнях, то виникає потреба розгляду питання сполучуваності дієслівних лексем не тільки з позиції теорії валентності, але й теорії інтенції дієслівної дії.

Інтенцію розглядають як здатність дієслова відкривати функціонально-семантичні позиції для заповнення їх назвами учасників дії чи стану типу агенса (носій дії), пацієнс (пасивний учасник ситуації, напр., об'єкт дії, носій стану), локатив, інструмент, адресат і т. п." [3].

Дослідженню інтенційних властивостей дієслова присвятили свої праці такі мовознавці, як С. Канцельсон, Р. Мразек, Я. Оравець, М. Володченков, Є. Шутова та ін. Інтенційні характеристики дієслів інформаційної діяльності не були предметом наукового дослідження в українському мовознавстві.

Метою статті є визначення інтенційних характеристик дієслів інформаційної діяльності, а саме субстанціальних характеристик дієслів інформаційної діяльності.

Дієслова інформаційної діяльності, переважно, вимагають наявності таких необхідних семантичних компонентів, як суб'єкт, об'єкт і адресат. Ознакою суб'єктності відзначені майже усі речення цієї групи, крім групи "Технічне забезпечення інформаційної діяльності", де суб'єкт часто імпліцитний – ми його розуміємо за контекстом. Об'єктні позиції наявні в усіх групах речень, їхня кількість зумовлена значенням дієслівної лексеми.

Опис субстанціальних характеристик дієслів інформаційної діяльності буде здійснюватися за раніше виділеними семантичними підгрупами.

1. Пошук інформації

Схема $\leftarrow V \rightarrow$

Вибирати, винаходити, вишукувати, добирати, знаходити, шукати та ін. Напр.: Серед запилених сувоїв грубого паперу Дмитро Іванович, напружуючи зір, вишукував кожне слово, яке стосувалось імені кошового (І. Шаповал); Людина шукає інформацію тільки в тих джерелах, які їй доступні в повсякденному житті (З підручн.).

Схеми $I \leftarrow V \rightarrow / I \leftarrow V \rightarrow \rightarrow /$

Дізнатися, довідатися, опитувати та ін. Напр.: Банки опитують клієнтів про майно та родичів (З газети); Активісти проекту опитують споживачів різних вікових груп і на основі почутого формують висновки про досвід та перспективи (З газети).

Схеми /←V→ →/ /←V→ →→/

Випитувати, запитувати, розпитувати. Напр.: Тим часом він розпитував товаришів про кімнати й оглядав декотрі, але всі вони були зв'язані з ремонтом або відчипним, а він грошей не хотів витратити (В. Підмогильний); Ігемон детально розпитував у нього все про християнство (3 газети).

2. Збирання інформації**Схема** ←V→

Акумулювати, анкетувати, вимірювати добирати, виписувати, вишукувати, записувати, збирати, каталогізувати, накопичувати, переписувати, спостерігати, тестувати, шукати та ін. Напр.: В Україні основним офіційним суб'єктом, який акумулює відомості про вчинення злочинів, є Міністерство внутрішніх справ України (3 підручн.); ВВП вимірює одночасно і дохід в економіці, і обсяг витрат на виготовлену продукцію (3 підручн.); Він записував народні пісні, казки й приказки, звичаї й навіть самі мелодії пісень і заводив у ноти (І. Нечуй-Левицький).

Схеми /←V→/ /←V→ →/

Опитувати, виписувати та ін. Напр.: ДПІ опитує податківців про свою роботу (3 газети); Міліція опитує учасників ініціативи “Дайте пройти” (3 газети); Відвідувачі шукають близьких, дехто виписує прізвища загиблих (3 газети); Він виписав дещо про перебіг засідання суду (3 газети).

Схеми /←V→ →/ /←V→ →→/

Випитувати, запитувати та ін. Напр.: Дуже коректний підполковник з гарним прізвищем Шевченко випитував у мене все про Гелія (3 газети); Одна другу та й випитує (УНТ); – (Ю. Мушкетик); У священика вони запитують все про пости (3 газети).

3. Передача інформації**Схема** ←V→

Винити, виправдати, відгукнутися, відкликати, гомоніти, гукати, заперечувати, злословити, інструктувати, картати, консультувати, корити, обнародувати, опублікувати, ославити, причитати, розголошувати, свідчити, славити, соромити, фразерствувати, хвалити, цитувати та ін. Напр.: По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору, потім сідали (О. Довженко); Остюк інструктує командира другої (Ю. Яновський); В 1742 році папа Бенедикт XVIII обнародував буллу Etsi Pastoralis, покликану поліпшити положення італо-албанців (3 підручн.).

Схеми /←V→/ /←V→ →/

Агітувати, аргументувати, бесідувати, виголошувати, висловлювати, виказати, викладати, викликати, вимовляти, витлумачити, відзвітувати, відповісти, жалітися, жартувати, коментувати, консультуватися, обговорити, описувати, полемізувати, радитися, рекламувати, сперечатися, спілкуватися, характеризувати та ін. Напр.: Це було логічно – Макс відзвітував перед Жарохом, а той підкинув йому нову інформацію про мене (Н. Крук); Секретар міської ради Михайло Метер відзвітував перед виборцями про свою депутатську діяльність (3 газети); Вона вже раз жалілася йому, а що вижаліла? (Панас Мирний); Жінка жаліється дідові на лиху свекруху, а за спиною у неї закоханими очима дивиться на курча бадьорий, спітнілий єврейчик без шапки, щупає курча поміж пір'ям, сіпає молодицю за рукав (С. Васильченко).

Схема ←V→ →

Адресувати, бажати, веліти, віщувати, виказати, вмовляти, дезінформувати, дякувати, закликати, зауважувати, заявляти, інформувати, казати, молити, обвинувачувати, обіцяти, переконувати, повідомляти, попереджати, пояснювати, рекомендувати, роз'яснити, титулувати, умовляти, хвастати, цікавитися, шептати та ін. Напр.: Міліція дезінформувала громаду щодо Стрітенської церкви (3 газети); Він обвинувачував себе в настирливості (В. Домонтович); 17 жовтня 1905 р. він роз'яснював своїм читачам зміст поняття свободи слова (3 підручн.).

4. Отримання інформації

Схема ←V→

Балакати, вглядіти, виписувати, вислухати, вслухатися, дивитися, екзамінувати, задивлятися, записувати, заслухувати, зчитувати, оглядати, ознайомлюватися, переглядати, піддивлятися, підслухати, сприймати, підслуховувати, сваритися, услухатися, читати та ін. Напр.: Петро бачив ціле передпілля гострим своїм вояцьким оком (І. Багрянний); М. Ге подорожував по Італії, де ознайомлювався з шедеврами італійських митців (З підручн.); Я наочно сприймав нелюбий хаос невлаштованого його життя (В. Домонтович).

Схеми I←V→/I←V→→/

Бесідувати, впізнати, дебатовувати, дискутувати, диспутувати, дізнатися, довідуватися, консультуватися, наслухатися, обговорювати, отримувати, перешіптуватися, пізнавати, полемізувати, радитися, розмовляти, упізнавати, чути та ін. Напр.: Старший брат Шури, відповідальний підпільний працівник Білорусії, залишився в Мінську для підпільної роботи, як про це вона дізналася вже пізніше (О. Гончар); Про закриття кримінальної справи Княжицький дізнався від ЗМІ (З газети); Вони стояли серед потоку віруючих і сперечалися, дискутували про святість місця (В. Шевчук); У нас же не тільки журналісти, а й знані інтелектуали сідають поруч із Олесем Бузиною і дискутують із ним на серйозні теми (З газети).

5. Обробка інформації

Схема ←V→

Аргументувати, аналізувати, вгадувати, вивірити, вимірювати, вивчати, вигадувати, відгадати, деталізувати, досліджувати, думати, засвоїти, зашифрувати, з'ясувати, конспектувати, мислити, обґрунтовувати, обчислювати, редагувати, систематизувати, схематизувати, узагальнити, формулювати, фальсифікувати та ін. Напр.: Студенти самостійно деталізують план дослідження (З підручн.); Людське суспільство в міру свого розвитку досліджувало навколишній світ, накопичуючи про нього інформацію (З підручн.); Використовуючи порівняльно-історичний метод, він з'ясував чимало складних питань української та російської літератури (З підручн.).

Схеми I←V→/I←V→→/

Аргументувати, виокремити, навчатися, обґрунтувати, опрацювати, пояснити та ін. Напр.: Письменник опрацьовує багато документальних матеріалів, його романи опираються на історичні свідчення (З газети); Спеціалізовані рекламні агенції опрацьовують для замовників комплексні програми (З підручн.).

Схема ←V→→

Асоціювати, визначати, згрупувати, зіставляти, кваліфікувати, класифікувати, ототожнювати, пояснювати та ін. Напр.: Підприємець зіставляє ці витрати з альтернативними можливостями (З підручн.); Коефіцієнт незалежності (автономії) студенти визначають за формулою (З підручн.).

6. Збереження інформації

Схема ←V→

Видати, друкуватися, завчити, опублікувати, задокументувати, зазубрити, завчити, занотовувати, запам'ятати, записати, зберігати, згадати, каталогізувати, опублікувати, реєструвати, увічнити, фіксувати та ін. Напр.: Користуючись з цієї допомоги, Куліш видав "Записки о Южной Руси", "Чорну Рад", "Проповіді" Гречулевича, "Грамотку" й інше (З підручн.); Потім я сідав і записував вже дуже чистий текст (Ю. Андрухович); Дільничні комісії утаємничують списки виборців (З газети).

Схема ←V→→

Вивчити, вписати, друкувати, надрукувати, обнародувати та ін. Напр.: Цікаву сторінку вписав у цей розділ Гюго Мюнстенберг (З підручн.).

7. Технічне забезпечення інформації

Схема ←V→

Архівувати, вилучати, запам'ятовувати, заблокувати, копіювати, містити, розблокувати, упорядкувати, формувати та ін. Напр.: Програма автоматично архіває бази даних "1С Підприємство" (З підручн.); Іноді користувачі неусвідомлено форматують носії інформації, при цьому видаляючи з них всю інформацію (З підручн.).

Схема ←V→ →

Автоматизувати, вводити, виводити, використовувати, доставляти, заносити, зберігати, переміщати, створити, форматувати та ін. Напр.: Сучасні неречові знаряддя праці автоматизують процес збору інформації (3 підручн.); Таким чином, носії облікової інформації, що пройшли обробку, зберігаються в поточному архіві бухгалтерської служби (3 підручн.); Клавіші <PageUp> і <PageDn> переміщують текст на одну сторінку (екран) угору або вниз (3 підручн.).

Проведене дослідження дало змогу зробити такі висновки: субстанціальні дієслова інформаційної діяльності у своєму складі мають стрижневими суб'єктно-об'єктні відношення, у деяких групах трапляються суб'єктно-об'єктно-способові та суб'єктно-об'єктно-локативні, які виступають облігаторними для цих груп. Дієслова інформаційної діяльності найчастіше вимагають таких необхідних семантичних компонентів, як суб'єкт, об'єкт і адресат. Ознака суб'єктності є обов'язковою для всіх дієслів інформаційної діяльності, крім групи "Технічне забезпечення інформації", де суб'єкт часто імпліцитний, оскільки розкриває специфіку як самих дієслів інформаційної діяльності, так і речень, утворених з цими дієсловами. Адвербіальні лексеми можуть виступати обов'язковими у групах "Обробка", "Збереження" та "Технічне забезпечення інформації".

Література

1. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1983. – 219 с.
2. Володченков М. П. Интенционные свойства глаголов внутреннего эмоционального состояния в современном русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Володченков М. П. – К., 1984. – 23 с.
3. Грищенко А. П. Форма в синтаксисі / А. П. Грищенко // Зб. наук. праць Полтавського держ. пед. ун-ту ім. В. Г. Короленка. Серія філологічна. – Полтава : Полтавський держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, 2011. – Вип. 4 (18). – С. 3–16.
4. Українська мова : енциклопедія. – К. : Вид-во "Укр. енцикл." ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
5. Оравец Я. К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении / Я. Оравец // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – С. 176–187.
6. Шутова Е. И. О глагольной интенции // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – С. 307–310.

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ СТАНУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Мудринич С. Ю.

У статті розглянуто теорію функціонально-семантичного поля в сучасному мовознавстві. Здійснено спробу визначення функціонально-семантичного поля стану в сучасній українській та англійській мовах, подано характеристику і зіставлення структурних компонентів ФСП стану в порівнюваних мовах, виявлено подібні й відмінні риси.

Ключові слова: функціонально-семантичне поле, моноцентричне поле, поліцентричне поле, ядро, близька периферія, дальня периферія.

В статье рассматривается теория функционально-семантического поля в современном языкознании. Представлена попытка определения функционально-семантического поля состояния в современном украинском и английском языках, дается характеристика и сопоставляются структурные компоненты ФСП состояния в сравниваемых языках, определяются схожие и отличительные черты.

Ключевые слова: функционально-семантическое поле, моноцентрическое поле, полицентрическое поле, ядро, близкая периферия, дальняя периферия.

The article observes the theory of functional-semantic field in modern linguistics. The attempt of determination of functional-semantic field in modern Ukrainian and English is realized. The structural components of FSF of state are characterized and compared in comparable languages, the typological analysis of FSF of state is provide.

Key words: functional-semantic field, monocentric field, polycentric field, nucleus, near periphery, far-off periphery.

Одним із головних показників мовної організації у граматиці є принцип системності, який виявляється у її членуванні на певні підсистеми, рівні, у межах яких виділяють відповідні одиниці, класи, категорії. Кожній системі притаманна характерна ознака цілісності, хоча її вияв у різних системах може відзначатися істотними особливостями. У функціонально-семантичному полі ця ознака характеризує склад поля, який базується на певній семантичній категорії [2, с. 340].

Під функціонально-семантичним полем (ФСП) вслід за О. В. Бондарко розуміємо “двобічну (змістово-формальну) єдність, утворювану граматичними (морфологічними і синтаксичними) засобами певної мови, разом із взаємодіючими з ними лексичними, лексико-граматичними і словотворчими елементами, які відносяться до тієї ж семантичної зони” [4, с. 40]. Семантичною базою для ФСП стану в українській мові є значення непроцесуального стану [5, с. 237]. В англійській мові семантичною базою для ФСП стану є також значення непроцесуального стану, а синтаксичною функцією – функція головного члена односкладного безособового речення [6, с. 149].

Якщо всім системам притаманна ознака цілісності, то її проявлення в різних системах може відрізнятися істотними особливостями. В ФСП ця ознака характеризує зміст поля, який базується на визначеній семантичній категорії.

Поля в різних мовах, які базуються на одній семантичній категорії, можуть суттєво різнитися за своєю структурою. Наприклад, поле визначеності / невизначеності в “артиклевих” та “безартиклевих” мовах.

О. В. Бондарко виокремлює *моноцентричні* поля, які будуються на базі однієї вихідної системи у єдності з її оточенням, і *поліцентричні* поля, які є об’єднанням кількох (двох, трьох і більше) вихідних граматичних або лексико-граматичних систем, кожна з яких виступає в поєднанні зі своїм середовищем [4, с. 67]. Таким чином, можна сказати, що поліцентричні поля – це декілька окремих комплексів “система – середовище”, об’єднаних у загальну систему.

Керуючись працями О. В. Бондарко, складемо функціонально-семантичне поле стану в українській та англійській мовах, яке є моноцентричним, тобто

базується на категорії стану з цілісним граматичним ядром. О. В. Бондарко виділяє чотири ознаки, які характеризують ядро ФСП. По-перше, для центра польової структури характерна максимальна концентрація ознак, що визначають якісну специфіку цієї єдності. По-друге, це ознака найбільшої спеціалізованості мовних засобів, які слугують для реалізації базових семантичних функцій. Це також концентрація зв'язків між засобами, які є носіями цих ознак, і, нарешті, це регулярність функціонування певного мовного елемента по відношенню до нерегулярності [2, с. 94; 1, с. 263].

Спираючись на теоретичні напрацювання В. Г. Адмоні, О. В. Бондарко, можемо визначити ядро ФСП стану в обох мовах. В українській мові – це прислівники з обставинним та якісно-означальним значеннями: *затишно, сумно, важко*, напр.: *Скільки літ вона билася, скільки утрат понесла – і все марно, все даремно...* (Панас Мирний). Семантичне значення слів цього розряду – фізичні та емоційні стани людини, стан природи і доквілля, напр.: *Мені тяжко* (П. Загребельний); *Як тут гарно* (М. Коцюбинський). В англійській мові – це предикативні прислівники або прикметники, морфологічною ознакою яких є префікс *a-*, який утворює категорію стану від основи іменника, дієслова і дієслівно-іменної основи, напр.: *alive (існуювати), asleep (спати), await (чекати)* та інші, напр.: *Perhaps his consciousness, too, was still alive* (J. Galsworthy); *The baby was asleep, tucked into a white pillow* (M. Spark). Синтаксичною ознакою категорії стану як в англійській, так і в українській мові є функція предикативного члена складеного іменного присудка. Інші синтаксичні ознаки: об'єктного предикативного члена, постпозитивного невідокремленого і відокремленого означення є тільки в англійській мові.

Статус прислівників з обставинним та якісно-означальним значеннями в українській мові і предикативних прислівників або прикметників в англійській мові як ядра поля стану визначається сукупністю всіх зазначених вище ознак, що характеризують центр ФСП.

Співвідношення центра і периферії ФСП характерне спільністю таких рис: 1) максимальна концентрація базисних семантичних ознак, які визначають якісну специфіку даного ФСП (центр) – розрідженість таких ознак (периферія); 2) зосередження зв'язків, участь у максимальній кількості опозицій (центр) – розосередження “мережі зв'язків”, їхнє ослаблення, проявлення того чи іншого ступеня ізольованості (периферія); 3) найбільша спеціалізованість цього мовного засобу або системи таких засобів для реалізації певних семантичних функцій (центр) – мінімальний ступінь спеціалізації (периферія); 4) регулярність функціонування цього мовного засобу або комплексу засобів (центр) – нерегулярність або менший ступінь регулярності, менша застосовність (периферія) [3, с. 208].

Визначаючи периферію поля, О. В. Бондарко наполягає на розгляді не тільки явно маргінальних компонентів польової структури, а й ближнього оточення ядра, тобто необхідно розглядати ближню і дальню периферію. До ближньої периферії ФСП стану в українській мові слід віднести такі компоненти цього поля:

1) **слова категорії стану, які не мають омонімів** серед інших частин мови (прикметників, іменників, прислівників), але є похідними від них: *боязкий – боязко, дорогий – дорого, любий – любо, ніжний – ніжно, тяжкий – тяжко* та інші, напр.: *Боязко мені, бо соромливий собі я вдався* (С. Васильченко);

2) **віддієприкметникові предикативні форми на -но, -то** зі значенням результативного стану: *зроблено, звелено, збирано, поставлено* та інші, напр.: *Для звірів збирано свіже м'ясо* (П. Загребельний);

3) **невідмінювані іменникові і прислівникові слова**, що мають форми часу, утворені за допомогою зв'язок *бути, стати* (функція головного члена речення): *було сумно, було кепсько, стало весело* та інші, напр.: *– Я переселюсь до дівчат, із якими живе Фатеева, там мені буде не так уже й кепсько* (Є. Гуцало);

4) **пасивні дієприкметники**, утворювані від дієслів дійсного способу доконаного і недоконаного виду: *збудований дім, приготовлений обід, підібраний кіт, спалені дрова* та інші, напр.: *Віднесений до свого шовкового намету, султан незабаром сконав, молодший син його Баязид, що закрав батькові очі, прокричаний був яничарами новим султаном* (П. Загребельний).

Відношення цих компонентів до ближньої периферії зумовлено тим, що вони не втрачають прямий семантичний зв'язок з ядром ФСП при всіх проявах відносної периферійності і також часто вживані.

До близької периферії ФСП стану в англійській мові можна віднести такі компоненти виділеного поля:

1) **складений іменний присудок**, який утворюється за допомогою дієслова-зв'язки *to be* (бути): *It is wet* (Мокро); *It is warm* (Тепло) і позначає почуття, фізичні стани, стан природи і докілья, напр.: “*Yes, it's been rather warm today* (A. Cronin). Він має категорію часу, напр.: *Hadzi Michali had them awake before the morning was red* (J. Aldridge) – минулий час і посідає проміжне місце між дієсловом і прикметником (є порівняльний ступінь), напр.: *The air was colder than water and there was already a skin of ice on the water in the rain barrels as Tom ambled slowly on down the lane* (G. Parker);

2) **складений присудок**: *to be* + Past Participle: *to be stunned* (бути приголомшеним), *to be amazed* (бути враженим), *to be ashamed* (бути присоромленим) та інші, напр.: *She was a little ashamed of her courage and business capacity* (S. Maugham). Сполучення *to be* + Participle II має два значення. При значенні дії – це форма пасивного стану простого присудка, а при значенні стану особи або предмета – це складений присудок. І. В. Жигадло та І. П. Іванова зазначають, що сполучення *to be* + Participle II завжди має значення пасивного стану простого присудка, коли Participle II утворюється від неграничного дієслова та коли дієслово *to be* стоїть у тривалій формі або у формі майбутнього часу: *to be written* (написано), *to be done* (зроблено), *to be shut* (зачинено) та інші, напр.: *His nose was skinned and there was dust on the bloody patch and dust in his hair* (E. Hemingway). Якщо Participle II виражає психічний стан особи, тоді це складений присудок, напр.: *I confess I was a little surprised at the company* (S. Maugham); *Miss Lawson was flustered and upset* (A. Christie) [6, с. 205];

3) **дієслова-зв'язки**, що утворюють складений іменний присудок: *to feel well* (почувати добре), *to become unreasonable* (стати нерозважливим). Найбільш типовим дієсловом-зв'язкою є дієслово *be*. Напр.: *I'm afraid I haven't always been very kind to you* (S. Maugham);

4) **дієприкметники II** (Participle II): *written plan* (написаний план), *brought chair* (принесений стілець), *broken house* (зруйнований будинок) та інші, напр.: *Jan Cloot became unreasonable in tone* (M. Spark); *Irene's hair is starting to go grey* (J. Galsworthy). Дієприкметники II виражають стан, якість особи або предмета, яких вони набули внаслідок дії зовнішніх факторів. У цьому разі дієприкметники утворюються від перехідних дієслів: *seen* (побачений), *taken* (взятий), *heard* (почутий), напр.: *He heard two ruined houses clatter to the ground under direct hits, and wondered if the cellars had held firm* (R. Aldington).

Якщо дієприкметники виражають стан як наслідок дії самого суб'єкта, то в цьому разі вони утворюються від неперехідних дієслів: *risen* (той (ме) хто (що) встав (ло)), *gone* (той, хто пішов) та інші, напр.: *Dead German soldiers lay about the village street, which was cluttered with fallen tiles and bricks* (R. Aldington).

Межі між ближньою і дальньою периферією поля стану динамічні й невідзначені. Зробимо спробу віднести до дальньої периферії ФСП стану мовні засоби, у яких обмежена семантична функція стану і виявлена модальна, прикметникова та предметна спеціалізація мовних засобів у функції присудка. Типи мовних засобів, які беруть участь у вираженні семантики стану в українській мові, такі:

1) **іменники** в предикативній функції, які втратили іменникові категорії роду, числа, відмінка й стали еквівалентами предикативних слів прислівникового походження: *гріх, диво, жаль, лінь, лихо, шкода* та інші, напр.: *Мату стогне, а Харитю живий жаль бере за серце* (М. Коцюбинський);

2) **дієслова**, які не виражають значень дії або процесу, напр.: *вірити, знати, забувати, любити, мовчати, ненавидіти* та інші напр.: *Любити й мовчати – як це тяжко* (П. Загребельний);

3) слова, які мають **модальне значення необхідності, можливості**, напр.: *варто, доступно, доцільно, можна, необхідно, потрібно, слід, треба* та інші напр.: *– Це дуже цікаво!.. Над цим варто подумати* (О. Гончар);

4) **сполучення прийменника та іменника** (або прикметника) зрощеними у єдине ціле категорію стану: *з болю, на мить, на момент, на світанку* та інші, напр.: *Вона на момент розігнулась у струнку різьблену постать і знову нахилилась* (О. Досвітній);

5) **пасивні форми дієслова**, утворювані за допомогою постфікса -ся (-сь) від дієслів недоконаного виду дійсного способу: *дивуватися, журитися, кохатися, любитися* та інші, напр.: *Можна ще б було дивуватися на висококолісні вози чернечі з міцними будами, на коней породи мало не слонової...* (П. Загребельний).

До дальньої периферії ФСП стану в англійській мові можна віднести такі компоненти цього поля:

1) **іменники**, які втрачають у певному контексті своє пряме лексичне значення і перетворюються на засіб характеристики стану: *pity* (жаль), напр.: *It's a pity*, а також лексичні одиниці, які мають значення стану поряд з їхнім основним значенням: *fit* (настрій), *turned red* (гніватися), *feel at rest* (заспокоїтися) напр.: *The fit was on her, so she was going to meet him* (Z. Grey).

Втрата іменником свого лексичного значення пов'язана з уживанням або невживанням артикля. Б. О. Ільїш виділяє два основних випадки. Перший – коли сполучення іменника (без артикля) з прийменником перетворюється на характеристику стану. Це стосується висловів без артикля: *in theatre* (в театрі), *in school* (в школі), *in bed* (в ліжку) та інші, у яких конкретне значення іменника ослаблене, і як наслідок цього маємо висловлення, яке характеризує стан особи, напр.: *They sat in silence for an hour* (R. Aldington).

Другий випадок, коли абстрактні іменники: *shame* (почуття сорому), *pity* (почуття жалю), *fear* (почуття страху), *love* (почуття любові), які взагалі використовуються без артикля, і коли у певному контексті вони вживаються з неозначеним артиклем, їхнє значення змінюється, напр.: *It's a pity* (Жаль) – характеризує ситуацію; *What a shame!* (Ганебний вчинок) – характеризує вчинок, напр.: *(Yes. It's such a shame. He was such a fine big boy I thought you know)* (E. Hemingway); *It was a pity they were so often separated...* (R. Aldington). Коли іменник втрачає предметне значення і перетворюється на слово-характеристику, він починає виступати у предикативній функції;

2) **прикметники**, які передають фізичний чи психічний стан особи, напр.: *glad* (радий), *sad* (сумний), *ill* (хворий), – вказують на фізичний стан особи, напр.: *"Let's get back into bed. I feel fine in bed"* (E. Hemingway), тоді як *angry* (сердитий), *glad* (радий), *happy* (щасливий) – передають психічний стан особи, напр.: *"Aren't you angry of yourself? She said"* (A. Cronin);

3) **дієслова**, які не вживаються в Continuous form: *to like* (подобатися), *to hate* (ненавидіти), *to dislike* (не любити), напр.: *On Friday night about eleven he heard a tiny sound, as of a finger-nail tapping on his door* (J. Galsworthy);

4) **група предикатів**, до якої належать дієслова: *to feel* (почувати), *to look* (дивитися), *to smell* (чути запах), які не позначають ні дій, ні процесів, а виражають специфічні стани, з якими часто вживаються модальні дієслова *can, may, must, ought to* тощо, якщо підмет виражений особовим займенником, напр.: *"I can't understand", she said. "I can't understand Italian"* (E. Hemingway);

5) **синтаксично складені слова "separable compounds"**: *in bloom* (в цвітінні), *in wait* (в засідці), *in drink* (зап'ячати), *at hand* (близько), напр.: *"No, no; I must be at hand when she wants me"* (S. Maugham).

Отже, можна сказати, що в зіставлюваних мовах ФСП стану характерне специфічними рисами своєї структури, які пов'язані зі специфікою граматичних підсистем, лексичних форм та синтаксичних конструкцій. Ядро ФСП стану як в українській, так і в англійській мовах представлено категорією стану, але, виходячи зі структури української мови, ядро складається з прислівників з обставинним та якісно-означальним значеннями, а в англійській мові це предикативні прислівники або прикметники. Склад близької периферії ФСП стану як в українській мові, так і в англійській представлений формами дієслів, прислівників, прикметників, які мають тісний зв'язок з ядром поля. Дальня периферія обох мов складається з таких мовних засобів, яким властива не тільки семантика стану, а й модальна, предметна, прикметникова у функції присудка. Склад мовних засобів, які утворюють дальню периферію в українській мові, відрізняється від складу в англійській мові. Структура ФСП

стану в порівнюваних мовах подібна, але компоненти, які складають цю структуру, різні, і залежать від системно-структурної організації мови.

Література

1. Адмони В. Г. Синтаксис современного немецкого языка. Система отношений и система построения / Владимир Григорьевич Адмони. – Л. : Наука, 1973. – 336 с.
2. Бондарко А. В. К функциональному анализу элементов разных языковых уровней / А. В. Бондарко // Единицы разных уровней грамматической системы языка и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – 340 с.
3. Бондарко А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии / А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1983. – 208 с.
4. Бондарко А. В. Полевые структуры в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной грамматики: Полевые структуры. – СПб. : Наука, 2005. – С. 12–123.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови / В. О. Горпинич. – К. : ВЦ “Академія”, 2004. – 336 с.
6. Жигadlo И. В. Современный английский язык / И. В. Жигadlo, И. П. Иванова, Л. Л. Иофик. – М. : И. Л., 1956. – 354 с.

УДК 811.161.2'373.611

СЕМАНТИЧНИЙ ОПИС ПРЕФІКСА ВІД- ЯК ЗАСОБУ ДІЄСЛІВНОГО ТЕРМІНОТВОРЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ “РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО СЛОВНИКА” (1924–33))

Руссу А. О.

У статті шляхом опису дієслівних термінів із префіксом від- у “Російсько-українському словнику” (1924–33) виявлено потенціал відповідної префіксальної морфеми як засобу термінотворення. Просліджено вплив радянської мовної політики на систему значень префікса від-, й у зв'язку з цим вказано на важливу роль “Російсько-українського словника” (1924–33) як джерела поповнення української терміносистеми питомими термінами та словотвірними моделями. Ключові слова: дієслівний термін, словотворення, префікс від-, семантика, “Російсько-український словник” (1924–33).

В статье путём описания глагольных терминов с префиксом від- в “Русско-украинском словаре” (1924–33) указан потенциал этой префиксальной морфемы как средства терминообразования. Проследжено влияние советской языковой политики на систему значений префикса від-, и в связи с этим указано важную роль “Русско-украинского словаря” (1924–33) в пополнении украинской терминотворительной системы собственными терминами и словообразовательными моделями.

Ключевые слова: глагольный термин, словообразование, префикс від-, семантика, “Русско-украинский словарь” (1924–33).

By a description the verbal terms with prefix від- in Russian-Ukrainian Dictionary (1924–33), abilities of this morpheme as an element of word formation are developed in the article. The Soviet language politics influence on the system of prefixes meaning is considered, and in this connection it is shown the importance of the Russian-Ukrainian Dictionary (1924–33) for replenishment Ukrainian terminology system with own terms and world-formation models.

Key words: verbal term, world-formation, prefix від-, semantic, Russian-Ukrainian Dictionary (1924–33).

Питань, пов'язаних із семантикою префікса як словотворчого засобу, торкалася значна кількість лінгвістів: Б. Головін, А. Залізник, В. Ільїн, М. Кронгауз, В. Плунгян, В. Русанівський, О. Соколова, К. Вей [1; 2; 3; 6; 8; 9; 10]. Однак праць, які б описували особливості префіксального дієслівного термінотворення на матеріалі української мови, майже не трапляється. Принагідно питання про функціонування префікса як засобу творення термінів у спільній статті досліджують Є. Карпіловська, О. Кочерга та Є. Мейнарович [4, с. 2–6], зосереджуючи увагу на впливі русифікаторської політики Радянського Союзу на префіксальну систему української мови. Дещо докладніше цю проблематику висвітлено в праці О. Кочерги та Г. Ракшанової [5, с. 10–13]. У зв'язку з цим вважаємо актуальним вивчення префіксації як засобу дієслівного термінотворення на різних етапах розвитку української мови, з метою виявити зміни в семантиці префіксальних морфем, що сталися під дією і лінгвальних, і позалінгвальних чинників.

Одним із найпомітніших словників поч. ХХ ст. є “Російсько-український словник” (1924–33) (далі – РУС/1924–33), у якому узагальнено й критично осмислено здобутки не лише перекладної загальномовної лексикографії, а й термінової [7]. Тому доцільно простежити, як у цій праці розв'язано актуальні питання термінознавства, зокрема й на рівні префіксального термінотворення.

У цій статті обмежимося вивченням дієслівних термінів із префіксом **від-**, а саме: на матеріалі РУС/1924–33 опишемо значення афікса, які зреалізовано в термінотворенні. Тобто наша **мета** – проаналізувати дієслова-терміни із префіксом **від-** у РУС/1924–33. Це передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) описати значення префікса **від-** як засобу творення термінів; 2) виявити закономірності сполучуваності префікса **від-** із твірними основами; 3) визначити місце РУС/1924–33 як джерела

термінної лексики і моделей термінотворення. Об'єктом дослідження є дієслівні терміни з префіксом **від-**, а предметом – потенціал префікса **від-** як засобу дієслівного термінотворення.

Для опису значень префікса **від-** застосовано модель опису префіксальної семантики, що її запропонував М. Кронгауз [6]. Лінгвіст послуговується поняттям *семантична сітка*, яку розуміє як систему, що складається з окремих конкретних значень, семантичних операцій, правил реалізації значень у тексті та значень вищих рівнів абстракції [6, с. 111]. Така модель містить досить складну систему префіксального аналізу. У межах цього дослідження скласти таку семантичну сітку досить складно, оскільки наш матеріал стосується лише однієї групи лексики: термінної, тому не маємо змоги простежити всі семантичні відтінки, що їх може набувати префіксальна морфема. Однак вдалою вважаємо схему словникового опису семантики префіксів, яку пропонує М. Кронгауз, оскільки вона дає змогу не лише виявити значення префікса, а й вказати синтаксичні властивості відповідних префіксальних дієслів.

Услід за М. Кронгаузом, А. Залізняк під значенням префікса розуміємо спільну частину значення для певної групи дієслів (дієслівного ряду) із однією префіксальною морфемою, яка може бути виявлена неформально і не обов'язково мусить виленюватися з тлумачень префіксальних лексем [3, с. 71–72]. Зважаючи на це, було виокремлено такі значення префікса **від-** у РУС/1924–33:

1. “Рух від певної точки”

Дієслівний ряд: *відблис(к)увати / відблиснути, відбивати / відбити, відвертати / відвернути в інший бік, відвивати / відвинути, віддавати / віддати світ, віддзеркалювати / віддзеркалити, відкидати / відкинути, відсвічувати / відсвітити, одвести курок.*

Приклади. Місяць **відбиває** від себе сонячний світ [7, с. 2205].

Тлумачення. W[н.в.] спрямовує / спрямував X[з.в.] від об'єкта Y[р.в.]; W[н.в.] віддаляється / віддалився від об'єкта Y[р.в.].

Модель керування. W[н.в.], X[з.в.], **від** + Y[р.в.] – для перехідних дієслів; W[н.в.], **від** + Y[р.в.] – для неперехідних дієслів.

Коментар. У цьому випадку йдеться про ненаправлений рух, оскільки не передбачено вказівки на кінцевий пункт руху.

Просторове значення “рух від певної точки” може трансформуватися в часове й позначати “віддалення / віддалення певної дії в часі”, як-от: *відсувати / відсунути термін, відсунути виплату, відтермінувати / відтермінувати.*

Дієслівний ряд: *відвозити / відвезти, відлітати / відлетіти, відпливати / відпливти / відплинути.*

Приклади. Птиці у вирій **відлетіли** [7, с. 2205].

Тлумачення. W[н.в.] спрямовує / спрямував X[з.в.] з / від об'єкта Y[р.в.] у місце Z [р.в.]; W[н.в.] прямує / дістався з / від точки Y[р.в.] у місце Z [р.в.].

Модель керування: W[н.в.], X[з.в.], **з** / **від** + Y[р.в.], **до** + Z [р.в.] – для перехідних дієслів; W[н.в.], **з** / **від** + Y[р.в.], **до** + Z [р.в.] – для неперехідних дієслів.

1.2. “Від'єднування / від'єднання”

Уважаємо, що це значення споріднене з попереднім, оскільки воно передбачає наявність семантики “рух від певної точки”.

Дієслівний ряд: *відєнивати / відєнити, відкипати / відкипіти, відклепати, відклеювати / відклеїти, відломлювати / відламати що від чого, відлютовувати / відлютувати, відпалювати / відпалити, відпикати / відпекти, відпорювати / відпороти, відсушувати / відсушити, відтинати ушкоджений або заражений орган, відшивати / вішити.*

Приклади. Академії надається право набувати, **відчужувати**, заставляти рухоме й нерухоме майно [7, с. 2276]; Кора від осокора **відлущується** [7, с. 2225].

Тлумачення. W[н.в.] від'єднує / від'єднав X[з.в.] від Y[р.в.]; W[н.в.] від'єднується / від'єднався від Y [р.в.].

Модель керування. W[н.в.], X[з.в.], Y[р.в.] – перехідні дієслова; W[н.в.], Y[р.в.] – неперехідні дієслова.

Тлумачення. Значення “від'єднування / від'єднання від чого-небудь” набувають лексеми, твірні основи яких позначають: 1) деструктивну дію (*єнити, різати, чавити*); 2) зміну стану об'єкта, пов'язану із самочинним процесом чи дією на об'єкт

іззовні (*кипіти, сушити*); 3) виробничу діяльність: антонімами до таких лексем зазвичай виступають слова із морфемою **за-** (*клепати, лютувати*).

Значення “відділення / відділення чого-небудь” може трансформуватися й указувати на зникнення певної ознаки, наприклад, *відбарвляти / відбарвити*. Більшість із таких лексем мають додаткову семантику “повертання / повернення до попереднього стану”: *відтавати / відтанути, відмерзати / відмерзнути*. Їх проаналізуємо далі в межах відповідного дієслівного ряду.

Деякі лексеми можуть мати децю відмінну модель керування, а саме: об’єкт, від якого від’єднують що-небудь, виражено іменником у давальному відмінку. Йдеться про дію, спрямовану від’єднати що-небудь, унаслідок застосування сили. Зазвичай її застосовують до істоти. Пор.: *відгнічувати / відгнітити кому що, віддавлювати / віддавити кому що, віддушувати кому що*.

У юридичній термінології дієслова із цим значенням метафоризуються й позначають відокремлення чого-небудь від майна особи, наприклад, *відчужувати й вітчужати / відчужити*.

Дієслівний ряд: *відкреслювати / відкреслити, відлічувати / відлічити що від чого, відмірювати й відміряти / відміряти, відраховувати / відрахувати, відсортовувати / відсортувати, відтінювати / відтінити, відтушовувати / відтушувати, відціджувати / відцідити*.

Приклади. Уряд силкується **відокремити** культурні класи від народніх мас [7, с. 2093]; Людність теперішньої України раз-у-раз **одмежовувала** себе од інших народів [7, с. 2093].

Тлумачення. W[н.в.] відмежовує / відмежував частину X[з.в.] від цілого Y[р.в.].

Модель керування. W[н.в.], X[з.в.], **від** + Y[р.в.].

2. “Остаточо припинена дія”

Дієслівний ряд: *відбути варту, відвартувати, відговіти, відмаршувати, відпоминати кого, відпостувати, відпотіти, відрепортувати, відсалютувати, відсоборувати кого, відстійкувати, відсурмити, оддзвонити*.

Приклади. **Відпостувала** 40 день [7, с. 2248]; **Відмаршували** двацять верстов не відпочиваючи [7, с. 2227].

Тлумачення. W[н.в.] остаточно припинив виконувати певну дію.

Модель керування. W[н.в.].

Коментар. Фінітивного значення набувають дієслова, твірні основи яких мають таку семантику: 1) “виконання професійних чи моральних обов’язків” (*вартувати, говіти, маршувати*); 2) “перебіг самочинного процесу” (*потіти*); 3) “звучання” (*сурмити, дзвонити*).

У РУС/1924-33 до деяких дієслів цього ряду зафіксовано префіксальні відповідники недоконаного виду: *відтісувати / відтесати, відмелювати / відмолоти, вібувати говіння*. Поряд із ними стоїть пояснення, що вказує на завершену дію. Наприклад: “**Оттёсывать, оттесать** – 1) (*окончить тесать*) відтісувати, відтесати” [7, с. 2226]. На нашу думку, в цьому випадку лексеми недоконаного виду позначають незавершену дію, що прямує до певної часової межі, після перетину якої відбувається зміна стану об’єкта. Побачити закономірності виникнення префіксальних відповідників недоконаного виду до дієслів із фінітивною семантикою досить складно. Для цього необхідно вивчити це явище на прикладі ширшого кола одиниць.

3. “Повертання / повернення до попереднього стану”

Дієслівний ряд: *відбудовувати / відбудувати, відігрівати / відігріти, відіпривати / відіпріти, відмерзати / відмерзнути, відновляти / відновити, відпарювати / відпарити, відполіскувати / відполоскати, відсуджувати / відсудити, відтавати / відтанути, відтворювати / відтворити*.

Приклади. **Відбудувати** зруйноване місто, зруйновану державу [7, с. 180]; Його **відновлено** в правах [7, с. 180]; Він від мене хоче випозивати (**відсудити**) мою материзну [7, с. 180].

Тлумачення. W[н.в.] повертає / повернув X[з.в.] до попереднього стану; W[н.в.] повертається / повернувся до попереднього стану.

Модель керування. W[н.в.], X[з.в.] – перехідні дієслова; W[н.в.] – неперехідні дієслова.

Коментар. Як уже було зазначено вище, деякі з дієслів цього ряду містять додаткове значення “позбавляти / позбавити від певної ознаки, унаслідок чого

відбувається повернення до попереднього стану”, як-от у лексемі *відмерзати / відмерзнути*. Тобто поряд зі значенням “повернення до попереднього стану” наявна семантика “відокремлення”, що вказує на існування певних семантичних зв’язків між цими значеннями. Проте додаткове значення “позбавляти / позбавити від певної ознаки” характерно не для всіх дієслів, а лише тих, що пов’язані з перебігом фізичних процесів, наприклад, *відтавати / відтанути, відмерзати / відмерзнути*.

О. Кочерга й Г. Ракшанова простежили, що під впливом російської мови префікс *роз-* заступив морфему *від-* у цьому значенні [5, с. 10–13]. Пор.: *розморозувати / розморозити, розмагнічувати / розмагнітити*, натомість науковці пропонують: *відморозувати / відморозити, відмагнетовувати / відмагнетувати*. За нашими спостереженнями, у РУС/1924–33 зафіксовано дієслова з префіксом *роз-*, що мають семантику “повертання / повернення до попереднього стану”. Проте таку дію зазвичай пов’язано з розчленуванням об’єкта на частини: *розриштувати / розриштувати, розпорювати / розпороти, розклепати заклепку, розкладати / розкласти машину, розживляти*. Натомість морфема *від-* вказує на “відокремлення” певної внутрішньої ознаки, що спричиняє до зміни стану об’єкта. Пропонуємо в такий спосіб розрізнати ці словотвірні моделі.

4. “Інтенсивний вияв дії”

Дієслівний ряд: *відшліхтовувати / відшліхтувати, відгострити, відлакувати, відпрасовувати / відпрасувати, одшліфувати*.

Тлумачення. W[н.в.] надає / надав поверхні X[з.в.] певного вигляду, виконуючи відповідну дію ретельно.

Модель керування. W[н.в.], X[з.в.].

Коментар. Як указують О. Кочерга й Г. Ракшанова, це значення префіксу *від-* не притаманне і є калькою російського префікса *от-* [5, с. 10–13]. За нашими спостереженнями, словотвірну модель у РУС/1024–33 представлено незначною кількістю лексем і як синоніми майже завжди вказано слова з префіксом *ви-*. Пор.: “**Отутюживать, отутюжить** – 1) (*разглядить утюгом*) відпрасовувати, відпрасувати, випрасувати, (*о мног.*) попросувати” [7, с. 2217]; “**Отлакировать (отделать лакируя)** – відлакувати, полакувати, вилакувати” [7, с. 2234]. Крім того, префікс *ви-* на позначення цього типу дії є продуктивнішим за *від-*. Отже, твердження О. Кочерги й Г. Ракшанової видається правдивим.

Підсумовуючи зауважимо: застосувавши модель опису префіксальних дієслів, що її розробив М. Кронгауз, проаналізували особливості префіксального терміноутворення в РУС/1924–33. Це дало змогу не лише описати потенціал префікса *від-* як засобу творення термінних одиниць, а й закономірності його сполучуваності з твірними префіксальними основами, що є актуальним і для сучасної української мови. Крім того, окреслено моделі словотворення, що їх українській мові накинута штучно, як наслідок мовної політики Радянського Союзу. Подальше зіставлення префіксальних дієслівних термінів, що наявні в РУС/1924–33, з матеріалом, який зафіксовано в словниках інших періодів, дасть змогу простежити, як на процеси терміноутворення впливали й лінгвальні, й позалінгвальні чинники. У такий спосіб вдасться критично осмислити зміни, що сталися в українській системі, й виявити небажані явища, накинута мові штучно іззовні, які варто уникати. У цьому контексті “Російсько-український словник” (1924–33) може стати джерелом поповнення української терміносистеми питомими українськими словотвірними моделями як альтернатива небажаним калькам російської мови.

Література

1. Головин Б. Приставочное внутриглагольное словообразование в современном русском литературном языке : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук / Головин Б. – М., 1966. – 42 с.
2. Ільїн В. Префікси в сучасній українській мові / В. Ільїн. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1953. – 164 с.
3. Зализняк А. Семантическая деривация в значении русской приставки у- / А. Зализняк // Глагольные префиксы и префиксальные глаголы. – М. : Издательский центр РГГУ, 2001. – С. 69–85.
4. Карпіловська Є. Семантична дивергенція українських термінотворчих моделей у природничих науках / Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович // Вісник Нац. ун-ту

“Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – Львів, 2006. – № 559. – С. 3–6.

5. Кочерга О. Префікси зі значенням завершеності дії в процесових термінах / О. Кочерга, Г. Ракшанова // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – Львів, 2011. – № 559. – С. 10–13.

6. Кронгауз М. Приставки и глаголы в русском языке : семантическая грамматика / М. Кронгауз. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 288 с.

7. Російсько-український словник [Електронний ресурс]: Електронна версія російсько-українського словника А–П / [підг. О. Телемко] : у 4 т. / ред. А. Кримський, С. Єфремов. – К. : Червоний шлях, 1924–1933. – Режим доступу:

<http://www.r2u.org.ua> – Назва з екрана.

8. Соколова С. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.

9. Словотвір сучасної української літературної мови / відп. ред. М. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1979. – 405 с.

10. Vey M. Les prverbes “vides” en tchéque modern / M. Vey // Revue des études slaves. –1952. – Vol. 29. – P. 82–107.

УДК 811.161.2.'28

**СХІДНОПОЛІСЬКІ АД'ЕКТИВИ У “СЛОВНИКУ ПОЛІСЬКИХ ГОВОРІВ”
П. С. ЛИСЕНКА**

Симоненко І. В.

У статті розглянуто відтворення у “Словнику поліських говорів” П. С. Лисенка прикметників східнополіських говірок. З'ясовано обсяг інформації про ад'єктиви у словнику.

Ключові слова: прикметник, діалектний словник, східнополіська говірка, семантика.

В статье рассмотрено воспроизведения в “Словаре полесских говоров” П. С. Лысенко прилагательных восточнополесских говоров. Выяснен объем информации об адъективах в словаре.

Ключевые слова: прилагательное, диалектный словарь, семантика.

The article deals with the availability of adjectives in the “Dictionary of Polissya dialects” by P. Lysenko. The amount of information about the adjectives in the dictionary is analyzed.

Key words: adjective, dialect dictionary, East Polesye dialect, semantics

Укладання регіональних діалектних словників різного типу залишається актуальним завданням діалектології. Від другої половини ХХ ст. таких лексикографічних праць з'явилося чимало, охопивши значну частину українських говорів чи окремих говірок.

Чільне місце серед них посідає “Словник поліських говорів” (1974) П. С. Лисенка. У ньому засвідчені діалектні факти живого мовлення, зібрані у східно- та середньополіських говірках упродовж 1947–63 рр. Ця праця стала логічним продовженням попередніх лексикографічних розвідок автора¹. У словнику зафіксовано лише факти живого народного мовлення, записані як самим автором, так і деякими діалектологічними експедиціями за програмою для збирання матеріалів до АУМ. Східнополіські говірки представлені у праці 118 населеними пунктами Чернігівської і Сумської обл. До реєстру словника увійшла лексика, яку традиційно кваліфікують як діалектно марковану.

Оскільки це словник загального типу, тобто зорієнтований на відтворення лексики безвідносно до її тематичного поділу [2, с. 14], то в ньому відбито інформацію про різні частини мови, зокрема і про прикметники.

Деякі діалектні прикметники, подані у цьому словнику, утворюються внаслідок фонетичних змін, наприклад, *намас'тирськй* ‘монастирський’ внаслідок метатези; ймовірно, діалектоносії, які вперше почули це слово, не відразу його адаптували й запам'ятали; ідентичну словоформу фіксує і Даль у псковських говірках [3, с. 33]. Окрім того, нині у сербській мові прийнятою вважається саме форма “намастир”, хоча до мовних реформ Вука Стефановича Караджича існувала форма “монастир” [1]. Також у цьому словнику зустрічаємо ад'єктиви *вели'кенній*, *висо'кенній*, особливістю яких є те, що при утворенні цих словоформ не відбулася перша палаталізація.

Презентуючи у словнику східнополіські прикметники, П. Лисенко вказував на такі їх особливості: усічені форми прикметників чоловічого роду однини в називному відмінку (*'тепли*, *'гарни*, *до'машн'ї*), наявність нестягненого закінчення прикметників середнього і жіночого роду однини (*зе'ленайа*, *ху'дайа*) та називного відмінку множини (*'добрийе*, *ма'лийе*, *золо'тийе*), крім присвійних прикметників (*'бат'кови*, *товари'шови*). Звичайно, ці морфологічні особливості притаманні не всім східнополіським говіркам, проте вони характерні саме для тієї частини, на якій зібрано цей матеріал [6, с. 18–22]. Вокабули дають нам уявлення про наявність повних / коротких, стягнених / нестягнених, усічених форм прикметників. Проте ілюстративний

¹ П. С. Лисенко Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся / П. С. Лисенко. – К., 1961; П. С. Лисенко Словарь диалектной лексики северной Житомирщины / П. С. Лисенко // Славянская лексикография и лексикология. – М., 1966.

матеріал представлено на недостатньому рівні, тому, на жаль, ми не маємо повної відмінкової парадигми тих ад'єктивів, які є у “Словнику поліських говорів”.

Аналіз ад'єктивів, відбитих у словнику, засвідчує, що значна частина прикметників уживається на позначення фізичних і духовних характеристик людини. Адже предметом оцінки найчастіше є особа – безпосередньо або через свої ознаки чи дії [9, с. 101].

Умовно такі ад'єктиви можна розділити на дві групи: зовнішність, фізичні якості; риси характеру.

До першої групи належать лексеми: *амйалка'вати* “вайлуватий”, “неповороткий”, *берла'оки* “витрішкуватий”, “із випуклими очима”; “який має більмо (більма) на оці”, *гру'бенний* “дуже товстий”, “повний”, *дзизли* “набряклий”, “опухлий”; “брезклий (про тіло або обличчя людини)”, *кара'кати* “кривоногий”, *ка'рузли* “приземкуватий”, *макаку'вати* “лантухуватий”, “вайлуватий”, *не'годни* “хворобливий”, *не'дуїшли* “слабкий”, *плат'енний* “дуже жирний”, *страш'киї* “страшний”, *шир'пати* “худий”, “миршавий” та ін.

Типові риси характеру за інтенсивністю прояву є індивідуальними. Підкреслення таких рис діалектоносієм, який творить назву, виявляється спонтанно у відповідних комунікативних умовах, та призводить до появи лексем на позначення особливостей характеру людини, наприклад, *зада'васти* “пихатий”, “чванливий”, *з'ар'кати* “крикливий”, “галасливий”, *ка'р'ави* “неохайний”, “нечепурний”, *надо'їедни* “набридлиий”, *намаз'кливи* “нав'язливий”, “надокучливий”, *пранц'увати* “поганий”, *сарам'їажи* “сором'язливий”, *ско'сирни* “дуже злий”, “ненависний” тощо. Зауважимо, що такі прикметники найчастіше експресивно забарвлені. Лексеми зі значенням негативної оцінки завжди кількісно переважали над лексемами зі значенням позитивної оцінки. В. Леснова, аналізуючи ад'єктиви в українських діалектних словниках, вказує на те, що позитивно-оцінних емоційних прикметників виділено лише 10. Натомість лексем із позначкою “зневажливе”, зафіксовано 114 [5, с. 57]. Так, наприклад, до репрезентантів першої групи із негативним забарвленням можна віднести слова на позначення вад обличчя (*берла'оки*, *дзизли*) та інших фізичних особливостей людини (*ка'рузли*, *кара'кати*). У словнику також зустрічаємо відповідники з різних говірок на позначення одного поняття: зі значенням “неповороткий, вайлуватий” фіксуються лексеми *амйалка'вати*, *макаку'вати*; репрезентантами поняття “слабкий, миршавий” є прикметники *не'дуїшли*, *шир'пати*; поняття “дуже товстий” передається через ад'єктиви *гру'бенний*, *плат'енний*. Серед особливостей творення прикметників спостерігаємо використання суфікса *-енн-* для підкреслення найвищої міри вияву ознаки, наприклад, для передачі найвищої міри вияву розміру (*вели'кенний*, *висо'кенний*), якості (*до'брений*, *лав'кенний*). Репрезентанти другої групи ад'єктивів на позначення рис характеру підтверджують думку про перевагу лексем на позначення негативних рис, ознак, адже з цього блоку слів лише лексема *сарам'їажи* залежно від контексту і суб'єктивної оцінки діалектоносія може позначати як негативну, так і позитивну рису характеру.

Окремі лексеми наявні у суміжних діалектах російської чи білоруської мов, що вказує на спільну історію. Так, наприклад, в “Тлумачному словнику білоруської мови” наявна лексема *л'еташиї* “минулорічний” [10, с. 38]; у “Словнику поліських говорів” також є прикметник *л'еташиї* “минулий” і лексеми *за'л'етошиї*, *поза'л'еташиї* “позаминулий”, “позаторішний”. Можна погодитися з М. В. Никончуком, який у рецензії до “Словника поліських говорів” указував на те, що ці діалектні лексеми не є запозиченнями з білоруської мови, а спільними для двох мов словами, утвореними від старослов'янського *лѣтосъ* [7, с. 93].

У “Словнику поліських говорів” зустрічаються семантично відмінні від загальноновідомих слова, наприклад: *м'їелки* – “бідний” (*до'пус'цім*, *їа за'можни*, а ви *м'їелки*), *непо'рожнії* – “не пісний”, “м'ясний” (*їс'їа'да непо'рожнії буї боршч у мене*), *строїни* – “справний” (*а'дин [млин] строїни*, а два *н'е*). До речі, лексема *непо'рожнії* утворює антонімічну пару з лексемою *ни'шчимни* (пісний, не м'ясний).

Серед діалектних ад'єктивів трапляються омоніми, наприклад, лексема *їадерни* (спостерігаємо варіанти *їадрани*, *їадрени*, *їадрени*) має значення “добірний”, “крупнозернистий” і уживається на позначення якості зернових культур; проте в деяких інших східнополіських говірках *їадерни* означає “холоднуватий”, “прохолодний”.

Деякі з ад'єктивів уживаються лише у складі стійких словосполучень або фразеологізмів. Словосполучення *аб'рочни 'празн'ік* означає “храмове свято – місцеве свято на вшанування святого чи євангельської події, на пошану яких названо місцеву церкву”. Ще одне словосполучення *важ'нешній ден'* означає “святковий, неробочий день”. Прагнення якнайвлучніше описати певну людську рису часто приводить людську думку до порівняння, яке в діалектній мові є колоритним, часом несподіваним, наприклад, лексема *'m'ixиї* уживається як частина фразеологізму *нал'а'каў, йак 'm'ixайа са'бака* у значенні “потайний”. У словниковій статті “потайний” СУМ зустрічаємо схожий приклад: “Потайний собака (сірко); рідко Потайна собака: а) який кусає несподівано, не гавкаючи; б) (лайл.) про підступну людину” [8, с. 395–396].

Отже, зафіксовані прикметники східнополіського діалекту, презентовані у “Словнику поліських говорів” П. Лисенка, показують широкий спектр означуваних ними понять; найчастіше ці ад'єктиви передають фізичні та духовні риси людини, причому здебільшого негативні.

Припускаємо, що ущільнення мережі обстеження (матеріал зібрано у 118 населених пунктах Чернігівської та Сумської обл.) може дати ширший репертуар одиниць діалектного мовлення.

Література

1. Бакіч Р. Лингвистика и новая хронология [Електронний ресурс] / Радош Бакіч / Режим доступу: http://www.newchrono.ru/prcv/Publ/bakic_2_lingua.html. – Назва з екрана.
2. Гриценко П. Ю. Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти) / Павло Юхимович Гриценко // Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. – С. 5–23.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Владимир Иванович Даль. – М. : РИПОЛ классик, 2006. Т. 1. – 2006. – 752 с.
4. Етимологічний словник української мови : в 7 т. – К. : Наук. думка, 1983. Т. 3. – 1983. – 552 с.
5. Леснова В. В. Оцінні прикметники в українському діалектному мовленні / Валентина Володимирівна Леснова // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2012. – Вип. 56. – Ч. 1. – С. 56–63.
6. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / Панас Силович Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
7. Никончук М. В. П. С. Лисенко “Словник поліських говорів” / Микола Васильович Никончук // Мовознавство. – 1975. – № 4. – С. 92–93.
8. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1976. Т. 7. – 1976. – 724 с.
9. Стернин И. А. Проблемы анализа значения слова / Иосиф Абрамович Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1979. – 146 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мн. : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энциклапедыі, 1979. Т. 3. – 1979. – 672 с.

УДК 811.161.2'367.335

КОМПОЗИЦІЙНІ ТИПИ БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ – ОСНОВА КОМУНІКАТИВНО-СИНТАКСИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕЧЕНЬ

Хропата С. І.

У статті проаналізовано найважливіші конструктивні ознаки складного речення та охарактеризовано композиційні типи багатокomпонентних складних речень як основу комунікативно-синтаксичної організації речень.

Ключові слова: мовна особистість, багатокomпонентні складні речення, частини й компоненти складного речення, конструктивні ознаки, семантико-синтаксична структура.

В статье рассмотрены главные конструктивные признаки сложного предложения и охарактеризованы композиционные типы полипредикативных сложных предложений как основа коммуникативно-синтаксической организации предложений.

Ключевые слова: языковая личность, полипредикативные сложные предложения, части и компоненты сложного предложения, конструктивные признаки, семантико-синтаксическая структура.

In the article the main constructive characteristics of the complex sentence have been analyzed. The compositional types of multicomponent complex sentences as the basis for the communicative-syntactic sentence organization have been characterized.

Key words: language personality, multicomponent complex sentences, clauses and components of the complex sentence, constructive characteristics, semantic-syntactic structure.

Розвиток свідомості людини, поступове пізнання та осягнення нею більш складних зв'язків між явищами навколишньої дійсності, а також потреби комунікації, прагнення точніше висловити свою думку, дати певні узагальнення відомостей про світ сприяли появі мовних одиниць вищого порядку, речень складнішої будови. Вони характеризуються не тільки збільшенням предикативних одиниць у складі одного речення, а й своїми якісними ознаками, здатністю об'єднувати в одному реченні масивні структури, кожна з яких може мати в собі по кілька предикативних частин, що дає можливість регулювати інформативне навантаження, деталізувати висловлені думки, давати додаткові відомості про предмет мислення, вільніше звертатися за потреби до засобів виразності, не виходячи за межі одного речення.

У мовній практиці (переважно у писемному мовленні) складні речення в “чистому” вигляді, тобто двокомпонентні, що складаються з двох предикативних одиниць, трапляються рідше порівняно з такими реченнями, яким властива різноманітна ускладненість граматичних зв'язків між складовими частинами.

Питання про кваліфікацію так званих ускладнених складних речень (далі багатокomпонентних) є особливо актуальним у сучасній лінгвістиці.

Багатокomпонентні складні речення (БСР) є об'єктом дослідження у працях таких сучасних мовознавців, як-от: Г. Гаврилова, Г. Калашникова, О. Кузьмич, О. Суровцев, К. Шульжук, В. Щетньова, Т. Шкарабан та ін.

Багатокomпонентні складні речення (БСР), становлячи різновид складного речення, включають в себе його ознаки, однак як більш складні утворення порівняно з елементарним складним реченням мають ряд специфічних особливостей [5], одна з яких багатомірність їх структури, наявність рівнів членування і пов'язана з цим складність семантичної структури і семантико-синтаксичних відношень між частинами й компонентами. У зв'язку з цим пропонується розрізняти поняття компонента й частини [2, с. 21–24]. Під компонентом розуміємо одну предикативну одиницю, що виділяється на внутрішніх рівнях членування, частина виділяється звичайно на зовнішньому рівні і може бути як складним, так і простим реченням.

Першорядне значення для з'ясування специфіки БСР має дослідження ієрархії синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень між частинами і

компонентами ускладнених речень. Важливими є такі поняття, як обсяг і глибина конструкції: сукупність предикативних компонентів створює обсяг конструкції, сукупність рівнів членування – глибину її структури [4]. Поліпредикативні конструкції можуть бути (зрідка) одномірними (однорівневими), тобто мати один рівень членування (глибина їх структури дорівнює одиниці), і здебільшого багатомірними (багаторівневими) – з кількома рівнями членування (завжди не менше двох).

Мета статті – розглянути й охарактеризувати композиційні типи багатокомпонентних складних речень (БСР) як основу комунікативно-синтаксичної організації речень.

Феномен композиції, що мимохіть організовується у психіці людини, керує думками, діями людини і водночас відображає, закріплює результати розумової діяльності в різноманітних композиційних формах.

Термін “композиція” утворено від латин. *compositio*, що означає “складання”, “створення”. *Compono* – “складати”, “створити” [3, с. 329]. С. М. Білозеров стверджує, що композиція – це “форма існування організованого у внутрішньому світі людини віддзеркаленого і породженого матеріалу” [1, с. 76]. Різноманітність форм матеріалу в об’єктивному світі зумовлює неоднакові форми композиції.

Текст як основна комунікативна одиниця, створення якої є вищим рівнем розвитку комунікативної особистості, утворюється на основі мовних одиниць з урахуванням закономірностей їх побудови. БСР може бути компонентом тексту як цілого (макротекстом), компонентом компонента (надфразової єдності, абзацу) і окремим малоформатним текстом (мікротекстом).

БСР будуються за певними синтаксичними правилами, зумовленими комунікативними завданнями речення загалом. Безперечно, вивчаючи ці правила і виявляючи характерні композиційні типи, ми можемо досліджувати комунікативно-синтаксичні властивості поліпредикативної структури. Композиційні типи БСР формуються не тільки під впливом обсягу комунікативних завдань, але з урахуванням можливостей самої моделі: “розгортання” інваріантної структури речення, її ускладнення по горизонталі (від ядра до периферії) і по вертикалі (через лексику до тексту), об’єднання різних за композицією компонентів речень-висловлювань на основі синтаксичних і асоціативних зв’язків та ін. Різні за композицією БСР беруть участь у формуванні композиції зв’язного тексту, зберігаючи комунікативну єдність. Нами виявлено різні композиційні типи БСР.

1. Лінійний композиційний (однорівневий) тип

1. *Минають роки і сторіччя,¹ відходять у небуття покоління людей,² змінюються їхні звичаї, вірування та погляди,³ а великі мистецькі надбання залишаються⁴* (М. Рильський).

2. *Замовк жартівливий вітерець,¹ причаїлася верба зелена,² але соловей усе собі співав,³ на повну силу намагався він⁴* (З газети).

Схема 1. [1 2 3], а [] Схема 2. [1 2], але [3 4].

Обидві конструкції – БСР з формально вираженим сурядним зв’язком (сурядними сполучниками “а” і “але”) між компонентом і предикативної частиною у першому реченні і між двома компонентами у другому.

До лінійного композиційного типу БСР також будуть належати поліпредикативні безсполучникові речення з неоднорідними семантико-синтаксичними відношеннями між їхніми частинами й компонентами.

Схеми відображають структурне й смислове членування речення. Дужки орієнтують на смислове членування БСР, що сприяє виявленню домінуючого рівня членування речення й визначення його типової належності. Загальним для всіх БСР лінійного композиційного типу є те, що їх частини та компоненти розташовуються тільки горизонтально й об’єднуються на основі семантико-синтаксичних зв’язків і відношень, утворюючи смислову єдність. Лінійний композиційний тип організується з багатокомпонентних складносурядних речень (БССР) та багатокомпонентних безсполучникових (ББСР). Складнопідрядні ж речення з неоднорідною супідрядністю, особливо в тих випадках, коли підрядні прислівні, а структура їх здебільшого одномірна, не поділяються на рівні членування, тому що не можна розірвати

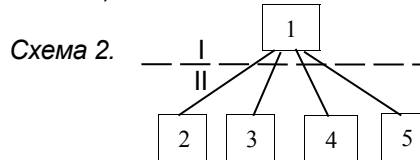
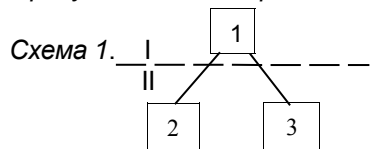
головної частини, яка їх об'єднує, наприклад: “Але кожен, хто глянув би на нього зараз, зрозумів би, що він слухає музику” (Д. Ткач).

II. Ступеневий композиційний тип (дворівневий)

У ньому поєднуються інваріантні та розгорнуті БСР:

1. *Вночі Андрій довго не міг заснути¹, бо в хаті було видно од великих зірок на небі² і густо пахло холодною м'ятою³* (Гр. Тютюнник)

2. *І тут Данила вразила дивовижна неправдоподібна краса зимової ночі¹, що легкими хмарами напливала на підтемнений місяць², що блакитним снуванням єднала небо з землею³, що спалахами вибухала навколо засніжених верб і стогів⁴, що зачаровувала своєю морозною тишею⁵* (М. Стельмах).

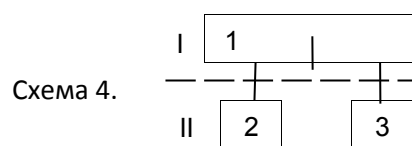
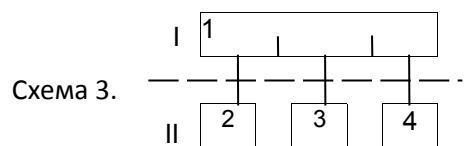

БСР ступеневого композиційного типу організовуються не більше ніж на двох вертикальних ступенях, у двох рівнях. Розгортання по горизонталі визначається тим комунікативним завданням, згідно з яким формується речення. Речення 1, 2 кваліфікуються як багатокомпонентні складнопідрядні з однорідною супідрядністю, у яких домінує підрядний зв'язок на основному рівні структурно-семантичного членування: на першому – головні частини, на другому – причленні однорідні супідрядні. У 1 реченні між однорідними супідрядними наявний сурядний зв'язок, отже, вони співвідносні зі складносурядними та / або простими реченнями з однорідними членами. А в 2 реченні, якщо вилучити сполучні засоби (“що”), то матимемо лише двокомпонентне підрядне речення, ускладнене однорідними присудками.

Наведемо приклади речень з паралельним підпорядкуванням залежних предикативних частин – різночленними підрядними:

3. *Він згадав батька¹, який завжди був суворим і справедливим², матір¹, яка огортала турботою та ніжністю³, і брата¹, з яким не раз бешкетував⁴.*

4. *Кажу те, що думаю, і вчителям, і тим, хто стоїть наді мною* (І. Цюпа).

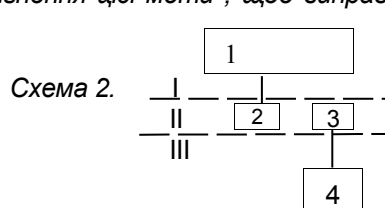
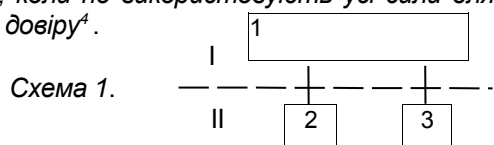
У реченнях, які належать до ступеневого композиційного типу, виявляється і різночленне підпорядкування як однорідних (однотипних), так і різновидових (різнотипних) підрядних предикативних частин, що підтверджується прикладами БСР-3 і БСР-4. Можливі різні види підпорядкування та супідрядності, але в межах двох вертикальних рівнів.

Багатокомпонентні складносурядні градаційні речення, що складаються з трьох предикативних частин, мають два композиційні рівні і стосуються ступеневого композиційного типу. Але під впливом певних комунікативних завдань можливе розгортання структури по вертикалі.

Порівняємо:

1. *Докору заслуговують не тільки тоді¹, коли не досягають мети², але і тоді¹, коли не використовують усі сили для досягнення цієї мети³* (В. Сухомлинський).

2. *Докору заслуговують не тільки тоді¹, коли не досягають мети², але і тоді¹, коли не використовують усі сили для досягнення цієї мети³, щоб виправдати довіру⁴.*

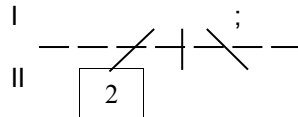

Градаційні речення стають багатоступневими (багатомірними) і відносяться до багатоступеневого композиційного типу.

Отже, ступеневий композиційний тип БСР формується з багатокомпонентних складнопідрядних речень з різними видами підпорядкування, з двома вертикальними композиційними ступенями, у двох рівнях.

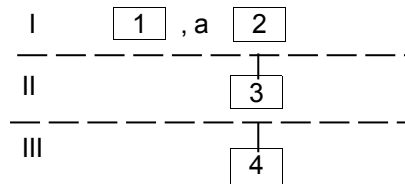
III. Лінійно-ступеневий (контамінований) композиційний тип БСР

1. *Сумно і смутно людині¹, коли висихає і сліпне уява², коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого³, коли все буденне⁴; ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму⁵* (О. Довженко).

Багатокомпонентні складні речення лінійно-ступеневого композиційного типу мають здатність до розгортання як по горизонталі, так і по вертикалі, формуються на основі неоднорідних семантико-синтаксичних відношень, формально виражених сурядним та / або безсполучниковим зв'язком в лінійному, горизонтальному рівні, і підрядних відношень, що реалізуються підрядними частинами по вертикалі. Глибина структури і її обсяг необмежені, але наявність другого ступеня організації БСР обов'язково, оскільки її відсутність руйнує даний композиційний тип.

2. *Ідуть од шахти шахтарі, а даль така широка та іскриста там, де рум'яна стежка од зорі біжить в село, що стало уже містом* (В. Сосюра).

На обов'язковому другому рівні БСР лінійно-ступеневого композиційного типу виявляється обов'язковий підрядний зв'язок з однією або кількома предикативними частинами, розташованими на першому рівні організації речення. При цьому можливі всі види підрядності та супідрядності: з послідовною підрядністю, однорідною, неоднорідною, причленною, різночленною супідрядністю, контамінувальною.

У першому наведеному БСР підрядні 2, 3, 4 однорідні, одночленні, однофункційні перебувають між собою в приєднувально-перелічуваних відношеннях. Структурно-семантичний компонент (1 + 2, 3, 4) знаходиться в однорідних відношеннях з п'ятою предикативною частиною – другим структурно-смысловим компонентом, тому речення кваліфікується як складне сполучниково-безсполучникове (К. Шульжук), а саме підрядно-безсполучникове складне речення.

У другому БСР на домінуючому рівні – сурядний зв'язок, отже, це багатокомпонентне речення з різними видами синтаксичного зв'язку (І. Вихованець), на другому рівні – підрядні з послідовною підрядністю. Змінюється композиційний малюнок, але зберігається лінійно-ступеневий композиційний тип.

До лінійно-ступеневого композиційного типу також належать безсполучниково-підрядні, у яких семантична композиція на зовнішньому рівні з обов'язковою хоч би однією підрядною частиною. Наприклад:

Ярослав розпитував усе у людей¹, з'явився князь перед сотниками², які не здогадувались про його наміри³, що зацікавили і робочих людей, і старостів⁴, що стримували допитливий люд⁵, а Ярослав ще більше темнів лицем⁶ (П. Загребельний).

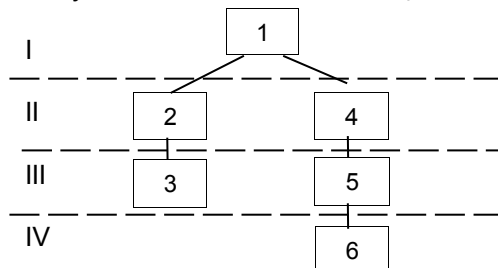
Обсяг і глибина структури не є визначальними для лінійно-ступеневого композиційного типу БСР. Обов'язковою є наявність мінімум двох предикативних частин на першому рівні та однієї або більше підрядних частин на другому. Наступні композиційні рівні не є визначальними для даного композиційного типу, що формується на основі багатокомпонентних складних речень з різними видами синтаксичного зв'язку.

Таким чином, контамінований композиційний тип БСР формується на основі багатоконпонентних складних речень з різними видами зв'язків, у яких на другому композиційному рівні обов'язково виявляється підрядний зв'язок з однією або кількома предикативними частинами. Можливі всі види підрядності та супідрядності.

IV. Багатоступеневий композиційний тип БСР

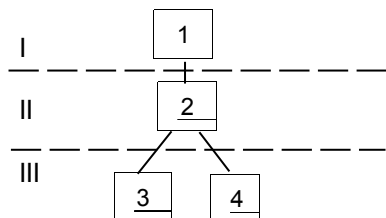
Для цього типу характерна наявність трьох і більше композиційних ступенів, здатних збільшуватися по вертикалі, що пояснюється загальним комунікативним завданням, авторською інтерпретацією. До цього композиційного типу відносяться БСПР.

1. *Зайві слова з'являються в мові тоді¹, коли те, про що ми говоримо², ще не до кінця нами осмислено³, коли предмет розмови знайомий нам мало⁴, бо ми не маємо часу замислитися над тим⁵, що ми говоримо або пишемо⁶.*

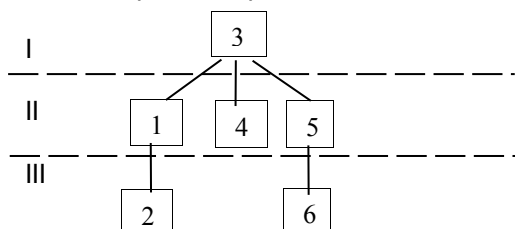
Дане БСР характеризується наявністю чотирьох композиційних рівнів. На домінуючому рівні структурно-семантичного членування, що збігається з межами першого і другого композиційного рівнів, – підрядний зв'язок, через який визначається типова належність речення – БСПР. Композиційний малюнок може змінюватися в процесі формування речення багатоступеневого типу, але з другого рівня, нижче по вертикалі. Види підпорядкування, як і в реченнях лінійно-ступеневого композиційного типу, можуть бути різними.

2. *Левко згадав¹, як ще в школі вчитель доводив², чому журавлі літають ключем³, чому качки плавають по воді одна за одною⁴* (О. Десняк).

У наведеному БСПР на третьому композиційному рівні однорідна супідрядність, однovidові підрядні, до яких можуть приєднатися інші підрядні, але композиційний тип речення від цього не зміниться.

3. *Коли в один прекрасний день помічаєш¹, що якась частина твоїх надій раптом проростає в душі твого сина² – серце сповнюється невимовною радістю³, яке від зворушення починає дарувати тепло і ніжність⁴, яке так поривалося до здійснення мрій⁵, котрі почали з'являтися з дитячих років⁶.*

Це речення підтверджує, що контамінації різних видів підпорядкування не є визначальним чинником для формування типу.

Можна стверджувати, що багатоступеневий композиційний тип створюється тільки на основі БСПР, що мають мінімум три предикативні частини з послідовною підрядністю, оскільки при цьому складі і при такому підпорядкуванні можливі три композиційних рівні. Збільшення композиційних рівнів по вертикалі, різноманітність

видів підпорядкування беруть участь у формуванні багатоступеневого типу БСР, але не змінюють його.

Таким чином, різні композиційні типи БСР формуються під впливом загального комунікативного завдання, авторської інтенції, потенційних можливостей моделі речення, які беруть участь у композиції тексту. Лінійний та лінійно-ступеневий композиційні типи організуються на основі БССР та ББСР. Ступеневий і багатоступеневий композиційні типи формуються на основі багатокомпонентних складнопідрядних речень. Ці структури, особливо з чотирьох-шести компонентів, ілюструють глибину побудови ускладнених складних речень: чим більший обсяг конструкції, тим більша глибина її.

Література

1. Белозёров С. М. Организация внутреннего мира человека и общества. Теория и метод композиций / С. М. Белозёров. – М. : Алетея, 2002. – 768 с.
2. Калашникова Г. Ф. Многокомпонентные сложные предложения в современном русском языке / Г. Ф. Калашникова. – Харьков, 1979. – 159 с.
3. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів / Л. І. Нечволод. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 768 с.
4. Уханов Г. П. О конструктивной роли предикативных единиц в сложных предложениях с соподчинением и последовательным подчинением / Г. П. Уханов // Структура сложных полипредикативных предложений. – Калинин, 1980. – С. 31.
5. Шульжук К. Ф. Складні багатокомпонентні конструкції у системі речення / К. Ф. Шульжук // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 24–31.

УДК 811.111.'367.623'37

ПАРАДИГМАТИЧНІ ТА СИНТАГМАТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ КОЛЬОРУ В АНГЛІЙСЬКІЙ КЛАСИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Чернищук Ю. І.

У статті розглядаються парадигматичні та синтагматичні характеристики прикметників на позначення кольору в англійській літературі.

Ключові слова: прикметник, колір, англійська література.

В статье рассматриваются парадигматические и синтагматические характеристики прилагательных на обозначение цвета в английской литературе.

Ключевые слова: имя прилагательное, цвет, английская литература.

In the article examined paradigm and syntagme descriptions of adjectives on denotation of color in English literature.

Key words: adjective, color, English literature.

Візуальне сприйняття довкілля – це одна з найважливіших форм пізнання людиною навколишнього середовища. Наше життя наповнене різними кольоровими барвами. Колір є важливим аспектом як для ідентифікації об'єктів та локалізації їх у просторі, так і для повторного розпізнавання, тому що сприйняття людиною фізичного об'єкта включає в себе перш за все ідентифікацію його за зовнішніми ознаками.

Теорія кольору завжди була і буде тісно пов'язана з багатьма іншими науками. Практично неможливо розглядати науку про колір як дисципліну відокремлену, таку, що не піддається впливові досліджень інших наук. Вчення про колір не існує як автономна галузь у науці, оскільки досягнення вагомих результатів у наукових дослідженнях вимагає не просто аналізу, але й комплексного розгляду досліджуваного явища крізь призму здобутків інших галузей науки, наприклад, шляхом поєднання результатів досліджень у галузі фізики, оптики (точні виміри довжин світлових хвиль), певних розділів хімії (пігменти кольору, їх походження, комбінаторність та взаємодія) та інших наук. Неможливо також не зважати на дослідження механізмів сприйняття кольору (функціонування органів зору людини), вивчення кольору в психології, антропології, філософії, різноманітних галузях мистецтва і, зокрема, в лінгвістиці (вивчення особливостей номінації колірному простору в різних мовах та функціонування лексичних одиниць на позначення кольору).

Спостерігаються різні способи класифікації колірної лексики, оскільки кожна мова по-своєму, специфічними засобами описує і членує об'єктивну реальність. Питання про те, скільки колірних позначень існує в тій чи іншій мові і як ці колірні назви співвідносяться з колірним досвідом, завжди цікавили науковців, а визначення особливостей функціонування колірних позначень у різних мовах займає не останнє місце і в сучасній лінгвістиці [2].

Вивчення колірному лексикону англійської мови лінгвістами Західної Європи та Америки здійснювалося частіше у тісній взаємодії з психолого-антропологічними принципами на основі переважно психологічних експериментів, результати яких пов'язувалися з аналізом процесу відтворення сприйнятого кольору засобами мови. Нинішній етап розвитку лінгвістики характеризується такими шістьма відмінними рисами: експансіонізмом; антропоцентризмом; експантарністю; інтерпретанціонізмом; функціоналізмом та когнітивізмом. Окрім того, розвиток суспільства, досягнення науки й поява нових технологій збагачують словниковий склад мови внаслідок появи нових лексичних одиниць. Це стосується й лексико-семантичного поля кольору, а саме неперервних словотворчих процесів та появи нових колірних позначень. Важливість ролі кольоропозначень у мовній картині світу очевидна, концепція кольору ґрунтується на положеннях теорії значення слова. Оскільки досліджувані

нами колірні позначення – це прикметники на позначення кольору, тобто ознакові слова, у нашому дослідженні денотатом значення колірних позначень (класом однотипних ситуацій, об'єднаних на основі певних ознак) ми вважаємо хвилю певної довжини, яка, потрапляючи на сітківку ока людини, інтерпретується мозком як певний колір; сигніфікатом – сукупність типових інтуїтивно сприйнятих ознак, які мають асоціативну співвіднесеність з реаліями навколишнього світу (наприклад, для *червоного* – колір крові, для *зеленого* – трави тощо), референтом – окремі ситуації, в яких реалізується колірна ознака (наприклад, *червоні* губи, обличчя, щоки, сонце, вишні, вино тощо).

Незважаючи на численні дослідження, проведені у різний час на матеріалі різних мов у рамках даної проблематики, варто зауважити, що досі недостатньо вивченою залишається сполучуваність англійських прикметників кольору, проблема виокремлення семантичних підгруп окремих кольорів у межах самої лексико-семантичної мікросистеми кольору. Проведення наукового дослідження саме у цьому напрямку, на нашу думку, додасть нових площин до вивчення мовної картини світу, що і складає актуальність даної теми.

Метою даного дослідження є цілісне вивчення та опис прикметників на позначення кольору в сучасній англійській мові, що вимагає дослідження їхніх синтагматичних зв'язків, парадигматичних відношень, визначення на їх основі епідигматичних характеристик досліджуваних кольороназв, а також виявлення мовних та екстралінгвальних чинників, які зумовлюють особливості вживання.

Вивчення мети передбачає висвітлення таких завдань:

- аналіз вживання основних кольоропозначень англійської мови в тексті на основі частотності їх використання за результатами суцільної вибірки;
- інвентаризація досліджуваної лексико-семантичної мікросистеми;
- дослідження парадигматичних відношень між кольоропозначеннями;
- вивчення епідигматичних характеристик основних кольоропозначень на основі словникових дефініцій, текстів художньої прози, їх синтагматики та парадигматики;
- виокремлення лексико-семантичних мікрополів основних кольоропозначень у межах досліджуваної лексико-семантичної мікросистеми.

Об'єктом дослідження є лексико-семантична мікросистема кольору сучасної англійської мови, в межах якої досліджуються 11 прикметників на позначення основних кольорів та 113 прикметників на позначення їхніх відтінків.

Предметом дослідження є синтагматичні зв'язки, парадигматичні відношення та епідигматичні характеристики досліджуваних прикметників.

Матеріалом дослідження були прозові твори англійських та американських авторів XIX–XX ст. у загальному обсязі 3044868 слововживань та 10 тлумачних словників сучасної англійської мови (5 британського та 5 американського варіантів). Досліджувалися 1780 вживань прикметників, що позначають колір (1463 вживання основних кольоропозначень і 317 вживань прикметників на позначення відтінків основних кольорів), які сполучувалися з 22 семантичними підкласами іменників [4, с. 48]. Досліджувані лексеми були зібрані методом суцільної вибірки із художніх творів 10 англійських та американських прозаїків кінця XIX–XX ст. загальним обсягом 5239 сторінок. Відносна похибка вибірки склала близько 5%. Саме аналіз тексту як відображення “живої” мови може дати істинну картину розвитку мови на тому чи іншому етапі, тому завдання лінгвіста – враховувати при його дослідженні абсолютно всі особливості з метою одержання об'єктивного результату. Вивчення епідигматичних характеристик позначень кольору за лексикографічними джерелами (тлумачними словниками) також видається доцільним. Подібні дослідження дають змогу виявити зміни, що мали місце у випадках вживання прикметників кольору, зафіксованих у словниках у порівнянні з текстом [7].

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що в ньому вперше:

- комплексно досліджено лексичну, семантичну та синтаксичну сполучуваність прикметників, що позначають основні кольори в англійській мові, та представлено їхні кількісні параметри;
- на основі кількісних параметрів визначено синтагматичні зв'язки та парадигматичні відношення англійських прикметників кольору;

- на основі синтагматики та парадигматики досліджено епідигматичні характеристики кольоропозначень.

Теоретичне значення дослідження полягає у виявленні особливостей цілісної організації окремої лексико-семантичної системи як елемента всієї прикметникової системи англійської мови на основі синтагматичних зв'язків, парадигматичних відношень та епідигматичних характеристик лексичних одиниць, що належать до досліджуваної мікросистеми.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів у курсах лекцій з лексикології, стилістики англійської мови, теорії та практики перекладу, загального мовознавства, при укладанні тлумачних, багатомовних, синонімічних словників, довідників сполучуваності прикметників з іменниками. Окремі матеріали дослідження можуть бути використані у практиці викладання англійської мови.

Підсумовуючи проведену роботу, зазначимо, що результати даного дослідження сприяють отриманню нових теоретичних характеристик відношень між складовими лексико-семантичної структури та розумінню в цілому системності лексики, що репрезентується різними лексичними угрупованнями (мікросистемами), дослідження яких здійснюється шляхом їх виокремлення та опису. Даний принцип вивчення мовного матеріалу дозволяє досліджувати мову як систему, тобто виявити смислові зв'язки між мовними одиницями.

Дібраний та опрацьований фактичний матеріал засвідчив, що номінація кольорового континууму в англійській мові здійснюється через розгалужену лексико-семантичну мікросистему позначень кольору, кваліфіковану нами як семантичне поле.

Використовуючи об'єктивні методи обробки отриманого фактичного матеріалу, в результаті дослідження нами було виявлено такі якісно-кількісні характеристики прикметників на позначення основних кольорів англійської мови:

- синтагматичні зв'язки досліджених прикметників розглядалися шляхом вивчення лексичної (на рівні слова), семантичної (на рівні семантичного підкласу іменників), синтаксичної сполучуваності основних колірних позначень та статистичної обробки отриманих даних. Встановлено, що найчастотніші первинні основні колірні позначення *white, black, red, green, yellow, blue* продемонстрували найбільшу кількість статистично значущих синтагматичних зв'язків [12, с. 25–38]. Аналіз лексичної та семантичної сполучуваності засвідчив, що типовими синтагматичними партнерами ОКП виявилися іменники, виокремлені нами в семантичні підкласи “Людина”, “Текстильні вироби” та “Природа”. Це пояснюється належністю кольору до основних ознак ідентифікації будь-якого об'єкта дійсності (разом із формою та розміром), а отже, його винятковою значущістю при описі зовнішності, одягу та природного оточення. Водночас, семантика іменника в сполученні з основними кольоропозначниками суттєво обмежує перелік його синтагматичних партнерів-кольороназв, що пояснює зафіксований нами неоднорідний розподіл частот вживання основних кольоропозначень із семантичними підкласами іменників;

- парадигматичні відношення основних колірних позначень досліджувалися на основі результатів вивчення їх сполучуваності. Визначено, що основні колірні позначення перебувають у гіперонімічних парадигматичних відношеннях до ідентифікатора семантичного поля кольору та у гіпонімічних відношеннях з лексемами в складі відповідних лексико-семантичних мікрополів. Встановлено, що первинні основні колірні позначення, які домінують основні колірні категорії і містяться у центральному складі досліджуваної лексичної мікросистеми, проявилися у найбільшій кількості сильних парадигматичних зв'язків з іншими основними колірними позначеннями. Досліджені основні колірні позначення зафіксовані радше у сумісному вживанні, ніж у функції заміщення, тобто семантичне поле кольороназв – це така лексико-семантична мікросистема, елементи якої тісно пов'язані між собою парадигматичними зв'язками різної сили та характеру;

- вивчення епідигматичних характеристик основних колірних позначень на основі їх синтагматики й парадигматики за художніми текстами та за словниковими дефініціями виявило значно ширше вживання основних колірних позначень у колірних семемах, ніж у неколірних, тобто неколірні семемами розглядаються нами загалом як похідні від колірних семем. Первинні основні колірні позначення, які займають

центральні позиції у досліджуваній мікросистемі, характеризуються значно розгалуженішою семантичною структурою, що проявляється у більшій кількості семем та сем, у яких вони реалізуються. На основі кількісного аналізу отриманих результатів встановлено наявність виражених дериваційних зв'язків між семемами, що також свідчить про певну ієрархію в семантичній структурі основних колірних позначень, яка базується на семантичній деривації (епідигматиці). Така ієрархія частково співвідносна з послідовністю появи ОКП в мові (за Б. Берліном – П. Кеєм), що є своєрідним підтвердженням цієї відомої ієрархічно-еволюційної гіпотези на семантичному рівні [3, с. 97].

Таким чином, результати нашого дисертаційного дослідження сприяють отриманню чіткого уявлення про основні системно-квантитативні характеристики семантичного поля кольороназв англійської мови, природу, мовні функції та семантичну структуру позначень кольору. Отримані в процесі нашої наукової розвідки об'єктивні дані про синтагматику, парадигматику та епідигматику (як внутрішньо-структурну організацію) кольороназв дають змогу здійснити цілісне охоплення всього об'єкта дослідження на основі концепції трихотомії і сприяють створенню цілісного образу лексико-семантичної мікросистеми кольороназв англійської мови, доповнюючи наявні в сучасному мовознавстві положення про загальні характеристики лексичних одиниць.

Література

1. Арнольд И. В. Основы научных исследований в лингвистике : учеб. пособ. / И. В. Арнольд. – М. : Высшая школа, 1991. – 140 с.
2. Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика её исследования: на материале имени существительного / И. В. Арнольд. – Ленинград : Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1966. Т. 295. – 1966. – С. 3–91.
3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Сов. энциклопедия, 1969. – 607 с.
4. Бабенко М. Ю. Англійські прикметники волевиявлення (парадигматичний та синтагматичний аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / Бабенко М. Ю. ; Харківський ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – 20 с.
5. Деменчук О. В. Колоративна композиція в англійській мові: когнітивно-ономасіологічний аспект : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / Деменчук О. В. ; Київський нац. лінгвіст. університет. – К., 2003. – 19 с.
6. Кантемір С. О. Дослідження основних колірних термінів у працях американських лінгвістів / С. О. Кантемір // Науковий вісник Чернівецького університету. Германська філологія : зб. наук. праць. – Чернівці : ЧДУ, 1998. – Вип. 27. – С. 73–76.
7. Левицкий В. В. Статистическое изучение лексической семантики : учеб. пособ. / В. В. Левицкий. – К. : УМК ВО, 1989. – 155 с.
8. Левицкий В. В. Типы лексических микросистем и критерии их различения / В. В. Левицкий // Научные доклады высшей школы. Серия "Филологические науки". – 1988. – № 5. – С. 66–73.
9. Левицкий В. В. Изучение лексической сочетаемости с помощью статистических методов / В. В. Левицкий, Л. В. Быстрова, Б. И. Гинка // Функционирование языковых единиц в речи и в тексте. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1987. – С. 48–59.
10. Мурясов Р. З. К теории парадигматики в лингвистике / Р. З. Мурясов // Вопросы языкознания. – 1980. – № 6. – С. 109–121.
11. Огуй О. Д. Проблеми індуктивної лексикографічної класифікації полісемічних прикметників / О. Д. Огуй, С. М. Бобрун // Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Серія "Германська філологія" : зб. наук. праць. – Чернівці : ЧДУ, 1998. – Вип. 41. – С. 35–39.
12. Полюжин М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення / М. М. Полюжин. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 237 с.
13. Тулдава Ю. Проблемы и методы квантитативно-системного исследования лексики / Ю. Тулдава. – Таллинн : Валгус, 1987. – 204 с.
14. Урысон Е. В. Проблемы исследования языковой картины мира. Аналогия в семантике / Е. В. Урысон ; Рос. академия наук. Ин-т русского языка им. В. В. Виноградова. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 224 с. – (Studia philologica).

15. Уфимцева А. А. Опыт изучения лексики как системы. На материале английского языка / А. А. Уфимцева. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 288 с.

УДК 811.161.2'367.624

КВАНТИТАТИВНІ ПРИСЛІВНИКИ В СХІДНОПОЛІСЬКОМУ ДІАЛЕКТІ

Чешко Г. А.

Стаття присвячена дослідженню прислівників на позначення кількості, які функціонують у говірках східнополіського діалекту. Розмежовано прислівники на позначення кількості і ступеня вираження інтенсивності, укладено їх семантичну класифікацію, розглянуто функціонування власне кількісних прислівників.

Ключові слова: квантитативні прислівники, сема, кількісна градація ознаки, інтенсивність ознаки, шкала вияву квантитативної градації.

В статье рассмотрено наречия на обозначение количества на материале восточнополесского говора. Составлена семантическая классификация, разграничены наречия для обозначения количества и степени выражения интенсивности. Для анализа избраны количественные наречия.

Ключевые слова: квантитативные наречия, сема, количественная градация признака, интенсивность признака, шкала проявления квантитативной градации.

The article focuses on investigation of quantitative adverbs existing in area of Eastern Polissya. The semantic classification is composed; adverbs denoting quantity and degree of intensity are delimited. The quantitative adverbs are interrogated.

Key words: quantitative adverbs, seme, quantity gradation of quality, degree of quality intensity, expression scale of quantity gradation.

Специфіка прислівника як частини мови у вираженні категорії міри полягає в тому, що в колі цього гетерогенного класу слів виділяються адвербіальні лексеми міри й ступеня, які вказують на квантитативну градацію ознаки та інтенсивність її вияву. Прислівники міри вияву ознаки, поєднуючись з дієсловами, прикметниками та іншими прислівниками, вказують на інтенсивність виявлення процесуальної або статичної ознаки [4, с. 440].

Квантитативні прислівники неодноразово були предметом розгляду у працях дослідників української літературної мови, серед них Н. М. Ківшик [2], С. О. Швачко, О. М. Медведь [6], М. І. Степаненко [5]. Однак ці студії не охоплювали діалектного мовлення. Цим обґрунтовуємо актуальність проблеми, окресленої назвою статті. Точні за своєю природою кількісні відношення специфічно передаються прислівниками. Тому спробуємо виявити склад, виділити основні лексико-семантичні групи квантитативних прислівників, притаманних діалектному мовленню, та проаналізувати особливості їх функціонування в усній комунікації.

Труднощі, які виникають при аналізі квантитативних прислівників, зумовлені тим, що в мовознавстві немає чіткого визначення міри й ступеня відносно до лінгвістичних категорій, а також відсутні критерії розмежування одиниць, якими вони представлені в мові. Так, у "Сучасній українській літературній мові" прислівники міри й ступеня поділено на прислівники безвідносно великої міри вияву ознаки і прислівники безвідносно малої міри вияву ознаки [4, с. 440]. Інші автори, визначаючи прислівники міри чи ступеня (або кількісно-означальні прислівники) в межах атрибутивних, не розмежовують їх на власне кількісні та прислівники ступеня.

Оскільки семантичне поле квантитативних прислівників неоднорідне з погляду їх відношення до означуваного предмета, спробуємо виділити слова на позначення власне кількості, наявні в усному спілкуванні.

Проаналізувавши наявні в сучасній лінгвістиці відомості про квантитативні прислівники, пропонуємо наступну їх класифікацію:

1) екстенсивні, або власне кількісні прислівники, поділяються на ті, які:
а) позначають визначену кількість, б) позначають невизначену кількість;

2) інтенсивні, або прислівники ступеня, поділяються на: а) прислівники на позначення граничної межі, б) прислівники необмеженої інтенсивності, в) прислівники вияву зусилля.

Розглянемо екстенсивні (власне кількісні) прислівники та їх варіанти, зафіксовані в сучасних східнополіських говірках (Чернігівська обл.). В основу класифікації прислівників покладено шкалу інтенсивності вияву кількості: позначення невизначеної кількості та відносне числове значення. У межах цієї класифікації виділяємо такі групи квантитативних прислівників:

1) прислівники на позначення числового вираження кількості;

2) прислівники на позначення невизначеної кількості зі значенням безвідносно великої кількості та зі значенням безвідносно малої кількості.

У говірках зі значенням “вдвічі” зафіксовано адвербіальні лексеми *уд'вічі* (*'вдвичи, уд'вичі*), *уд'воє, вдвой'н'є, у два 'раза біл'ше, наполо'вину біл'ше*. Прислівники цієї парадигми та їхні еквіваленти кількісно передають характеристики безвідносно до якісної сторони номінованих десигнатів, виражають категорію кількості; на їх значення накладається ще й абстрактний емоційно-оцінний відтінок суб'єкта сприйняття явища навколишньої дійсності, що виявляється у приблизній номінації кількості предметів та їх частин.

Для означення поняття ‘поділити предмет надвоє’ зафіксовано адвербіальні слова *'надвоє* (*'надвайє*), *напапа'лам, напа'лам*, конкретизуючий прислівник цієї ж семантики *'порівну* та синтетичну конструкцію *на дві поло'вини*. Прислівник із загальною семою ‘надвоє’ існує лише в конструкціях зі значенням “розділити надвоє”, “розпастися надвоє” (коли в результаті поділу цілого утворюються дві частини, причому мається на увазі, що вони приблизно однакові за величиною). В інших випадках для вираження значення ‘половина’ вживаються неприслівникові засоби, наприклад: *Во'ни та'ди поже'нилис'а. Дак я пала'вину 'грошей, да сва'ти, да ку'пили пов'дома* (Кархівка, Чернігівський).

Засобами номінації одноразового виконання дії є слова *раз, один раз* та їх еквіваленти.

Кількаразове виконання дії (наявність ознаки) вербально оформлюється числівниками чи сполукою числівник + *раз* (*два 'раза 'замужем; раз п'ят' хо'дила*): *Це ме'ні так у'пала, шо йа ча'тири 'рази ха'дила. Раз паи'ла, прии'ла, 'други раз* (Сорокошичі, Козелецький). Кількісних прислівників для позначення подібних понять у мовленні небагато. Це лексеми *'двічі, 'дважди, 'трижди*. Такі слова передають поняття кількості, є найменуванням кількісної ситуації; в них домінує абстрактна кількісна сема безвідносно до якості предмета.

Неможливість абсолютно точного пізнання відбивається в одиницях субкатегорії неточної кількості. Для визначення неозначеної кількості мовці послуговуються варіантами кількісної шкали “багато – мало”.

Квантитативні адвербіальні лексеми вказують на інтенсивність ознаки, її кількісну градацію: ‘вияв ознаки, нижчої за норму – норма – вияв ознаки, більшої за норму’. Поняття “норма” є виявом ступеня ознаки, який сприймається як достатній у конкретній ситуації. Відповідно, є ступінь вияву ознаки, який сприймається як недостатній, та ступінь надмірного вияву ознаки; на семантичному рівні це має вигляд опозиції: “дуже багато – багато – достатньо – небагато – трохи – мало”.

Основними виразниками максимальної неозначеної міри вияву кількості у народному мовленні є прислівники з семою ‘багато’: *Уби 'райец'а 'л'уд'ам напа'каз, йій же ба'гато^a йест' вс'о'го; Жи'вут' же. Ос' вс'о'го ба'гато* (Сорокошичі, Козелецький).

Прислівники *за'надто, черес'чур* вживаються на позначення максимально можливого вияву кількості, пор.: прислівник *бага'тенно* ‘дуже багато’: *У нас тут л'ес, тут йагод, гри'бов бага'тенно^a* (Ловинь, Ріпкинський).

Слова *'вдостал', до'статчно* (*до'статшна*) передають сему ‘норма, повна міра’. В основному мовці для позначення задовільної кількості вживають дієслівну зв'язку “бути” (*йє, йєст*), за допомогою якої констатують наявність, не виражаючи кількості. Нівелювання адвербіального підсилювача вияву кількості пояснюється тенденцією до спрощення граматичної структури вислову.

Прислівники *неба 'гато*, *'трохи* служать для позначення невеликої кількості; у контексті мають приблизно однакове і в основному позитивне значення наявності, рідше служать для позначення недостатньої кількості: *По малу йїст', бо пот 'роху да 'йут'* (Количівка, Чернігівський); *'Нада стаж 'а кийс'. Хоч 'трохи, неба 'гата; 'Лучче 'трошечкі, да сва 'йе* (Кархівка, Чернігівський).

Прислівники *'мало ('мала)*, *'обмал'* виражають невелику чи недостатню кількість: *'мало 'а 'знала то ді, 'мало 'а 'знайу й сі 'час* (Липів Ріг, Ніжинський); з цим же значенням зафіксовано слова *'ем 'ножко, чут '-чут'*.

Позначення кількісно невизначеної категорії вартості в межах семантичного поля 'коштує мало – багато' співвідноситься не з самою екстралінгвістичною ситуацією, а з її описом. Для позначення семи 'багато коштує' мовці вживають прислівник *'дорого* та його фонетичні варіанти (*'дорага*): *'дорого 'стойїт', це не 'наше, не для нас* (Липів Ріг, Ніжинський). Описова сполука (*це не 'наше, не для нас*) теж має значення "дорого коштує", до якого додається суб'єктивна оцінка. Найчастіше для позначення поняття 'висока ціна' вживають прикметник *доро 'ге* (*дара 'ге, дара 'гойе*). Загалом спостерігається різнопланове лексичне оформлення сем на позначення вартості; превалює передача негативного члена опозиції "дорого – дешево". Так, при означенні поняття 'дорого' мовці вживають підсилювальні засоби (*ой доро 'ге ж*); описові конструкції типу *не у всіх 'грошей хва 'тайе* (Кархівка, Чернігівський).

Для позначення невеликої вартості мовці вживають прислівники *'дешево* (*'д'ошево*), *не 'дорого*; прислівник *'мало* + дієслово (*'мало 'коштує, 'мало 'стойїт'*) та варіанти прикметника *недоро 'ге*. Для позначення дуже низької ціни вживають конструкцію за *'безцін'*: *Прода 'ла за 'бесцін', аби 'тіл'ки здат'* (Довгалівка, Талалаївський).

Загалом у мовленні діалектоносіїв для вираження категорії кількості поряд із адвербіальними одиницями – носіями власне кількісної семантики – співіснує широке коло описових конструкцій. Виявлено тенденцію до збереження співвідносності варіантів діалектного мовлення із літературною мовою у межах квантитативних прислівників на позначення власне кількості, що зумовлено наявністю сформованого і загальноприйнятого класу цих слів, який забезпечує вираження всієї кількісної шкали. Частотність вибору адвербіальної одиниці чи описової конструкції залежить від смислового навантаження, накладеного мовцем на ситуацію чи предмет вираження, та наявності синонімічного ряду неадвербіальних виразників. Найчастіше вживаними є кількісні прислівники *багато, трохи, мало*, що пояснюється універсальністю їх змісту.

Дослідження квантитативних адвербіальних одиниць у східнополіському діалекті дало змогу окреслити їх склад та особливості функціонування. Співвіднесеність зафіксованих діалектних квантитативних прислівників з їх літературними відповідниками свідчить про сформованість цього класу слів та закріпленість за ними комунікативної функції. Зафіксовані у говірках адвербіальні одиниці не виходять за межі відомих у літературному стандарті прислівників, мають спільну вихідну базу, а відрізняються лише формально.

Отже, квантитативні прислівники у мовленні діалектоносіїв виконують свою безпосередню функцію позначення кількості, вказують на інтенсивність ознаки, її кількісну градацію і є складовою частиною лексичного поля міри. Прислівники, які слугують для вираження власне кількості, функціонують поряд із описовими конструкціями і є взаємозамінними відповідно до комунікативної ситуації.

Література

1. Битехтина Г. А. Семантико-синтаксические условия употребления качественно-количественных наречий в русском языке / Г. А. Битехтина // Вести Московского ун-та. Серия 9 "Филология". – 1982. – № 5. – С. 44–50.
2. Ківшик Н. М. Адвербіальні інтенсифікатори квантитативної ознаки в реченнях із предикатами кількості / Н. М. Ківшик // Нова філологія : збірник наукових праць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2009. – № 33. – С. 258–262.
3. Поцелуевский Е. А. Нулевая степень качества и описание значения качественных прилагательных их некоторых сочетаний с ними / Е. А. Поцелуевский // Проблемы семантики. – М. : Наука, 1974. – С. 229–247.

4. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 430–502.

5. Степаненко М. І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у формуванні й вираженні квантитативних відношень у структурі простого двоскладного речення / М. І. Степаненко // Мовознавство. – 1999. – № 4–5. – С. 15–21.

6. Швачко С. О. Когнітивні аспекти квантитативних слів / С. О. Швачко, О. М. Медведь // Вісник Київського лінгвістичного університету. Серія “Філологія”. – 1998. – № 1. – С. 33–40.

УДК 811.161.2'27

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ НОМІНАЦІЙ АДРЕСАТА У
МОВЛЕННЄВІЙ СТРАТЕГІЇ ДОКОРУ****Шалацький Д. Л.**

У статті проаналізовані основні лексико-семантичні групи номінацій адресата у мовленнєвій стратегії докору на прикладі сучасного українського політичного дискурсу.

Ключові слова: номінація, адресат, мовленнєва стратегія, докір, політичний дискурс.

В статье проведён анализ основных лексико-семантических групп номинаций адресата в речевой стратегии упрёка на примере современного украинского политического дискурса.

Ключевые слова: номинация, адресат, речевая стратегия, упрёк, политический дискурс.

The analysis of the basic lexical and semantic groups of recipient's nominations in speech reproach strategies was made in the article by the example of modern Ukrainian political discourse.

Key words: nomination, addressee, speech strategies, reproach, political discourse.

Останнім часом українське суспільство занурилось у напружену політичну боротьбу, в якій одним із головних інструментів є мова. Мовлення у політичному дискурсі є найважливішою формою впливу на адресата. Комплекс мовленнєвих дій, спрямованих на досягнення певної мети, визначаємо мовленнєвою стратегією. Метою мовленнєвої стратегії докору є вплив на емоційний стан адресата шляхом порушення наявних між комунікантами домовленостей, а також стимулювання змін поведінки адресата на краще. Отже, правильна самоідентифікація адресата у мовленнєвій стратегії докору і становить **проблему** нашої статті.

Аналіз останніх наукових публікацій промовисто свідчить, що дослідженням мовленнєвих стратегій займались вітчизняні (Ф. Бацевич, О. Селіванова) та російські (О. Іссерс, О. Шейгал, В. Чернявська) мовознавці; питанням особливостей апеляції в українській мові приділяє увагу М. Скаб. Проте поза увагою дослідників залишилась проблема номінацій адресата у стратегії докору.

Метою статті є вияв можливих лексико-семантичних груп номінацій адресата у мовленнєвій стратегії докору.

Для мовленнєвого акту докору характерним є співпадіння об'єкта оцінки та адресата, тому його завжди висловлюють безпосередньо тому, хто слухає, а не позаочі. М. Гловинська [2, с. 198] пояснює неможливість заочних докорів тим, що семантика дієслова *докоряти* входить до особистої сфери мовця. Отже, виявлення лексико-семантичних груп номінацій адресата в мовленнєвій стратегії докору становить особливий інтерес для нашого дослідження.

Мовець, коли звертається до адресата, обирає певну номінацію серед великого спектру можливих варіантів називання адресата: власні найменування особи, займенникові іменники, загальні назви, суб'єктивно-оцінні предикати або різноманітні їх комбінації. Так, Н. Арутюнова звертає увагу на те, що у функціональному відношенні звертання подвійне, оскільки "з одного боку – дозволяє адресатові ідентифікувати себе як отримувача мовлення. З іншого, в апелятиві часто виражається ставлення до адресата мовця. Функціональна подвійність веде до того, що в апелятивах поєднуються ідентифікаційні компоненти значення з елементами суб'єктивної оцінки" [1, с. 355–356]. Дослідниця припускає, що в одній номінації можливе поєднання власне називних і оцінних сем. Таким чином, у політичному дискурсі той чи інший спосіб номінації адресата є симптоматичним і залежить від кінцевої мети обраної мовленнєвої стратегії.

У дослідженні ми користуємось класифікацією М. Скаба, яка базована на фактах сучасної української системи номінацій особи адресата мовлення. У своїй

монографії “Прагматика апеляції в українській мові” науковець пропонує вирізняти наступні лексико-семантичні групи номінацій адресата мовлення: 1) займенникові іменники (особові займенники за традиційною термінологією) **ти, ви**; 2) власні найменування особи; 3) іменники – загальні назви як виразники предметного змісту апеляції [3]. Аналіз фактів показує, що найпоширенішим у мовленнєвій стратегії докору є номінація адресата особовим займенником **ви**:

1. *“Мову не знають ті, які або політично упереджені, або розумово відсталі. Отже, в якій системі координат перебуваєте, власне, ви?”*

У вищенаведеному прикладі називання особи адресата виражене особовим займенником **ви** 2-ої особи однини. Це є розповсюдженою формою звертання у політичному дискурсі, коли “уявне сприйняття мовцем однієї особи, до якої він звертається, як групи осіб з метою виявити таким чином своє шанобливе, офіційне або підлегле ставлення до адресата мовлення” [3, с. 15]. У сучасній українській мові такий спосіб звертання отримав назву “викання”. Однак також частотним є вживанням займенника **ви** у 2-й особі множини для номінації адресата:

2. *“Але раз ви вже прийшли в парламент, ви, очевидно, є люди вже освічені, ви люди є вже досвідчені і, очевидно, ви би мали користуватися українською державною мовою.”*

Відзначимо специфічну особливість вживання займенників **ти, ви** у політичному дискурсі. На думку О. Шейгал, це зумовлено змістом політичної комунікації: “формулювання і роз’яснення політичної позиції (орієнтація), пошук і згуртування прихильників (інтеграція), боротьба з супротивником (агональність)”. Наведена тріада проектує на базову семіотичну опозицію політичного дискурсу “свої” – “чужі”: “Орієнтація є ніщо інше, як ідентифікація агентів політики (хто є хто? де свої, а де чужі?), інтеграція – згуртування “своїх”, агональність – боротьба проти “чужих” за “своїх” [4, с. 112]. Так, у наступному прикладі мовленнєвого акту докору мовець чітко ідентифікує опозицію “свої” – “чужі” через номінацію **ми – ви**:

3. *“Ми з вами вчора домовлялися, що ми сьогодні розпочинаємо роботу виключно згідно українського Регламенту. <...> Ви порушуєте і домовленості, і ви порушуєте вже зараз основні принципи парламентаризму. І ви хочете, щоби парламент нормально працював протягом усіх років, коли ви в перші дні демонструєте зневагу до українського законодавства?”*

Нами зафіксовані випадки, коли без звернення до реальної позамовної ситуації або контексту мовленнєвої ситуації, встановити використання особового займенника **ви** 2-ої особи в однині чи множині складно:

4. *“Країна, яку ви сьогодні зробили, – це країна одного дня, це країна без надії, це країна, яка не знає, куди рухатись.”*

Важко категорично стверджувати, чи це докір посадовій особі чи провладній більшості, однак точно можна визначити ідентифікацію адресата, як “чужого”, ворожого. Ще слід зауважити, що самостійне використання особових займенників **ти, ви** у політичній комунікації є явищем рідкісним. Хоча в деяких мовленнєвих стратегіях, зокрема в докорі, є навмисним використанням займенникових слів як самостійних номінацій адресата з метою вияву свого негативного ставлення або зневаги до особи, її образи.

Відмінною рисою української системи номінацій є активне використання у комунікативних ситуаціях власних найменувань осіб. Вибір мовцем способу номінації адресата зумовлений низкою прагматичних факторів: офіційність спілкування, стать і вік комунікантів, суспільний статус (посада), ступінь знайомства. У мовленнєвому акті докору, як правило, мовець звертається до адресата за комбінацією ім’я + по-батькові. Вибір такої формули звертання є притаманним усім східним слов’янам:

5. *“Микола Яновичу, завдяки тому, що зроблені покращання, які ніхто не відчув, сьогодні немає ніякого захисту в судах у людей. Через це в органах виконавчої влади значно глибше стала та корупція, яка не дає працювати нікому.”*

У ситуації офіційного спілкування також можлива номінація адресата повним ім’ям, яке може використовуватись з метою дискредитації позитивного

обличчя адресата або може пояснюватись різницею у віці учасників політичної комунікації:

6. *Олег, коли тобі буде стільки років, сам даси собі відповідь!*

Номінація адресата в мовленнєвому акті докору може бути представлена усталеною формою – поєднанням власної назви з загальним іменником етикетної формули звернення: пане + ім'я. Наприклад:

7. *Пане Володимире, ви робите дуже погану послугу, в першу чергу для такої важливої установи, як Національний банк України. Вже з першого голосування ви сієте недовіру до української банківської системи.*

У сучасному українському мовленні використання формули звернення пане (товаришу) + ім'я + по батькові є недоречним. Натомість, ввічливою формою у політичному офіційному спілкуванні є поєднання загальної іменнико-етикетної формули з прізвищем:

8. *Пане Калетнік, депутати Львівської обласної ради в 2011 році майже фізично перехопили фуру з контрабандним вантажем, який перетинав кордон України. <...> Проте ви, як виглядає, не просто прикривали ці махінації, ви їх просто кришували.*

Цікавим є використання мовцем формули товаришу + прізвище як способу партійного найменування адресата мовлення:

9. *А ви, товариш Симоненко, обіцяли громадянам України не підтримувати олігархів. І мільйони людей, які за вас проголосували, ви їх сьогодні дурите, бо ви знову голосуєте за уряд олігархів, який буде обкрадати людей.*

У наступному прикладі іменниково-етикетна форма звертання *товаришу* в контексті мовлення отримує лексичну негативну конотацію. М. Скаб називає негативну конотацію номінації особи *товариш* і відповідне звертання, як такі, що “протягом останніх десятиліть набули виразних негативних відтінків аж до відвертого несприйняття їх певною частиною суспільства” [3, с. 55]. Мовець спеціально акцентує увагу саме на політичному минулому або політичних поглядах адресата, які оформлюються в опозиції “чужий”:

10. *Пане... товаришу Азаров, я зробила над собою надзусилля, аби вислухати вашу доповідь, яка за змістом з абсолютно нереального світу, а за формою з якогось карколомного.*

Отже, в українському політичному дискурсі активно використовують власні назви для номінації адресата мовлення. Таке продуктивне вживання номінацій пов'язане з тим, що вони “становлять основу сучасних найменувань знайомого співрозмовника, у них великою мірою виявляється національна специфіка саме українського позначення предметної частини змісту апеляції” на відміну від західних слов'ян [3, с. 43–44].

Також у мовленнєвому акті докору часто у звертанні зустрічаємо іменники – загальні назви. В основу типології М. Скаба покладено лише прямі значення іменників – загальних назв, тому дослідник виокремлює: 1) універсальні етикетні найменування; 2) назви осіб за ознаками статі й віку; 3) назви осіб за спорідненістю та свояцтвом; 4) назви осіб за їх стосунками з іншими особами; 5) професійні назви осіб; 6) назви осіб за майновим і суспільним статусом; 7) найменування особи за суспільним та майновим статусом; 8) оцінні найменування осіб; 9) okazіональні назви особи адресата мовлення [3, с. 46].

За нашими спостереженнями, у мовленнєвому акті докору іменники – загальні назви можна поділити на:

1) усталені в українському суспільстві етикетні найменування адресата в “чистому вигляді” (*панове, товаришу*):

11. *Сьогодні опозиція продовжує смітити в залі. Не можна смітити в рідній хаті, панове!*

Лексема *пане, панове*, втративши негативну конотацію, зумовлену тривалим перебуванням України під владою польської шляхти, у поєднанні з іменниками – загальними назвами є однією з найпоширеніших етикетних форм номінації адресата мовлення у сучасній українській політичній комунікації. Звертання *пане*, вжите у “чистому вигляді” (самостійно) або “з додаванням назви посади, прізвища, закріпилося у офіційній сфері, розширивши діапазон свого використання з зовнішнього обігу на внутрішній” [3, с. 54];

2) найменування осіб за їх взаємовідносинами до інших осіб у мікроколективі (*колего, друже, однодумці, товариство*):

12. *Дивно це слухати, шановний колего. Вчора ви не згадували олігархів, вчора ви нікого на смерть не посилали, а підняли свою руку, свій голос за схвалення проекту, який ми сьогодні розглядаємо.*

В українському політичному дискурсі поширеною є номінація адресата за його стосунками з іншими особами. До прагматичних особливостей цієї лексико-семантичної групи є умова певних суспільних стосунків у мікроколективі. Використання лексеми *колего* для офіційного звернення між комунікантами є дещо специфічним, оскільки позначає людей, які спільно виконують не просто якусь роботу, а пов'язану з інтелектуальною складовою. Вищезгадана лексема має сему позитивного ставлення мовця до адресата, що спричиняє до її активного вживання у переносному значенні як партійного способу номінації особи.

Також до цієї лексико-граматичної групи номінацій відносимо лексеми *товаришу, друже, товариство*. Найбільш описаною серед наведених номінацій є “лексема *товариш*, проте українці з такою ж функцією використовують і номінацію *друже* (у середовищі членів ОУН, інших національно-патріотичних організацій)” [3, с. 63–64]. Наведемо приклад, у якому мовець звертається з докором до тих *колег*, які порушили попередні домовленості щодо голосування. Мовець закликає своїх опонентів до конструктивної праці, використовуючи етикетну форму звернення *шановний* + іменник – загальна назва:

13. *Я звертаюсь до своїх колег, до тих, хто не голосує, шановні друзі, шановні однодумці, давайте не сповідувати політку подвійних стандартів в цьому залі.*

Лексема *товариство* має збірне значення, що називає групу людей, пов'язану певною спільністю. В офіційній комунікації уживається як звертання у значенні *товариші*:

14. *Товариство, так не можна робити, так не можна працювати, ХХІ століття, тут перетворили цей парламент в цирк, перетворили фактично депутатів в паяців, які, я не знаю як хто, починають натискувати на кнопки по чужих терміналах;*

3) назви осіб за родом діяльності, посадою, політичними уподобаннями, належністю по певній партії (*Президент, Прем'єр-міністр, Голово, члени парламенту, депутат, регіонали, свободівці, комуністи*). Часто у мовленні використовують разом із етикетною формою звертання означення *шановний*:

15. *Шановні члени парламенту, на жаль, ми не почули від Прем'єр-міністра звіту за те, що він зробив разом з Президентом Януковичем за 2,5 останніх роки.*

Лексеми цієї великої групи є часто вживаними у політичній комунікації, зокрема при підкреслено офіційному звертанні у поєднанні з усталеними етикетними найменуваннями адресата мовлення.

Особливістю називання осіб в цій групі є те, що “вони переважно не мають форми жіночого роду (тобто і осіб жіночої статі називатимемо іменниками, що мають форму чоловічого роду)” [3, с. 64]. Так, мовець апелює до адресата чоловічої статі з докором за те, що той не дав можливості домовитися колезі – особі жіночої статі *депутату Геращенко*:

16. *Шкода, пане Голово, що ви не дали можливості домовитися депутату Геращенко, то дозвольте, я продовжу думку нашого колеги;*

4) називання осіб за ознакою їх належності до певної групи людей: за місцем проживання (перебування), етнічною належністю (*українські громадяни, жителі Сходу, уродженці Російської Федерації, донецькі*):

17. *І тому я звертаюся до українських громадян. Є відоме українське прислів'я: “Бачили очі, що купували, їжте, не подавіться”. Я звертаюся до громадян Сходу, до жителів Сходу, які голосували за регіоналів: ви хотіли оцих регіоналів, які вам будуть покращувати життя, от вам їхнє покращання, вони облять все те, що робили до цього три роки.*

У нижченаведеному прикладі номінація *донецькі* виконує функцію номінативно-ідентифікаційну, яку без контексту важко буде правильно визначити, а без позаконтекстуальної пресупозиції навіть зрозуміти:

18. Я розумію, що, можливо, в **донецьких**, висуванцем яких ви є, головне – це домовленості, які, правда, дуже часто не тримають. Але у своїй діяльності Верховна Рада керується Законом про Регламент Верховної Ради;

5) іменники – назви осіб, що містять їх абсолютну чи відносну (ситуаційно зумовлену) експресивну оцінку або характеристику (**горе-реформатори, розумнику, знавці, дорогий, люди добрі**):

19. Я хочу спитати **горе-реформаторів**, а що робити тепер з нашою газотранспортною системою – на металобрухт пустити?

Як вже зазначалось, докір є оцінним мовленнєвим актом. Мовець вже у самій номінації адресата мовлення може дати певну характеристику, оцінку моральних, психологічних або ділових якостей. Оцінка може бути абсолютною (постійні, загально визнані риси адресата) або ситуативно зумовленою. У акті докору, мовець частіше звертається до ситуативної оцінки, зумовленої певною життєвою ситуацією. Саме в очах конкретного мовця особа адресата мовлення набуває "певних ознак чи рис, які не можуть служити їй постійними характеристиками чи оцінками" [3, с. 68]. У наступному прикладі акту докору мовець, аби адресат правильно зрозумів контекст ужитої номінації, пояснює причину вжитої лексеми **дорогий**: як **коштовний** (пор.: цінний, дорогий подарунок) і як **любий друже** (значення цієї лексеми, в офіційному спілкуванні ужитої у звертанні). Таким чином, головним призначенням такої номінації є не найменування особи адресата, а її характеристика, ідентифікація:

20. **Дорогий, у всіх сенсах цього слова, Микола Янович!** <...> виявилось, що **Донецька область** у перерахунку отримає **вдесятеро більше**, аніж **кожен мешканець Чернівецької, Хмельницької або ж Львівської областей**.

Номінація адресата мовлення лексемою **люди добрі** є стилістично маркованою, характерною для розмовного стилю. Ця номінація може вживатись як звернення, заклик до навколишніх і передавати доброзичливе, співчутливе ставлення мовця:

21. Тому, **люди добрі**, **учіться і робіть висновки**, і моя вам порада: **ніколи не голосуйте за вовків в овечих шкурах**. А ці **вовки** – це **регіонали**, це **комуністи** і це **тушки**;

6) назви осіб за гендерною належністю (**хлопці, чоловіки, жінки**). Ця група номінацій відносно нова для сучасного українського політичного дискурсу. Можливими причинами, які зміцнюють активне вживання лексем **чоловіки** і **жінки** у звертанні, є здатність не нести на собі соціального відбитку та їх стилістична нейтральність. Такі слова є збірними, оскільки позначають сукупність осіб певної статі або належність людини до цієї статі. Лексема **хлопці** є не просто називанням особи адресата мовлення за ознакою статі, а ще доповнює віковою характеристикою. Так, варіанти цієї лексеми можуть "використовуватись в мовленні українців не лише для спілкування дорослої особи з незнайомим, молодшим від нього за віком, але й може бути використана для номінації адресатів мовлення (переважно у множині) при спілкуванні дорослих чоловіків" [3, с. 57]. Так, у наступному прикладі мовець звертається до своїх колег з докором стосовно неякісної роботи і безвідповідального ставлення до своїх депутатських обов'язків:

22. Це **голосування** означає **тільки одне**, я хочу **звернутися до колег з Партії регіонів, хлопці**, треба **ходити на роботу**, а не **протирати штани десь в інших місцях**, треба **відпрацьовувати ті податки**, які **сплачують прості українські громадяни**, які вас тут утримують.

Проведений аналіз лексико-семантичних груп номінацій адресата у мовленнєвій стратегії докору дає змогу зробити **висновок** про розгалужену і динамічну систему способів називання в сучасному українському політичному дискурсі. Найбільш активно українські політики використовують для номінації адресата в мовленнєвому акті докору особові займенники **ви**, **ти**, рідше **ми**, власні назви осіб та загальні номінації. Іменники загальної номінації становлять велику групу назв: усталені в українському суспільстві етикетні найменування адресата (**панове, товаришу**); найменування осіб за їх взаємовідносинами у мікроколективі (**колего, друже, одnodумці, товариство**); назви осіб за родом діяльності, посадою, політичними уподобаннями, належністю до певної партії

(Прем'єр-міністр, Голово, члени парламенту, депутат, регіонали, свободівці, комуністи); називання осіб за ознакою їх належності до певної групи людей за місцем проживання або етнічною належністю (*жителі Сходу, донецькі, українські громадяни*); назви осіб, що містять абсолютну чи відносну експресивну оцінку або характеристику (*горе-реформатори, дорогий, люди добрі*); назви осіб за гендерною ознакою (*хлопці, чоловіки, жінки*). У мовленнєвому акті докору вибір способу номінації адресата зумовлений комунікативним наміром мовця та специфічними характеристиками комунікації сучасного українського політичного дискурсу.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. – 3-е изд., стер. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
2. Гловинская М. Я. Семантика глаголов речи с точки зрения теории речевых актов [Текст] / М. Я. Гловинская // Русский язык в его функционировании: коммуникативно-прагматический аспект. – М. : Наука, 1993. – С. 158–218.
3. Скаб М. С. Прагматика апеляції в українській мові [Текст] / М. С. Скаб. – Чернівці : Рута, 2003. – 80 с.
4. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса : монография / Е. И. Шейгал. – М. ; Волгоград : Перемена, 2004. – 326 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

1. Стенограми пленарних засідань першої сесії Верховної Ради України сьомого скликання (грудень 2012 – січень 2013 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://static.rada.gov.ua/zakon/new/STENOGR/index.htm>. – Назва з екрана.

УДК 811.161.2'367.625

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ДІЄСЛІВ МОВЛЕННЯ В СИСТЕМІ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**Якункіна Ю. О.**

Стаття присвячена дослідженню класу українських дієслів зі значенням мовлення, який розглядається як система. Виявлення ознак цієї лексико-семантичної групи дозволило побудувати її класифікацію, яка характеризується охопленням усіх відповідних дієслів.

Ключові слова: дієслова мовлення, суб'єкт, об'єкт, класифікаційні ознаки, лексико-семантична група.

Статья посвящена исследованию класса украинских глаголов со значением речи, рассматриваемого как система. Выявление признаков этой лексико-семантической группы позволило построить ее классификацию, которая характеризуется охватом всех соответствующих глаголов.

Ключевые слова: глаголы речи, субъект, объект, классификационные признаки, лексико-семантическая группа.

The article is devoted to the research of the class of Ukrainian verbs of speech which are analyzed as a system. Revealing of signs of this lexical-semantic group has allowed composing its lexical classification, which is characterized by the embracing of all corresponding verbs.

Key words: verbs of speech, subject, object, classificatory signs, lexical-semantic group.

У сучасному мовознавстві дослідники все більше уваги приділяють семантиці, оскільки вона посідає центральне місце з-поміж інших лінгвістичних вчень, що пояснюється передусім основною функцією мови – бути засобом кодування та декодування інформації. Зрозумілою й цілком обґрунтованою є зацікавленість дієсловами мовлення, позаяк вони позначають власне мовлення, яке опосередковує всі інші види людської діяльності, та мають велику функційну значущість, відіграють важливу роль при конструюванні тексту, тому що презентують не лише безпосередньо акт комунікації, але й авторські ремарки.

Актуальність дослідження визначено необхідністю встановлення специфіки семантики дієслів мовлення в сучасній українській мові, класифікаційних ознак цієї лексико-семантичної групи та її меж.

Мета статті полягає у встановленні семантичних особливостей дієслів на позначення актів мовлення в українській мові та їхніх класифікаційних ознак.

У процесі аналізу необхідно розв'язати такі завдання: 1) встановити семантичні особливості дієслів мовлення; 2) визначити класифікаційні ознаки дієслів на позначення актів мовлення в системі дієслівної лексики сучасної української мови; 3) виокремити типи семантичної класифікації дієслів мовлення в сучасній українській мові та з'ясувати їхню специфіку.

Об'єкт дослідження становлять дієслова мовлення в сучасній українській літературній мові.

Предметом вивчення є семантичні особливості дієслів мовлення, що визначають їхні класифікаційні ознаки в системі дієслівної лексики сучасної української мови.

Дієслова мовлення неодноразово розглядали та аналізували у своїх працях В. Бахтіна, В. Попова, Л. Васильєв, З. Нічман та інші [1; 5]. Попри наявність цілої низки наукових студій, присвячених цій групі дієслів, до цього часу існують відмінності в підходах щодо складу та структури зазначеної лексико-семантичної групи. В українському мовознавстві вперше звернула увагу на мікросистему із загальним значенням мовлення й розглянула внутрішню валентність її елементів, систематизувала реєстр дериватів, що містять сему “мовлення”, у своєму дисертаційному дослідженні М. Голянич [2]. Семантико-синтаксичній організації речень з дієслівними предикатами мовлення присвячена праця Н. Ніколаєвої, у якій з'ясовано семантичну сутність предикатів мовлення, окреслено їхні класифікаційні межі, визначено типи

реалізації структурних схем речень із предикатами мовлення та встановлено варіанти їхнього структурно-морфологічного втілення [6].

У поглядах на коло дієслів на позначення процесів мовлення немає єдності, через що встановити межі цього лексичного угруповання, відділити його від інших суміжних груп досить важко, що складає додатковий інтерес для дослідників.

Для лексико-семантичного поля слів на позначення мовлення гіперсеомою, словом-ідентифікатором, яке виражає ідею цього парадигматичного об'єднання слів, виступає лексема *мовлення* (мовити, говорити, казати), що має таке визначення: "Мовлення – процес реалізації мовної діяльності, єдиний об'єктивний прояв мови" [8, с. 22]. У "Словнику української мови" основне значення мовлення представлено так: "Мовлення – це спілкування людей між собою за допомогою мови; мовна діяльність" [9]. Ми дотримуємось погляду, що мовлення – це діяльність мовця, під якою розуміють як сам процес говоріння, так і його результат.

Процес мовленнєвої діяльності – дуже складний денотат, що передбачає такі компоненти ситуації: 1) мовця; 2) слухача; 3) процес мовлення; 4) процес вираження думки, почуття, волі; 5) процес повідомлення думки (мовленнєвий контакт); 6) об'єкт мовлення; 7) характеристику процесу або об'єкта мовлення.

Розбіжність в інтерпретації поняття "процес мовлення" веде до появи різних термінів на позначення цієї групи слів. Часто дослідники послуговуються терміном "дієслова мовлення", досить широким є термін "дієслова говоріння", також використовують "дієслова комунікації", *verba dicendi* тощо.

Оскільки дієслова мовлення називають мовленнєві процеси, актуальними для їхньої семантики виявляються ті аспекти мовленнєвої дії, які висувуються на перший план у кожній конкретній ситуації мовлення [6]. Більша частина дієслів мовлення – це назви мовленнєвих актів, зокрема дієслова, що містять семи цілеспрямованої діяльності (*шепотіти, проговоритися*), та дієслова на позначення обміну мовленнєвим актом (*бесідувати, тлумачити*).

Мовленнєвий акт є складною категорією, відповідно необхідно декілька умов, щоб він став цілеспрямованою мовленнєвою дією. Зокрема, потрібен мовець і адресат, що мають певні спільні функції (соціальні ролі), спільні мовленнєві навички (мовленнєва компетенція), спільні знання й уявлення про світ. У процесі мовлення виокремлюють три основних етапи: 1) етап, що формує задум мовлення; 2) етап, пов'язаний з вибором мовних засобів; 3) етап, коли відбувається сама мовна реалізація задуму (озвучування).

Аналізуючи дієслова мовлення, дослідники виходять з того, що процес говоріння залежить від багатьох факторів: мовної здатності людини, організації її інтелекту, оперативного мислення, всієї бази знань, що міститься в ментальному лексиконі, зокрема мовних та позамовних знань, а також психіки, емоцій, почуттів мовця та багатьох інших чинників [7, с. 30]. Вони можуть визначати індивідуальні мовні особливості мовця, обставини комунікації або ж мету комунікації.

Для дієслів на позначення мовленнєвих актів інтегральним є спосіб концептуалізації ними тексту та наявність комунікантів для його відтворення. Усім одиницям лексико-семантичного поля дієслів мовленнєвої дії властива категорійно-лексична сема "говорити" і ядерна сема "говоріння як соціальний феномен". Інваріантною ознакою всього лексико-семантичного поля є архісема-дієслово "говорити", оскільки воно найбільш нейтральне.

У семній структурі дієслів мовлення можна виокремити такий набір сем: 1) категорійно-граматичну сему "дія", що вказує на належність вербативів мовлення до групи дієслів дії, які протиставляються дієсловам стану; 2) лексико-граматичну сему "перехідна дія", яка виражається в об'єктній позиції при розкритті дієслова в реченні; 3) категорійно-лексичну сему "усно висловлювати думки, почуття", що є базовою та виконує ідентифікувальну функцію для цієї лексико-семантичної групи; 4) усі диференційні семи власне лексичного характеру, що конкретизують такі поняття, як "мета висловлення думки" і "спосіб висловлення думки".

Для дієслів мовлення класифікаційним ознаками, що властиві саме цій групі дієслів, є:

1) матеріальне значення дієслова, тобто співвіднесеність його з дією (актом, процесом) мовлення;

2) лексична сполучуваність дієслів із словами певних класів, наприклад, прислівникам на зразок *виразно, голосно, переконливо*;

3) типи конфігурацій, до яких входять дієслова мовлення як ядро (залежно від напрямку мовної дії: взаємоспрямована, спрямована на одного учасника комунікації чи ненаправлена дія);

4) здатність дієслова вводити пряме мовлення в складніші синтаксичні будови [7, с. 35].

Очевидно, що вибір конкретного дієслова на позначення процесу мовлення залежить від того, на якому з аспектів мовленнєвої дії автор робить акцент. Сема, що конкретизує цей аспект, буде доміантною в лексико-семантичній структурі дієслова. Так, можна виокремити п'ять аспектів мовленнєвої дії, що дозволяють розподілити дієслова мовлення за класами: 1) манера говоріння; 2) стиль мовленнєвої поведінки; 3) місце та роль репліки в діалозі; 4) тема висловлення; 5) комунікативна постанова.

На думку А. Кероп'ян, лексико-семантична група дієслів мовлення складається з трьох класів: нейтральних (ядерних) лексем (слів-ідентифікаторів) – *говорити, казати, промовляти*; дескриптивних (зовнішній бік мовленнєвої дії) – *бурчати, вити, лопотати, кричати*; та таких, що конкретизують, вони своєю чергою поділяються на дієслова спілкування (*обговорювати, домовлятися, сперечатися, дискутувати*), повідомлення (*сповідатися, вихвалитися, нити, брехати, пояснювати*), волевиявлення (*погоджуватися, відмовлятися, дозволяти, вимагати*), емоційного впливу (*висміювати, звинувачувати, хвалити, втішати*) та мовного етикету (*вітати, бажати, дякувати*). Призначенням третього класу дієслів (численнішим та різноманітнішим) є конкретизація комунікативного наміру суб'єкта мовлення та в деяких випадках змісту репліки [4].

Н. Гут також виокремлює 3 класи дієслів говоріння, що означають власне акт говоріння (*казати, говорити, промовляти, висловлюватися*), зміст мовлення (*розказувати, зауважувати, заперечувати, протестувати, пояснювати, застерігати*) та особливості акту говоріння і способу промовляння (*гомоніти, бурчати, кричати, шелотіти*) [3].

На семантичному аналізі мовленнєвої дієслівної лексики ґрунтується класифікація Л. Васильєва [1], згідно з якою виокремлюють такі групи:

- дієслова, що характеризують зовнішній (акустично-фізіологічний та графічний) бік мовлення;
- дієслова, що характеризують зміст думки, яка виражається за допомогою усного або писемного мовлення;
- дієслова, що характеризують комунікативний бік усного та писемного мовлення;
- дієслова зі значенням мовленнєвої взаємодії та контакту;
- дієслова зі значенням спонукання, яке виражається усним чи писемним мовленням;
- дієслова зі значенням емоційного ставлення та оцінки;
- дієслова мовчання.

Кожна з цих семантичних груп має й специфічні ознаки.

У своєму дослідженні послуговуємося класифікацією Л. Васильєва, яку трохи диференціюємо. Зокрема, дієслова першої групи, що характеризують вимовний (зовнішній) бік мовлення, об'єднані ядерною лексичною семою "вимовляти одиниці мовлення (тобто продукувати мовлення, яке звучить)" та лексико-семантичними семами суб'єктивності та об'єктивності (*мовити, правити, гомоніти*). До цієї групи відносимо і лексеми звучання (*бекати, скиглити, ойкати*), і лексеми називання (*називати, величати, іменувати*).

Дієслова другої групи, які акцентують зміст думки, що висловлюється, вирізняються ядерною лексичною семою "виражати за допомогою мовлення якісь думки" та лексико-семантичними семами суб'єктивності та об'єктивності. Від попередньої групи дієслів вони відрізняються тим, що при них можуть перебувати тільки іменники (об'єктна позиція), які вказують на зміст мовлення. Сюди зараховуємо дієслова, що передають індивідуальну характеристику мовлення (*провадити, твердити, тараторити*); характеризують мову з погляду її змісту (*балагурити, варнякати, марнословити*), ті, що означають "обман" (*брехати, обдурювати, заливати*); "грубо

розмовляти” (*лихословити, пащекувати, відрубувати*); “нарікання” (*жалітися, нарікати, нити*); зі значенням “мовчання / замовчування” (*мовчати, замовкати, заціпити*) тощо.

До третьої групи відносимо дієслова, які підкреслюють своєю семантикою комунікативний бік мовлення та ототожнюються спільною ядерною лексичною семою “передавати комусь за допомогою мовлення яку-небудь інформацію”. Такі дієслова вказують на різні аспекти процесу спілкування. На відміну від Л. Васильєва, який диференціював їх на окремі лексико-семантичні групи, вербативи об’єднуємо в одну групу, але відповідно виокремлюємо підгрупи дієслів зі значенням мовленнєвої взаємодії контакту (*обговорювати, полемізувати, обговорювати*); дієслів, які означають спонування, що здійснюється за допомогою мовлення (*наказувати, спонукати, керувати*); дієслів, що характеризують власне комунікативний бік мовлення (*повчати, доводити, обіцяти*). Ця група дієслів перетинається з іншими семантичними полями, оскільки передача інформації може здійснюватись не лише за допомогою мовлення.

Дієслова емоційного ставлення та оцінки ідентифікуються ядерною семою “повідомляти що-небудь комусь з метою висловити своє ставлення до когось, чогось або дати оцінку комусь, чомусь” та семами суб’єктності й об’єктності (*насміхатися, ганьбити, хвалити*). Сюди ж додаємо й дієслова мовленнєвого етикету, оскільки вони містять семи побажання, а отже, виявляють ставлення мовця (*дякувати, віншувати, поздоровляти*).

Такою в загальному вигляді є класифікаційна схема дієслів зі значенням мовлення, що ілюструє кінцевий розподіл вибраного матеріалу.

Семантична категорія мовлення знаходить своє відбиття в системі дієслівних значень. Ця семантична категорія має низку класифікаційних ознак, що вирізняють її із загальної дієслівної лексики та дозволяють відмежувати від інших категорій. Класифікація дієслів мовлення опирається на принцип виокремлення спочатку загальних значень, а потім їхньої послідовної конкретизації.

Література

1. Васильєв Л. М. Семантика русского глагола [Текст] / Л. М. Васильєв. – М. : Высш. школа, 1981. – 184 с.
2. Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті [Текст] : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 / Голянич М. І. ; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 455 с.
3. Гут Н. Дієслова говоріння в авторських ремарках роману Г. Тютюнника “Вир” / Н. Гут // Дивослово. – 2007. – № 6. – С. 39–41.
4. Кероп’ян А. Р. Лексико-семантична структура російських та англійських дієслів мовлення [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.17 / Кероп’ян А. Р. ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 20 с.
5. Лексико-семантические группы русских глаголов / под ред. Э. В. Кузнецовой. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1989. – 180 с.
6. Ніколаєва Н. Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Ніколаєва Н. Г. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 27 с.
7. Пашковська Г. О. До питання класифікації дієслів мовлення [Текст] / Г. О. Пашковська // Мова і культура. – К., 2005. – С. 122–130.
8. Пашковська Г. О. Походження й семантичний розвиток українських дієслів та фразеологізмів на позначення процесів мовлення [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Пашковська Галина Олексіївна ; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2008. – 270 с.
9. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
Т. 7. – С. 770.

УДК 81'411.4

ЗВУКОЗОБРАЖЕННЯ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ ОПИС**Гаценко І. О.**

Статтю присвячено актуальній науковій проблемі – мотивації мовного знака в сучасному мовознавстві. Розглянуто поняття звуконаслідування в сучасній лінгвістиці, зазначаються риси, що дозволяють виділити звуконаслідування серед інших категорій слів, дається компонентний аналіз ономапопей та порівняльний аналіз компонентної семантики цих одиниць, аналізується їх структура.

Ключові слова: ономапопея, звукосимволізм, фоносемантика, мотивація мовного знака.

Статья посвящена актуальной научной проблеме – мотивации языкового знака в современном языкознании. Рассмотрено понятие звукоподражание в современной лингвистике, отмечены особенности, которые позволяют выделить звукоподражания среди других категорий слов, подается компонентный анализ ономапопей и сравнительный анализ компонентной семантики этих единиц, анализируется их структура.

Ключевые слова: звукоподражание, звукосимволизм, фоносемантика, мотивация языкового знака.

The article is devoted actual scientific problem – motivation of linguistic sign in modern linguistics. The concept of onomatopoeia is considered in modern linguistics, features which allow to select onomatopoeia among other categories of words are marked, the component analysis of onomatopoeias and comparative analysis of component semantics of these units is given, their structure is analysed.

Key words: onomatopoeia, soundsymbolism, fonosemantika, motivation of a language sign.

Проблема зв'язку звуку зі значенням привертала увагу таких дослідників, як Хома Аквінський, Жан-Жак Руссо, Рене Декарт та ін. У Росії на зв'язок звуку та значення звертав увагу М. В. Ломоносов. У період з XII до XIX ст. вивчення ономапопей (звуконаслідування) та звукосимволізму відбувається переважно в контексті ономапопейної (звуконаслідувальної) і вигової теорії походження мови. У зв'язку з цим слід назвати, передусім, роботи Т. В. Лейбніца, І. Г. Гердера, В. Гумбольдта, Г. Штейнтала, В. Вунта і Г. Пауля, у яких по-різному розвивається теза про зв'язок між звучанням слова та його значенням. Слід зазначити, що більшість своїх узагальнень ці дослідники будували на досить обмеженому фактичному матеріалі, розширюючи й абсолютизуючи принцип звуконаслідування.

У працях сучасних мовознавців, що досліджують проблему походження мови, ономапопея та звукосимволізм займають значне місце. Серед найважливіших слід назвати дослідження Р. Пейджета та його послідовників А. Йоханнесона, праці Г. Ревеса, А. Г. Спиргіна, В. В. Бунала. Найтіснішим чином пов'язане дослідження питань звукової зображальності та походження звуків у працях Н. І. Ашмаріна, Д. В. Бубриха, А. М. Газова-Гінзберга та ін. При цьому увага дослідників звертається передусім на звуконаслідувальні слова як на наочний приклад мотивованості мовного знака: "При більш уважному розгляді виявляється, що майже будь-яке слово, що називає звук чи предмет, який звучить, так чи інакше з цим звуком пов'язане звуковою формою" [3, с. 174].

Отже, актуальність даної розвідки передусім зумовлена потребою дослідження явища ономапопей в сучасному мовознавстві. Мета дослідження полягає у комплексному аналізі слів-звукосображень. Завдання статті – проаналізувати останні дослідження, що їх присвячено проблемі мотивованості мовного знака, дати компонентний аналіз ономапопей та порівняльний аналіз компонентної семантики цих одиниць.

Слід зазначити, що популярну свого часу тему звуконаслідувальних слів, без якої практично не обходилася жодна фундаментальна мовознавча праця (згадаймо хоча б “Мову” О. Єсперсена), Ф. де Соссюр визначив як периферійну, яка аж ніяк не могла похитнути основного висунутого ним положення про немотивованість мовного знака. Свою позицію він аргументував тим, що звуконаслідувальні слова не є органічними елементами мови, що насправді їх аргументованість не є повною і що певною мірою вони є приблизні та напівумовні імітації певних звуків, до того ж кількісно займають незначне місце у системі мови. Причина такого незмінного інтересу може полягати не лише в необхідності бачити мовний знак та мовну систему в їх найповніших проявах, а й у бажанні враховувати те, що є менш регулярним. З іншого боку, сам Ф. де Соссюр, визначаючи, що звуконаслідувальні слова змінюються під впливом фонетичної та морфологічної еволюції і набувають рис, притаманних решті мовних знаків, фактично визнає їх повноправність у мовній системі. Тобто, при всій своїй звукообразності, близькості до передачі звуків навколишнього світу, вони, безумовно, належать до абсолютно певної мовної системи, використовуючи фонемі, притаманні конкретній мові, отже, природна мотивація значною мірою корегується соціально.

Осмисленню даної проблеми в мовознавстві сприяли праці Х. Марчанда, Дж. Р. Ферса, Л. Блумфілда, Л. Сміта, Г. Хільмера, у яких досліджувалися різні аспекти словотворчої структури ономатопеїчних слів та розглядалося питання словотворчого статусу сполучень фонем та окремих фонем у складі ономотопей. Але, незважаючи на спроби лінгвістів проаналізувати деякі аспекти даного явища, слід відзначити, що проблема ономотопеї в сучасному мовознавстві вивчена ще далеко неповно.

Незважаючи на зростання уваги до явища іконізму в мові і на спробу розглядати його як один з фундаментальних принципів мовної організації, брак задовільної теорії дається взнаки, у галузі звуко-символізму та звуконаслідування його не вдається компенсувати і застосуванням нових точних методів. Наприклад, отримані у межах психолінгвістики цікаві та різноманітні дані щодо фоносемантичних зв'язків у різних мовах, попри розвинуту експериментальну техніку, застосовану для цього, не піддаються остаточній верифікації. І хоча сучасні дослідники далеко відійшли від наївних тлумачень, на зразок тих, що наводились у першому словнику звуконаслідувань Шарля Нодье (*Dictionnaire des onomatopees*, 1808: *Bedon* “черевань”: ономотопея звуку барабана, або *Biffer* “викреслювати”: звук, що створює гусяче перо, коли ним швидко проводять по паперу), сама проблема все ще залишається нерозв'язаною і потребує подальших наукових зусиль.

Згідно з сучасним розумінням, термін звуконаслідування, або ономотопея (у процесуальному значенні), вживається на позначення безпосередньої звукової імітації звуків нелінгвістичної природи шляхом комбінації відповідних сегментів, які добираються з інвентарю фонем певної мови. Внаслідок цього виникають мовні одиниці, проблема визначення статусу яких є доволі складною. Йдучи слідом за дискусіями з цього приводу у вітчизняній традиції, нами відділяються звуконаслідування від вигуків. На підтвердження нашої позиції ми наводимо такі аргументи: дієслівно-вигуківі слова виступають лише у функції присудка, тоді як звуконаслідування можуть виконувати й функцію підмета, означення тощо. Вигуки виражають волевиявлення та емоції, тобто виступають в якості такого знака, як сигнал, тоді як звуконаслідування є знаком-іконою, знаком-копією. Значення ономотопей мотивується їх звуковим складом, вони є багатозначними, на відміну від омонімічності і повної залежності від контексту вигуків, у них використовується не лише редуплікація, як у вигуках (роль цієї редуплікації не тотожна в цих двох розрядах) та повторях, наявності парних слів, крім того, їхнє значення ніяк не залежить від інтонації. До цього можна додати й такі два інші фактори: завжди існують умови для створення нових звукових символів (словотворча функція) на відміну від вигуків та цілком розвинута індивідуальна варіативність ономотопей. Вигуки багато в чому зберегли зв'язок з інстинктивними звуками, їхнє коло досить обмежене. Фонетичні особливості вигуків та звуконаслідувань не тотожні, особливо, як це видно на функціях приголосних та голосних (у вигуках важливішою є роль голосних: голосні в коренях ономотопейних слів характеризують звукові явища переважно з тональної точки зору, отже, служать для вираження того чи іншого ступеня інтенсивності сили звукового

явища). Існує певна тенденція щодо вживання голосних та приголосних звуків у складі звуконаслідувальних слів української мови. Можна говорити про закріплення за окремими приголосними сили та слабкості, глухоти та дзвінкості звучання. Роль звука у створенні звуконаслідувального ефекту визначається його позицією в слові. Отже, всі фонемні, що входять до складу ономатопейних слів, безпосередньо виконують звуконаслідувальну функцію. Лексико-граматичне значення ономатопей часто залежить від якісної характеристики ауслаутних фонем, що вказують на поступовість – миттєвість, тривалість – нетривалість звучання та шумову забарвленість наслідуваного явища. Таким чином, ауслаутний приголосний звуконаслідувальних слів передає миттєвість, нетривалість звучання, і навпаки, довгий ауслаутний голосний відображає його тривалість, поступовість, багаторазовість. Навіть шляхи поповнення не є ідентичні: вигуки поповнюються за рахунок повнозначних частин мови, тобто матеріал беруть з мови, звуконаслідування ж звернуті до денотата, а не до мовної системи. Хоча, безперечно, є й спільне, насамперед те, що ономатопи можуть відбивати мовленнєве використання вигуків.

Якщо порівняти цей висновок з результатами досліджень на матеріалі неіндоєвропейських мов (у збірнику статей за матеріалами міжнародного симпозиуму, присвяченого ідеофонам: Voeltz, F. K. Erhard, and Christa Kilian-Hatz, eds. (2001) *Ideophones*. John Benjamins Publishing Company, vii+434 pp.) [2, с. 434], то виявляється, що в останніх характерною рисою ідеофонів є, зокрема, наявність особливих словотворчих характеристик. Поза тим, можуть виявитися відмінності також і на синтаксичному рівні. Так, у згадуваному збірнику редактори у вступній статті, називаючи типологічні подібності, зафіксовані на матеріалі багатьох мов, стверджують, що звуконаслідування (у висловленні) вводяться, як правило, за допомогою *verbum dicendi* або підрядного сполучника типу *що, щоб, як*. Проте, як свідчать дослідження, це не є універсальною – наприклад, в українській та російській мовах картина виглядає інакше, оскільки звуконаслідування в них переважно виконують роль присудка, що дає, на наш погляд, додаткові підстави говорити про наявність у цьому пункті типологічно релевантної відмінності.

З усього сказаного можна зробити висновок, що положення про універсальність звуконаслідувальних слів (оскільки вони фіксуються у більшості мов і їхня наявність передбачається в усіх мовах), попри позірну наочність, зовсім не є таким самоочевидним. Самої наявності замало, щоб говорити про ономатопейні утворення як про універсальну категорію. У різних мовах вони мають відмінний набір фонетичних, фонологічних, морфологічних, синтаксичних, семантичних і, очевидно, дискурсивних параметрів. Опис цих параметрів є необхідним для визначення їхнього статусу, як вважають сучасні дослідники (див. G. Nilson). Проте типологічні дослідження у цій сфері знаходяться на початковому етапі, тож розв'язання цих проблем ще попереду.

Цікавий момент, на який слід звернути увагу, стосується семантики звуконаслідувань. Йдеться про класифікацію, власне, за тематичними ознаками, а отже, за зв'язком з певною референційною сферою. Як доводить аналіз проведеного дослідження, картина світу, зафіксована в мові, відрізняється від фізичної реальності, тобто мова фіксує фізичні характеристики світу вибірково. Можна очікувати, що не всі "нелінгвістичні" звуки навколишнього світу відтворюються за допомогою звуконаслідувань, а також, що в різних мовах фіксуватимуться дещо відмінні фрагменти звукової реальності, що відповідало б положенню про неоднакову категоризацію дійсності в різних мовах. Цікаво, на нашу думку, міг би виглядати портрет людини у дзеркалі звуконаслідувальних слів з поширеними групами лексем, що наслідують цмокання, пирхання, кашель, сміх, а також звуки жування та ковтання.

У звуковому вигляді звуконаслідувань знаходить відображення позамовний чинник (зображувана звукова дійсність) і мовні фактори. На перший погляд звуконаслідування з'являються як універсальні слова, однак той самий звук об'єктивної реальності може зображуватися в різних мовах зовсім різними звуками (наприклад, українські, російські качки кричать *кря-кря*, датські – *rap-rap*, французькі – *couin-couin*, а в інших країнах крик качки передається як *gick-gack*, *hap-hap*). Мотивованість звуконаслідувань таким чином є не абсолютною, не природною, а соціально зумовленою, відносною. Якщо при імітації завдання полягає в точному відтворенні звуків навколишнього світу, то при утворенні звуконаслідувань кожен

народ членує світ звуків відповідно до системи фонем своєї мови. З усього сказаного можна зробити висновок, що положення про універсальність звуконаслідувальних слів (оскільки вони фіксуються у більшості мов, і їхня наявність передбачається в усіх мовах), попри позірну наочність, зовсім не є таким самоочевидним. Самої наявності замало, щоб говорити про ономапоетичні утворення як про універсальну категорію. У різних мовах вони мають відмінний набір фонетичних, фонологічних, морфологічних, синтаксичних, семантичних і, очевидно, дискурсивних параметрів. Опис цих параметрів є необхідним для визначення їхнього статусу, як вважають сучасні дослідники (див. G. Nilson).

Підсумовуючи вищезазначене, не можна не погодитись з думкою І. О. Голубовської про те, “що слухові враження, концептуалізовані різними мовами, відрізняються тим більше, чим далі перебувають одна від одної географічно і культурно досліджувані мови. Віддалені в культурно-мовному відношенні етноси не тільки порізно “чують” голоси тварин, а й виявляють певну вибірковість при їхній сенсорно-рецептивній концептуалізації” [1, с. 41].

Нетотожність звуконаслідувальних моделей у досліджуваних мовах можна пояснити можливістю побудови певної кількості правильних моделей одного явища та різноманітністю засобів і способів моделювання. Відповідно, подібність звуконаслідувальних моделей пояснюється спільністю об'єкта моделювання і стає можливою завдяки послабленню сигніфікативної функції звуків мовлення та збільшенню ролі їх акустичних властивостей в ономапоетичних словах, завдяки чому в мові можуть існувати декілька звуконаслідувань, що моделюють однакові звучання.

Література

1. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовної картини світу : монографія / Ірина Олександрівна Голубовська. – 2-ге вид., випр. і доповн. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
2. Voeltz F. K. Erhard, and Christa Kilian-Hatz, eds. (2001) Ideophones. – John Benjamins Publishing Company. – vii+434 pp.
3. Rauhut F. Probleme der Onomatopoeie / F. Rauhut // Volkstum u kultur der Romanen. – 1928. – Bd. – S. 113.

НАШІ АВТОРИ

1. **Бережняк Валентина Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

2. **Бибик Світлана Павлівна**, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.

3. **Бойко Надія Іванівна**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

4. **Волощук Руслана Миколаївна**, аспірантка кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

5. **Гаценко Ірина Олександрівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства Чернігівського державного інституту економіки і управління.

6. **Гуйванюк Ніна Василівна**, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

7. **Жук Тетяна Василівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики навчання української мови і літератури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

8. **Зінченко Станіслав Віталійович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

9. **Кавера Наталія Вікторівна**, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри українського ділового мовлення Національної академії Служби безпеки України.

10. **Кадочнікова Олена Петрівна**, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

11. **Кайдаш Алла Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

12. **Калита Оксана Михайлівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

13. **Кашуба Наталія Вікторівна**, аспірантка кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

14. **Козіна Юлія Василівна**, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української філології та методики викладання Республіканського вищого навчального закладу “Кримський гуманітарний університет” (Ялта).

15. **Колібаба Лариса Миколаївна**, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу граматики Інституту української мови НАН України.

16. **Колодко Сергій Анатолійович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології Інституту іноземної філології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

17. **Костусяк Наталія Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Інституту філології та журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

18. **Кульбабська Олена Валентинівна**, доктор філологічних наук, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

19. **Кумейко Тетяна Анатоліївна**, викладач кафедри української мови та літератури ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”.

20. **Лаврінець Олена Яківна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету "Києво-Могилянська академія".
21. **Медвідь Наталія Сергіївна**, кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри стилістики Київського національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
22. **Мединська Наталія Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та методик викладання Міжнародного економіко-гуманітарного університету ім. акад. С. Дем'янчука.
23. **Межов Олександр Григорович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
24. **Мельник Ірина Анатоліївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
25. **Меркулова Оксана Володимирівна**, кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови Запорізького національного університету.
26. **Мірченко Микола Васильович**, доктор філологічних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
27. **Мудринич Світлана Юріївна**, здобувач кафедри германського та порівняльного мовознавства Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова; Київська Мала академія наук учнівської молоді.
28. **Овчиннікова Ірина Ігорівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
29. **Пасік Надія Михайлівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.
30. **Руссу Анна Олександрівна**, аспірантка кафедри української мови Національного університету "Києво-Могилянська академія".
31. **Семотюк Оксана Володимирівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства Івано-Франківського національного медичного університету.
32. **Симоненко Ігор Володимирович**, аспірант Інституту української мови НАН України.
33. **Сіроштан Тетяна Василівна**, кандидат філологічних наук, в. о. доцент кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.
34. **Сюта Галина Мирославівна**, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України.
35. **Трифонов Роман Анатолійович**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.
36. **Федонюк Валентина Євгенівна**, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу західно- та південнослов'янських мов Інституту мовознавства НАН України.
37. **Фурса Валентина Миколаївна**, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу граматики Інституту української мови НАН України.
38. **Холявко Ірина Вікторівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарної освіти і технологій навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.
39. **Хомич Вікторія Іванівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів і природокористування України "Ніжинський аграрний університет".

40. **Хомич Тетяна Леонідівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

41. **Хропата Світлана Іванівна**, викладач кафедри української мови і літератури Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, аспірантка кафедри методики викладання української мови і літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

42. **Цівун Наталія Миколаївна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

43. **Чернищук Юлія Іванівна**, асистент кафедри практики та історії англійської мови Білоцерківського національного аграрного університету.

44. **Чешко Галина Анатоліївна**, аспірантка Інституту української мови НАН України.

45. **Шалацький Дмитро Леонідович**, асистент кафедри української та російської філології Євпаторійського інституту соціальних наук РВНЗ “Кримський гуманітарний університет” (Ялта), аспірант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

46. **Шевченко Світлана Петрівна**, асистент кафедри української мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

47. **Шемет Валентина Григорівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Інституту української філології та літературної творчості імені Андрія Малишка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

48. **Якункіна Юлія Олександрівна**, аспірантка кафедри української мови Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

49. **Ярошевич Ірина Арнольдівна**, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”.

50. **Ясакова Наталія Юріївна**, кандидат філологічних наук, доцент, докторант Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

ШАНОВНІ АВТОРИ!

При поданні рукописів у наступні випуски журналу
"Наукові записки" Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя
просимо дотримуватися ПРАВИЛ оформлення та подання рукописів до журналу

До опублікування у журналі приймаються наукові статті, що раніше не друкувалися. Матеріали подаються українською, російською, англійською, німецькою мовами у **друкованому** та **електронному** виглядах. Друкуються на одному боці аркушів білого паперу формату А4 (210 x 297 мм) у форматі Word 97 або пізнішої версії, шрифт Times New Roman, кегль 14, з 1,5 інтервалом та розмірами полів: верхнє – 20 мм, лівє – 30 мм, правє – 15 мм, нижнє – 25 мм.

Обсяг статті – від 7 до 15 сторінок.

До рукопису додаються:

– **рецензія**, підписана спеціалістом вищої кваліфікації в тій галузі науково-технічного знання, до якої належить стаття за своїм змістом (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **витяг із протоколу** засідання кафедри чи іншого наукового підрозділу, де ця стаття обговорювалася, з ухвалою про рекомендацію її до друку в "Наукових записках" (для осіб, що не мають наукового ступеня);

– **дані про автора** (прізвище, ім'я, по батькові, адреса, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий та домашній телефони, e-mail), із котрим редакція матиме справу щодо опублікування рукопису;

– **квитанція про оплату** за друк статті – **17,00 грн за 1 стандартну сторінку**.

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

СТРУКТУРА РУКОПISУ

1) Рукопис починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті першої сторінки тексту.

2) **Назва** друкується великими літерами по центру.

3) **Прізвище та ініціали автора** – під заголовком малими літерами.

4) Короткі **анотації українською, російською та англійською мовами** (до 6 речень).

5) **Ключові слова** українською, російською та англійською мовами.

6) **Основний текст** статті може розбиватися на розділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки ([7, с. 64]) у підзаголовку "Література".

7) **Перед списком використаних джерел**, який подається у порядку посилання, пишеться підзаголовок "**Література**".

Усі значення фізичних величин подаються в одиницях Міжнародної системи СІ.

У тексті використовується науковий та науково-популярний стиль, за винятком звертання до попередніх робіт або якщо інше зумовлене змістом статті.

Усі малюнки подаються на електронних носіях в одному зі стандартних форматів (jpeg, tiff). Усі малюнки і таблиці потрібно послідовно пронумерувати арабськими цифрами (**Рис. 1.**, **Таблиця 1**). До кожного малюнка подають короткий підпис, а до таблиці – заголовок. Необхідно уникати дублювання графічного матеріалу і довгих заголовків таблиць.

Формули у статті подаються тільки в електронному варіанті й набираються через стандартний редактор формул Microsoft Equation, що входить до складу Microsoft Office.

Нумерація формул подається в круглих дужках. Нумеруються лише ті формули, на котрі у статті є посилання.

Рішення про публікацію статті приймає редколегія. Вона має право направити статтю на додаткову рецензію або експертизу, а також на літературну правку статті без погодження з автором. **Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.**

Авторам надається коректура статті. Ніякі зміни верстки, за винятком помилок під час набору, не допускаються. Виправлену і підписану автором коректуру слід протягом трьох днів повернути в редакцію.

Думка редколегії не завжди збігається з думкою автора статті.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Матеріали направляти за адресою:

м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2 (кафедра світової літератури та історії культури)

E-mail: svit.lit@mail.ru

Самойленко Григорій Васильович (тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10)

У разі недотримання авторами усіх вищезазначених умов редакція має право повернути статтю на доопрацювання чи відмовити в її друкуванні

Зразок заяви

В редколегію журналу

"Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя"

ЗАЯВА

Я (Ми) _____

автор (співавтори) статті _____

прошу (просимо) опублікувати її в журналі "Наукові записки..."

Заявляю (заявляємо), що стаття написана спеціально для журналу, раніше ніде не публікувалася і не направлена для публікації в інші видання.

З чинним законодавством про друковані засоби інформації ознайомлений(ні) і за його порушення несу (несемо) персональну відповідальність.

" _____ " _____ 201__ р.

Підпис